

Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації
Генеральне Консульство Республіка Польща в Луцьку
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України»
Інституту археології НАН України
Волинська обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури Волинської області»

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНИ ТА ПОЛІССЯ. ЮЗЕФ ІГНАЦІЙ КРАШЕВСЬКИЙ І ВОЛИНЬ

Науковий збірник

Випуск 43

**Матеріали XLIII Волинської обласної наукової
історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 200-річчю від дня народження, 125-річчю переїзду на Волинь та
125-річчю від дня смерті відомого польського письменника
Юзефа Ігнація Крашевського, 22 листопада 2012 р., м. Луцьк**

м. Луцьк, 2012

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33
В 62

Минуле і сучасне Волині та Полісся : Науковий збірник : Випуск 43 : Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь. Матеріали XLIII Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк. Упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2012. – 180 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLIII Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження, 125-річчю переїзду на Волинь та 125-річчю від дня смерті відомого польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського, яка відбулася 22 листопада 2012 р. в м. Луцьку. Окремий розділ присвячено найцікавішим публікаціям про митця із минулих років.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минувшини.

Редакційна група: Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук,
Олексій Златогорський, Ігор Маркус, Анатолій Силюк.

Відповідальні за випуск: Анатолій Силюк.

Технічний редактор: Вікторія Сікачова

Матеріали надруковані в авторській редакції.
У разі передруку посилання на науковий збірник обов'язкове.

Видання здійснене в рамках Регіональної програми розвитку культури, мистецтва і туризму в області на період 2011-2015 роки та за підтримки Генерального Консульства Республіки Польща в Луцьку та ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України

ЗМІСТ

Розділ І. Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь.

Геннадій Бондаренко, кандидат історичних наук, м. Луцьк Юзеф Ігнаці Крашевський (До 200-річчя від дня народження)	6
Богдан Колосок, кандидат архітектури, м. Київ Ю. І. Крашевський на Волині і в Коломиї	9
Олена Бірюліна, м. Луцьк «Єдино мій»: маєток Ю.-І. Крашевського в Губині	21
Анна Комашко, м. Луцьк «Żadnego dnia bey słowa pisanego»	25
Луїза Оляндер, доктор історичних наук, м. Луцьк Типологія і специфіка організації тексту в повісті Ю. І. Крашевського «Historia o Janaszu Korczaku i o pięknej Miecznikównie»	38
Андрій Климчук, м. Рівне Юзеф Ігнаці Крашевський — художник	41
Григорій Охріменко, Світлана Локайчук, м. Луцьк Археологічні студії Ю. І. Крашевського	49
Jerzy Kuśnierz, Zamość Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog	53
Алла Дмитренко, м. Луцьк Матеріальна культура мешканців Волині і західного Полісся у творах Ю. Крашевського	55
Вадим Кудь, м. Луцьк Волинське село першої половини ХІХ ст. в повістях Ю. Крашевського	63
Тамара Садовник, м. Луцьк Маленька новелла з побуту Юзефа Крашевського на Волині	65
Валентина Надольська, кандидат історичних наук, м. Луцьк Роль Ю. Крашевського у вивченні і збереженні пам'яток історії та культури Волині	66
Andrzej Gaczol, Kraków Początki zbioru pamiątek po Józefie Ignacym Kraszewskim w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym w Łucku. Przyczynek do oceny dorobku kustosa Jana Fitzkego	70
Валентина Надольська, кандидат історичних наук, м. Луцьк Вивчення польськими краєзнавцями діяльності Ю. Крашевського на Волині (1920—1930-ті рр.)	75
Леонід Потапчук, м. Луцьк Мистецька творчість й музейні експонати Ю. І. Крашевського у висвітленні краєзнавчого часопису «Земля Волинська». 1930-ті роки	79
Ольга Корецька, м. Луцьк Каталог та історія формування музейної колекції «Ю. І. Крашевський (1812—1887)»	81
Богдан Зек, м. Луцьк Творчий доробок Ю. І. Крашевського у бібліотеці Волинського краєзнавчого музею	85

Володимир Гика, м. Луцьк Юзеф Ігнацій Крашевський у документах Державного архіву Волинської області	88
Мельник Олександр, м. Торчин Особисті речі Ю.І. Крашевського у Торчинському музеї	103
Олександр Дем'янюк, кандидат історичних наук, м. Луцьк Використання творчої спадщини Юзефа Ігнація Крашевського в навчальному курсі «Туристичне краєзнавство»	106
Олександр Кучеренко, м. Луцьк Літературне волинізнавство: історичні постаті Волинського краю (XIII—поч. XX ст.)	111

Розділ II. Волинські та польські дослідники про волинський період життя та діяльності Ю. І. Крашевського (за матеріалами виданих на Волині наукових збірників)

Julian Nieć Józef Ignacy Kraszewski — badacz przeszłości Wołynia	118
Zbigniew Rewski Kraszewski jako inwentaryzator zabtków Wołynia	123
Adam Bar Teatr szlachty Wołyńskiej	125
Jan Mioduszeński Józef Ignacy Kraszewski jako działacz regionalny	134
Wiktor Hahn Wołyń w «Latarni czarnoksiężskiej» Józefa Ignacego Kraszewskiego	138
Stefan Nosek J. I. Kraszewski jako archeolog	152
Вітольд Бобрик, м. Седльце, Республіка Польща «Якщо є на світі тихий край, край лагідний, то це наше Полісся»	158
Алла Дмитренко, м. Луцьк, Тетяна Натальчук, с. Світязь Юзеф Крашевський і село Городок Луцького району (за «Листами до родини»)	160
Алла Дмитренко, м. Луцьк, Тетяна Натальчук, с. Світязь Сімейний побут населення Волині в середині XIX ст.. (за повістями Ю. Крашевського).....	166
Олексій Златогорський, Павло Рудецький, м. Луцьк Волинське Полісся у творчій спадщині Ю. І. Крашевського	173
Валентина Ковальова, Олексій Златогорський, м. Луцьк Луцький замок очима Ю. І. Крашевського	174
Олександра Шалагінова, м. Київ «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» Ю. І. Крашевського як цінне джерело для вивчення історії культури Волині	176

Розділ І.

Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь

Геннадій БОНДАРЕНКО
(Луцьк)

ЮЗЕФ ІГНАЦИ КРАШЕВСЬКИЙ (ДО 200-РІЧЧЯ ВІД ДНЯ НАРОДЖЕННЯ)

Народився 28 липня 1812 р. у Варшаві – помер 19 березня 1887 р. у Женеві, а похований у Кракові. Юзеф Ігнаци Крашевський відомий дослідник Волині й Полісся ХІХ ст. До цих пір історики та етнографи користуються його двотомною працею «Спогади про Волинь, Полісся і Литву», яка вийшла у 1940 р. у Вільнюсі польською мовою. Він на той час був одним з тих, хто свої праці проносив крізь пізнання краю, подорожуючи і вникаючи в усе те, що відбувалося навколо.

В «Інтернеті» є кілька портретів Крашевського різних років, зокрема два з них представлено у цій публікації.

Інтерес до постаті Ю. І. Крашевського у 200-річчя від дня його народження проявився на

образу творчої особистості, розглянуто «селянський цикл» повістей і його вплив на польський соціальний роман.

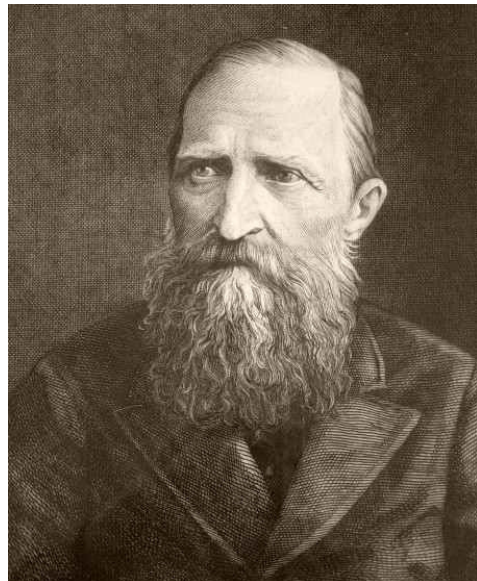
Втім, у його творчості було багато фантастики і містики на традиціях фольклору та етнографії, тому творчість Крашевського порівнюють з творчістю М. Гоголя, особливо твори «Мертві душі» Гоголя та «Чарівний ліхтар» Крашевського. У 2007 р. в Твері була захищена кандидатська дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (В. М. Плохотнюк «М. В. Гоголь і Ю. І. Крашевський»). У дисертації порівнюється творча кухня Гоголя і Крашевського з позицій використання традицій фольклору для фантастичних сюжетів. Розглядається проблема висвітлення історії у творчості двох письменників, а також порівняння проходить крізь основні твори – «Мертві душі» М. Гоголя і «Чарівний ліхтар» Ю. Крашевського.

Волинські публікації про творчість Ю. Крашевського спочатку ставили проблему використання його спадщини, на що вказують Олександр і Олена Рисаки у матеріалах краєзнавчих конференцій «Минуле і сучасне Волині та Полісся» у 1988 і 1991 років [1; 2]. Автори таких публікацій

великих просторах України, Литви, Польщі, Білорусі, Росії, які вивчав і про які писав цей талановитий письменник, драматург, етнограф, мандрівник. Його перу належить більше 600 праць. Їхня тематика різна, але у 1939 р. з'являються цікаві позитивні оцінки його творчості і він постає як реаліст, представник соціального жанру у романістиці.

У 1984 р. у Москві була захищена дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата філологічних наук (Світлана Малюковіч. Становлення реалізму в творчості Юзефа Крашевського 1830-1840-х років: Дисертація кандидата філологічних наук. Москва, 1984). У дисертації розглянуто шлях письменника до реалізму, до створення

в основному аналізували «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» [3; 4], а саме В. Бобрик [5], О. Златогорський і П. Рудецький [6], О. Шалагінова [7]. Про місця, пов'язані з перебуванням Ю. Крашевського на Волині, свідчать публікації А. Дмитренка [8; 9] і Г. Гуртового про село Городок [10], О. Бірюліної про село Губин [11], В. Ковальнової і О. Златогорського про Луцький замок [12]. Як археолога Ю. Крашевського представив польський дослідник Є. Куснеж [13].

У 2005 році Анатолій Якубук у сьомому числі всеукраїнського суспільно-політичного, літературно-мистецького часопису «Волинь» розпочав друкувати переклад книги «Спогади про Волинь, Полісся і Литву», здійсненої київською дослідни-

цею Олександром Шалагіною [14], а в 2010 р. в рівненському журналі «Погорина» було представлено у кількох номерах переклад цієї ж книги авторства Володимира Шабаровського з м. Костопіль [15].

Частина згаданих публікацій, які виходили невеликими тиражами, опубліковані у цьому збірнику.

На Волині Ю. Крашевський прожив загалом понад двадцять років, сім з яких у губернському Житомирі, де працював попечителем гімназії. Кілька публікацій М. Костриці розповідають про Ю. Крашевського на Житомирщині [16] і про його життя і діяльність [17].

Тут написані кращі його твори – «Історія кілка в тині», «Остап Бондарчук», «Хата за селом», «Два світи», «Уляна» та ін. Сюжети багатьох із них пов'язані з населеними пунктами краю, а це: Городок, Дубно, Жидичин, Забороль, Ківерці, Княгинінок, Колки, Луцьк, Озеро, Олика, Остріг, Чарторийськ, Устилуг та інші. Вони містять цікаві історичні та етнографічні матеріали про життя і традиційно-побутову культуру мешканців краю про річки і озера – Стир, Горинь, Оконськ, Люб'язь тощо.

У 2012 р. відбулася конференція у Житомирі, присвячена 200-річчю ювілею письменника. Широкий діапазон творчих інтересів Ю. Крашевського свідчить про його талант етнографа, історика, археолога, але більшість дослідників вважають, що Крашевський був письменником-гуманістом, представником історичного та соціального жанру у романістиці.

Цей науковий збірник також присвячений ювілею талановитої людини, яка з любов'ю увічнила в своїй творчості Волино-Поліський край.

1. Рисак Олександр. Волинь в історичних оповіданнях Ореста Левицького та спогадах Ю. І. Крашевського / Олександр Рисак // *Минуле і сучасне Волині* (Тези доповідей та повідомлень II Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 26-28 травня 1988 р.) / Відпов. редактор Н. Бурчак. — Луцьк, 1988. Ч. II. — С. 172 - 173.

2. Рисак Олена. Ю. І. Крашевський на Волині / Олена Рисак // *Минуле і сучасне Волині*. Історичні поста-ті краю. Тези доповідей та повідомлень V Волинської регіональної історико-краєзнавчої конференції 11 -13 жовтня 1991 р. / Відпов. редактор Б. Заброварний. — Луцьк, 1991. — С. 92.

3. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. I. – Wilno: Nakład i druk T. Glücksberga, 1840. – 232 s.

4. Kraszewski J. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. T. II. – Wilno: Nakład i druk T. Glücksberga, 1840. – 205 s.

5. Бобрик Вітольд. «Якщо є на світі тихий край, край лагідний, то це наше Полісся» / Вітольд Бобрик // *Минуле і сучасне Волині та Полісся*. Любомль в історії України та Волині Луцький район: історія, сучасність,

перспективи. Матеріали XXV обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-й річ-ниці Незалежності України, 720-й першій писемній згадці міста Любомля і 800-й річниці першій писем-ній згадці про Угровськ, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 65 - 66.

6. Златогорський Олексій. Волинське Полісся у творчій спадщині Ю. І. Крашевського // Олексій Зла-тогорський, Павло Рудецький // *Минуле і сучасне Во-лині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Матеріали XII наукової історико-краєзнав-чої міжнародної конференції, присвяченої 12-й річни-ці Незалежності країни і 485-й річниці надання Кове-лю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. Ч. 2. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 89 - 90.

7. Шалагінова О. «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» Ю. І. Крашевського як цінне джерело для ви-вчення історії культури Волині // *Минуле і сучасне Во-лині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині*. Матеріали XII наукової історико-краєзнав-чої міжнародної конференції, присвяченої 12-й річни-ці Незалежності країни і 485-й річниці надання Кове-лю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. Ч. 1. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 37 ; Шалагінова О. Феномен волинського шляхтича // *Волинь*. – Ч. 7. – Луцьк, 2005. – С. 47 - 52.

8. Дмитренко Алла. Юзеф Крашевський і село Го-родок Луцького району(за „Листами до родини“) / Алла Дмитренко, Тетяна Натальчук // *Минуле і су-часне Волині та Полісся: Луцький район: історія, су-часність, перспективи*. Матеріали XXII обласної на-уково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річ-чю Луцького району та 50-річчю Торчинського народ-ного історичного музею Луцьк-Торчин, 9-10 грудня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 119 - 124.

9. Дмитренко А. А. Традиційно побутова культура населення Волині й Західного Полісся середини XIX ст. у творах польського письменника Ю. Крашевсько-го [Електронний ресурс] / А. А. Дмитренко // *Науко-вий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки*. – 2008. – Вип. 11. – С. 36 - 41.

10. Гуртовий Г. Історична доля села Городок Луць-кого району. Історико-краєзнавчий нарис / Г. Гурто-вий. – Луцьк : Надстир'я, 2011. – 156 с.

11. Бірюліна Олена. Маєток видатного польсько-го письменника Юзефа Ігнаці Крашевського в Гу-бині Луцького повіту / Олена Бірюліна // *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської об-ласті*. Горохівщина в історії України та Волині. На-уковий збірник. Випуск 31. Матеріали XXXI Всеукра-їнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк – Горохів, 14 – 15 травня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 4 - 7.

12. Ковальова Валентина. Луцький замок очима Ю. І. Крашевського / Валентина Ковальова, Олексій Зла-тогорський // *Замосцько- Волинські музейні зошити*. Т. II. – Замосць : Музей Замойських у Замосцю, 2004.

– 183 – 188.

13. Jerzy Kuśnierz. Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog // Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби. – Луцьк : ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. – С. 238 - 242.

14. Крашевський Юзеф Ігнацій. Спогади з Волині, Полісся і Литви / Ю. І. Крашевський; пер. з пол. О. Шалагінової // Волинь. – Ч. 7. – Луцьк, 2005. – С. 53 – 96.

15. Крашевський Ю. І. Спогади з Волині, Полісся і Литви / Ю. І. Крашевський; пер. з пол. В. Шабаров-

ський // Погорина: літ.-краєзн. журн. Рівненщини. – Рівне: Овід, 2010. – Вип. 12 – 13. – С. 307–326; Вип. 16 – 17. – С. 260 – 294.

16. М. Ю. Костриця. Житомир в житті видатного польського письменника Юзефа-Ігнація Крашевського. — Житомир; Вид-во «Волинь», 2002. – 18 с., іл.

17. Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: науковий збірник “Велика Волинь”: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 28 / Голов. ред М. Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – 124 с.

Богдан КОЛОСОК
(Київ)

Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ НА ВОЛИНІ І В КОЛОМІЇ

Ю.І.Крашевський (нар. 28 VII 1812 Варшава, пом. 19 III 1887 Женева) – видатний польський та український громадський і політичний діяч, найплідніший в історії польської літератури письменник, літературний критик, історик, етнограф, фольклорист, публіцист, філософ, художник, гравер, видавець. Він належить до тих видатних постатей, творча спадщина яких з часом не втрачає свого значення для забезпечення успішного гармонійного розвитку суспільства. Його спосіб життя і творчий шлях є зразком для формування культурного про шарку суспільства, науковців та інтелігенції. Протягом усього життя він намагався опанувати культуру спадщину віків і передати її наступним поколінням. Завдання цієї статті – розповісти сучасному читачу про деякі факти його краєзнавчої, пам'яткознавчої і пам'яткоохоронної діяльності.

Дитинство Юзефа пройшло в Романові¹ під опікою бабці Софії Мальської (Zofia Malska) та прабабці Констанції Новомейської (Konstancja Nowomiejska). Там він вчився малювати в свого дядька Віктора Мальського та в місцевого худож-

ника Яна Рустена (Рустема). У вересні 1829 року почав навчання на медичному відділенні Віленського університету, але перейшов на відділення літератури. Одночасно навчався рисунку і живопису. Поринув в політичне і культурне життя міста. В грудні 1830 р. разом з групою молоді за активну участь у студентському житті та антиурядових гуртках був ув'язнений до березня 1832 р. У в'язниці виконав 25 рисунків до твору А.Міцкевича. 1831 р. видавав перші друковані твори.

Змушений покинути Вільно, він у березні 1834 р. потрапив у володіння Антона Урбановського в Городку (Horodec, Horodziec),² що під м. Рівне.³ Там зберігалась багата колекція книжок, рукописів та художніх творів, які справили на Юзефа велике враження. Він уклав каталог нумізматичних зібрань і розпочав каталогізацію городоцької бібліотеки. Праця над їх вивченням в значній мірі визначили подальшу зацікавленість юнака. З того часу він серйозно працює в бібліотеках, архівах, набуті знання про рідний край порівнює з побаченим в подорожах. В каплиці резиденції Урбановських в Городку у 1838 році взяв за дружину племінницю господині дому Софії Вороничівни, племінниці примаса Яна Павла Воронича.⁴ Перебування в Урбановських сприяло тому, що в своїх історичних, краєзнавчих, пам'яткознавчих та інших дослідженнях Ю.І. Крашевський опирався на широке коло джерел. Серед них були архівні, зокрема вже втрачені,

Рис. 1. Двір бабуні С.Мальської польського письменника Ю.І.Крашевського в Романові. (З книги Цинкаловський О.М. *Стара Волинь і Волинське Полісся*. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. – Т.2. – С. 318).

давні латиномовні автори тощо.

Уже зі значними знаннями про минуле і культуру Волині він в 1834 р. здійснює мандрівку від Польщі під Житомир.⁵ Чисельними й цілеспрямованими були його подорожі по Полісся і Волині в 1836-1837 рр., враження від яких висвітлювались ним в пресі 1837 р.⁶ і цілісно викладені в «Споминах Волині, Полісся і Литви».

Невпинно вдосконалював свою майстерність художника. Перебуваючи в 1838 р. в Варшаві навчався олійного живопису в Бонавентурі Домбровського. Інтенсивно радився щодо технічних секретів художньої майстерності з Вінцентом Смоковським. Освоївши техніку деревориту ілюстрував власні та інших авторів твори.⁷

В 1840 р. Ю.І.Крашевський купив недалеко від Луцька маєток Gródek (Городок). О.М. Цинкаловський подав тогочасне адміністративне підпорядкування Городка і віддаль його від Луцька: «ГОРОДОК, с. Луцький пов., Чаруківська вол. Село над р. Полонкою, 72 км. від Луцька».⁸ Згідно з відомостями О.М. Цинкаловського, «частина цього села в 1840-1848 рр. належала до відомого польського письменника Ігнацеґо Крашевського».⁹ Автори «Історії міст і сіл» дотримувалися дещо іншої думки, вважаючи, що мова має йти про нинішнє село Одераци Луцького району: «В південній частині Луцького району за 20 км від Луцька у 1840-1848 рр. в Одерацих жив прогресивний польський письменник Юзеф Крашевський».¹⁰ Цинкаловський називає це село Одирадами: «ОДИРАДИ, с., Луцький пов., Чаруківська вол., 21 км. від Луцька».¹¹ Знаходиться воно західніше Городка на 1 км. Обидва на р. Черногузка. В ньому 1840 р. письменник почав редагувати власний збірник «Atenaеum», що виходив кожних два місяці протягом 11 років. Публікації в ньому характеризують культурне та наукове життя краю, спектр інтересів місцевої інтелігенції, що гуртувалась навколо нього.¹²

Про те, що в середині XIX століття письменник проживав в селі Макаревичах (до 1978 р. – Омельне Ківерцівського району Волинської області) і посадив там нинішню прикрасу поселення – парк, повідомляє «Історія міст і сіл».¹³

Підписані до друку в 1839 р. і видані вперше в Вільно в 1840 р. два томи «Споминів Волині, Поділля і Литви» є прикладом твору в жанрі подорожніх описів, характерному для періоду романтизму (з 1830 р.), коли на першому плані документального репортажу мав бути сам оповідач з його враженнями. Оповідач – не стільки вчений, скільки освічений турист. Це був час захоплення історією і старожитностями, відкриттям їх важливості для розвитку особи й суспільства. Тоді закладались основи краєзнавства і пам'яткознавства. «Спомини...» вважаються одним з кращих творів в своєму жанрі за поєднання в ньому пізнавальності й мистецької майстерності.¹⁴ Енциклопедичне ви-

дання «Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich» (Warszawa, 1880-1902. – Т.1-12.) іноді цитує цей твір як першоджерело.

Текст книжки за формою і змістом не є однорідним. Він поділений на вступ, 21 главу та примітки. Деякі глави зображують побутові сцени, зокрема з прямою мовою, інші є викладом історичних подій, що чергуються з легендами або ліричними відступами, є описом побаченого в дорозі матеріального оточення. В одній з глав міститься оцінка письменником господарства краю. В заголовки винесено, коли це було можливо, назви населених пунктів: Степань, Серніки (Сирники), Чарторийськ, Оконськ, Городець, Пінськ, Слаута, Межиріч Корецький, Олика, Луцьк, Млинів, Дубно, Острог. Одна з глав присвячена замкам – «Zamki i td.», – але містить, по суті, лише їх перелік (Городець, Кричильськ, Степань, Чарторийськ, Колки, Губків, Четвертня) і короткий опис залишків укріплень Каміня-Каширського. Насправді мова в ній іде про генеалогію волинських родин, причетних до цих замків.

Першим фрагментом тексту, де знаходимо конкретні відомості про населений пункт, є розповідь про Чарторийськ (с.69-72). Після кількох дат і документів, що стосуються маєтності, Ю. І. Крашевський переходить до опису замку, його розташування, а також сусіднього кляштору та костьолу домініканців, потім присвячує абзац узвишшю, на якому розташоване містечко. Цей лаконічний і образний фрагмент є чи не найкращим з його описів поселень. В главі він двічі висловлює своє ставлення до Домініканського костьолу, називаючи його перший раз «несмачною будовою», а потім, після відомостей про його фундацію, нагадує, що «костельна архітектура і увігнутий фронтон в цілому негарні».

Досить детально описане містечко Корець (с.91-95). Ми дізнаємося про його оро- і гідрографію, принцип містобудівної композиції, дещо про окремі споруди, в тому числі замок, його власників: «Положення містечка по горах, розміщені на них дахи церков і костьолів, мури, руїни чудового палацу, став і води Случі оздоблюють дуже те місце, котре найгарнішим є знизу від в'їзду межиріцького. на одній з гір стоїть фарний костьол. В другім кінці міста були францисканці, котрих гарний костьол, але не закінчений, бо одна нава є тільки покрита, а решта валиться в руїнах».

Опис Городця (с.97-101) дає нам приклад типового поліського поселення: «Положення Городця, хоча на площині та серед Полісся, є дуже гарне. Обширний палац стоїть майже над самим величезним ставком, від якого його відділяє лише дорога. У віддаленні видно з вікон через усю ширину ставу перекинутий міст, село, що далеко розкинулось понад його берегами, і ліси в глибині, як скрізь на Поліссі». Ю. І. Крашевський вважав себе першим, хто описав Пінськ. Він навів істо-

ричні відомості, що стосуються міста, перелічив кляштори. Згадуючи про єзуїтський костьол, не міг не зауважити, що це не є чудо архітектури, а, по суті, є лише велика маса цегли зведена в смаку XVIII ст. Вражають тільки величезні розміри. Тут же виклав загальний принцип будівництва єзуїтами своїх споруд. Образним є опис пейзажу пінського річкового порту.

В Славуті мандрівникам рекомендувалося подивитися фабрики сукна, ковдр, фланелі і паперу, князівський палац і незакінчений костьол св. Дороти. В Межирічі Корецькому автор виділив серед забудови костьол Піярів, велику муровану корчму, палац і найкрасивіший будинок з двома стовпами і балконом. Добре враження справило на подорожнього Рівне: «Гарне містечко, кілька має охайних будинків, досить гарний палац над водою, якого добре видно з боку міста, і дуже поважна цукерня з більярдом, з лойовими свічками, потворними образами на стінах».

Суперечливе враження справила на письменника Олика: «Олика, крім замку, не є гарна, але має досить багато давніх будинків і пам'яток». Мабуть, незвичність замку змусила Ю. Крашевського залишити нам його опис: «Замок сам, як свідчить камінь із написом, закладено ще 1564 р., обведено мурованим ровом, до котрого впливає вода зі ставу і річки, забудований є в квадрат з брамами і вежами. По кутах стирчать ще округлі

та квадратні бастіони, на дахах – орли Радзивілів. Рідко побачиш так добре збережений оборонний замок, котрому бракує тільки гармат в стрільницях, звідних мостів і більше людей, бо в брукованих замкових подвір'ях, по яких розноситься луна, пізнаєш, що життя вже давно залишило ту стародавню будову» (с.169). Він ще застав кілька з різьбленням і стрільницями оборонних брам в валах, що оточують місто. Гідною уваги він також вважав розвалену ратушу з вежею і колегіальний костьол. Тут міститься один із небагатьох випадків якісної оцінки письменником архітектурного твору, а саме колегіального костьолу. «Та славна з коштовних мармурів пам'ятка досі оздоблює і відзначає місто, хоча як твір мистецтва не є гарною. Її фронтон найнеприємніший, має чорні мармурові рельєфи і капітелі колон, подібні статуї, які вандальською рукою свіжих реставраторів помальовано кольорово. Чув хто про подібне варварство? Всередині є досить гарні мармурові вівтарі, але різьблення їх гірше від мармуру; новіші ж правки і оновлення попсували костьол незмірно. Молив Бога, щоб тим реставраторам вибачив спотворення свого костьолу, бо не знали, що чинили» (с.169-170). Далі в тексті називаються автори костьолу, перелічуються надгробки визначних осіб, цитуються епітафії. Відоме, мабуть, єдине зображення олицької ратуші, образ якої зберіг для нас Ю. І. Крашевський.

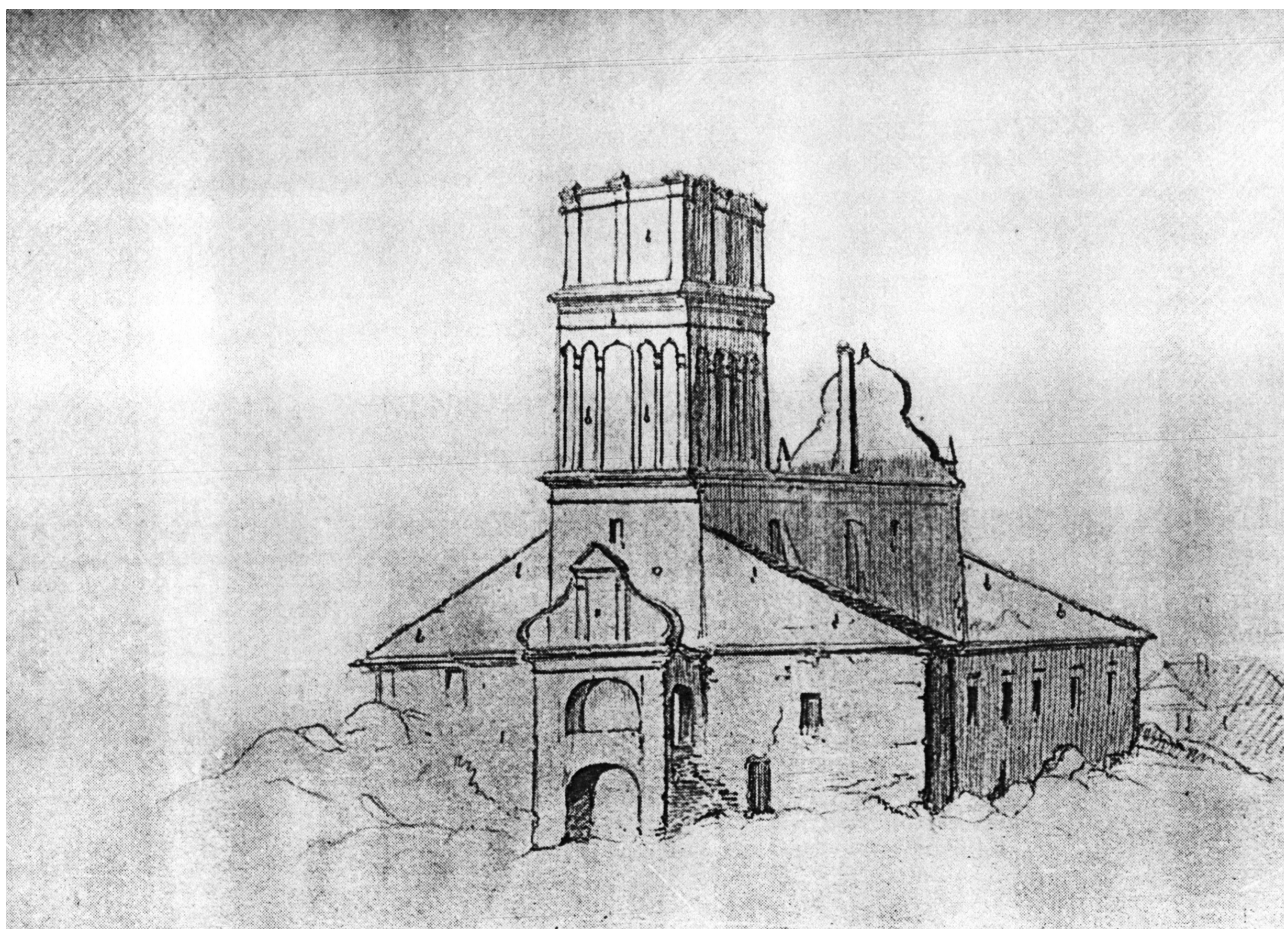

Рис. 2. Олика. Ратуша. (Малюнок Ю. І. Крашевського).

Ю. І. Крашевський коротко виклав історію родини Радзивіллів, як таку, що має стосунок до споминів про місто. «Мало є родин, котрі б в різні часи стільки дали крайові користі», – робить він висновок.

Найбільше уваги приділено автором Луцьку. Він описує в'їзд до міста, враження від забудови, дерев'яного помосту вулиць, розташування замку, датує його (не старший XVI ст.), захоплюється його будівельною та естетичною якістю, вказує на найціннішу панораму міста, розповідає про історію міста, переліковує кляштори, наводить біографії біскупів, кількість населення. Багато місця відведено ролі Вітовта в долі Луцька. Автор їхав до Луцька під вагою знань про місто як про Вітовтову столицю, і це наклало відбиток на зміст глави. Говорячи про замок, його вежі він не вдається до кількісних характеристик споруд. На основі цього словесного опису нам не вдається скласти уявлення про структуру міста, замку або їх параметри. На допомогу тут приходять його малюнки, які є фотографічно точними. Враження від Луцького замку приводять його до фундаментального характеру роздумів про місце людини серед живого і ролі в цьому історико-культурної спадщини: «Що ж це за вищість людини над оточуючими його звірами, вона має минуле! Якби тільки це мала більше від них, вже б мав за що дякувати Творцю, однак як це мало хто оцінює!». (с.179)

В додатку автор наводить два написи із пресвітерія луцького католицького кафедрального костюлу. В першому викладена історія кафедри та участь архітектора Йосипа Умінського в реконструкції під неї костюлу єзуїтів, в другій розповідається про роль у відбудові кафедри після пожеж 1803-1813 рр. біскупа Каспера Колумни Цецішевського.

Далі вміщено фундаційний напис з луцької церкви Воздвиження Чесного і Животворящего Хреста Господня та надгробний текст Яну Каролу Ходкевичу в Острозі. Останній перед тим публікувався Старовольським в «Monumentach...» (с.474).

Текст, що стосується Дубна, містить згадку про ратушу і храми, перелік кляшторів і костюлів, історію міста, літературний опис нападу на місто татар. В Острозі автор розрізняє дві його частини, описує замок з церквою св. Трійці, руїни колегіуму єзуїтів, його фундаменти на дерев'яних палях. «Місто складається з кількох вулиць і в більшій частині з дерев'яних будинків. Був тут ще недавно славний сад з рослин і теплиці», – пише він. Говорячи про замкову гору з руїнами, робить висновок: «Нічого більш мальовничого, ніж той вид, не можна зустріти в нашій країні». Історія міста наводиться в особах його власників (с.262).

Сусідній з Острогом Межиріч чомусь не залишив у мандрівника гідних уваги вражень. Інформація про значну кількість поселень Волині

розпорошена в усіх главах. Наприклад, про Тростянець, Колки, Романів мова йде в главі «Чарторийськ, Оконськ». В останньому виданні «Споминів», здійсненому в Варшаві 1985 р., вміщено 52 ілюстрації, що виготовлені Ю. Крашевським під час його подорожі та для оздоблення своєї книги. Його малюнки з натури суттєво доповнюють словесні описи місцевостей. Мабуть тому він так рідко схиляється до опису баченої ним забудови.

Ю. І. Крашевському характерне в цілому лояльне ставлення до баченого, до краю, людей, місцевої культури. І все ж не можна не помітити, що в його очах поселення Волині переживали занепад. Все значне, що колись було створене, перетворювалось в руїни, громадськість в своїй більшості стала байдужа до власних пам'яток. Приголомшливим є створений письменником образ Полісся, по якому він мандрував на возах та човнах: недоступний, захований серед боліт, позбавлений доріг і рідко відвідуваний.

Як бачимо, в «Споминах» Ю.І.Крашевський проявив себе не лише як літератор, історик але й як художник, мистецтвознавець. Зацікавленість джерелами, проблемою давнього мистецтва рідного краю привела його до розуміння необхідності видання словника митців, іконографії пам'яток і синтетичних праць по мистецтву. При цьому певну роль він приділяв питанням архітектури, зокрема пов'язаним з замками. В своїх планах і домаганнях він був максималістом, завзято критикував тих, хто вирішував частки проблем. Коли ж після кількох років збору матеріалів стикнувся з неосаяжністю своїх задумів, змушений був обмежитись виданням невеликого фрагменту праці «*Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach.*»¹⁵ і публікацією розділу «Мистецтво у Слов'ян, зокрема в Польщі і дохристиянській Литві».¹⁶

Пошук нових джерел для написання своїх праць, знайомство з родинними збірками документів та мистецьких творів під час численних поїздок зробили Ю.І.Крашевського завзятим колекціонером. Про темпи росту його колекції свідчить той факт, що для її розміщення йому довелося з часом, можливо, в кілька разів збільшити розміри свого будинку в Городку, де він мешкав лише 9 років.¹⁷ Серед експонатів його колекції сучасник може знайти багато творів, що стосуються краєвидів Волині та її мешканців, в тому числі почесних. Завдяки колекції збереглися важливі документи, що стосуються історії Волині, і звичайно Луцька, зокрема його архітектури. Такими, наприклад, є план луцької Братської Чесного і Животворящего Хреста Господня 1846 року, текст опису Луцька з рукопису «Опис міста Луцька і Волині», складеному в 1830-1831 рр. бернардинським ченцем.¹⁸

Помітним є внесок Ю. І. Крашевського в дослідження культурної спадщини, зокрема пам'яток архітектури Луцька. В його працях знаходимо

найдавнішу дату існування Луцька – 698 рік.¹⁹ Він простежив історію римо-католицької кафедри з часу її перенесення до Луцька з Володимиром великим литовським князем Вітовтом, якого вважав фундатором її будівництва (цю подію він датував близько 1425 р.), роль в будівництві її споруд деяких біскупів, датував руйнівні пожежі кафедральних споруд. Його малюнки луцького замку, тринітарського комплексу стали джерелами, завдяки яким вдається відтворити втрачені обриси фрагментів цих пам'яток, а також відтворити їх оточення.

Станіслав Буркот називає письменника «єдиним хіба в Польщі приватним власником готичного костюлу».²⁰ До такого заходу Ю. І. Крашевський вдався, щоб врятувати руїни костюлу святого Якова від знищення. Для цього він в 1858 р. купив їх за 1300 рублів.²¹

Літом 1843 р. невтомний митець здійснив поїздку з Городка до Одеси, а 1858 р., вже будучи обраним 1854 р. начальником Статистичного комітету – тривалу подорож до країн Європи, де відвідав Італію, Австрію, Францію, Бельгію, Німеччину. Звідти він привіз альбоми з замальовками і подорожніми спостереженнями. Посада начальника Статистичного комітету передбачала виконання інвентаризаційних рисунків пам'яток архітектури,²² тому, звичайно, в будь-якій подорожі його не покидала увага до пам'яток.

Завдяки творчій та організаторській діяльності Ю.І.Крашевського та О.Пшездзецького по збиранню краєзнавчих матеріалів та виданню праць з історії, історії мистецтва та краєзнавства близько 1840 р. був створений науковий волинсько-український осередок, котрому не було рівних на західних українських землях і в Польському Королівстві.

В 1850-1855 рр. до Варшави переїхали найвищезначніші видавці, що сприяло затуханню культурної та наукової діяльності на Волині. Після 1863 р. на її землях лідером став Краків.²³

Маючи велике бажання творити і талант для цього, він сприймав свою художню діяльність як перепочинок після праці. При цьому своїми малюнками прагнув поширити серед громадськості

знання про культуру народу і передати свідчення її спадковості. Ескізи і рисунки з натури, в котрих зображав пам'ятки культурної спадщини, служили йому нотатками для пам'яті або документами до наукових праць з пам'яткознавства. Копіював також зображення історичних постатей і малював видатних сучасників. Виконав багато ілюстрацій до власних праць та інших авторів.

Ю.І.Крашевський окрім сотень літературних творів виконав тисячі рисунків, багато з подарував родичам і приятелям. На жаль, численні його праці загинули. Наприклад, збірка з 1430 рисунків, яка до війни 1939 р. була у фондах Народної бібліотеки Варшави.²⁴

Титанічна діяльність Ю.І.Крашевського була високо оцінена суспільством вже при його житті. На знак вдячності пов'язані з його творчістю міста виготовляли художні знаки пошани, серед яких, наприклад, були альбоми з краєвидами місцевостей, зображеннями пам'яток і типажів місцевих жителів (пропонуємо читачам кілька фотографій з таких альбомів, виготовлених в Луцьку, Житомирі і Коломиї, що зберігаються в Народному музеї в Познані). Такі заходи стимулювали місцеву інтелігенцію до досягнення нових вершин творчості. Прикладом пошани громадськості до визначного діяча культури, яким створив себе Ю.І.Крашевський, стало також найменування його ім'ям вулиць міст.

У Луцьку новий залізобетонний міст через Глушець поруч із Братською церквою Воздвиження Чесного і Животворящого Хреста Господнього, який здали в експлуатацію 1924 року (освячений 15 листопада 1924 року²⁵) і отримав назву «Казимира Великого»,²⁶ 1925 року оздобили погруддями шанованих на Волині діячів: Г. Сенкевича, Ю. Словацького, Т. Чацького і Ю. Крашевського.²⁷ Цей міст до радянських часів, коли зруйнували ці погруддя, був прикрасою міста.

Вагомий внесок Ю.І.Крашевського в опис, дослідження, пропаганду культурної спадщини Волині, те, що йому вдалося зберегти невтомною працею для наступних поколінь відомостей про неї дає підстави для увічнення волинянами, а особливо лучанами, пам'яті про нього.

*Рис. 3. Оправа альбому, присвяченого лучанами Ю.І.Крашевському з зображенням Луцького замку.
(Muzeum Narodowe w Poznaniu).*

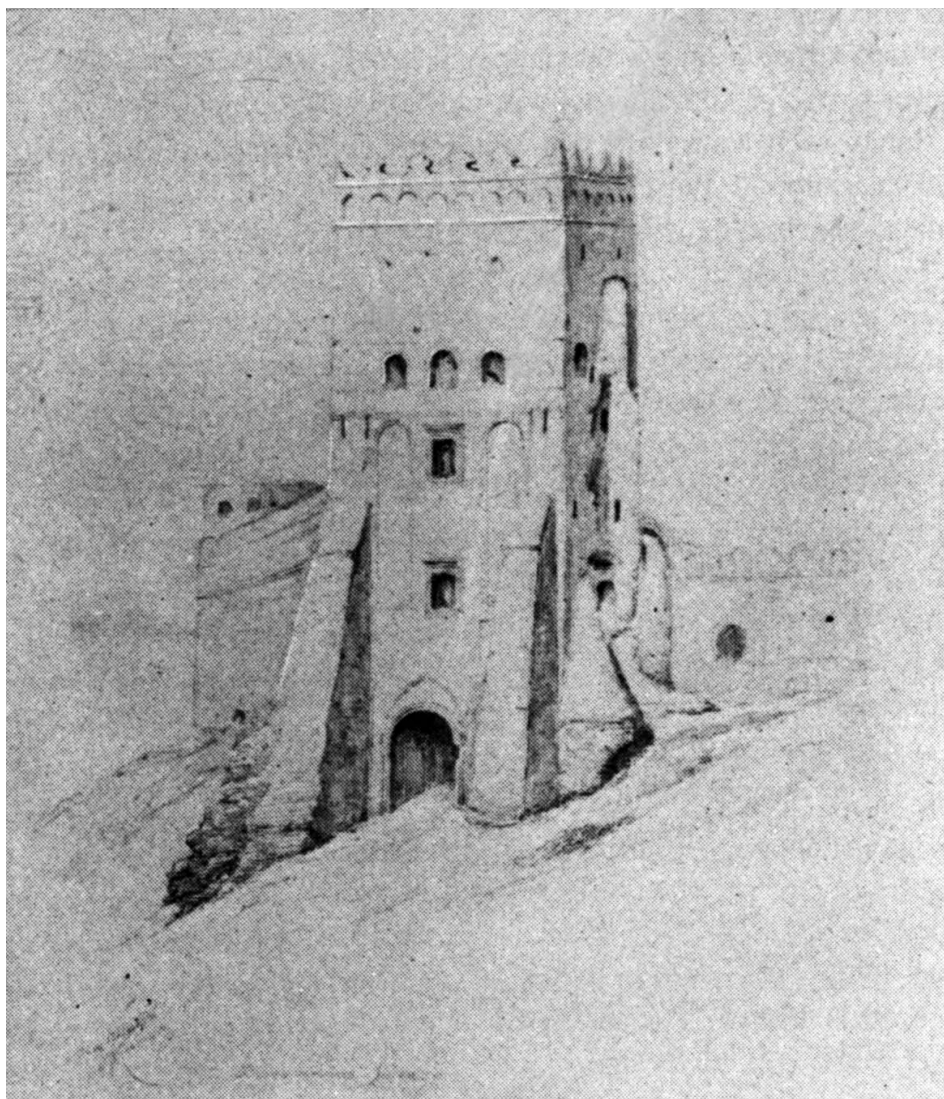

Рис. 4. Луцький замок. (Малюнок Ю.І.Крашевського).

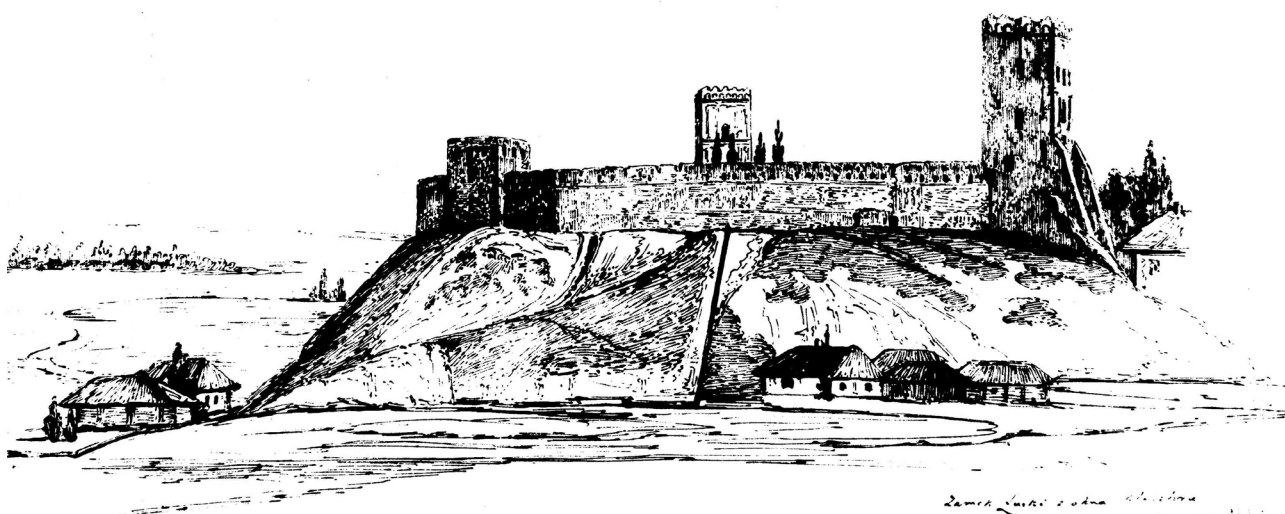

Рис. 5. Луцький замок. (Малюнок Ю.І.Крашевського 1844 р.).

Рис. 6. Житомир. Ринок і каплиця Беровського. (З альбому, присвяченого житомирянами Ю.І.Крашевському).

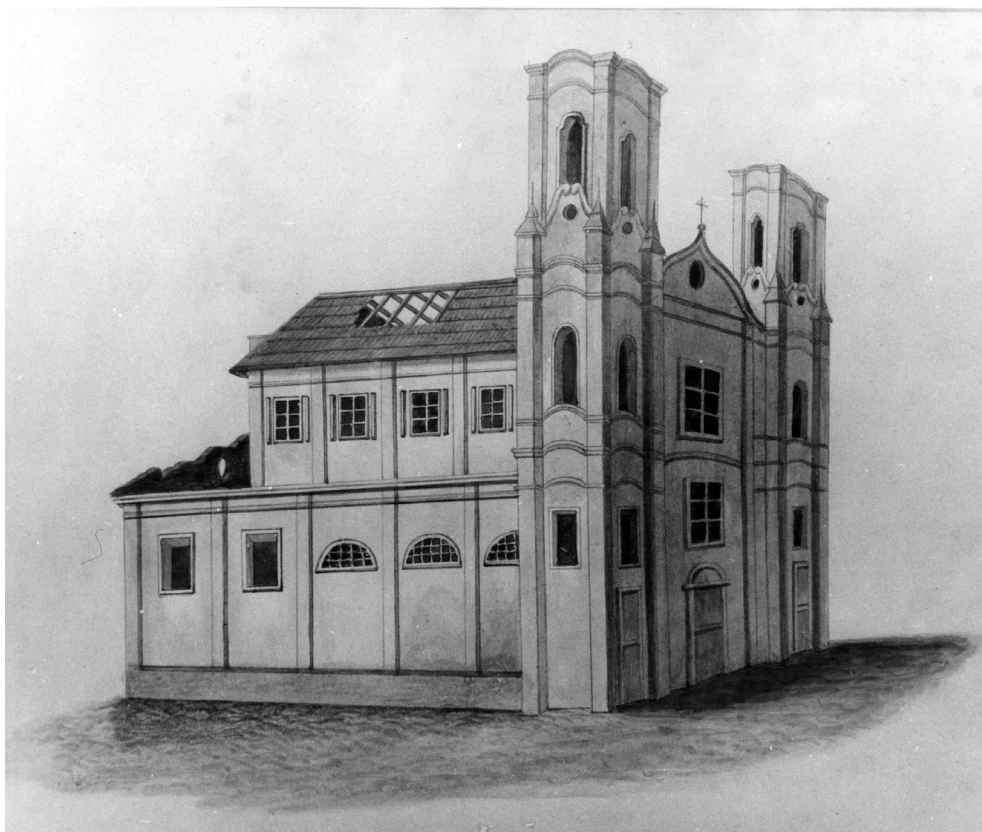

Рис. 7. Житомир. Костьол єзуїтів. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському).

Рис. 8. Житомир. Катедрa. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському).

Рис. 9. Житомир. Дім Ю.І. Крашевського. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському).

Czcigodny Mężu !

Gdy ze wszystkich dzielnic Polski spieszą dziś rodacy złożyć Ci, Szanowny Jubilacie, hołd głębokiego uznania i szczerzej wdzięczności za tę 50 letnią gorliwą działalność na niwie ojczystej literatury, na której całe pokolenie się wychowało, racz i od nas ze stolicy Polkuia przyjąć tę skromną acz z serca pochodzącą pamiątkę jako dowód prawdziwej czei i serdecznych życzeń, byś dla dobra naszej Ojczyzny długo jeszcze wśród nas pracował.

W KOŁOMYI, DNIA 30. WRZEŚNIA 1879.

Emilia Łosłowa mistrzyni i nauczycielka	relit.	Wajgel
A. M. Murcia	Wincenty Stroka	Dyrektor szkoły w. z. i. k. w. k.
A. M. Zych	F. Czuchrański	K. Polanski
M. Furberowski	Włodzisław Skębał	L. Kozakiewicz
J. Marchot	H. Besson.	Edward Berger
S. Maciulski		Stanisław Mironiuk
C. Viciński		
Emm. Lachowicz		

Рис. 10. Коломия. Вітальне звернення громадян Коломиї до Ю.І. Крашевського. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському з нагоди 50-річної літературної діяльності).

Рис. 11. Коломия. Ринок. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському).

Рис. 13. Коломия. Ринок з півночі. (З альбому, присвяченого Ю.І.Крашевському).

1. «РОМАНІВ, містечко, Звягельський повіт, Романівська волость, 65 км. від м. Звягеля, при р. Люсній, притоці р. Тетерівки (басейн р. Тетерева). В старих документах місцевість ця згадується під назвою Романова Великого, яка була положена при тракці з Полонного до Житомира». (Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. – Т.2. – С. 318).
2. Aftanazy R. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. 5 А–В: Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – С. 140.
3. «ГОРОДОК, с., Рівенський пов., Городецька вол., 11 км. від Рівного, при р. Усті... В 1914 р. село належало до барона Штейнгеля. В його домі був великий музей археологічних пам'яток, які походили з тієї частини Волині, які випадково знайдені, так і з розкопок з околиць над річкою Горинню. В 1916 р. музей вивезено до одного з кавказьких міст і доля його нікому не відома». (Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1986. – Т.2. – С. 307).
4. J.I. Kraszewski. Wspomnienia Wołynia, Połesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – С. 97-101; J.I. Kraszewski. Wspomnienia Wołynia, Połesia i Litwy. – Warszawa, 1985. – С. 97-101; Burkot S. Podróż po stronach rodzinnych: Передмова до: Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Połesia i Litwy. – 10.
5. Burkot S. Podróż... – С.5.
6. Polanowska J. Historiografia sztuki polskiej w latach 1832–1863 na ziemiach centralnych i wschodnich dawnej Rzeczypospolitej. F.M.Sobiszczanski, J.I.Kraszewski, E.Rastawiecki, A.Przedziecki. – Warszawa, 1995. – С.91.
7. Słownik artystów polskich i obcych w Polsce działających. – Wrocław: Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich – Wydawnictwo, 1993. – Т.4. – С. 252.
8. Мабуть, при наборі книги О.М. Цинкаловського поміняли місцями цифри. Від Луцька до села Городок, що поблизу Чарукова, близько 25-27 км.
9. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся. – Вінніпег: Товариство Волинь, 1984. – Т.1. – С. 306. Чомусь О.М. Цинкаловський називав Крашевського Ігнатієм або І.І. Крашевським.
10. Історія міст і сіл: Волинська область. – К.: УРЕ, 1970. – С. 454.
11. Цинкаловський О.М. Стара Волинь і Волинське Полісся... – Т.2. – С. 161.
12. Polanowska J. Historiografia sztuki... – С. 93.
13. Історія міст і сіл: Волинська область. – К.: УРЕ, 1970. – С. 311.
14. Burkot S. Podróż... – С.5–18.
15. J.I.Kraszewski. Ikonotheke. Zbiór notat o sztuce i artystach. – Wilno, 1858.
16. J.I.Kraszewski. Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno, 1860.
17. Polanowska J. Historiografia sztuki... – С.100.
18. Rewski Z. Nieznane źródło do dziejów Łucka // Znicz. – 1936. – Nr. 11. – С. 144-149.
19. J.I. Kraszewski. Wspomnienia Wołynia, Połesia i Litwy... – С. 185.
20. Burkot S. Podróż... – С.12.
21. Левицкий О. Луцкая старина // Чтения в историческом обществе Нестора летописца. – К., 1891. – С. 90; Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytków Wołynia. – Łuck, 1939. – С.7.
22. Słownik artystów polskich i obcych... – С. 252.
23. Polanowska J. Historiografia sztuki... – С.176.
24. Słownik artystów polskich i obcych... – С. 253.
25. Życie Wołynia. – 16.11.1924. – Nr. 42.
26. Życie Wołynia.- 16.11.1924. – Nr. 42; Łuck w świetle cyfr i faktów na rok 1926 / Monografie redagował Bolesław Zieliński. – Łuck, 1925. – С. 82.
27. ДАВО. – Ф. 158. – Оп. 1. – Спр. 39. – Арк. 80.

Олена БІРЮЛІНА
(Луцьк)

«ЄДИНО МІЙ»: МАЄТОК Ю.-І. КРАШЕВСЬКОГО В ГУБИНІ*

Стародавнє село Губин, тепер с. Губин Перший Горохівського району Волинської області, належить до тієї когорти волинських поселень перші безсумнівні документальні свідчення про які походять з XV століття. У 1450 р. з рук великого князя литовського і польського короля Казимира IV с. Губин отримав новопризначений луцький намісник – Олізар Шилович Кірдеєвич. За свідченнями історичних джерел, із середини XVI до кінця XVIII ст. село перебувало у церковній власності Луцько-Острозької православної, а потім уніатської єпархії. З прилученням волинських земель до Російської імперії, після заборони Василіанського ордену, земельні володіння Луцької кафедри роздавалися фаворитам нової влади, пізніше відпродавалися місцевій та приїжджій шляхті.

У 1849 р. Губин став власністю Юзефа Ігнаці Крашевського (1812-1887), польського письменника, літературного критика, етнографа, археолога, художника, мистецтвознавця, історика, журналіста, видавця, громадського діяча.

У 1830 р., під час підготовки польського національно-визвольного повстання студента Віленського університету Юзефа Крашевського за участь в університетській таємній організації було виключено з навчального закладу і, згодом, вислано за межі Польщі. Через чотири роки молодий письменник і публіцист вперше приїхав на Волинь.

Кілька сіл в межах Волинської губернії пов'язуються сьогодні з проживанням у них маситого польського літератора: Осова і Городець на Рівненщині, Киселі та Писарівка на Хмельниччині, Омельно, Городок і Губин на сучасній Волині.

Село Омельно (тепер Ківерцівського району) батько письменника Ян Крашевський орендував 1837 р. у графа Красіцького для створення власного кутка для майбутньої сім'ї сина Юзефа. Поріг омелянської садиби дружина Юзефа Крашевського Софія з Вороніцьких переступила у 1838 р. Тут народилась перша дитина подружжя – донька Констанція. Через занедбане становище маєтності недосвічений в землеробстві Крашевський не зумів налагодити ефективного господарювання і ледь дочекався закінчення орендного терміну.

* Вперше матеріали дослідження були апробовані автором на XXXI Всеукраїнській науково-практичній історико-краєзнавчій конференції «Минуле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волинської області. Горохівщина в історії України та Волині», Луцьк – Горохів, 14–15 травня 2009 р.

Свій перший власний маєток молодий Крашевський купив у 1840 р. на торгових контрактах в Дубно. Як підкреслював письменник, Городок – маєток луцької католицької капітули – сподобався йому одразу. Вибрав його завдяки хорошій економічній характеристиці. Як з'ясувалося пізніше, не залагоджені під час купівлі боргові зобов'язання маєтності і кілька наступних неврожайних років звели нанівець успішне господарювання Крашевських у Городку. Щоправда сам письменник згадував, що провів у Городку дев'ять щасливих років. І справді: був тоді молодим і сповненим творчих планів.

Складне фінансове становище змусило Юзефа Ігнаці у липні 1848 р. почати процес продажу Городка. У цей час письменник терміново шукав нову домівку, приглядався до багатьох поселень на Волині та за її межами.

У січні 1849 р. писав до родини: «Доля наша, довго до нас непевна, нарешті розв'язалася: купили маєток у двох тільки милях від Городка, іменований Губин, в преслічній землі Волинській, у графстві Тарновських (Тарновські – тодішні власники Горохова і Горохівської волості – авт.). Це є найкращий фільварок в краю. Маю тут 121 душу, 113 волок землі в ланах, біля 180 волок орної землі, біля 100 корців висіву пшениці. На ґрунтах Губинських є шляхетська осада (так звані Губинські Будки – авт.), мешканці якої сплачують чинш. Є 35 волок лісу, 50 сажнів сіножаті, господарська забудова в доброму стані, лише дім (поміщицька садиба – авт.) лихий. Заплатив 165 000 злотих. Разом з маєтком взяв готову цеглу, млин, вітряк і молотарку». Планував отримувати від губинської гуральні і реалізації напоїв в місцевій корчмі 270 рублів та ще 450 рублів від чиншу зі шляхетської осади.

Офіційно почав володіти Губином 25 січня 1849 р. Вже через тиждень Крашевський писав до свого товариша, що хоча дружина й не рада переміні місця, тому що почувалась нездоровою через вагітність четвертою дитиною, але сам він відчував себе здоровим і молодим. Відмічав: «ми є молодими, поки молодими хочемо бути».

В кінці лютого того ж року писав з Губина батькові про добрі природні умови для господарювання. Повідомляв, що з місцевого лісу можна виготовляти цінний дубовий товар. Однак вказував, що хоч господарські будівлі і впорядковані, а ґрунт «відбірний», проте у господарстві бракує води і воно загалом невлаштоване. Зазначав також, що планує придбати коней, борони, плуги. Писав про терміновіші справи: город обсаджувати, розпочати перебудову житлового помешкання. Між іншим, проект власного будинку в Губині Крашевський замовляв Адаму Іджиковському, знаному варшавському скульптору, автору відомих у Польщі архітектурних проектів, зокрема реставрації костелу Св. Яна у Варшаві.

У березні 1849 р. в листі до брата Луціана Юзеф повідомляв: «Видатки маю величезні, а ще слід поправити молотарку і свій дім, не знаю як дам тому раду». Запрошував брата на гостину: «маю 1000 моргів лісу, а в ньому сарни, вепри, тетеруки, зайці, а на полях стаї куріпок, котрих мій пес Бриш тільки даремно полохає. Якби час і дозвіл на полювання, могли б ми влаштувати добру розвагу!».

Письменник жваво взявся до роботи, чи то з гонору, чи то доводячи сусідам і, головню, родині, що хоч є літератором, але справиться з незвичною для нього сільською роботою. Повідомляв матері: «Я й за економа працюю, бо Розбицький (управляючий маєтком – авт.) з молодим помічником невправні до господарства. Сам все контролюю, об'їжджаю, обходжу». Щоправда, вправно хазяйнувати заважали відсутність місцевих зв'язків й добрих дружніх порад по веденню сільського господарства.

У кінці червня цього ж року Крашевський в листах до родини жалівся на дефіцит робочих рук. Писав про купівлю для фільварку 20 коней, 20 волів, 700 овець. Відмічав, що врожай першого року буде непоганий, але ярина спалена сонцем, а пшениця і жито вродили посередньо. Між іншим, подав цікаву інформацію, що на кордоні з Австро-Угорщиною («до австріяцького кордону») жито купують по 12 польських золотих, а ячмінь по 10 зол. та більше. З купцями на врожай вівса і на вовну того року Крашевському непоталанило.

Восени першого року в Губині господар-літератор зізнався, що його сімейні почуваються міцними і здоровими, а сам він має тисячі клопотів, яких до того ніде й ніколи не знав. Дружина в листах до свекрухи підтверджувала: «...життя в селі не для Юзефа, адже він письменник і філософ. Але, дякувати Богові, від фізичної праці здоров'я чоловіка значно покращилось».

Сам письменник ділився з друзями, що береться до нового господарства не з уподобання до такої роботи, а з потреби: «...якби не мав трое ясных дитячих голівок при собі, зрікся б усього, але для них мушу». Жалівся, що після переїзду в Губин книги й рукописи залишались у пакунках.

Власний неталан до сільськогосподарської роботи Крашевський втілював в літературному образі Шарського, героя своєї «Повісті без назви». Іронічно писав: «Що пан хочеш? Гречка посіяна по літературі, жито сходить по латині, перегній розкиданий в поетичному безпорядку... А що може бути доброго, коли пан їздить з книжкою на поле, а до хлопа ніколи не скаже «хам», тільки – «мій коханий», і вдається з ним в переговори, якби той щось розумів...». Ставлення до себе найближчих сусідів письменник описував так: «Кивали головами на все, чи добре йшло чи зле, бачачи причиною в усьому нещасну поезію. – Книжки пише, де таке бачено! – казали, низуючи плечима».

На початку 1850 р. Юзеф Крашевський дійшов висновку, що не впорається з господарством. Найняв на своє місце нового управлінця, якому зобов'язувався виплачувати 135 рублів на рік і, окрім цього, шукав ще економа. Навряд чи це зміцнило фільваркове господарство Крашевського. Восени цього року на Волині і Поділлі був великий неврожай, господарства не зібрали й половини свого звичного врожаю зернових, а деякі маєтки на Поділлі не повернули навіть те, що посіяли. Письменник скаржився листом до батька, що до всіх бід додалася ще якась хвороба на худобу, від якої втратив 500 овець і трохи коней на фільварку, загинула також частина худоби у селян. Не набагато кращими видалися й наступні два роки.

Восени 1852 р. Крашевський остаточно вирішив покінчити з сільським життям і перебратися з сім'єю до якогось міста, де мали б змогу навчатися діти. Планував осісти у Варшаві, або Любліні, чи в Рівному на Волині, але у травні 1853 р. був запрошений до Житомира, де йому обіцяно місце куратора житомирської гімназії. Пропозицію нової роботи отримав за посередництвом свого товариша Вінцента Корвін-Піотровського, очільника луцького повітового дворянства, батька майбутньої польської письменниці Габріелі Запольської.

Перед від'їздом Губин був «пущений в державу». Майже відразу з'ясувалось, що кандидатура тимчасового власника Лехніцького не вповні влаштувала Крашевського. З великими втратами для себе письменник розірвав оренду. Згодом знайшов достойного претендента – поміщика Валевського, який на тривалий час став державцею губинського фільварку. За документом з Державного архіву Волинської області – сповідними списками Несвіцького католицького костелу за 1857 р. – поміщиками в Губині значились Едмунд Валевський 33-х років та його 30-ти річна дружина Марія. Сповідався у Несвіцькому костелі також 19-ти річний Мар'ян Радецький з Губина, імовірно помічник по господарству.

Майже відразу після переїзду в Житомир сім'я Крашевських посіла ще один власний маєток – Киселі, тепер Хмельницької області. Згідно заповіту власниці Киселів – Софії Урбановської, яка доводилась Юзефовій дружині тіткою, за володіння Киселями Крашевський мав сплатити значні сумми іншим близьким родичам заповідачки. Ця причина на тривалий час привела письменника у пошуки коштів.

Однак свій маєток в Губині Крашевський продавати не планував. Навіть коли гостро потребував коштів і батько радив відпродати губинський маєток Крашевський відповідав: «Губин є єдино мій, бо Киселі належать дружині і дітям».

За інформацією Крашевського станом на 1854 р. губинський маєток вартував 40 тис. рос. рублів.

У 1856 р. повідомляв батькові: “Губин продавати не буду, бо дає мені такий процент, як інший маєток не дав би”. Навідувався до Губина всякий раз, коли випадала нагода. Кожних три роки особисто “відбирав” з оренди, тобто слідкував, чи вправно хазяйнує орендар. Якось, на прохання батька переправити до батьківського маєтку на Підляшші славнозвісної волинської солонини і смальцю, відповів, що з Губина не має права отримувати продовольство, але губинського конюха Федора спровадити з припасами із Киселів може. Щоправда висловив тривогу, аби конюх не запив у дорозі.

За умовами оренди Крашевський залишив собі право продавати “лісові товари” з губинського лісу. У 1855 р. із однієї з таких торгових операцій він переказав половину виручених коштів на лікування свого швагра Луневського, який був поміщиком в с. Полонка під Луцьком.

На початку 1859 р. писав у листі до брата Каєтана, що збирається забрати Губин з оренди і закласти там фабрику олії. Підкреслював, що це має бути крупне підприємство, із застосуванням парових машин. Повідомляв, що має спільника, який, власне, закупить обладнання і вкладе у виробництво половину необхідної суми. На жаль, будь-яку інформацію про втілення цього плану знайти не вдалося.

Остання віднайдена задокументована згадка про володіння Ю.-І. Крашевським Губина відноситься до серпня 1862 р. Очевидно село належало йому ще у 1863 р., в якому відбувся виїзд письменника за кордон, на еміграцію. З цього можна зробити висновок, що Губин на сучасній Горохівщині, яким письменник володів більше як 13 років, став для письменника справжньою домівкою.

Життя у Губині залишилось пам’ятним для письменника. В липні 1849 р. тут народилася його четверта дитина – донька Марія-Августа. Обряд хрещення немовляти відбувався у Несвічському костелі. До хреста Марію-Августу виносив почесний гість родини, батько письменника Ян Крашевський.

В Губині у Юзефа частенько гостювала не лише його родина – батько, мати, брати, але й відомі діячі польської культури. Кілька днів у 1850 р. на маєтку Крашевського відпочивали польські книговидавці Вольф і Сирокомля. На згадку про перебування Сирокомлі в Губині Крашевський написав твір “Останній з Секежинських”.

Часто приїздила з Воютина пані Єва Фелінська, сусідка Крашевського по маєтку, польська письменниця і громадсько-політична діячка. Юзеф Ігнаці і пані Єва були великими приятелями, мали спільний інтерес до літератури, однакове захоплення історією волинської минувшини. Інколи, під час нетривалих подорожей, які здійснювало сімейство Крашевських в ті роки, Єва Фелінська лишалася в Губині за няньку наймен-

шої Марії-Августу.

З Губина Крашевський здійснив кілька пам’ятних для нього подорожей – до Варшави на урочисту академію у свою честь (1851), до Одеси на лікування (1852), ховати бабцю і сестру до Романова у Польщу (1853).

В губинський період письменник написав нові твори і завершив розпочаті. Три роки поспіль Крашевський продовжував редагувати свій журнал “Athenaeum”, що почав виходити ще у Городку. Цікаво, що одного разу в польській пресі з’явилась критична стаття літературної опонентки Крашевського, яка вийшла під назвою “Ефект губинської критики”.

З Губина твори і кореспонденції Крашевського надсилались до “Петербурзького щотижневика”, “Бібліотеки Варшавської” і “Варшавської газети”. У 1849 р. тут написав твори “Пан і швець”, “Обережно з вогнем”, закінчив “Історію Литви” і “Панування Вітовта”. За життя письменника в Губині були видруковані його твори “Триць Сорока”, “Лядова печера”. “Старий служник”. Продовжував працювати над “Історією мистецтва” і писав “Чорта”. Літературознавці вважають, що написана 1853 р. повість “Золоте яблуко” містить спомини про сільське життя письменника, починаючи з Омельна і закінчуючи Губином.

Як підмітили літературні оглядачі творчості Ю.-І. Крашевського письменник писав народні образи з місцевого люду. Характерним прикладом цікавості письменника до архаїчних сторін сільського життя є епізод зі спогадів директора губинської школи у 30-х рр. ХХ ст. Той згадав про старого губинця, який розповідав про дивного пана, що просив сільських парубків стрибати через багаття, а за це пригощав їх горілкою. Додамо, горілка, вочевидь, була з власної губинської гуральні письменника.

Повісті Крашевського, написані під враженням життя у своїх волинських маєтках, фахівці відносять до найбільш вдалих у його творчості. Перлиною так званих сільських повістей польського письменника є “Хата за селом”, закінчена у 1852 р. в Губині, а першим друком вийшла у 1853 р. Етнографічним тлом для неї прислужило село Городок, але й губинські реалії також присутні. Губин введений в повість як село Рудні, а шляхетська осада чиншовиків як Рудинські Будки (реально – Губинські Будки). Пишучи про останнє, Крашевський назвав обставини його заснування: “...це сільце складалося з десятка хат чиншовиків, які колись були шляхтою, що займалися виробленням поташу, а тим часом перемінилися на землеробів і приросли до кутка, в якому від прадіда загніздилися”.

Тривалий досвід співжиття письменника з сільськими мешканцями Омельна, Городка і Губина спонукав Крашевського писати народні повісті і стати піонером в цьому жанрі серед поль-

ських літераторів. А в самих його творах навічно закарбувався живий дух волинського села.

1. Державний архів Волинської області. – Ф.22. – Оп.1. – Спр.163.

2. Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные археографической комиссией. – Т. I (1361 – 1598). – СПб, 1863. – С. 37.

3. Józef Ignacy Kraszewski. Listy do rodziny (1820-1863) / Opracował W. Danek. – Cz.I: W kraju. – Kraków, 1982. – 534 s.

4. Бірюліна О. Маєток видатного польського письменника Юзефа Ігнаці Крашевського в Губині Луцького повіту (нині с. Губин у Горохівському районі) / Минувле і сучасне Волині та Полісся: Рух опору тоталітарним і окупаційним режимам на теренах Волин-

ської області. Горохівщина в історії України та Волині. Матеріали XXXI Всеукраїнської науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, Луцьк – Горохів, 14 – 15 травня 2009 р. – Луцьк, 2009. – С. 4 – 7.

5. Надольська В. Дослідження життя і творчості Ю. Крашевського краєзнавцями Волинського воєводства (30-і рр. XX ст.) / Поляки на Волині: історія і сучасність: науковий збірник “Велика Волинь” 6 праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т.30 / Голов. ред. М.Ю.Костриця. – Житомир, 2003. – С. 20 – 26.

6. Łysek F. Z przeżyć Kraszewskiego na Wołyniu / Rocznik Wołyński. – T. VII. – Równe, 1938. – S. 250 – 261.

7. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I.Kraszewskiego. – Warszawa, 1879.

Анна КОМАШКО
(Луцьк)

«ŻADNEGO DNIA BEZ SŁOWA PISANEGO»

*„Ja nie jestem pono ani literatem, ani artystą,
choć piszę wiele i kocham wszelkie piękno, ja jestem
człowiekiem mojego wieku, dzieckiem narodu mego,
i gdybym miał nawet jeniusz, starłbym go na proch,
rozszarpał na kawałki i podesłał pod nogi ludzkości,
pod stopy ojczyzny, aby się o kamień nie zraniły”.*

(J.I.Kraszewski)

(Do 200-letia z dnia urodzin)

1. Wieszcz ziemi wołyńskiej

*Dla tych, co tam by nie mogą,
To cudowne podroże duchowe,
Luck, Rowne, Dubno,
To nasze ukochane strony.
Wracamy sercem i myślami,
Do tych co na wieki zostali Bote!
Gdybysmy Ich zapomnieli,
Nie jesteśmy godni Wołyńskiej Ziemi»*
(Danuta Simec - Podziękowanie)

Jesli jaki kraj cichy, jeśli jaki spokojny, to Polesie nasze. Kiedy przez którą wieś gościniec pocztowy nie idzie albo trakt kupiecki, to prócz pospolitego odgłosu wsi, który jest jakby jej oddechem, nic nie stychać obcego, nic nie widać cudzego. - Wszystkie świty jednakowo siwe, wszystkie chustki jednakowo białe i sosny jednakowo zielone, i chaty jednakowo niskie i nieforemne, i ten sam zawsze dym czarny ponad ich dymnikami się wzbija tak zaczyna się powieść J. Kraszewskiego „Ułana” w ten sposób opiewał on nasz Wołyń.

Od 1838 roku przez ponad 20 lat mieszkał na Ukrainie, gdzie posiadał takie wołyńskie wsie jak Romanów, Gródek, Hubyn, Omelno, a później w Żytomierzu, gdzie pracował jako kurator szkół i dyrektor Teatru Żytomierskiego. Człowiek o niezwyklej inteligencji i tytanicznej pracowitości dostojnie przysłużył się ojczystemu narodowi jako prozaik, poeta, dramaturg, krytyk literacki, filozof, folklorysta, etnograf, malarz, archeolog, znawca sztuk pięknych, redaktor i wydawca. Dzięki jego imieniu Wołyń został na zawsze wpisany w historię literatury Polski i świata. W ciągu 75 lat życia i 57 lat twórczości stworzył ponad 600 tomów swoich dzieł, w tym na samo dziedzictwo korespondencyjne składa się 100 tomów (6).

Lepsze jego utwory- „Historia kołka w płocie”, „Ostap Bondarczuk”, „Dwa światy”, „Resztki życia”, „Ułana”, Historia Sawki”, - zostały stworzone przez Kraszewskiego na Wołyniu. Napisana w Gródku „Chata za wsią” o losie pięknej dziewczyny stała się podstawą znanego dramatu Mychajta Staryckiego

„Cyganka Aza”.

W czasie swego pobytu na Wołyniu pisarz utożsamiał się z tą ziemią tu spędził najszcześniejsze swe lata, dużo podróżował gromadząc wiadomości z archeologii i etnografii, szkicując wołyńskie zabytki. Latem 1847 roku przebył ciekawą wędrowkę poprzez Dubno, Hołoby, Kowel i Ratne krocząc do Druszenik - wsi na Litwie. W dzienniku z podróży zebrał wartościowe opisy etnograficzne miejscowości. Zabytek Park Architektury Krajobrazu „makarevychivskyy” należy do obszarów chronionych o znaczeniu lokalnym od 1983 roku. Rozłożyć ją na dziewięć akrów w miejscowości jednym obszarze setaei Kivertsia Omelne.

W Makarevychivskom parku to przede wszystkim lipy i klony-rośliny, które wskazywałyby na ich właściciela jako człowieka nostalgii, romansy, głębokiej medytacji, szukającego spokoju i komfortu. Może taki był Kraszewski? Niestety, niema muzeum w Omelnom pisarza, choć taki pomysł cenionych zmarłego nauczyciela Mary Kuarnelyuk. Narazie znaleźć entuzjastów, który poszedł na jej przypadku niema.

Wśród pamiątek zachowanych i eksponowanych w Wołyńskim Muzeum Krajoznawczym są dzieła Józefa Kraszewskiego wydane jeszcze za jego życia oraz rysunki, medaliki pamiątkowe i pocztówki ku czci pisarza, zdjęcie z warszawskiego okresu jego życia (1859-1863), jedno z najdawniejszych zdjęć w fotograficznym zbiorze archiwalnym, które posiada muzeum.

Przez wolę losu Kraszewski był zmuszony do opuszczenia Wołynia i przeprowadzenia się do Warszawy, gdzie mieszkał od 1859 do 1863 roku. Ten okres jego życia kończy się w styczniu 1863 roku, kiedy opuszcza stolicę, żeby już został pochowany w Krakowie na Skałce, obok wybitnych synów narodu polskiego.

2. Życiorys

*Ojczyzna moja - to ta ziemia droga,
Gdziem ujrzał słońce i gdziem poznał Boga,
Gdzie ojciec, bracia i gdzie matka miła
W polskiej mnie mowie pacierza uczyła.*
(Maria Konopnicka)

Józef Ignacy Kraszewski (ur. 28 lipca 1812 w Warszawie, zm. 19 marca 1887 w Genewie) - polski pisarz, publicysta, wydawca, historyk, działacz społeczny i polityczny, autor z największą liczbą wydanych książek i wierszy w historii literatury polskiej. Pseudonimy literackie: Bogdan Bolesławita, Kaniowa, Dr. Omega, Kleofas Fakund Pasternak i inne).

Józef Ignacy Kraszewski urodził się 28 lipca 1812 r. w Warszawie. Rodzice jego mieszkali wprawdzie we wsi Dołhe, koło Prużany, w Grodzieńszczyźnie, ale matka, Zofia z Małskich (1791—1859), wraz ze swą matką, Anną z Nowomiejskich, w obawie przed grożącą wojną Napoleona z Aleksandrem I schroniła się

w r. 1812 do Warszawy i tu przy ul. Kopernika (podówczas Aleksandria), w hotelu mieszczącym się w i tzw. pałacu Słuszków, przyszedł na świat przyszły pisarz.

Ojcem Józefa Ignacego był Jan Kraszewski (1788—1864), piastujący wiele godności szlacheckich, z których najbardziej upodobał sobie tytuł chorążego powiatu prużańskiego. Był to szlachcic starej daty, jako ojciec surowy i bezwzględny w decydowaniu o losach dzieci. W powieściowym, a więc zmodyfikowanym ujęciu odnajdujemy jego portret w Powieści bez tytułu (1855).

O matce zachował Kraszewski do końca życia jak najbardziej gorące i serdeczne wspomnienia i niewątpliwie służyła mu ona za model, kiedy kreślił postaci matek bohaterów swoich powieści autobiograficznych, a przede wszystkim matki Juliusza w Pamiętnikach nieznanego (1846). Brat Józefa Ignacego Kajetan w swej Monografii domu Kraszewskich... (1862) przytoczył słowa „pewnej damy” o matce: „Pani Kraszewska tylko przez skromność cudów nie czyni”. Kult dla matki miał niewątpliwie realne podstawy w wyjątkowych zaletach jej umysłu i serca. (I l, st. 7-8)

Kraszewski wychowywał się w Romanowie w powiecie włodawskim, pod opieką babki Zofii Malskiej i prababki Konstancji Nowowiejskiej. Wyniósł stamtąd pierwsze zainteresowania kulturą i literaturą. We wspomnieniach z dzieciństwa, pisanych w nych okresach życia (Obrazy z życia i podróży, t. I, 1842; Wspomnienia — „Nowiny” 1877; Noce bezsenne, pisane pod koniec życia, a ogłoszone w „Tygodniku Ilustrowanym” 1888—1889), Romanów otoczony lasami przedstawiał się Kraszewskiemu jako ów utracony raj młodości, w którym królowała „biała babka” Konstancji Nowowiejskiej. W latach 1822-1826 kształcił się w szkole wydziałowej w (Białej Podlaskiej, zwanej wówczas Akademią Białą, od 1826-1827 w szkole wojewódzkiej w Lublinie, wreszcie od 1827 do 1829 roku w gimnazjum w Świsłoczy, gdzie zdał egzamin dojrzałości.

We wrześniu 1829 podjął studia na Wydziale Lekarskim Uniwersytetu Wileńskiego, wkrótce przeniósł się na literaturę (Dodatk 4). Pod pseudonimem Kleofasa Fakunda Pasternaka ogłaszał pierwsze utwory literackie drukowane w petersburskim „Bałamucie” (1830) i w wileńskim „Noworoczniku Litewskim” (1831). Brał aktywny udział w życiu studenckim, także w gronie spiskowców. 3 grudnia 1830 wraz z grupą młodzieży został aresztowany. Pobyt w więzieniu (potem w szpitalu więziennym) trwał do marca 1832. Kraszewski otrzymał nakaz osiedlenia się w Wilnie z dozorem policyjnym, ale tylko do końca 1832 r. Od grożącej mu branki do wojska na Kaukaz uratowało go wstawiennictwo ciotki (przełożonej wileńskich wizytek) u generał-gubematora. Wyniósł z tego okresu stosunek do zbrojnej walki powstańczej - odnosił się do niej ze zrozumieniem, ale i niechęcią, brakiem wiary w powodzenie.

W okresie przymusowego pobytu w Wilnie pro-

wadził historyczne badania źródłowe, co po latach owocowało m.in. czterotomową historią tego miasta, Wilno od początków jego do roku 1750, spisowaną w latach 1840-1842, a także kilkanaście powieściami. Zaangażował się w popularyzację źródeł historycznych, inicjował wydawanie pamiętników i diariuszy. Z wielu takich źródeł korzystał w swojej twórczości.

Niedługo potem osiadł w rodzinnej wsi Dolha, gdzie u boku ojca nabierał doświadczenia w pracy gospodarskiej. Wkrótce zawarł związek małżeński (10 czerwca 1838) z Zofią Woroniczówną, bratanicą prymasa Jana Pawła Woronicza. W 1838 wraz z żoną osiedlił na Wołyniu. Początkowo był dzierżawcą wsi Omelno (powiat łucki), następnie w 1840 roku zakupił wieś Gródek koło Łucka. Tam, obok codziennych zajęć gospodarskich, musiał zmierzyć się z procesem o zatajone zadłużenie ciężące na wiosce.

W 1846 gościł w Warszawie, rok później na leczeniu w Druskenikach. W 1848 Kraszewski sprzedał Gródek i przeniósł się do kolejnego nabytku - wsi Hubin (położonej również w powiecie łuckim). Stąd, zrażony niepowodzeniami gospodarskimi, a zarazem przymuszony koniecznością kształcenia czwórki dzieci (Konstancja, ur. 1839; Jan, ur. 1841; Franciszek, ur. 1843; Augusta, ur. 1849), przeniósł się w 1853 do Żytomierza, gdzie mieszkał do 1860, pracując jako kurator szkolny.

Mimo niepowodzenia we Lwowie pisarz nadal planował osiedlenie się w Galicji. W 1866 został obywatelem Krakowa, a wkrótce Austrii. Plany pozostania na stałe zostały podważone obserwacjami poczynionymi w Galicji, które unaocznili Kraszewskiemu siłę konserwatyzmu. Wyrazem tego stała się klęska Kraszewskiego w staraniach o katedrę literatury polskiej na Uniwersytecie Jagiellońskim, które pisarz przegrał z faworytem konserwatystów Stanisławem Tarnowskim, mimo iż konkurent nie spełniał wymogów i formalnych. Po kolejnym niepowodzeniu - fasku planów kupna krakowskiego „Czasu” (który niebawem stał się czołowym pismem konserwatystów, a potem stańczyków) - Kraszewski założył w 1868 własną drukarnię w Dreźnie.

Nie był to dobry interes, już w 1871 został zmuszony do odsprzedaży drukarni ze stratą finansową; skutkiem przedsięwzięcia pozostało obywatelstwo saskie, które w 1871 przeszło na Obywatelstwo Rzeszy Niemieckiej.

Od roku 1873 poświęca się wyłącznie pracy literackiej. Parokrotnie w okresie drezdeńskim odwiedzał Galicję i Poznańskie, w r. 1879 podczas jubileuszu pięćdziesięciolecia pracy literackiej entuzjastycznie przyjmowany w Krakowie (Dodatk 15,23). „Tak! Wierzmy wszyscy w ideały! Ale do nich idźmy tą drogą, jaką we śnie Jakubowym anioły wstępowały do niebios, po drewnianych szczeblach rzeczywistości! Rachujmy się z położeniem, z siłami, nie tracąc z oczów tych wielkich, niebiańskich celów, jakie nam narodowe tradycje przekazały! Biada tym, co ideałów nie mają i w ciemnościach błądzą po ziemi. Żadna po-

tęga materialna od zaguby ich nie uchowa.

Jakimiż słowy mam Wam, Dostojni Panowie, dziękować za tyle dowodów uznania, współczucia, łaski Waszej?

A! Słów na to nie ma, co przepelnia serce moje. Powinniście widzieć, czuć, że wdzięczność mnie przyniata, oniemia. Dobrocią Waszą jestem upokorzony, a im ona większa, tym mniej czuję się jej godnym. Przyjmijcie wszyscy, przytomni tu i nieprzytomni, a duchem obecni, wyrazy najgorętszej wdzięczności! Zaprawdę, nie dla mnie, nie dla mnie uczyniliście to, ale dla wielkiej idei pracy ducha narodowego, której ja byłem najmniejszym sługą. Dzielę się w myśli uroczystością dnia tego ze wszystkimi zasłużonymi mężami, którzy takich dni nie dożyli, wieńce moje składam na grobach tych, co drogi trudu torowali, co się przedzierało przez ciernie, padli na nich męczeńsko!

Zakończę słowami pisma: „Odpuść, Panie, sługę swego, bo najpiękniejszy dzień życia widziały oczy moje!” (Z przemówienia Jubileuszowego w Krakowie dnia 3.10.1879), (1 l.st. 146-147).

W r. 1882 we Lwowie założył „Macierz Polską”. W r. 1883 aresztowany w Berlinie pod zarzutem działalności wywiadowczej na rzecz Francji (Kraszewski finansował z własnych pieniędzy sieć wywiadowczą z pobudek patriotycznych. W uznaniu zasług prezydent Francji, marszałek Mac Mahoń, chciał nadać Kraszewskiemu Krzyż Komandorski Legii Honorowej). Na procesie w Lipsku został skazany na 3 i pół roku więzienia w twierdzy w Magdeburgu. Z powodu choroby płuc w 1885 roku został wypuszczony za kaucją. Wyjechał do Szwajcarii, a później do San Remo. Zmarł 19 marca 1887 roku w Genewie, został pochowany 18 kwietnia w krypcie zasłużonych na Skałce w Krakowie.

[...] Kraszewski, fantazją swą i myślą stwarzając coraz nowe, a świeżością i pięknością pociągające obrazy, rozbudził też w narodzie swym miłość dla ojczystego języka; wskrzesił w nim wiarę w moc i żywotność rodzinnego piśmiennictwa; w ręce jego, przewracające niedbale kartki zdawkowych płodów literatur obcych, włożył książkę polską i w niej, jak w zwierciadle ukazał mu jego samego. Z książek Kraszewskiego społeczeństwo epokiopwej uczyło się wielkiej mądrości poznawania samego siebie, z nich płynęła mu w serce miłość dla natury ojczystego kraju.

3. Dorobek okresu wołyńskiego

Lepsze jego utwory zostały stworzone przez Kraszewskiego na Wołyniu (Dodatek 8).

Od r. 1840 aż do opuszczenia Wołynia trwa nieprzerwany rozwój sztuki powieściopisarskiej Kraszewskiego, który w tych właśnie wydoskonalił swój warsztat realisty i stworzył najlepsze swoje pozycje z zakresu powieści społeczno-obyczajowej. Przy okazji praktyki obywatelskiej, prób gospodarzenia, zresztą bez większych sukcesów, dalej przy okazji ciągłych podróży po kraju — pisarz nasz zapoznaje się bliżej nie tylko z życiem szlachty i arystokracji, ale też

z życiem wołyńskiego chłopą pańszczyźnianego. Nie wiele pozostało konkretnych przekazów źródłowych o stosunku Kraszewskiego-dziedzica i właściciela „dusz” do swych poddanych. Wiemy w każdym razie, że był to „pan dobry”, humanitarny który rzekomo „psuł” chłopów brakiem surowości. Pewne cechy autobiograficzne pod tym względem przynosi powieść „Złote jabłko” (1853).

Jak natomiast rozumiał sarn problem zasadniczy: pan i dwór, tego dowodzą nie tylko „powieści ludowe”, których wydawanie trwa od r. 1842 aż do r. 1860, ale i tzw. powieści z życia szlachty wołyńskiej, niesłusznie przez wielu badaczy przeciwstawiane powieściom ludowym. W jednych i w drugich widać potęgujący się z latami krytycyzm wobec własnej klasy, zakończony zerwaniem z nią. Początkowy etap tej drogi wyznaczają dwa opowiadania o tematyce ludowej: Historia Sawki (1842) i Ułana (1843), które rozpoczynają równocześnie „cykl” ośmiu utworów o tematyce ludowej, zakończony Historią kolka w płocie (1860). Latarnia czarnoksiężska (1843—1844) stanowi swojego rodzaju realistyczny przełom w warsztacie pisarskim Kraszewskiego, pogłębiony w następnym dziesięcioleciu artystycznymi zdobyczami najważniejszych powieści z życia szlachty oraz arystokracji wołyńskiej i polskiej, jak „Złote jabłko” (1853), „Interesa familijne” (1853), „Dwa światy” (1856). Ostrość krytycznego spojrzenia na własne środowisko społeczne osiąga w nich nieraz granice satyry, łagodzonej epickim, a często humorystycznym traktowaniem szlacheckiego światka, wśród którego tak wielu napotykał „komediantów”, że aż jednej powieści z wołyńskiego okresu taki właśnie nadał tytuł (Komedianci, 1851).

Jakie były zdobycze ideowe oraz artystyczne cyklu powieści ludowych? Przede wszystkim wprowadzenie ludowego bohatera (tak indywidualnego, jak i zbiorowości wiejskiej).

Wiąże się z tym umiejętność mobilizowania sympatii czytelnika po stronie krzywdzonych i wyzyskiwanych. Służą temu konkretne obrazy nędzy, wyzysku, a nawet okrucieństwa, odpowiednie oświetlenie losów takich chłopskich bohaterów, jak tytułowe postacie z powieści Ostap Bondarczuk (1847) oraz z jej kontynuacji, nazwanej Jaryna (1850). Sentymentalizm odnajdujemy głównie w kreśleniu stanów uczuciowych, we frazeologii i stylu wypowiedzi miłosnych, w malowaniu egzotyki cygańskiej (w Chacie za wsią). Echa romantyczne pobrzmiewają choćby w ujęciu istoty tragiczności losu Ułany, albo też w próbach różnych „udziwnień” w przeprowadzanej paraleli między losami dębowego kija i Sachara Pakuły (Historia kolka w płocie). Mimo owych pozostałości porzuconej już zasadniczo manieri pisarskiej można uznać ludowe powieści Kraszewskiego za oryginalny jego wkład do rozwoju realizmu w powieści polskiej, za konieczne ogniwo między literackim obrazem „pocziwego kmiotka” i obrazem wsi w twórczości Prusa i Orzeszkowej.

Wydaje się rzeczą słuszną przypomnieć, że „cykl

ludowy”, tak jak się zaczyna pozycjami, które przeszły do klasycznego zasobu polskiej beletrystyki, tj. Ulaną i Historią Sawki, tak się kończy utworem wyjątkowym na tle całej spuścizny powieściowej Kraszewskiego.

Idealizacja staroświecczyny, lęk przed cywilizacją zachodnią — to u Kraszewskiego zawsze krytyka nadużyć ustroju kapitalistycznego, której to krytyki wiele przejawów obserwujemy w publicystycznym zbiorze „Wieczory wołyńskie” (1859).

Trzeba więc ten okres błędzenia po manowcach i poszukiwania rozwiązań rozumieć i oceniać tak, jak na to zasługuje. Kraszewski nie zapierał się nigdy swego Sawki ani Ułany, równoległe z utopiami Ładowej pieczary i Dziwadel pisał „Interesa familijne” czy „Złote jabłko” (1853), potem zaś „Dwa światy” (1856), powieści, w których nie oszczędzał własnego środowiska szlacheckiego, a potępiał wręcz polską arystokrację. Nigdy się nie godził na rzeczywistość pańszczyźnianą, choć błędnie widział możliwość jej zlikwidowania w kategoriach moralnych.

Prawdą jest też, że na cały problem pana i chłopą patrzył oczyma moralisty i w takich kategoriach go osądzał, a nie w kategoriach politycznych.

Głos Kraszewskiego-artysty w dyskusji o sprawie chłopskiej, jego udział w formowaniu opinii ogólnej miał zasadniczą wagę i pomagał zwycięstwu sprawy chłopskiej w opinii społecznej.

Do najwybitniejszych osiągnięć sztuki powieściopisarskiej Kraszewskiego, i to na tle całej spuścizny literackiej, należy Latarnia czarnoksiężska (1843—1844), wielotomowe malowidło społeczne, powieść-panorama, przedstawiająca życie arystokracji, szlachty i chłopstwa.

Stworzony przez Kraszewskiego obraz społeczeństwa polskiego na Wołyniu i Ukrainie nosicechy wyroku zagłady na świat feudalizmu polskiego, w którym obserwujemy rozkład gospodarczy, obyczajowy i kulturalny. Pogłębieniem krytyki arystokracji jako klanu wyosobniającego się ze społeczeństwa jest powieść „Dwa światy”, wydana w r. 1856, ale pisana w r. 1854 i ukończona już w lutym 1855 r. Na przykładzie losów drobnego szlachetki i córki hrabskiego oficjalisty ukazuje Kraszewski ekskluzywność arystokratycznej grupy społecznej, która niszczy uczciwych ludzi spoza swej sfery przy każdej, nawet drobnej próbie zetknięcia się z nią, nie mówiąc już o wejściu do niej.

Wydając wyrok na arystokrację, nie widział jednak Kraszewski przyszłości także i dla tej części świata feudalnego, z której sam pochodził, dla szlachty bogatej i średniej, właścicieli majątków ziemskich. Szerokiej, ale i gruntownej analizie powieściowej świata szlacheckiego poświęcone zostały dwa utwory wydane w r. 1853, mianowicie wspomniane już „Złote jabłko” oraz „Interesa familijne”.

W okresie wołyńskim powstały również dwie powieści oparte niemal w całości na materiale autobiograficznym z młodości pisarza, wzbogacone jednak o jego doświadczenia i przeżycia z lat dojrzałych. Cho-

dzi o „Pamiętniki nieznajomego” (1846) i „Powieść bez tytułu” (1855).

Najciekawszą powieścią z „cyklu” autobiograficznego jest „Powieść bez tytułu”. Zebrane tu fakty dowodzą, że i wtedy Kraszewski nie godził się na otaczającą go rzeczywistość społeczną, że trwał proces jego wyrastania ponad środowisko szlacheckie, a protest pisarki ukrywał się pod literacką osłoną wspomnień młodości.

Najbardziej dojrzałym owocem prób Kraszewskiego na polu powieści historycznej w okresie wołyńskim były Zygmuntówkie czasy (1846).

Podsumowaniem lat spędzonych na Wołyniu, ob-rachunkiem ze społecznością szlachecką tej prowincji był publicystyczny zbiór „Wieczory wołyńskie” napisany w r. 1857, drukowany potem w odcinkach przez lwowski „Dziennik Literacki”, a w formie książkowej wydany w r. 1859. Dał w nim Kraszewski z jednej strony wyraz swym uczuciowym związkom z krajobrazem i historią Wołynia.

W tym okresie napisał i wydał Kraszewski również trzy zbiory prac krytyczno- i historycznoliterackich, a mianowicie Studia literackie (1842), Nowe studia literackie (1843), Gawędy o literaturze i sztuce (1857), ogłaszając je uprzednio w czasopismach. Kontynuował wydawanie pamiętników i materiałów do historii sztuki, pisał utwory poetyckie, jak np. znaną „sielankę” Wioska (1859) oraz dramaty. Ponadto swym piórem zapełniał znaczną część redagowanego przez siebie na odległość, bo wydawanego w Wilnie „dwumiesięcznika” „Athenaeum”, który ukazywał się regularnie przez 11 lat (1841-1851). Wszystko to świadczy dowodnie o wielostronności zamiłowań twórczych naszego pisarza.

Sława pisarska o rozgłaszała imię Kraszewskiego poza granicami prowincji wołyńskiej. Bywał pożądanym gościem w Warszawie, dokąd kilkakrotnie podróżował, zabiegały o jego współpracę czasopisma polskie z Poznańskiego i z Galicji. To był również ważny czynnik wyzwalania się pisarza z ograniczających go wpływów środowiska.

4. Zamek w Łucku oczyma J.I. Kraszewskiego

Jego przenosinom na Wołyn sprzyjała też i podróż po szlakach naszej krainy, która legła u podstaw ciekawego utworu „Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy” i stała się drogą do zdobycia przez młodego jeszcze pisarza sławy interesującego gawędziarza. Jeden z rozdziałów „Wspomnień...” poświęcony jest miastu Łuck, szczególnie dawnej fortecy.

Zamek łucki lub zamek Lubarta - jest ważnym zabytkiem historii i kultury Ukrainy. Był głównym elementem systemu miejskich umocnień, w którego skład wchodził Zamek Dolny (częściowo zachowany) i mury miejskie. Oblany wodami rzek Mały Głuszec i Styr, a z drugiej strony głęboką fosą, umocniony od południa i zachodu Zamkiem Okólnym (Dolnym), w przeciągu kilku stuleci był nieprzystępną twierdzą. Zamek, z początku drewniany, założono na miejscu

zajętym dawniej przez staroruski gród z XI - XIII wieku. Pod koniec XIII - na początku XIV w. budowle drewniane stopniowo zamieniano na kamienne. Opisy miasta Łucka z 1545 roku wskazują że bazy Wjezdna, Styrowa oraz Władyczna na Zamku Górnym były kamienne (murowane).

Ciekawy dawnej Witołdowej siedziby, jechałem do Łucka obejrzeć stary zamek jego i podumać o tym bohaterze... - pisze J. I. Kraszewski. Miasto leżące w dolinie nad Stryrowymi łęgami, i góra nosząca jeszcze na sobie zamczysko. Z daleka wspaniale się nam przedstawiała katedra i wieże kilku innych kościołów i cerkwi, lecz oczy moje z nienasyconą ciekawością obrócone były na mury półkuliste zamku z wieżą które ciemniały z dala na górze: zamku Witolda.

Kraszewski opisuje i stary historyczny Łuck, zauważając upadek miasta: Mizerne domki drewniane, okopcone karczmy żydowskie, chatki pochylone..., ulica pomostem dziurawym wysłana zamiast bruku.

„Wspomnienia ...” Kraszewskiego zawierają też opis zamku w Łucku w czasach jego upadku. Dzieło pisarza ciekawe jest jako dygresja do historii miasta i jego twierdzy, ale również jako zapis jego osobistych wrażeń.

Był on [zamek - przyp. aut.] mocny niegdyś i wytrwał niejedno uparte oblężenie. Dokoła oblany wodą Styrii i Głuszcza, stoi na górze wysokiej, którą woda podmywa, a na wiosnę rozlewając, otacza go szerokimi wylewami i niedostępnymi czyni. Kraszewski wspomina również i dobrze zachowany Mur Okólny, znikome wieże, wszystko jeszcze nie pożyte zębem czasu. Notuje obserwator, że strzelnice i blanki na wieżach są jeszcze całe. Wszystkie one, według jego artystycznego wyczucia, wzywały ołówka, napierały się rysunkowi, ale tak było zimno, tak zimno, że zapal artystyczny musiał zwierzęcemu uczuciu chłodu ustąpić - na ten raz.

Według pisarza jedna z wież zamku służyła ostatnimi czasy za pomieszczenie sądowe a wewnątrz murów, w przebudowanych domach, mieściły się w jego czasach wydziały sądowe.

Widziałem wiele zamczysk, - zaznacza autor „Wspomnień...” - ale żaden nie zdał mi się tak poważny, tak piękny, tak wiele przemawiający, jak ten - może to imię Witolda uroku mu dodaje... Wszystkie znane mi góry zamków litewskich... zachowały ledwie szczątki murów, ledwie ślady dawniej swojej postaci... łucki iołycki [zamki - przyp. aut.] dotąd najlepsze mogą dać wyobrażenie dawnego obronnego zamczyskan (3, st. 179).

Ciekawe, że Kraszewski, jako artysta, zauważył, że najlepiej spoglądać na fortecę w Łucku od strony bazylikańskiego mostu przez rzekę Mały Głuszec. Obecnie niestety dla nas, mieszkańców Łucka i gości, możliwość taka jest stracona przez niefortunne wzniesienie tu współczesnego, prywatnego budynku. Jakby do nich (ale i do nas!) zwraca się pisarz jeszcze 150 lat temu, ostrzegając przed ludźmi - burzycielami.

Pisarz obejrzał również i stare archiwum urzą-

dzone w zamku. Dawne archiwa złożone są w zamku, mają one być bardzo ciekawe i dalekich sięgać czasów, ale dotąd nikt jeszcze nic z nich nie wydobyl.

Archiwum z Łucka zawierające księgi grodzkie i ziemskie dzięki przychylności Kijowskiej Komisji Archeologicznej przewieziono do Kijowa, dzięki czemu obecnie jest ono najlepiej zachowanym spośród podobnych zbiorów archiwalnych Ukrainy.

Kraszewski wspomina również katolickich biskupów Łucka, podając ich krótkie biografie. Wśród nich Jerzego Chwalczewskiego, który w 1539 roku wybudował na zamku, z ciosanego kamienia, kościół Św. Trójcy. Kościół nie dotrwał do naszych czasów, spłonął najpierw 14 czerwca 1724 roku, a po tym pożarze Stefan Rupniewski, biskup, dwakroć sto tysięcy wyłożył na nową budowę, którą kosztownie blachą pokrył. Jednak po drugim pożarze w 1781 r. kościół został zamknięty. W czasach odwiedzin Łucka przez Kraszewskiego na miejscu tej dawnej katedry stała szkoła powiatowa. Pisarz wspomina też wśród wydarzeń i datę prawdziwą - pierwszą latopisową wzmiankę o Łucku - 1085 rok, kiedy to do miasta przybył Jaropolk z rodziną. Nowy zamek murowany, na wzgórzu i w dolinie, gdzie obecnie znajduje się klasztor brygidek, jak słusznie zauważa Kraszewski, założony został przez księcia Lubarta. Ale najwięcej miejsca w swojej opowieści historycznej poświęca Kraszewski postaci księcia Witolda a szczególnie europejskiemu zjazdowi monarchów» 1429 roku.

Należy zauważyć, że historyczne wiadomości o Łucku i opis zamku J. I. Kraszewski wykorzystał w dziełach literackich, szczególnie w „Notatkach Adama Polanowskiego, dworzanina króla Jana III.

Zabytki historyczne dla Kraszewskiego to nie tylko okazja dla stworzenia romantycznych obrazów czy historycznych dzieł literackich. Wiadomo, że mieszkając na Wołyniu wykupił on za własne pieniądze klasztor bonifratrów, próbując uratować go od ruiny. Był jedynym chyba w Polsce prywatnym właścicielem Kościoła gotyckiego w Łucku. Opis zamku w Łucku stworzony przez Józefa Kraszewskiego organicznie wpisuje się w spuściznę literacką wybitnego pisarza jako dokonanie naukowe, atletyczne i obywatelskie.

W latach 1930-tych wraz z powrotem poczucia więzi wśród wołyńskiej społeczności i włączenia do niej dziedzictwa Kraszewskiego w łuckim zamku przeprowadzono częściowe prace remontowe - konserwatorskie. Ale dopiero w latach 1970-1977 przeprowadzono prace restauracyjne na większą skalę. Odtworzono pierwotne blanki głównej fasady Wieży Wjazdowej, uzupełniono białym kamieniem braki w obramieniach okien, wykonano nowe stropy, odnowiono kręcone schody. Na podstawie pozostałości konstrukcyjnych elementów ścian nadbudowano je, urządzono kryte, drewniane galerie.

26 marca 1985 roku decyzją rządu utworzono na terytorium miasta państwowy rezerwat historyczno-kulturowy, którego rola jest uratowanie i odnowienie

świadeł przeszłości Łucka, który w swoim czasie umiłował i Józef Ignacy Kraszewski.

5. Powieści historyczne J.I. Kraszewskiego

Jak powstały zainteresowania historyczne u Kraszewskiego? Niewątpliwie geneza ich wiąże się z ogólnym ruchem na polu badań nad dziejami Polski, rozbudzonym przez zorganizowaną akcję Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Warszawie, z ruchem zbierania „pamiętek” narodowych, z ratowaniem zabytków rękopiśmiennych przed zniszczeniem. Jeśli jednak chodzi o przyczyny indywidualne, wskazać należy na położenie, w jakim się znalazł w r. 1832 początkujący pisarz po wypuszczeniu z więzienia. Nadzór policyjny, zakaz opuszczania Wilna stworzyły przymusową sytuację, w której Kraszewski oddał się badaniom archiwalnym już wtedy zaczął gromadzić materiały do dziejów ukochanego miasta. Kolejny etap archiwalnych i bibliotecznych studiów to od r. 1837 coroczne, dłuższe pobyty na Wołyniu, w Kisielach, gdzie u ciotki Urbanowskiej mieszkała Zofia Woroniczówna, narzeczona, a wkrótce żona pisarza. Wuj Urbanowski posiadał poważne zbiory malarskie, biblioteczne i archiwalne, z których korzystał Kraszewski. Po śmierci Urbanowskich wiele z tych zbiorów trafiło do jego biblioteki. W toku swych licznych podróży po Wołyniu, Polesiu i Ukrainie Kraszewski poznał ważniejsze biblioteki i archiwa magnackie. Trasę swych podróży układał często tak, aby odwiedzić zaprzyjaźnionych z nim zbieraczy, jak np. Konstanty Podwysocki czy Walerian Wróblewski. Łączność korespondencyjną utrzymywał z Eustachym Tyszkiewiczem i kolekcjonerem tej miary, co zaprzyjaźniony z Podwysockim Władysław Górski, oraz Konstanty Swidziński. Założenie i redakcja pisma zbiorowego „Athenaeum” (1841—1851) umożliwiło Kraszewskiemu publikowanie nadsyłanych na jego ręce materiałów historycznych i zapewne na coraz lepsze kompletowanie własnych zbiorów. Kiedy Kraszewski w r. 1859 opuszczał na stałe Wołyń i przenosił się do Warszawy, był już doświadczonym wydawcą źródeł do dziejów Polski i autorem 12 powieści historycznych. Proces zrastania się zainteresowań artystycznych, naukowych w dziedzinie historii i publicystycznych w jedną, ciekawą i zdumiewającą bogactwem osobowość twórczą zyskiwał w tych latach ostateczne kształty (4, st.42).

Kraszewski posiadał już wtedy dość zaawansowaną świadomość naukową historyka. Udowodnił jeszcze w r. 1842, kiedy ogłosił artykuł „Historia” w Studiach literackich, że opanował krajową produkcję naukową w zakresie badania dziejów ojczyznych. W artykule tym ocenił nowości z zakresu historiografii, wypowiedział ciekawe uwagi krytyczne na temat źródłowej wartości herbarzy, wysuwając na pierwsze miejsce Paprockiego, oraz zgłosił szereg bardzo istotnych i celowych postulatów w sprawie ujednolicenia i scentralizowania wydawnictwa materiałów źródłowych do historii narodowej. Wiele też mogło powiedzieć o powadze i poczuciu odpowiedzialno-

ści, z którym Kraszewski przystępował do badań historycznych, następujące wyjątki z recenzji dzieła K. Szajnochy Bolesław Chrobry: „W rozpaczę tworzą sobie ludzie każdej epoki historię na obraz i podobieństwo swoje, a prawda, której każdy odsłania część tylko, pozostaje cała na wieki dla nas zakryta. Z licznych w zawodzie historyka trudności dwie są do przełamania główniejsze: brak materiałów, brak śladów i ich ze sobą sprzeczność. Tam, gdzie niedostatek podań, myśl nie umie ich połączyć z sobą i kościom tego mastodonta nadać pozoru żywota; gdzie obfitość opisów i dziejowych gruzów, ileż to niepodobnych zjednoczyć i pogodzić potrzeba sprzeczności!” (4, st. 43).

„Historia naszego kraju dotąd stoi jeszcze na porządkowaniu swych skarbów; przyszłe dopiero pokolenia może życie im dać i całość [...] Ale są części dziejów, którym wiekuiście materiałów braknąć będzie: tu wyczerpane źródła, wszystko, co mieć możemy, mamy przed sobą, potrzeba pisarza tylko, co by swoje życie przeszłości poświęcił, z nią się zjednoczył i wlał w nią życie. Trudne zaiste zadanie! Są wieki, które raczej zgadywać niż studiować potrzeba, tak mało zostawiły nam po sobie [...] A tak historii własnej nie tyle jeszcze ze źródeł swoich, ile z poznania powszechnych dziejów uczyć się należy. Nie będziemy mieli dopóty wielkiego historyka pierwotnych wieków naszych, dopóki nie znajdzie się człowiek, co by zbadał warunki żywota społecznego ludzkości do tego stopnia, by z jednego życia objawu mógł wnioskować śmiało o drugich. Jakkolwiek pełne rozmaitości jest życie narodów, jakkolwiek są w ludach indywidualności wyłączone, ludzkość i jej żywot stoją na pewnych, niewzruszonych prawach bytu, które dotąd stale umiejętnie określone nie są” (8, st. 2-4).

Obok troski o dokładną dokumentację źródłową, widoczne jest tutaj przekonanie o prawidłowościach rozwoju historycznego, których odkrycie i sformułowanie uważał Kraszewski za pilny postulat naukowy.

Nie usiłując zakwalifikować i ocenić jego kolejnej wypowiedzi na temat istoty dziejów oraz sensu ich badania, warto jednak przypomnieć, co w związku z tymi problemami napisał w roku 1862: W pojęciu naszym dzieje ludzkości nie są pasmem przypadkowych zdarzeń ani budową samej woli człowieka: są raczej wyrazem koniecznych przyczyn, których zbadanie w chwili teraźniejszej jest najtrudniejsze, niekiedy niemożliwe. W tym prądzie wypadków, których ostatnim celem ciągle do postępu zdążanie, niełatwo się widzi to, co nas otacza [...] Sąd więc o tym, na co patrzymy, jest jednym z zadań najcięższych [...] Nie idzie za tym, byśmy się od wszelkiego sądu powstrzymać mieli; zdanie współczesnych nie będzie wyrokiem bez odwołania, jest jednak ważnym materiałem dla przyszłości; należy ono do aktów procesu.

Dzieje są ciągiem rozumnym, logicznym przyczyn i skutków, nic w nich przypadkowego, nic dowolnego: wczoraj rodzi dzień dzisiejszy, dzisiaj przygotowuje jutro. Jak w życiu człowieka, tak w życiu narodów

żadna «wina nie przechodzi bez kary, żadna zasługa bez owocu, żaden grzech bez następstw, których ma w sobie nasienie»(7, st. 165).

Poza tym jakby unikał okazji do kreślenia obrazów zmagani wojennych, bitew, potyczek i pojedynków. Sprawa ma jednak — można sądzić — inne podłoże. Pisarz uważał wojnę za zło i nieszczęście i dlatego nie potrafił wyzwolić w sobie pasji do scen batalistycznych, choć nie unikał sposobności do opisów o innej tematyce. Istniały zatem rozliczne przyczyny, które się złożyły na to, że mimo wyraźnie dydaktycznych i wychowawczych celów swego powieściopisarstwa historycznego Kraszewski nie zdradzał dążności do heroizowania dziejów narodowych. Bodaj najważniejszą z nich to pesymizm pisarza w ocenie przeszłości, głęboki, zasadniczy krytycyzm w stosunku do roli, jaką odegrały w naszej historii górne warstwy społeczeństwa, możnowładztwo polskie. Pesymizm pisarza pogłębiał się jeszcze wskutek politycznych kampanii, które prowadził z potomkami sprzedanej magnaterii, z arystokracją jego czasów jako przewodniczką reakcji politycznej i społecznej (4, st. 76).

Twórczość Kraszewskiego, a zatem i jego powieści historyczne, na długie lata zeszła z pola zainteresowań krytyków i badaczy, dopóki w okresie między wojnami nie stała się przedmiotem porządkujących i bibliograficznych zabiegów Wiktora Hahna, głównie we Wstępie do powieści *Morituri* w wydaniu Biblioteki Narodowej (1925) i dopóki na jej wartość artystyczną nie zwrócił uwagi K. W. Zawodziński w kilku swych artykułach, zebranych obecnie w tomie *Opowieści o powieści* (Kraków 1963). 21 Wspominana już tutaj Bibliografia całej twórczości Kraszewskiego 22 oraz pierwsze, na jednolitych zasadach oparte wydanie jego powieści historycznych w Ludowej Spółdzielni Wydawniczej, a zwłaszcza Posłowia do każdej z nich, które stworzyły cykl małych monografii, umożliwiły dopiero próbę syntetycznej oceny całego dorobku pisarza w zakresie beletryzacji dziejów ojczyźnych.

Na tle tego szkicowego przypomnienia związków pisarza z jego poprzednikami i następcami, a także na tle całości ustaleń książki trudno nie nazwać autora Starej baśni ojcem polskiej powieści historycznej, zdając sobie sprawę z całej nieprecyzyjności tego uczuciowego określenia. Chodzi tu o wkład zarówno ilościowy jak przede wszystkim o świadomą, w ciągu całej twórczości udoskonalaną, koncepcję gatunku, która okazała się najtrwalszą spośród możliwych koncepcji rozwojowych powieści historycznej w skali polskiej i w skali europejskiej (4, st. 249).

6. Wpływ twórczości na kształtowanie się właściwych postaw nowoczesnych

Twórczość i działalność społeczna Kraszewskiego w XIX w., w okresie niewoli, odegrała doniosłą rolę w podtrzymaniu i rozbudzaniu świadomości narodowej. Jego powieści historyczne, zawsze oparte na głębokim i wszechstronnym poznaniu źródeł, stały się wielką, nieustanną lekcją historii, zastępo-

wały szkoły polskie, które zamykali zaborcy, służyły edukacji narodowej. Kraszewski — inaczej niż później Sienkiewicz — nie pisał swych powieści ku poکرzepieniu serc; unikał patosu i uwzniośleń w opisach czynów naszych przodków. Stawiał natomiast stale pytanie — dlaczego Polska upadła? Oskarżał o spowodowanie utraty niepodległości magnaterię i arystokrację, jej egoizm i warcholstwo, stałe osłabianie władzy królewskiej, i to wówczas, kiedy wzrastały w siłę państwa ościennie. Dla przedstawienia owej krytycznej prawdy o przeszłości wybierał z naszych dziejów — jako tematy do powieści — czasy bezkrólewia, rokoszów i spisków wewnętrznych (2).

Wierzył, że nowy czytelnik nie oczekuje pochlebstw, lecz prawdy — nawet gorzkiej i zawstydzającej. Był przekonany, że tylko na tej drodze pisarz może wpływać na kształtowanie się właściwych postaw społecznych.

Sprzeciwiał się jednak naiwnemu, dydaktyzmowi, moralizatorstwu w literaturze. Jego zdaniem, winna ona mieć własne, autonomiczne zasady: miast nudnych pouczeń, przemawiać miała obrazami, rozwijać wyobraźnię, kształtować właściwie sferę uczuciową i etyczną odbiorców. Były to założenia, którym i dziś literatura piękna nie zawsze umie sprostać. Wśród artystów wyróżniał takich, którzy kierują się intuicją i „sami często nie widzą, że są artystami”, i takich, którzy mają pełną świadomość własnego warsztatu, dysponują rozległą wiedzą i potrafią wybierać właściwą formę wypowiedzi. Takich twórców cenił najwyżej, co sprzęgnę było z duchem epoki (2).

Program literacki Kraszewskiego, w znacznym stopniu niezależny od panujących mód i konwencji, kryje zapewne tajemnicę trwałości jego dorobku, ciągłej poczytności jego powieści w coraz to nowych warunkach społecznych i historycznych. Nic się bowiem tak szybko nie starzeje jak programy literackie. Uniwersalne treści programu Kraszewskiego okazują się ciągle żywotne. Oczywiście pisarz, który programowo pragnie tworzyć dla masowego odbiorcy, zaspokajać potrzeby nowych czytelników, nie pisze samych arcydzieł. Powieści Kraszewskiego zachowują jednak zawsze pewien zasadniczy poziom, wyróżniają się w grupie powieści popularnych XIX w. Wpisał w nie Kraszewski, jako niezbywalną część ich struktury, owego nowego czytelnika. Nie zniżał się do jego poziomu, nie schlebiał niewyrobionym gustom, jak to czynili w XIX wieku twórcy tzw. „literatury dla ludu”. Traktował go poważnie, przynosił mu rzetelną wiedzę o przeszłości i teraźniejszości. Twierdził na przykład, iż powieści współczesne winny być tak wierne życiu, by dla następnych pokoleń stać się mogły „zapisem” przeszłości. „Historia — twierdził — zaczyna się od dziś; romansami historycznymi są współczesność do brze malujące”.

Stąd też w jego utworach poświęconych współczesności odnaleźć można zapis wielkich procesów społecznych XIX wieku: upadku arystokracji, deklacji ziemiaństwa, narodzin nowych fortun dorobkie-

wiczów, powstawania inteligencji, zmian ustrojowych i głębokich przemian społecznych.

Twórczość Kraszewskiego zrodziła się z potrzeb naszego życia w XIX wieku, a jego biografia zapisywała losy polskie w okresie niewoli. Był dwukrotnie więziony przez zaborców — w 1830 roku za udział w spisku młodzieży studenckiej w Wilnie i pod koniec życia — oskarżony o szpiegostwo na rzecz Francji — przez władze pruskie. W styczniu 1863 roku z nakazu Wielopolskiego musiał opuścić kraj i resztę życia spędził na emigracji (2). Córka pisarza pojechała dobrowolnie za mężem na zesłanie i zmarła w drodze powrotnej, osierocając dwoje dzieci. Wnuków pisarza sprowadzili z dalekiej Syberii życzliwi ludzie. Mimo tych dramatycznych przeżyć osobistych pisarz nie porzucił pracy. Była dla niego wartością samoistną, obowiązkiem i służbą społeczeństwu. We wstępie do II części Zagadek pisał na ten temat: „Ja nie jestem pono ani literatem, ani artystą, choć piszę wiele i kocham wszelkie piękno, ja jestem człowiekiem mojego wieku, dzieckiem narodu mego, i gdybym miał nawet jeniusz, starłbym go na proch, rozszarpał na kawałki i podesłał pod nogi ludzkości, pod stopy ojczyzny, aby się o kamień nie zraniły”.

Warto przywołać i inny fragment tego wyznania z 1873 roku: „(...) bo ja dotąd żyję wiekiem moim i każde drgnienie przebiegające masy odbija się we mnie”.

Jeśli literatura piękna, sztuka jest pamięcią zbiorowości, to Kraszewski był niezwykle kronikarzem, który zapisywał wszystko, co było i co nie powinno być zapomniane.

7. J.I. Kraszewski jako zjawisko kultury światowej

*A teraz, Panie, modlić się nie mogę
Dla tego ducha o wieczne spocznienie...
Daj mu ruch raczej wieczny! A wskaż drogę
Przez serce ludu, przez ludu sumienie!
(Maria Konopnicka)*

Józef Ignacy Kraszewski jako „zjawisko kultury światowej” - taki tytuł nosiła Międzynarodowa Konferencja Naukowo-Krajoznawcza, która przeprowadzona została w dniach 25-27 listopada 2007 roku, przez badających historię Żytomierszczyzny. Inicjatorem jej zorganizowania było Dobroczynne Towarzystwo Kultury Polskiej im. J.I. Kraszewskiego. Konferencja odbyła się z okazji 195. rocznicy urodzin tego Twórcy. Pod takim też tytułem niezwykle operatywnie opublikowany został zbiór 15 artykułów naukowych, część z których wygłoszono podczas obrad Konferencji.

Jednym z iscie historycznych momentów tej ważnej Konferencji stało się odsłonięcie tablicy pamiątkowej na frontonie budynku Żytomierskiej Filharmonii (byłego Teatr Miejskiego) z następującym napisem: „W tym budynku w latach 1855-1859 pracował jako dyrektor artystyczny teatru w Żytomierzu

wybitny działacz kultury światowej, klasyk literatury polskiej Józef Ignacy Kraszewski. W wielu treściwych wystąpieniach wygłoszonych podczas odsłonięcia tablicy zabrzmiały wątki przybliżające idee, którymi w dalekiej przeszłości żył ten genialny pisarz do realiów współczesnych nam (1).

Dla współczesnego czytelnika Kraszewski jest przede wszystkim autorem powieści historycznych. W swym pracowitym życiu zajmował się jednak wieloma dziedzinami sztuki i nauki. Pisał powieści współczesne, opowiadania i nowele, wiersze i poematy, komedie i dramaty, był krytykiem literackim, zajmował się oceną nowych zjawisk w plastyce i muzyce, historią sztuki. Był dziennikarzem, redaktorem kilku czasopism, prowadził własną firmę wydawniczą. Pisał rozprawy historyczne, interesował się archeologią, malował i rysował, grał na kilku instrumentach muzycznych i sam komponował. Niezwykłej skali zainteresowań towarzyszyły równie niezwykle rozmiary twórczości. Napisał 228 powieści w ponad pięciuset tomach, wydał kilka tomów opowiadań i szkiców obyczajowych, prawie dwadzieścia dramatów, kilka tomów poetyckich (w tym trzy obszerne poematy z historii Litwy), trzy opisy podróży, kilka prac historycznych, dwie rozprawy z zakresu językoznawstwa, kilka rozpraw z historii literatury, wiele szkiców krytycznoliterackich, dwie rozprawy z dziedziny filozofii. Tłumaczył Plutarcha, Plauta, Dantego, Lamertine’a, Hegla. Jako wydawca zapisał się wydrukowaniem serii pamiętników i podróży po dawnej Polsce oraz listów króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, Alojzego Felińskiego i Zygmunta Krasińskiego. W ciągu swego życia współpracował z prawie dwustoma czasopismami w kraju i na świecie (m.in. publikował w prasie austriackiej, niemieckiej, francuskiej). Miarą społecznego autorytetu pisarza w XIX w. może być niezwykle, zachowany do dziś w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie, zbiór listów do niego skierowanych. Zachowało się ich ponad 29 000, choć było zapewne — ujmując rzecz hipotetycznie — 35 000 do 40 000. Zgodnie z tradycją miał zwyczaj odpowiadać na wszystkie osobiście.

Fenomen Kraszewskiego trudny jest do opisania dla historyków literatury i kultury z wielu powodów, ale przede wszystkim dlatego, że trudno objąć refleksją naukową całość jego wielorakiego dorobku. Karol Estreicher, wybitny polski bibliograf XIX w., obliczył, że gdyby dzieła Kraszewskiego ułożyć w druk w jednej linii, to objęłyby one kulę j ziemską. W tym obrazowym ujęciu Estreicher wziął pod uwagę właściwie tylko twórczość literacką (2).

Twórczość Kraszewskiego jest bowiem znana i popularna daleko poza granicami jego ojczystego kraju. Większość dzieł pisarza przetłumaczono na języki obce w krajach sąsiednich, ale nawet bardzo odległych.

Kraszewski tworzył w okresie, gdy Polska była starta z mapy Europy. Jego twórczość przypominając różne dzieje historyczne, nie rozwałała Poliakom

zapomnieć kim są. Ale mało kto wie, że Kraszewski był też działaczem społecznym, otwartym na wszystkie grupy społeczne, był człowiekiem zapatrzonym w przyszłość, nowoczesność w Zachód, w jego demo-

kratyczne metody sprawowania władzy.

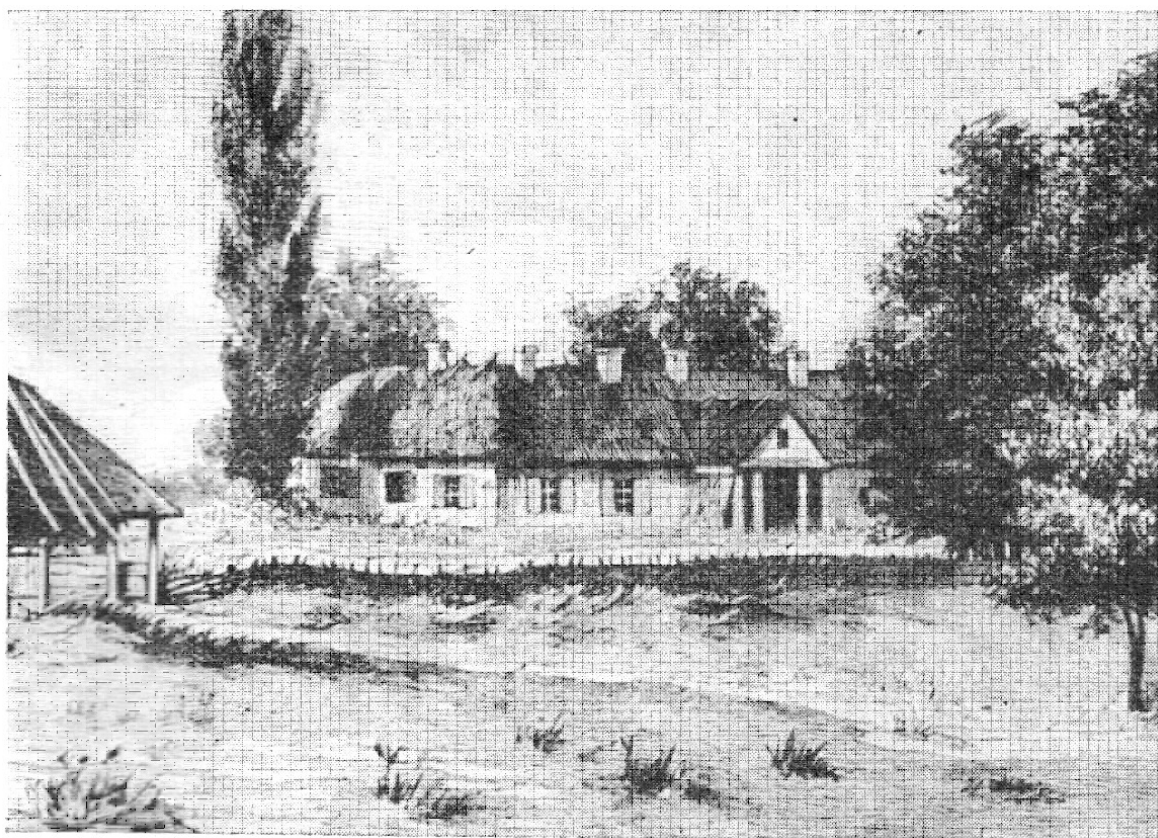
Jego przykład będzie wszystkim nam pomagał w pracy na rzecz przyszłości, na rzecz integracji z Europą (1).

Józef Ignacy Kraszewski

Herb rodziny Kraszewskiego

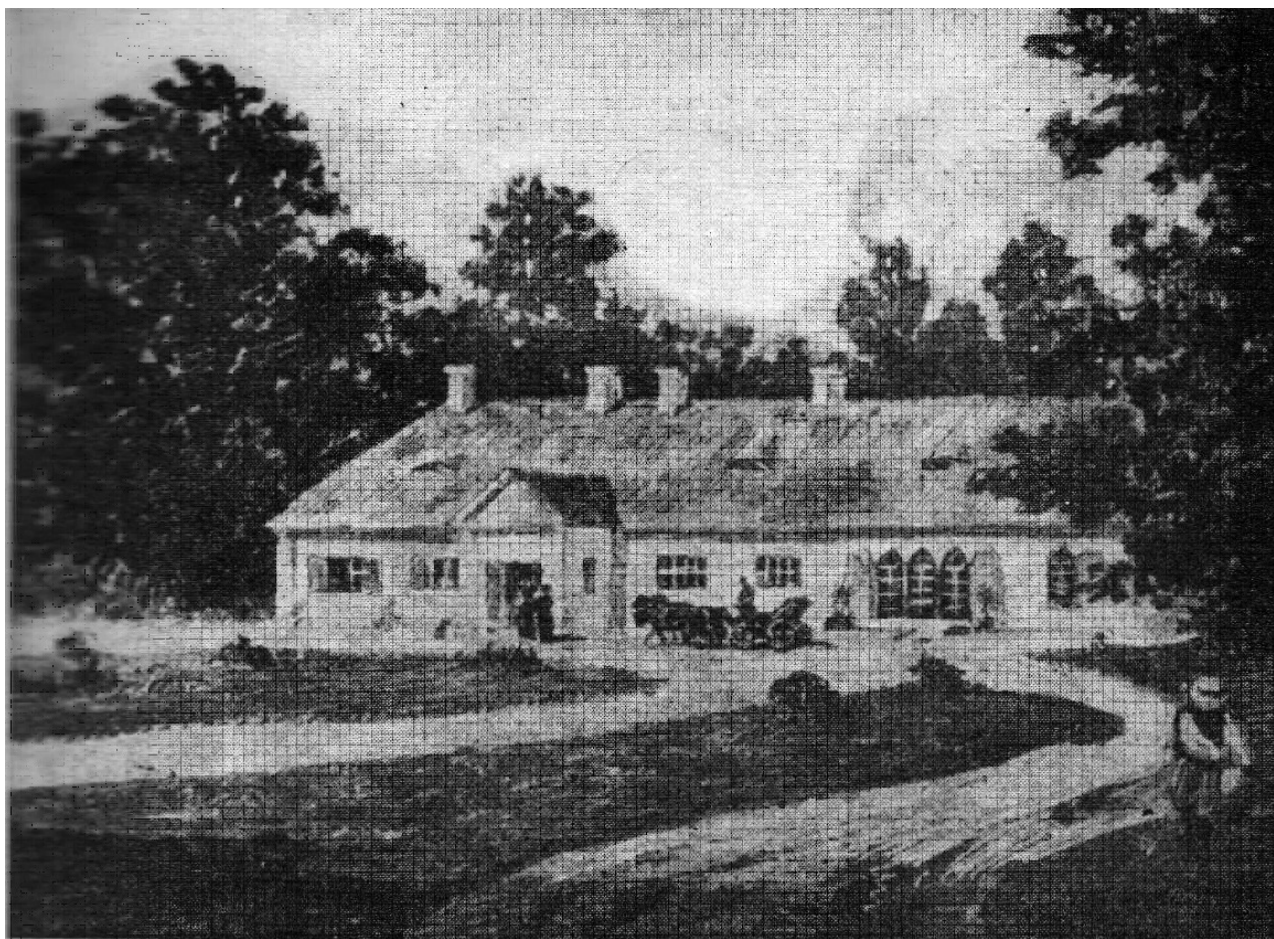
Omelno, dzierżawione przez Kraszewskiego w latach 1837—1840

*J. I Kraszewski w okresie wołyńskim. Litografia z „Albumu wileńskiego”
J. K. Wilczyńskiego, 1852*

Cyganka Aza z powieści „Chata za wsią”. Rys. Leopold Horowitz

*Dwór w Gródku pod Łuckiem, siedziba pisarza w latach 1840—1849.
Mal. Ksawery Pillati wg rysunków z natury Jana Konopackiego*

1. Dziennik Kijowski, № 2 (st.5).23 listopada 2007.
2. Józef Ignacy Kraszeski, Ludowa Spółtrebnia Wydawnicza.
3. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy, J.I.Kraszeski, Ludowa Spółtrebnia Wydawnicza. Warszawa 1985 (st.177-184).
4. Wincety Danek. Powieści Historyczne, J.I.Kraszeskiego. Warszawa 1966.
5. Zamojsko-wołyńskie zeszyty. Muzeum Zamojski w Zamości.
6. Monitor Wołyński 19.08.2010 (st.5).
7. "Przegląd Europejski" 1862 t.I s.165.
8. "Athenaeum" 1850 t.II St. 2-4.
9. "У спадок від Крашевського", "Вісник"-Ольга Харів, 2006.
10. "J.I.Kraszeski" Adam Polonowski. Warszawa 1954.
11. Józef Ignacy Kraszeski, Państwowe zakłady wydawnictw szkolnych. Warszawa 1962.
12. Książka Jubileuszowa dla uczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej Józef Ignacy Kraszeskiego
13. [http://uk.wikipedia.org/wiki/ Юзеф_ Ігнацій_ Крашевський](http://uk.wikipedia.org/wiki/Юзеф_Ігнацій_Крашевський).

Луїза ОЛЯНДЕР
(Луцьк)

ТИПОЛОГІЯ І СПЕЦИФІКА ОРГАНІЗАЦІЇ ТЕКСТУ В ПОВІСТІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО «HISTORIA O JANASZU KORCZAKU I O PIĘKNEJ MIECZNIKÓWNIЕ»

Повість Ю. І. Крашевського «Historia o Janaszu Korczaku i o pięknej miecznikównie» (1874) представляє для наших співвітчизників особливий інтерес уже тим, що події, котрі в ній описані, відбуваються й на землях України. Про це свідчать насамперед топоніми – Грудок [10, 11 і т. д.], Жовкла [159], Яворів [159], в околицях Львова, Галич над Дністром [11], Брацлав над Бугом [153], Збруч [11], Бар на річці Рув [72], – а також інша українська лексика: хутір [53], курган [74], слобода [10], станиця [190], шаровари [110] та ін. Отже, історія, котра повстала зі сторінок повісті, була історією не лише польською, а й українською: не випадково, хоч і на другому плані, діють герої на ім'я Микита, Агафія, Горпина, Парфен. Цим пояснюється й актуальність порушеної в заголовку статті проблеми.

Мета дослідження полягає в тому, щоб через типологію і специфіку організації тексту повісті «Historia o Janoszu Korczaku i o pięknej miecznikównie», глибше осмислити майстерність польського письменника, яку він виявив, зображуючи події XVII ст., і водночас зрозуміти, що багато з того, про що йдеться у Ю. І. Крашевського, переживали й українці.

Структура повісті «Historia o Janasza Korczaku i o pięknej miecznikównie» є дещо архаїчною. Наслідуючи традиції не тільки Вальтера Скотта, а й сентименталістів, Ю. І. Крашевський, щоб утримувати інтерес читача і разом з тим скласти образ шляхти XVII ст., розкрити її ментальність, яскраво зобразити небезпеку для життя на так званих кресах, в підґрунтя сюжету поклав історію надзвичайних пригод Янаша Корчака та дочки мечника Забоїнського – Ядзі. У такий спосіб письменник надавав динамічність фабулі, компенсуючи цим характерну для його наративної стратегії часту зупинку художнього часу: Ю. І. Крашевський детально, подеколи і навіть дещо багатослівно описує історичні ознаки простору, де складається доля його героїв. Стиль польського письменника був певною мірою консервативним, тому що, коли створювалася повість «Historia o Janaszu Korczaku...», вже панували в європейській літературі нові стилі, зокрема такі, як стиль романів

Л. Толстого «Война и мир» (1868-1869) з його епічним розмахом і психологізмом, Е. Золя «La curée» («Здобич», 1871), «Le ventre de Paris» («Чрево Парижа», 1873) – перші книги з циклу «La fortune des Rougon», де детальність опису поєднується з образом-символом – зимовим садом у Саккара («La curée»), зображенням ринку («Le ventre de Paris») тощо. У цьому зв'язку не можна не згадати історичного роману Г. Флобера «Саламбо» (1862), в якому письменник, враховуючи традиції В. Скотта і водночас відштовхуючись від них, установив реалістично-аналітичний стиль.

Не відрізняється повість Ю. І. Крашевського і новаторством форм. І все ж буде помилковим не помічати деяких суттєвих особливостей, притаманних стильовій манері письменника, тому що завдяки ним повість «Historia o Janaszu Korczaku...» не тільки не втрачає своєї цінності, а дедалі більше її набуває.

Характерною рисою будови твору є контраст – основний поліфункціональний прийом, який, з одного боку, протиставляє короткі часи миру часам війни, з другого – визначає духовний стан між спокоєм і неспокоєм.

Обидві функції пов'язані між собою ієратичними відносинами: очікування нападу татар або турків викликало в душі тривогу, непевність і страх. Починається це, за звичаєм наративної манери Ю. І. Крашевського, з пейзажу, навіть з першого речення: «Jesień pozłociła już dąbrowy – lasy stały w tych sukienkach różnobarwnych, które kładą, nim mróz liście zwarzy, a wicher je rozniesie po świecie» [2, 5] («Осінь позолотила уже діброви – ліси постали в тих різнобарвних сукенках, котрі надівають, поки мороз їх не заморозить, а вихор рознесе їх по світу»). Це – типова осіння картина, яка, однак, при зворотному читанні набуває певного символічного змісту після того, як прозвучать фрази, що завершують абзац: «Szlachty, wiele było, wyciągnęło z królem Sobieskim pod Wiedeń; nadstawiano ucha, co stamtąd przyjdzie: czy odgłos zwycięstwa, czy okrzyk klęski? Chrześcijański król musiał iść w obronie stolicy cesarstwa, walczyć i powstrzymywać nawałę dziczy, która groziła Europie. Niejeden przecież potrząsnął głową, lękając się, aby ta wojna na kraj zemsty nie sprowadziła» («Шляхти багато було, виїхало з королем Зигмунтом під Відень: нагостили вуха, що відтіля надходить: чи відгук перемоги, чи крик поразки? Християнський король мусив іти боронити столицю держави, воювати і стримувати навалу дикості, яка загрожувала Європі. Не один тряс головою, лякаючись, щоб та війна не довела до краю помсти»). (Тут і далі курсив мій. – Л. О.) [2, 5]. Тепер, при зворотному читанні речення: mróz liście zwarzy, a wicher je rozniesie po świecie сприймається, з одного боку, як паралелізм думкам про загрозу турецької помсти, а, з другого – про напади татар, котрі налетять як вихор. У свідомості сучасно-

го реципієнта *wicher* починає набувати певного символічного значення, хоча для самого письменника він був лише поривом вітру.

Контраст виразно передавав атмосферу побуту і психологічного стану людей на пограниччі, атмосферу, яка характеризувалася дуже нестійкою тишею. За тимчасовим спокоєм життя причаївся в душах вічний страх, постійне підсвідоме очікування нападу Орди або турків: «*Na kresach było chwyłowo bezpieczniej, bo się Turcy, z wielką siłą wybraawszy na cesarstwo, a pociągnawszy za sobą ordy tatarskie, nie mieli czasu zabawiać napaściami na granice.*

Oddychała więc cała rubież choć chwilę» [2, 5]. («На кресах було тимчасово безпечніше, бо турки, які с великою силою пішли на імперію і потягнули за собою татарську орду, не мали часу розважати-ся нападами на границі»). Проте відчуття небезпеки не щезає, воно передається письменником опосередковано, через контекстуальні синоніми до слова *cisza* (спокій): *chwilowo bezpieczniej, oddychała ... chwilę, żyć nie było bezpiecznie*. Мотив смертельної загрози стрижнем проходить через увесь текст, а частотність слів *bezpiecznie, niebezpiecznie* та *niebezpieczeństwo* и словосполучення типу *nikt bardzo bezpieczny nie był* дуже велика. Контраст між великою реальною загрозою і наївним – з відтінком капризу Ядзі – небажанням визнавати її: «*Ja potrzebuję widzieć dużo, dużo, a pan ciągle roisz o jakichś niebezpieczeństwach* [2, 100]» – підкреслює рівень безпеки. Від цього емоційність сприйняття тексту зростає в міру того, як свідoctва про те, що небезпека йде повсякчасно з усіх боків – ззовні і зсередини, – збільшуються. Достатньо вказати на характеристику, яку надає Доршаку, управителеві замку, єврей-корчмар Абрам: «*Ja wam jedno powiem słowo. On tu już sobie panem chce być... jemu goście niepotrzebni. On może wszystko zrobić, aby się ich pozbyć, a jemu nie kosztuje nic cudze życie, bo sumienia u niego nie ma... On gorszy od Tatara...*» («Я вам одне слово скажу. Він тут паном хоче бути... йому нічого не коштує чуже життя, бо совісті в нього немає») [2, 31].

Текст побудований таким чином, що від широкої картини занедбаного краю – через безконечні татарські набіги і напади турків – всі нити нарації стрімко починають стягуватися до вузлової події – оборони замку від татар, спасіння життя пані Мечникової і Ядзі, події, коли особливо відзначиться своєю надзвичайною хоробрістю, лицарським ставленням до знатних жінок завжди готовий до самопожертви Янаш Корчак. Перемога поляків над татарами мала б бути сюжетною розв'язкою, але Ю. І. Крашевський зробив цю подію зав'язкою нового – соціального конфлікту, який постав на перешкоді одруження Ядзі і Янаша. Все це стало причиною того, що панорама опису небезпеки для всього люду, що водночас слугував характеристикою краю і умов існування

в ньому, звужувалася. Діалог Агафії з Микитою, що містить у собі, як і слово Абрама, вже попередження про небезпеку безпосередньо для пані Мечникової і Ядзі, стає важливим моментом у сюжетному розвитку. «*Tak, tak, ale strzeżonego Pan Bóg strzeże – żywiej coraz poczęła mówić kobieta. – To nie u was tam w Polsce, gdzie wszyscy swoi; tu wszyscy cudzy. Góry pełne włóczęgów, szlaki zbóców pełne, domy zdrajców i szpiegów, a szarańczę wiatr przynosi. <...> Podstarości, mój mąż – dodała oczy spuszczaając – ano, człek srogi, okrutny... popędliwy... Na swojego mówić – grzech, a nie przestrzec – wina... co robić? Jątrzyć nie trzeba, a pokornym być też źle*» [2, 39]. («Так, так, але береженого Бог береже, – жвавіше щоразу почала мовити жінка. То не у вас там у Польщі, де всі свої, тут всі чужі. Гори повні волюцюг, дороги розбійників повні, доми зрадників і шпигунів, а саранчу вітер приносить. <...> Управитель, мій чоловік, – додала, опускаючи очі, – ну так, людина злісна, жорстока ... гарячкувата. Про свого говорити – гріх, а не попередити – вина... що робити? Обурюватися не треба, а покірним бути теж зле»). Після слів: «*Po cóż kobietom jechać tu było? po co?*» – тривога пов'язується з долею головних героїв і основна увага концентрується на них, навіть тоді, коли на перший план виходять інші персонажі – кастелян Яблоновський, полковник Дуленба, Микита, ксьондз Жидра та ін.

Відповідно до назви твору – «*Historia o Janaszu Korczaku i o pięknej miecznikównie*» – сюжет добре побудований: наратор розповів історію, яка приключилася з молодими людьми. Але, крім заголовка, подано підзаголовок: «*Powieść historyczna z XVII wieku*», який польських і українських реципієнтів орієнтує на пильний погляд до різних моментів зображеного письменником далекого минулого земель, на яких збігалися шляхи цих народів. Так, польська дослідниця І. Вилежинська в післяслові до твору Ю. І. Крашевського, порушивши проблему історичної достовірності, зацікавилася тим, яким же був у дійсності рід Корчаків, бо геральдика говорить, що ця родина не була заможною. Авторка висловила думку, що, можливо, письменник мав доступ до якихось невідомих архівних даних. Для неї повість слугує стимулом для подальших розвідок, які можуть документально підтвердити, що описані письменником події відбувалися не з фікційними, а з історичними особами. За цієї умови, вважає І. Вилежинська, історична цінність твору Ю. І. Крашевського значно б виросла [див. дет.1, 324-325]. Дещо інше привертає увагу українського реципієнта, який не може не зацікавитися важкою долею на цих землях своїх прапращурів. І для таких роздумів письменник дає багатий матеріал.

Тут треба зазначити, що польські літературознавці наголошували на легкості для сприйняття тексту історичних повістей письменника: «... u Kraszewskiego, – пише Я. Тазбір, – wiedza

o przeszłości była ... podana przystępnie, a fabuła powieściowa, oparta w znacznej mierze na dialogach i rozwlekłej narracji, nie wymagała od czytelnika zbytniego wysiłku» [3, 344]. (... у Крашевського знання про минувшину були подані доступно, а оповідальна фабула, що спиралася значною мірою на діалоги і розлогу нарацію, не вимагала від читача великих зусиль). На нашу думку, така доступність і легкість сприйняття історичної повісті Ю. І. Крашевського вивільняла уявлення читача, що дозволяло йому, спираючись на текст, виходити за його межі.

Як відомо, кожний значний художній твір містить у собі чимало семантичних потенцій, котрі під впливом такого явища культури, як народна пам'ять, в певні історичні часи активізуються. Текст повісті Ю. І. Крашевського складає умови для того, щоб додумати те, що у письменника залишається на маргінесах, таїться глибоко в підтексті. Ключем до підтекстових підвалин слугують вживані з метою надати тексту місцевий колорит українські слова, на що звернуло увагу й польське літературознавство. Але найбільші підстави для роздумів українського реципієнта про своїх прапращурів і для співчуття їм дає та детальність в описах містечка коло замка, ці хатки з хмизу і глини, та тимчасовість бідних будівель. Чи випадково письменник неодноразово повертається до цих картин? Українське населення на

кресах не жило в замках, хоча й разом з іншим незаможним людом рятувалося під час нападу за його мурами, спостерігаючи – це яскраво описано польським автором – як палить ворог їхнє нехитре житло, убиває тих, хто не зміг або не встиг утекти.

Отже, парадокс у тому, що саме консервативність стильової манери Ю. І. Крашевського з роками стала набувати особливого значення, тому що завдяки ній його текст був насичений інформацією, яка надавала історичним повістям письменника пізнавальну цінність і водночас створювала умови для розшифровки окремих реалій за допомогою народної історичної пам'яті, за котрими крилася доля – в тому числі й українських – поколінь.

1. Wyleżyńska Jolanta. Posłowie // Kraszewski J. I. Historia o Janoszu Korczaku i o pięknej miecznikownie / Jolanta Wyleżyńska. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1975. – С. 321-328.

2. Kraszewski J. I. Historia o Janoszu Korczaku i o pięknej miecznikownie / J. I. Kraszewski. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1975. – 344 с.

3. Tazbir Janusz. Historia w powieści // Słownik literatury polskiej XIX wieku / Pod red. J. Bachórze i A. Kowalczykowej / Janusz Tazbir. – Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich – Wydawnictwo, 2002. – S. 336-345.

Андрій КЛИМЧУК
(Рівне)

ЮЗЕФ ІГНАЦИ КРАШЕВСЬКИЙ – ХУДОЖНИК

Про видатного письменника Юзефа Крашевського написано чимало, літературознавцями, істориками, як українськими, так і зарубіжними. Висвітлено його творчий шлях, діяльність з охорони пам'яток, як театрального діяча. Але майже повністю не висвітлена діяльність Крашевського, як талановитого художника. Побіжно вона висвітлена в поодиноких публікаціях та в каталогах виставок [1; 3; 4].

Ще під час навчання у Віленському університеті Крашевський навчався рисунку та живопису у Яна Рустема і, ймовірно, у Вікентія Смоковського. За деякими відомостями, в укладенні впродовж 1830-1832 років виконав 25 малюнків пером, що ілюструють II і IV частини «Дзядів» Адама Міцкевича. У Варшаві в 1838 брав уроки живопису у Бонавентури Домбровського. До власних занять образотворчим мистецтвом ставився як до дозвілля. Разом з тим своїми малюнками прагнув поширювати знання про національну культуру та історію, тому зображував стародавні визначні будівлі і руїни, копіював зображення історичних діячів та ілюстрації зі старих видань і хронік. Цими та подібними малюнками були ілюстровані його «Вільно від його заснування до року 1750-го» («Wilno od początku jego do roku 1750») (Вільно, 1842), «Картини з життя і подорожей» («Obrazy z życia i podróży») (Вільно, 1842), «Спогади про Полісся, Волині та Литви» («Wspomnienia z Polesia, Wołynia i Litwy») (Париж, 1860), «Альбом краєвидів: частина 1: Підляшшя» («Album widoków: cz. 1: Podlasie») (Варшава, 1861). Його малюнками була ілюстрована також книга «Ріка Вілія та її береги: з точки зору гідрографії, історії, археології та етнографії» («Wilija i jej brzegi: pod względem hydrograficznym, historycznym, archeologicznym i etnograficznym») Костянтина Тишкевича (Дрезден, 1871). Своєю найкращою картиною вважав «В'їзд Михайла Казимира Радзивілла в Рим в 1680 році».

В 1840-1852 роках Крашевський видавав журнал «Атенеум» (назва за варіантом імені Афіни – давньогрецької богині мудрості, мистецтв і ремесел). Друкує власні розвідки з історії мистецтва. Від тих років залишилися написані ним картини «Руїни луцького замку», «Курна хата на Волині», «Подвір'я в Осові на Поліссі». Остання, ймовірно, написана в селі Осів сучасного Радомишльського району чи Осова Ємільчинського району Житомирщини (що найпевніше). В інших областях України сіл з такою назвою немає [3, 7].

В 1854 році Ю.І. Крашевському, як члену Волинського губернського статистичного комітету, за розпорядженням Волинського губернатора М.П. Синельникова було доручено зробити опис пам'яток історії та культури краю. Письменник із завяттям взявся до виконання справи. Кінми він об'їхав низку повітів губернії, подолавши за чотири тижні понад 450 верст. Він власноруч зробив докладні замальовки багатьох архітектурних пам'яток Волині. Під час своїх подорожей Юзеф Крашевський робив замальовки краєвидів, селянських хат, народних строїв. В незалежній Українській державі досі не введено у повноцінний науковий обіг як основні краєзнавчі праці письменника, такі виконані ним у період перебування на поліській землі численні замальовки історичних та архітектурних пам'яток. Так, наприклад, у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігається альбом з малюнками Крашевського, зробленими під час експедиції, очолюваної ним як головою Волинського губернського статистичного комітету. Деякі малюнки і в Рівненському краєзнавчому музеї.

Малюнки Ю.Крашевського історичних пам'яток краю є надзвичайно цінними. Їх можна вважати тогочасною спробою проведення інвентаризаційно-документальних досліджень. Не надаючи великої ваги точному відтворенню окремих деталей, у зображенні пам'ятки письменник віддавав перевагу характерному архітектурному стилю об'єкту. Завдяки цим малюнкам маємо уявлення про дуже цікаву аттикову архітектуру неіснуючої вже ратуші в Олиці, про фрагменти чи загальні форми замків у Корці, Острозі, Дубно, Олиці, Чарторийську, Клевани, кляштору тринітаріїв у Луцьку, міської брами в Острозі та ін.

Неодноразово письменник замальовував різнопланові панорами замку Любарта в Луцьку, який часто відвідував по приїзді до своєї садиби в Городку. До наших часів дійшли живописні полотна Юзефа Ігнаці, на яких зображений Луцький замок. На одному з них – в'їзна брама, прикрашена фігурними зубцями дещо іншого профілю, ніж вона має тепер. Друга картина (площею близько двох метрів) подає панораму Луцького замку і Старого міста. Свої враження від міста Крашевський описує так: «Старий Луцьк історичний переді мною, але який бідний, нужденний! Мізерні будиночки дерев'яні, закоптілі корчми єврейські, хатки похилені, нові будівлі без віри в майбутнє, начебто тільки на один день внесені на скору руку; серед них задимлені стовпи спалених селянських обійсть; вулиця дошками дерев'яними вимощена замість бруку - ось що насамперед побачили, а потім небагато чого іншого. Луцьк має своє прислів'я, яке в ньому народилося і зображає його занепад: «А в тому Луцьку - все не по-людськи, кругом - вода, а посередині – біда»...

В живописі він залишив помітний слід реа-

ліста. Львівська картинна галерея експонувала три роботи його пензля. На «Пейзажі» зображена вбога хатина біля стовбура велетенського дуба. За нею в лісовій хащі губиться доріжка. «Зимовий пейзаж» зображує узлісся з самотньою хатинкою, до неї на спаді холодного дня йдуть два селянини. Загальна тьмяна гама підсилює сумне враження. «В гущавині» – прадавній, нічим не сполоханий ліс зберігає таємниці минулого, мов попереджає: «Тут дивина. Тут лісовик блукає». Картина написана 1871 року, – ніби на прощання з рідним краєм, до якого Юзеф уже не повернувся. В усіх живописних полотен Крашевського є рисунки-передники. Ці початкові аркуші він ще за 1830-х років надрукував у часописі «Przyjacieł narodu». Листування з особистим секретарем Яна Матейка, літератором Маріаном Гожковським, свідчить про взаємне знайомство обох митців. Крашевський-художник не тільки мало досліджений, а й мало відомий. На виставках його картини експонувалися лише двічі – 1894 року у Львові та 1898-го у Варшаві.

Однією з найважливіших в збірках бібліотеки Браницьких-Тарновських в Сухій була колекція ілюстрацій і малюнків Юзефа Ігнаці Крашевського. Серед яких, власне. Є роботи і самого Крашевського. У її історії можна відокремити чотири періоди: 1840-1869 роки, 1869-1939, 1939-1945 і період після 1945 року. Найважливішим був перший період, в якому Крашевський створив колекцію, надав їй вигляд і характер. У пізніших роках відбувалися лише лише організаційні зміни. Після покупки колекції Олександр Браницький помістив її в замок в Сухій і доручив бібліотекареві, докторові філософії Франциску Кандидові Новаковському (1813-1881). Складена за алфавітом і за тематикою згідно з друкованим каталогом Крашевського з 1865 року (*Catalogue d'une Collection Iconographique Polonaise*..) колекція була розсортована за форматами. У 1870 році завезені з Кракова палітурники наклеїли роботи на сірі картонні картки; після обрамлення вони були поміщені в замковій галереї, частину графічних зарисовок і малюнків було виставлено в бібліотеці. У 1882 році, після смерті Новаковського, функції хранителя в бібліотеці

переїняв Михайло Змигродський (1848-1919), доктор філософії, історик мистецтва і етнограф. Він продовжив працю свого попередника. Авторські малюнки Змигродський склав згідно трьом групам залежно від мистецької вартості вартості, при цьому відокремив в окремі комплекти роботи художників, які репрезентувалися більшим числом робіт. Відокремив малюнки, а також анонімні замальовки і розсортював їх згідно тематики, наприклад археологія, типи, портрети, вигляд. Він склав також рукописну інвентарну книгу з поділом на формати, укладену за авторами і темами, окремими для малюнків і окремим для ілюстрацій, з безперервною нумерацією. Ця книга дійшла до наших часів. Ілюстрації і малюнки зберігалися в спеціальних теках з відповідними форматами. В роках 1922-1931 колекцією опікувався д-р Ян Коссек, правник, а в роках 1931-1939 д-р Юзеф Серуга, архівіст та історик книги.

В 1943 всі збірки з Межирича Підляського були перевезені до Національного музею у Варшаві. У 1944 році німці вивезли колекцію Крашевського разом з іншими збірками Музею. Під час реституції в 1946 році всі ці речі були повернуті до Національного Музею у Варшаві

Цікавою є колекція, яка налічує близько 150 малюнків, графіку і картини, які зберігаються у Музеї Юзефа Ігнаці Крашевського в польському місті Романові. Садиба Романів – це місце, де провів дитячі роки Ю.І. Крашевський, до якого він пізніше неодноразово повертався [2].

Сам Крашевський не все призначав для відтворення чи експонування. Глядачі ХХІ сторіччя можуть віднайти в них багато цікавого. Окрім тренувальних зарисовок античних гіпсових голів, архітектурних ордерів, пейзажів, тут є портрети рідних, знайомих, навіть західноєвропейських письменників і діячів – Оноре де Бальзака, Вільяма Шекспіра, Еразма Роттердамського... Чимало й українських тем – селянські типи, руїни замків, хати під солом'яною стріхою, навіть зображення рослин. За відбору для видання не можна нині керуватися особистим наміром художника. Те, що він вважав повсякденним і пересічним, набуло з часом неабиякої цікавості [3, 7].

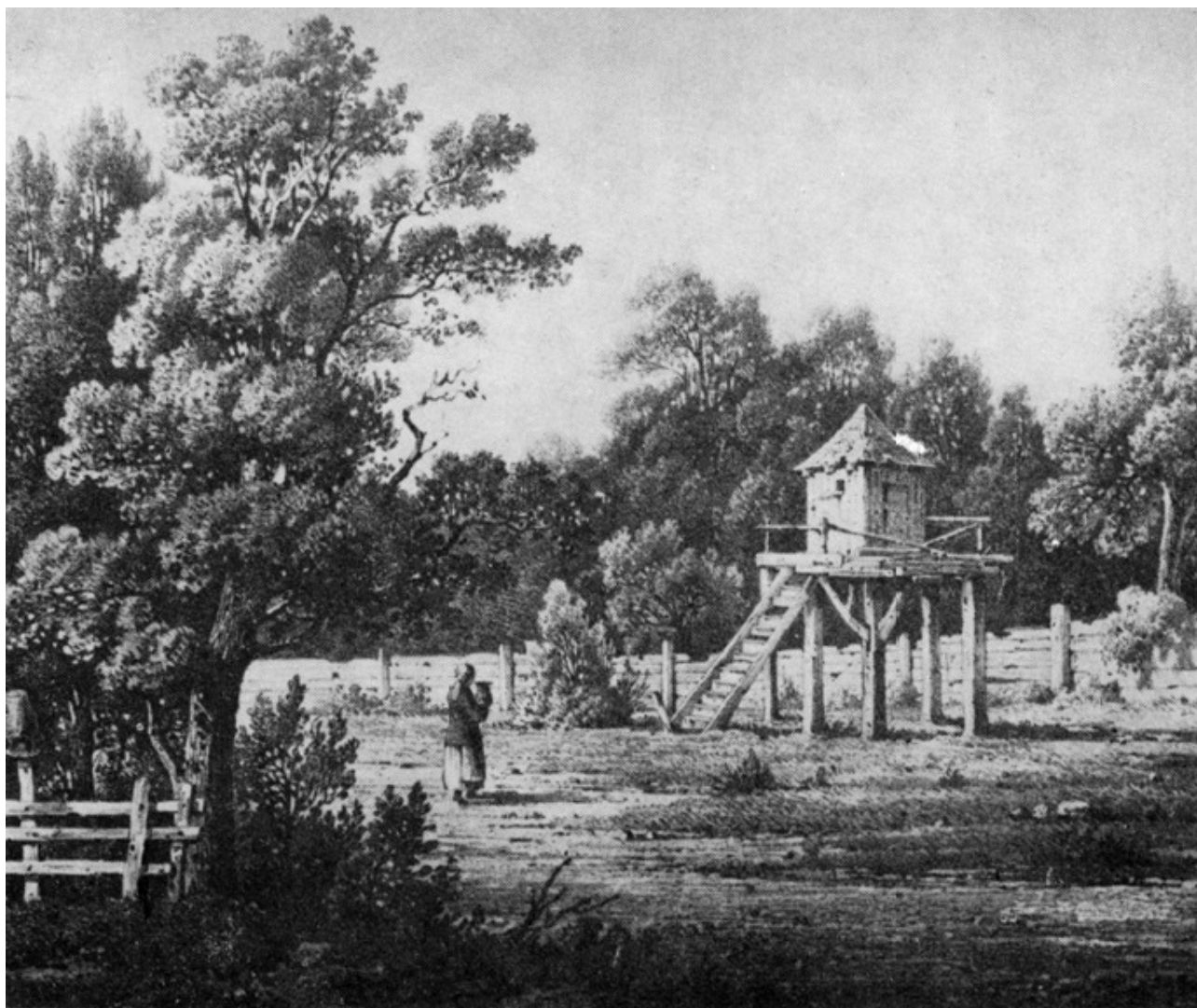
Ю. И. Крашевский. Волинський пейзаж. 1854 р.

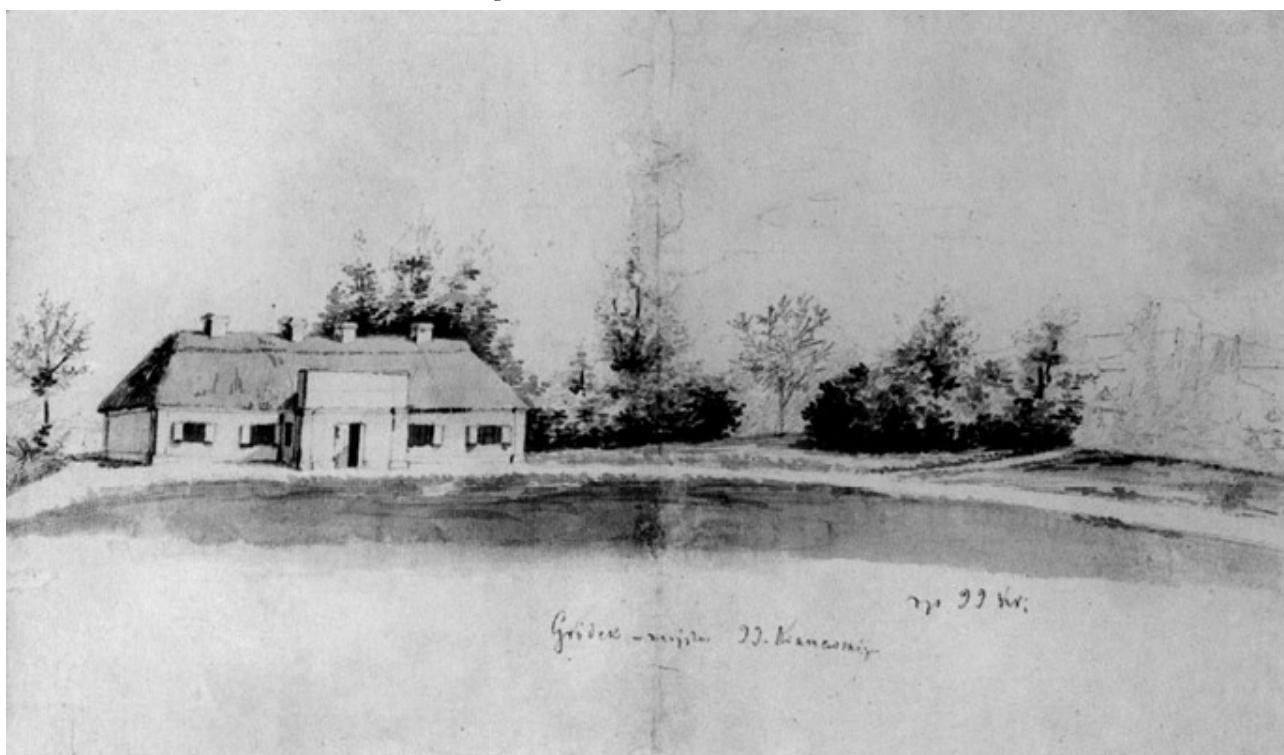
Ю. І. Крашевський. Замкова башта у Луцьку. 1843 р.

Ю. І. Крашевський. Краєвид з будиночком. 1858 р.

Ю. І. Крашевський. Романів Підляський.

Ю. І. Крашевський. Садиба Крашевського в Городку. 1846 р.

Ю. І. Крашевський. Східний портрет. 1846 р.

Ю. І. Крашевський. Пейзаж околиць Житомира.

1. Kicianka Helena. Twórczość plastyczna Józefa Ignacego Kraszewskiego. – Kraków: Muzeum Narodowe w Krakowie, 1985.– 54, [70] s., ilustr. czarno-białe poza tekstem [151]

2. [Kolekcja z Suche] // <http://www.kolekcjonerzy.mnw.art.pl/sucha/historia.html>

3. Ліпінський Віктор. Крашевський художник 181 –

1887 pp. // Gazeta Polska. – 2010. - № 43 (323). – С. 7.

4. Czobodzińska-Przybyławska Anna, Kostka-Chybowska Halina. Na marginesie twórczości literackiej. Malarskie pasje Józefa Ignacego Kraszewskiego. Katalog wystawy. 27 lipca – 15 października 2007. – [Romanów]: [Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego], [2007]. – 134s.

Григорій ОХРИМЕНКО,
Світлана ЛОКАЙЧУК
(Луцьк)

АРХЕОЛОГІЧНІ СТУДІЇ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО

Юзеф Ігнацій Крашевський – видатний польський письменник, діяч культури, багато років мешкав на Волині та Поліссі, милувався її краєвидами, з селянських криниць народної мудрості черпав сюжети для невмирущих творів, відчував віковичний пульс благодатної землі. А ще мав особливий дар – умів бачити крізь глибину віків, тому був у душі археологом від Бога.

Найзначнішим твором Ю. І. Крашевського, який присвячений археологічній тематиці, є “Sztuka u słowian”, який не лише дає нам уявлення про розвиток цієї науки в ті часи, а й свідчить про значну обізнаність автора з речовими джерелами.

Найдавнішими пам'ятками, як пише автор, були насипані з землі могили, які з'явилися в далекому минулому. На них віддавна звертають увагу дослідники. Знаходяться вони на високих пагорбах, де часто проводились молитви на пошанування богів, здійснювалися жертвоприношення, поховальні обряди. Такі насипи зводилися людською рукою для згадки, збереження пам'яті про людину-героя, вождя. Покійникові в могилу клали його речі, зброю та ін. Такі могили різної форми, величини відомі в багатьох країнах, різних природних зонах. Ю.І.Крашевський пише що слово курган походить від татарського Кур-гора, хане-дім, хоча і сумнівається в цьому.

Ці поховання належать до різних епох, часів давніх народів. Їх давність визначається за речами – поховальними дарунками. Згідно з прийнятими в той час уявленнями, ці могили поділяли на належні до епох каменю, бронзи, заліза. Сам автор пише, що в його присутності розкопано до десятка курганів. В них знаходилися вуглини, можливо, від кремаційних поховань. Рештки похованих лежали випростані, часто орієнтовані зі сходу на захід. Для спалювання використовували дубові дрова. Не виключено, що подібні могили могли належати до доби бронзи або середньовічних часів. Ю. І. Крашевський наводить приклади розкопаних п. Говорським язичницьких могил з території Білорусі. Ці округлі насипи обкладені були камінням і належали, як тепер відомо, ятвягам. Покійників клали на правому боці, обличчям направо в бік півдня, головою на захід.

Поховання в кам'яних скринях, або “кам'яні гроби”, він відносив до епохи каменю. Якщо це були поховання культури кулястих амфор, то їх можна датувати періодом пізнього енеоліту. Такі могили відомі в Мазовії, Прусії, Литві, на Волині. Серед них відомі видовжені насипи підтрикут-

ної, овальної форми, які належали носіям культури лійчастого посуду. Тепер відомо, що звичай обкладання могил каменями виник на півдні Балтії приблизно на початку IV тис. до н.е. Такі поховання відносять до тілопокладальних (інгумаційних). В них знаходяться посудини (часто досить мистецьки зроблені), крем'яні шліфовані сокири, бурштинові вироби тощо.

Згадує автор відомі могили в Боремлянах на Галичині, деякі з них склалися з шести кам'яних плит. Біля похованих лежали кам'яні сокири. Іншу могилу виявили випадково в Кременці. З обох боків похованого чоловіка були крем'яні, старанно зроблені сокири.

Пише Ю.І. Крашевський і про велетенські скіфські кургани з півдня України, розкидані від Дунаю до Дону. Зібрані автором твору “Sztuka u słowian” численні дані про поховальні обряди (розділ V) показують стан археологічної науки півтори сотні років тому. Ще і в кінці XIX ст., як можна довідатись з праці В. Б. Антоновича, “Археологическая карта Волынской губернии”, вона залишалася на подібному рівні.

Але зважаючи, що Ю. І. Крашевський був винятково продуктивним письменником, а, крім того, обдарованим художником, музикантом, виконував безліч громадських обов'язків, то його знання про далеку минувшину, археологічний досвід, безперечно, гідні подиву. Згаданий автор відзначає і велику кількість виробів з каменю: сокири, молоти, клини, вістря списів, що їх знаходять на землях Польщі, Білорусі, України [Kraszewski, 1960, s. 29]. Особливо їх часто виявляли на Волині, де наявні значні поклади крем'яно та каменю, що дозволяло виробляти їх велику кількість. Як відомо з різних даних, Ю. І. Крашевський був відомим колекціонером етнографічних та археологічних старожитностей (артефактів).

Описуючи в VI розділі кам'яні вироби, автор щиро захоплюється досконалістю цих шедеврів первісних майстрів. При цьому він поділяє їх на 3 групи: зброю, знаряддя, напівфабрикати [Kraszewski, 1960, s. 30]. Вони трапляються в різних країнах: Данії, Голландії, Англії, Швеції, Ірландії, Франції, Іспанії, на півдні Балтійського моря тощо. Кількість знахідок кам'яних виробів доби первісності незліченна. Описуючи подібні знахідки Ю. І. Крашевський покликається на праці гр. Шашкевича, видані в 1842, 1850 р.р., збірки приватних осіб, зокрема Л. Павловського з Волині, який мав найбільшу колекцію, що походила з Дубенщини, а саме з Великої Мощаниці [Kraszewski, 1960, s. 31]. Всі ці вироби автор поділяє на групи. До першої з них відносить шліфувальні камені, зернотерки, округлі та плоскі розтирачі зерна. В другому (клини) докладно описуються крем'яні сокирки – плоскі або овальні в перетині з заокругленим чи шпичастим обушком, пришліфовані з робочого краю. Вони використовувалися

для зрубання дерев, як зброя тощо. До третьої групи знарядь віднесено рідкісні крем'яні долота. Це вузькі, старанно пригострені з робочого краю вироби. Їх пов'язують зі згадуваною культурою кулястих амфор, а призначалися вони, крім іншого, до вибивання заглибин в дерев'яних руків'ях сокир.

Четверту групу становлять наконечники списі, що мають здебільшого широколисту форму з черенком для вставляння в древко. Тепер відомо, що вони належать до доби бронзи, а їх типологію розробив люблінський археолог Єжи Лібера.

Докладно, як знавець подібних артефактів, описує Ю. І. Крашевський крем'яні серпи, ножі. В той час дослідженість цих тонких, досконало виготовлених виробів була незначною, але натренований погляд художника і шанувальника предметів старовини чітко зафіксував їх розмаїття та особливості: вигнуті з широкою п'яткою (давніші); півмісяцеподібні (як молодий місяць на небі); із гострими зубцями; такі ж, але мініатюрні (пізній період доби бронзи – початок раннього залізного віку: тшинецько-комарівська, лужицька культури). Ю. І. Крашевський не помилявся, вказуючи на жнивнське призначення цих артефактів [Kraszewski, 1960, s. 32, 33].

Важливим є спостереження автора, що до найбільш чисельної групи належать кам'яні бойові сокири (їх кількість і розмаїття переважає на іншими). Оскільки сокири знаходять на полях, мало місце припущення про використання їх для обробітки землі [Op. cit., s. 34] або у “поганських” обрядах, тобто їм приписували “міфічне (сакральне) призначення”. Щодо останньої гіпотези, то мотивом такого висновку дослідників були дуже старанна обробка та орнаментування деяких знахідок кам'яних сокир. Обушок деяких з них майстерно виділений, отвір оточений рельєфним кружечком (культури лійчастого посуду, шнурової кераміки).

Докладно описано Ю. І. Крашевським інший різновид предметів озброєння – молоти, тобто кам'яні вироби підовальної форми з отвором посередині. Виготовлялися вони з різних матеріалів, у тому числі з пісковика й серпентину. Розміри їх різні – від мініатюрних до досить значних. Чимало цих виробів виявлено біля с. Велика Мошаниця на Дубенщині.

Цікаво, що навіть в 19 ст. вважали, що такі знахідки мають особливі, у тому числі лікувальні властивості [Kraszewski, 1960, s. 35, 36]. Такі предмети озброєння відносять до кінця доби бронзи – початку ранньозалізного віку.

До більш рідкісних видів зброї належать також описані з великим знанням справи булави. Тепер відомо, що це були знаки влади, зокрема у військових вождів катакомбної культури (часто вони мають орнамент з вертикальними прошліфованими дольками, як цитринові, звідси й назва

– цитриноподібні булави). Деякі з них відзначалися ще складнішим декором [Op. cit., s. 36, 37].

Описуються тут також “бердиші”, кам'яні кулі та ін. Останні нібито трапляються в похованнях. Потрібно зауважити, що це рідкісні випадки: округлі камені могли використовуватись до кидання з пращ і були покладені в могилу воїна як предмети озброєння.

Важливі повідомлення про знахідки давніх виробів з бурштину: прикрас, гудзиків тощо [Op. cit., s. 40]. Частина з цих предметів могла бути виготовлена з волино-поліського бурштину!

В розділі VII “Епоха бронзи” в доступній формі подано відомості про наступний після кам'яного віку період, (в польській фаховій літературі і тепер після неоліту іде період ранньої бронзи, а в українській між ними вміщено енеоліт). Тут докладно описується поховальний обряд того часу із залученням інформації з різних віддалених територій, наприклад, Сибіру, їх курганів, рудників.

Автор слушно зауважує, що в поховальному обряді частіше практикується кремація (повна або часткова) [Op. cit., s. 45]. При цьому він відзначає дві важливі деталі: 1) облаштування могил, супровідний інвентар (посуд, зброя, прикраси) іноді красномовно свідчать про суспільне становище похованих; 2) часто для поховань виготовлявся спеціальний посуд, що мав більш мистецьку форму, пишний декор. Але в різні періоди в різних етнічних групах все це відбувалося неоднаково. Пильну увагу Ю. І. Крашевський звертає і на облаштування поховань: місця розташування посуду, бойових сокир, знарядь, якими мав посплюговуватися покійник, різні – біля голови, під рукою, коло ніг тощо.

В ті часи, коли писався цей твір, звичайно, було багато незрозумілого та загадкового і для професійних археологів. Відповідей на багато питань немає й досі. Зокрема, для чого в поховання клали глиняні фігурки птахів? Така практика існувала, наприклад, в носіїв лужицької культури доби пізньої бронзи (рис. 1). Одна з них виявлена поблизу с. Рованці Луцького району.

Ю. І. Крашевський перераховує різні мідні та бронзові вироби, які належали до цієї епохи: долота різної величини, сокири-кельти, невеликі, тонкі серпи (найпізніший період), плоскі сокирки, ножі, окремі прикраси, що мають майстерно прикрашену поверхню [Kraszewski, 1960, s. 50–61].

З твору “Штука (мистецтво) у слов'ян” тут наведено лише деякі показові спостереження та студії автора. Про цей твір маємо статтю Вальдемара Оконя “Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przed chrześcijańską Józefa Ignacego Kraszewskiego, czyli o archeologii romantycznej”. В ній дослідник пише: “сама “Sztuka u Słowian”, “Stara baśń” є безсумнівним підсумуванням його власних археологічних досліджень, а також роздумів на тему змісту мистецтва, рис племен, на-

родностей слов'ян, а також впливу давньої культури на мистецтво, у т. ч. кластичне" [Quart, 2007, №1(3)].

Про цей твір пише також відомий польський археолог з м. Замость Єжи Куснеж: "Це перший докладний нарис праісторії Польщі та Слов'янщини. Крашевський тут описує знаряддя, їх призначення, датування, поховальні обряди. Робить порівняння давнього посуду з розкопок (почавши від перших відомостей, зібраних Яном Длугошем у XV ст.), подає їх класифікацію.

Наскільки археологія та колекціонерські захоплення були важливими в житті Ю. І. Крашевського, свідчать слова директора житомирської гімназії, письменника Антоні Пешкевича, який описує (в 1853 р.) помешкання Крашевського: "На полицях і на малих столах поставлені та розложені були різні речі з розкопок,... на стінах висіла старовинна зброя..." [Kusnierz, 2008, с.238–242].

Багаті пам'ятками місця Волині та Волинського Полісся були сприятливим середовищем для формування у Ю. І. Крашевського інтересу до археології та накопичення інформації про матеріальну культуру племен, які мешкали в цьому краї у дописемний період. Місця, в яких проживав Крашевський, – Омельно, Городок, Житомир – були надзвичайно цікавими для допитливого колекціонера старовини. Тим більше, що його наукові мандри охоплювали значні території поблизу, скажімо, Омельного. В сучасному Ківерцівському районі біля цього села В. Коноплею виявлені крем'яні матеріали мезоліту або неоліту. Неповдалі від с. Городок над р. Черногузкою (сучасний Луцький район) маємо унікальне скупчення пам'яток різних періодів [Кучинко, Златогорський, 2010, с. 203-206]: неоліту (культура лінійно-стрічкової кераміки), енеоліту (волино-люблінська культура), доби бронзи (городоцько-здовбицька, стжижовська, тшинецько-комарівська культури), ранньозалізного віку (лужицька культура, лежницька група), волино-подільської групи, вельбарської культури, давньої Русі. Тут проводили розкопки Ю. І. Крашевський (поряд з маєтком, в якому проживав, де виявив пам'ятку пізнього палеоліту з кістками мамонта та ін.), Ян Фітцке в 30-ті рр. XX ст. (досліджував поселення та поховання неоліту, доби бронзи, періоду Київської Русі) (Fitzke 1936–1937, с.333), Денис Козак керівник експедиції Інституту археології НАН України та Волинського державного університету (в уроч. Острів розкопана площа займає 3900 кв. м). [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 7–70]. Дослідження проводились і в уроч. Пасовище [Козак, Оприск, Шкоропад, 1999, с. 71–125]. Ігор Свешніков та Микола Пелешин у 1959 р. проводили тут розвідки. За 1,5 км на південний захід від села на території Коршівцевого городища в довоєнний період продовжували дослідження Зигмунт Леський та ін. Розвідки поблизу с. Горо-

док проводили Віталій Конопля та Василь Івановський [Конопля, Івановський, 1997, с.26-29; Кучинко, Златогорський, 2010, с. 204, 205].

Марія Краєвська в статті "Jozef Ignacy Kraszewski na Wolyniu" пише, що Ю. І. Крашевський в польській літературі, культурі, науці займає особливе місце завдяки значному літературному доробку, всебічним зацікавленням, працьовитості. Його літературні твори (оповідання, повісті, поезії, драматургія) складаються з 560 томів! Цикл історичних повістей налічує 29 назв. В ньому охоплено період від IX ст. до часів короля Августа III. Цикл відкриває повість "Śtara baśń", в якій він використав свої археологічні знання. У XIX ст. Ю. І. Крашевський був відомий серед інтелігенції як великий пошановувач старовини та колекціонер.

Волинський період письменника припадає на 1837–1859 рр. Жив спочатку в Омельно (до 1840 р.), потім в Городку (до 1849 р.), пізніше в Губині. У 1853 р. переїхав до Житомира, де був директором театру, членом Товариства Добродійності, Шляхетського клубу, шкільним куратором. Будинки Крашевського називали "притулком літератури, науки, мистецтва". Тут проходили "музейні вечори". Як відомо Ю. І. Крашевський був здібним художником. Вчився в школі малярства у Вільно. Збереглися його картини, виконані олійними фарбами, акварелі, шкільні, рисунки, літографії, дереворити. Оскільки Ю. І. Крашевський цікавився архітектурними пам'ятками Волині, то частина його художніх творів була присвячена їм. Завдяки йому зберігся вигляд ратуші в Олиці, замків Луцька, Чарторийська, Клевана, кляштора тринитаріїв у Луцьку та багато інших пам'яток археології та архітектури. Будучи керівником статистичного комітету Волинської губернії, Ю. Крашевський багато працював над документуванням та інвентаризацією старожитніх джерел, пам'яток, описуючи, зарисовуючи їх. Він самовіддано реалізовував романтичну програму збереження, нагромадження матеріалів старовини. Ще з часу перебування у Вільно Ю. І. Крашевський збирав матеріали до наукових праць з історії, археології, історії мистецтва. В цій справі йому допомагали колеги в різних місцях краю. Частина з них співпрацювала в журналі "Ateneum", видавцем і редактором якого був Ю. І. Крашевський. В цьому виданні вміщувалися археологічні повідомлення та статті як самого Крашевського, так і відомих в той час фахівців Міхала Грабовського, Адама Платера, Євстахія Тишкевича, Людвіка Павловського.

Доктор Яцек Ян Павлович писав, що творчість Ю. І. Крашевського захоплює читачів та істориків літератури дотепер [Pawłowicz, 2012]. Письменник був феноменом працьовитості, всебічних зацікавлень, талантів. Я. Я. Павлович в повістеписьменництві Ю. І. Крашевського виділяє три періоди:

юнацький (1830–1838), волинсько-варшавський (1838–1863), дрезденський (від 1863 року).

У часописі “Polski informator Żytomierza i Berdyczowa”, за 2012 р. (№ 1, 17 березня 2012), присвяченому великому письменникові, вміщено змістовну статтю про його життя та творчість – “Józef Ignacy Kraszewski – wielki nauczyciel historii”. У ній зазначається, що 2012 рік Сейм Речі Посполитої Польщі оголосив роком трьох великих поляків: Пьотра Скаргі, Януша Корчака та Юзефа Крашевського. У цьому році виповнюється 200 річниця від дня народження цього найпродуктивнішого польського письменника – автора 232

повістей, у тому числі 144 творів на теми суспільного, побутового, народного життя та 88 історичних. З останніх найвідоміша повість “Stara baśń” про часи середньовіччя.

Не можна не погодитись з думкою В. В. Обозного, що серед багатьох поляків, життя і діяльність яких була тісно пов'язана з Україною, найвизначнішим був письменник і громадський діяч Ю. І. Крашевський. Його внесок в культуру та освіту очевидний та незаперечний, проте в Україні доробок Ю. І. Крашевського залишається недостатньо вивчений та узагальнений [Обозний, 2007, с. 96].

Рис. 1. Рованці. Глиняна фігурка пташки із цвинтаря лужицької культури. Знахідка Івана Бойка.

1. Козак Д. Пам'ятки давньої історії Волині у с. Городок / Д. Козак, В. Оприск, В. Шкоропад. – К. : Ін-тут археології НАН України, 1999. – 128 с.

2. Конопля В. Нові археологічні пам'ятки Надстир'я (Луцький район): монографія / В. Конопля, В. Івановський. – Львів : Історичний музей, 1997. – 137 с.

3. Кучинко М. Пам'ятки археології Луцького району Волинської області: навч. посіб. / М. Кучинко, О. Златогорський. – Луцьк : Волинські старожитності, 2010. – 276 с.

4. Обозний В. В. Краєзнавча полоніана Юзефа Крашевського / В. В. Обозний // Українська полоністика. – 2007. – Вип. 3–4. – С. 96–103.

5. Krajewska M. Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu / M. Krajewska // Матеріали і дослідження з археології

Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 394–398.

6. Kraszewski J. I. Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno, 1860. – 391 p.

7. Kuśnierz J. Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog // Кучинко М. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби: навч. посіб. / М. Кучинко, Г. Охріменко, В. Савицький. – Луцьк : Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 238–242.

8. Okoń W. Sztuka u Słowian szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej” Józefa Ignacego Kraszewskiego, czyli o archeologii romantycznej / W. Okoń // Quart. – 2007. – №1 (3). – S. 13–26.

9. Pawłowicz J. Józef Ignacy Kraszewski – wielki nauczyciel historii / J. Pawłowicz // Polski informator Żytomierza i Berdyczowa – 2012. – № 1 (102) – 17 marca 2012 r. – <http://mozberd.com.ua/?page=issue&issue=8>.

Jerzy KUŚNIERZ
(Muzeum Zamojskie w Zamościu)

JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI JAKO ARCHEOLOG*

Józef Ignacy Kraszewski (1812–1887) – pisarz, publicysta, historyk, krytyk literacki, krytyk sztuki, rysownik, kolekcjoner – uczył się w Białej Podlaskiej, Lublinie i Świsłoczy, gdzie uzyskał świadectwo dojrzałości (maturę). W 1829 r. rozpoczął studia lekarskie na Uniwersytecie Wileńskim, lecz przeniósł się wkrótce na Wydział Literacki. Studia zostały przerwane w grudniu 1830 r. przez aresztowanie za udział w antycarskiej konspiracji przedpowstaniowej. Z więzienia wyszedł w marcu 1832 r. W 1834 r. wyjechał na Wołyn i przebywał w Horodku w siedzibie znanego kolekcjonera dzieł sztuki Antoniego Urbanowskiego, katalogując jego bibliotekę. Ożenił się w 1838 r. z Zofią Woroniczówną – bratanicą prymasa J. P. Woronicy. Na Wołyniu przebywał do 1858 r. ódzierzawiając lub będąc właścicielem majątków Omelno, Gródek, Hubinek. W uznaniu dla jego działalności publicystycznej i pisarskiej Uniwersytet Jagielloński zaproponował mu w 1851 r. katedrę literatury powszechnej i polskiej, jednak sprzeciwiły się temu władze austriackie i rosyjskie.¹

Mniej znana jest działalność J. I. Kraszewskiego jako archeologa. Kraszewski był organizatorem wielu akcji mających na celu zabezpieczenie i ocalenie dla potomnych relikwów przeszłości, rejestrowanie ich obecności i włączanie do naukowych kolekcji i zbiorów muzealnych. W 1841 r. założył pismo *Athenaeum*, wychodzące regularnie co dwa miesiące, aż do roku 18–522. Głównie dzięki jego energii i finansom. Umożliwiał ono publikowanie różnych „starożytniczych” materiałów. Prowadziło oficjalną akcję zbierania pamiątek polskich angażującą szerokie kręgi czytelników. „Wciągał do prac zespołowych rzesze nauczycieli, artystów, amatorów rozrzuconych po różnych zakątkach kraju. Ludzie ci, zachęceni przez Kraszewskiego, zbierali, notowali, rysowali widoki i napotkane szczątki zabytków. Sam zbierając, nadał polskiemu kolekcjonerstwu zakres działalności naukowej i społecznej”³. W swoich wędrówkach po kraju, a także w trakcie dalszych podróży, zwracał uwagę na zabytki historyczne i archeologiczne. Wiele tzw. starożytności pozyskał dla swoich zbiorów, niektóre osobiście podejmując w trakcie zwiedzania interesujących okolic obfitujących w relikty przeszłości.

W latach 1853–1858 Kraszewski mieszkał w Żytomierzu, gdzie m. in. został wybrany społecznym kuratorem gimnazjum. Dyrektor tego gimnazjum, również znany pisarz Antoni Pietkiewicz (pseudonim Adam Pług) tak w 1853 r. opisuje zbiory Kraszewskiego: „Ponad szafą ściana przeciwległa wchodowi pra-

wie cała zawieszona była pejzażami olejnymi, pędzla Kraszewskiego, a pod oknem na lewo stały zwykłe sztalugi. Na półkach i na małych stolach poustawiane i porozkładane były rozmaite wykopaliska i zabytki starożytności, a znów na innych ścianach, w miejscu nie zajętym przez szafy, wisiały stare zbroje i rynsztunki wojennej.

Ważną rolę w życiu J. K. Kraszewskiego odegrał Józef Łepkowski pierwszy profesor archeologii i twórca pierwszej katedry archeologii na ziemiach polskich – na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie. Sprawował on jednocześnie funkcję dyrektora Biblioteki Czartoryskich w Sieniawie koło Przeworska. W maju 1869 r. prof. J. Łepkowski zakupił od J. I. Kraszewskiego 61 eksponatów muzealnych dla księcia Władysława Czartoryskiego. Lista zabytków, którą wcześniej do wglądu i akceptacji wysłano Czartoryskiemu do Paryża obejmowała też przedmioty z wołyńskiej kolekcji pisarza. Znalazły się tam: „żelazna buława i misiurka nabyta na Wołyniu, dwie siekierki kamienne „z Dubieńskiego”, popielnica wykopana na Wołyniu, żelazne strzały, dwa hełmy, zapinki z brązu, ostrza dzid oraz hełm z Nieświeża i młot kamienny z Podola”. J. Łepkowski pozyskiwał też od Kraszewskiego zabytki archeologiczne dla utworzonego przez siebie w 1866 r. Gabinetu Archeologicznego przy Uniwersytecie. W zbiorach Gabinetu Archeologicznego z nazwiskiem Kraszewskiego związany jest dar ozdób brązowych z okresu halsztackiego pochodzących ze znaleziska w miejscowości Telkowce (d. pow. Sztum), tłuczek kamienny z Dubna (d. pow. Siemiatycze) oraz dwa kamienne rozcieracze z nieustalonych miejscowości na Wołyniu.

Na fali zainteresowania słynnymi szwajcarskimi badaniami osad palafitowych zainteresowano się podobnym znaleziskiem w Czeszewie – majątku ziemskim należącym do znanego filozofa K. Libelta, który był teściem J. Łepkowskiego. Na temat tego znaleziska zabrał również głos J. I. Kraszewski⁶.

J. I. Kraszewski odbywał liczne podróże zagraniczne. Interesowała go kultura antyczna i archeologia klasyczna⁷. Odwiedził Krym i Włochy. Przed swoimi podróżami do Italii w latach 1853–1861 (Herkulanum, Pompeje) prowadził dogłębne studia nad plastyką i architekturą antyczną. „Najpierw poznał najwybitniejsze dzieła ze sztychów, później swoje wykształcenie podbudował badaniami na polu archeologii klasycznej”⁸. W 1871 r. znalazł się w reprezentacji polskich uczonych na V kongresie antropologii i archeologii przedhistorycznej, który odbył się w Bolonii (Włochy). Wziął też udział w kolejnym kongresie, w Sztokholmie (1874) i opublikował w Paryżu (w języku francuskim) obszernie sprawozdanie z tego zjazdu⁹.

Od 1858 r. J. I. Kraszewski był członkiem korespondentem Krakowskiego Towarzystwa Naukowego.

W 1860 r. w Wilnie ukazało się dzieło J. I. Kraszewskiego „Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej”. Jest to pierwszy szczegółowy zarys pradziejów Polski i Słowiańszczyzny.

* Кучинко М., Охріменко Г., Савицький В. Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби.—Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. — С. 238—242.

Kraszewski wypowiedział się w sprawie datowania i funkcji narzędzi, obrządku pogrzebowego. Sporządził zestawienie pradziejowych naczyń z wykopalisk (począwszy od pierwszych wiadomości podanych przez Jana Długosza w XV w.), próbując stworzyć ich klasyfikację. Omówił ornamentykę naczyń i sposób wykonania. Wypowiedział się na temat posągów bóstw i napisów runicznych. Szukał analogii dla brązowego berła sztyletowego w starożytnym Egipcie. Pisał o wpływach fenickich, greckich i rzymskich na nasze ziemie. Polemizował z innymi badaczami (m. in. z Eustachym Tyszkiewiczem) często mając słuszność w swoich poglądach. Dzięki zestawieniu wszystkich dotychczasowych znalezisk i opracowaniu całej dostępnej literatury praca Kraszewskiego stała się niezbędną lekturą dla wszystkich badaczy zajmujących się prehistorią. Przyczyniła się do rozbudzenia zainteresowania archeologią. Uzupełnieniem tego dzieła miał być album z własnoręcznie wykonanymi przez Kraszewskiego rysunkami. Niestety nie został opublikowany, a jego wersja przygotowana do druku znajduje się w zbiorze graficznym Muzeum Narodowego w Krakowie. Książka J. Kraszewskiego „Sztuka u Słowian...” doczekała się przychylniej recenzji prof. Józefa Łepkowskiego, profesora archeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim w Krakowie.

W 1873 r. Towarzystwo Naukowe w Krakowie zostało przekształcone w Akademię Umiejętności, a w ramach Wydziału Historyczno-Filozoficznego powołana została Komisja Archeologiczna, której przewodniczącym został J. Łepkowski. Komisja ta utworzyła sekcję zajmującą się stworzeniem „encyklopedii starożytności polskich”. Przyjęto propozycję J. Łepkowskiego, by powierzyć J. I. Kraszewskiemu, członkowi Akademii, przygotowanie projektu encyklopedii¹². W 1875 r. ukazał się drukiem opracowany przez niego „Projekt encyklopedii starożytności polskich”¹³. Według Kraszewskiego encyklopedia powinna zaczynać się od czasów przedhistorycznych i obejmować wszystkie obszary kiedykolwiek wchodzące w skład Rzeczypospolitej. Uwzględnić należy, w przypadku ziem nie rdzennie polskich, również czasy najdawniejsze – sprzed panowania Rzeczypospolitej. Kraszewski proponuje podział opracowania na 16 działów tematycznych. W załączniki do „Projektu...” dodaje spis około 2000 najważniejszych haseł

proponowanych do uwzględnienia - z zastrzeżeniem, że jest to tylko drobna część tego, co encyklopedia powinna zawierać¹⁴. Mimo przyjęcia i zatwierdzenia przez Komisję Archeologiczną Akademii Umiejętności nie przystąpiono niestety do realizacji projektu. Był trudny do zrealizowania przy ówczesnych możliwościach finansowych i personalnych polskiej nauki. Pomysł encyklopedii był wizjonerski na owe czasy. Projekt encyklopedii starożytności porównać można byłoby ze zrealizowanym nieco później piętnastotomowym wydaniem „Słownika Geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich” (Warszawa 1880–1902).

1. Polski Słownik Biograficzny, t. XV, 1970, s. 221–229.
2. Tamże s. 223.
3. Dorota Siwicka, Kolekcja wobec nikczemności świata, w: M. Zielińska (red.), Zdziwienia Kraszewskim, Wrocław 1990, s. 137.
4. Joachim Śliwa, Czarnomorska wyprawa Józefa Ignacego Kraszewskiego, Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, nr 53/2003, przyp. 12.
5. Janusz Nowak, Władysław Czartoryski i Józef Ignacy Kraszewski. Kolekcjonerskie związki pokoleń emigrantów. Roczniki Biblioteki PAN w Krakowie, R. 42, 1997, s. 149–162.
6. Józef Kostrzewski, Dzieje polskich badań prehistorycznych. Poznań 1949, s. 55; Stefan Nosek, Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce, Ossolineum, 1967.
7. Joachim Śliwa, Czarnomorska wyprawa Józefa Ignacego Kraszewskiego, Alma Mater. Miesięcznik Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków, nr 53/2003.
8. Stefan Świerzewski, Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog. W sto pięćdziesiątą rocznicę urodzin, Archeologie 12, 1961, s. 548.
9. Józef Kostrzewski, Dzieje... s. 41, 49.
10. tamże s. 49–52.
11. Halina Kicianka, Twórczość artystyczna Józefa Ignacego Kraszewskiego [Muzeum Narodowe w Krakowie. Katalogi zbiorów graficznych], Kraków 1935, tabl. 32–73.
12. Stefan Nosek, Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce, Ossolineum, 1967, s. 40–41..
13. Rozprawy i Sprawozdania z Posiedzeń Wydziału Historyczno-Filozoficznego Akademii Umiejętności, t. 3, Kraków, s. XLVI–LXXXIV.
14. Stefan Nosek, Zarys historii... s. 41.

Алла ДМИТРЕНКО
(м. Луцьк)

МАТЕРІАЛЬНА КУЛЬТУРА МЕШКАНЦІВ ВОЛИНІ І ЗАХІДНОГО ПОЛІССЯ У ТВОРАХ Ю. КРАШЕВСЬКОГО

Доля польського письменника Юзефа Крашевського тісно переплелася з Волинню і Західним Поліссям, які стали його домівкою на 20 років. Проживаючи в селах Омельне (нині Макаревичі Ківерцівського району), Городок (Луцький район) і Губин (Локачинський район) та в губернському центрі, Ю. Крашевський багато подорожував, що сприяло його широкому знайомству із мешканцями краю, їх культурою. Він один з перших наполягав на вивченні традиційної культури селянства, вважаючи, що без знань про простий народ історія людства є половинчастою, неповною: «Скільки ж то темних, невивчених, пропущених куточків у величезному, незайманому ще просторі історії людства!... Аж допіру починаємо помічати, що допустилися величезної помилки, що всі наші картини суспільства неповні й кульгаві, однобокі, що ми прийняли частину за ціле і позбавили важливості те, що, по суті, може, є найважливішим» [8, с. 5-6]. Отже, на думку письменника, саме селянство є носієм культурних надбань народу, тому його життя необхідно вивчати не тільки науковцям, але й письменникам, для того, щоб правдиво відтворювати його. Тому, проживаючи на Волині, Ю. Крашевський написав на волинському матеріалі ряд повістей, сюжети яких пов'язані з населеними пунктами краю і містять цікаві етнографічні матеріали про побут і звичаї його мешканців: «Уляна: Поліська повість» [7], «Історія Савки» [5], «Остап Бондарчук» [6], «Ярина» [3], «Історія кілка в плоті» [4] і «Хата за селом» [8]. Сам письменник у передмові до повісті «Хата за селом» підкреслював, «що твори його ґрунтуються на образах з натури, на живих матеріалах народного побуту» [8, с. 5].

Значна увага в творах Ю. Крашевського приділена опису волинських і поліських сіл [див.: 2, с. 36-41]. Звичайно, його описи не наукові, але з них можемо скласти досить чітке уявлення про тодішнє село, про розміщення там основних будівель і об'єктів – панського будинку, церкви, попівського будинку, корчми, кладовища. За плануванням, виходячи з описів, тогочасні волинські села можна віднести до вуличних: «через село тягнеться багниста вулиця»; лінійних – розташованих вздовж русла річки: «село ... лежало ... в долині... серединою села бігла вузесенька річечка... село..., розростаючись, все далі й далі посувалося ярмом понад річкою»; безсистемних (розкиданих):

«село, розсипане на березі озера». Разом з тим, вуличні села істотно відрізняються від сучасних: з одного боку вулиці стояла хата, а з іншого розміщувались господарські споруди: «вздовж вулиці стоять наперемінки хати, хліви, стодоли»; вулицю «де-не-де... перетинає стежка від хати до селянської стодоли, вислана кострицею або трісками».

Письменник чітко усвідомлює відмінність між житлами Полісся і етнографічної Волині. На Поліссі, де достатньо дерева, хати більш добротні: «міцна, збудована з круглих колод на моху хата поліщука, вкрита драницями, з міцними підвалинами, з надійними кроквами», а на Волині вони зліплені з різноманітного матеріалу.

З описів Ю. Крашевського бачимо і влаштування селянських садіб. Подвір'я волинського та поліського селянина було невелике, тісне, обгороджене тином, з воротами посередині. За частотою згадування, можна говорити про те, що чи на кожному подвір'ї був колодязь в обов'язково з журавлем. З господарських будівель, які зустрічаються на селянському подвір'ї, Ю. Крашевський називає стодолу, хлів, хлівець, комору, стаенку. інтер'єр селянського житла, що вирізнявся простотою. На селянських подвір'ях росли дерева, серед яких названі груші, яблуні, вишні, горобина. Під багатьма хатами розбиті грядки, «...де золотіють нагідки, квітнуть часом рожі і червоний мак ясніє...» – це ознака хати, де є дівчина, адже «...дівчина, що вийшла заміж, уже не садить квітів, не прикрашає себе квітами».

З описів можна зробити висновок, що більшість жител були двокамерними – ХАТА+СІНИ, тобто складалися з житлової кімнати – «хати» і сіней. Головна кімната, названа світлицею, «була їдальнею, вітальнею, майстернею, спальнею, буфетною і коморою». Хоча в описі окремих сіл згадується комора і запічок та ванькир. Якщо останні являли собою всього лиш частину кімнати (хати) – місця за піччю, відгороджені перегородкою, то комора – окреме приміщення в житлі. тому можна припустити появу трьохкамерних жител за планом: ХАТА+СІНИ+КОМОРА.

Практично всі описані житла мали димарі (коміни), або труби, виведені з хати на горище, а потім на дах.

Докладно описаний інтер'єр селянського житла, який відзначався надзвичайною простотою і поліфункціональністю. Тут і місця для сну, приготування і прийому їжі, для виконання господарських робіт тощо. Основну частину займала піч. Довкола стін і печі лави. Біля дверей – повне відро води з черпаком. На покутті, а в окремих житлах – посередині, стіл, витесаний сокирою з обрізків дерева, з хлібиною для гостей. В кутку на лаві під святим образом – діжа-годувальниця, накрита чистим рушником. Ще одну стіну займав ткацький верстат з постійно натягнутою

основою. Подекуди за ним стояло низьке ліжко. При наявності малих дітей із стелі звисувалась на мотузках колиска. Один куток займало різне кухонне начиння, переважно горщики. Отже, в селянській хаті не було «нічого зайвого, нічого поза найпершими життєвими потребами, жодної пам'ятної речі».

Освітлювалися житла за допомогою коминка під яким палили лучину (скалки) і каганця.

У повістях знаходимо описи інших будівель, які були в тогочасному селі: попівської хати, панського будинку, церкви, корчми.

Зокрема, з-поміж селянських дворів вирізнялась попівська садиба, обведена високим тином і городом [7, с. 57].

Важливе місце у системі села займав панський будинок, який, за визначенням письменника «для селянина означає владу й силу». Ю. Крашевський подає описи кількох панських будинків. Так, у п. Тадеуша із повісті «Уляна» будинок стояв на горі «у вінку тополь, що задивились у воду, обставлений амбарами, стодолами, скиртами й стогами сіна. З-поміж дерев видніються і голубятня, і колодязь із журавлем, і лінивий вітряк за горою, у котрого ліси крадуть вітер, тому він і відпочиває більшу частину року» [7, с. 8-9]. Двоповерховий будинок пана Адольфа Суздальського із «Ярини» стояв «на пагорбі, біля ставка, серед зелених дерев..., оточений чимось подібним до англійського парку, звичайно називають у нас палацом. З обох боків його, немов плечі, видавалися дві жовті, оздоблені колонами, як і сам палац, мезоніни. Біля входу на подвір'я височіла величезна монументальна брама з ліхтарями, з будкою для воротаря і позолоченими головками залізного штахету... Між мезоніном, палацом і брамою прослався зелений, старанно підстрижений газон, і сонячний годинник – мармуровий з бронзовою стрілкою, покритий бляшаним козирком... Стежки, що вели до палацу, були підметені навіть від пилу, а на інших граблями були виведені різні вигадливі візерунки». Це був «довгий і вузький будинок – не дуже гарний, але зручний – утримувався в чистоті» [3, с. 254-255, 268].

Панський будинок був багатокамерним (мав багато кімнат), кожний член сім'ї мав свою кімнату і обставляв її згідно зі своїми смаками і вподобаннями. Ю. Крашевський описує інтер'єр кімнат батька і матері Тадеуша Мрозочинського. «У кімнаті матері на каміні йшов годинник, якого щодня накручували, тут співали старі канарки, лежала недов'язана панчоха, подушка під ноги, книжка, розкрита на лоретанській літанії (молитва до Богородиці), закладеній стрічкою. Навіть постіль під червоним адамашковим (важка коштовна тканина) пологом була послана, і ключі від комодів і конторки висіли на цвяшку, вбитому чверть віку тому». У кімнаті батька зберігався той же порядок: рушниця на гаку, мисливські

ягдташі й ріжки, календар на шнурку, висохлий каламар на столику, де лежав також кишеньковий годинник з гербом, зелений гаманець і табакерка з мушлі. Обгорілі дубові дрова в коминку, запас дров у ящику. На полиці свічка, сірники й смужки нарізаного паперу для розпалювання люльки. Далі шафа для одягу, ліжко з іконкою Ченстоховської божої матері в головах і громниця (свічка для вмирущего), якою вже скористався той, хто на ліжку спав» [7, с. 12]. «У кімнаті Тадеуша стояло вузьке тверде ліжко, столик з книжками, на стіні – рушниця й сумки, пес, що грівся біля комину, де завжди горів вогонь, замкнута шафка біля дверей» [7, с. 13].

Обов'язковою приналежністю панського палацу був сад і парк. Біля будинку Тадеуша був сад, «що густо розрісся на горбі». Тут «Уляна» згаданий садівник, а також окремі кущі, які росли в панському саду: порічки, ліщина [7, с. 14, 56]. Околиці будинку Альфреда Суздальського «прикрашав гарний парк, перероблений на англійський лад з колишнього італійського. Ряди кущів, які раніше вміло й старанно підстригали, надаючи їм форми храмів, обелісків, колон, тепер вільно розрослися, утворивши розкішні зелені алеї. Справжньою окрасою цього місця були величезні дерева і чиста свіжа вода» [3, с. 268].

Важливою спорудою села була церква. У селі, описаному в повісті «Уляна», вона стояла на протилежному березі озера «чорна, невелика, стара, біля неї хрест і дзвіниця – мовчазна церква, яка оживає, коли в її стінах зазвучить спів, ударять дзвони, люд її переповнить» [7, с. 9]. У селі Остапа Бондарчука «церква з трьома куполами, з чорними галереями, вкрита блискучою бляхою» [6, с. 176].

Сільський цвинтар розміщений віддалік від села – «на жовтому полі, серед селянських загонів» [7, с. 9]. В іншому селі цвинтар «самотньо лежав на високій площині підгір'я... Той цвинтар була єдина бридка частина села, якщо можна його назвати частиною села. Правда, воно майже з'єднувалося з ним; хати, що розсипалися над шляхом, чіпляючись за гору, піднімалися аж до нього. Нагорі були ворота на поле, а вже до них підступав цвинтар... Сусіди, побоюючись, щоб цвинтар не врізався у їхні ґрунти, оперезали його рівчаком та валом, але ніхто не надумався посадити там бодай якесь деревце, щоб шуміло та плакало над могилами... Тільки бур'янець, що всюди його вдосталь, виріс і на старих гробках, і на торішніх могилах; тільки трохи кропиви та дивини, яка прибралася в жовті дзвоники, зелені подекуди на землі, политій слізьми...» [8, с. 8]. У селі Остапа Бондарчука цвинтар розміщувався на пагорбі за селом. Могили, як і в інших селах, «заросли бур'яном, високою травою і терном» [6, с. 185].

Чи не найважливішою будівлею на селі, як від-

значає Ю. Крашевський була корчма, яку відкривали переважно на тракті [6, с. 134]. Письменник наголошує, що корчма істотно відрізняється від всіх інших будинків у селі – вона «сучасне сільське городище». Корчма являла собою «довгу, напіврозвалену будівлю, де разом мешкають євреїв з сім'єю, худоба, кози, гуси і кури, розділену тільки стіною... Над її дахом стримить аристократичний білий комин, вікна в ній схожі на селянські, але значно більші, з віконницями («Придорожня корчма світить яскравими жовтими стінами...» [6, с. 152]), двері часом навіть із залізними клямками – якщо не з прадавніми дерев'яними». «У першій кімнаті, крім єврейського ліжка, яке мусить бути в кожній кімнаті, знаходиться шафа шинкаря з намальованими на ній кватрами і в'язками бубликів, піч з припечком і широкий комин, де і влітку повинен горіти вогонь для поліщука; відро з водою, безплатним напоєм для тих, хто подорожує без грошей». Крім того, як пише письменник, в корчмі «трохи дітей і багато бруду й смороду». «У другій кімнаті може знаходитися туша зарізаного кози, барана або теляти, купа картоплі в кутку, десять заповідей на стіні, ще кілька ліжок з високо збитими перинами, лава, столик. Тут ще більше людей і найжахливіший, який тільки можна уявити, сморід. Оце вам поліська корчма – серце села» [7, с. 10].

В окремих селах були й поштові будинки. У повісті «Остап Бондарчук» згадується «великий поштовий будинок, оточений стайнями, з вимощеним подвір'ям» [6, с. 152].

Як бачимо з тексту, церква, корчма і попівський будинок знаходились поруч: «...далі стояла чорна, з освітленими вже вікнами корчма, між нею і церквою та попівською садибою... понад самим берегом круто спускалася дорога» [7, с. 56-57].

Говорячи про церкву, панський будинок і корчму, письменник наголошує, що «усі ці три доступні для селянина вогнища він мусить утримувати власним коштом, мусить відпрацювати, сплатити панові за опіку, попові за надію, орендареві за втіху; всі троє живуть з нього, але й він без них жити б не зміг» [7, с. 9].

У творах Ю. Крашевського знаходимо відомості і про традиційне вбрання населення Волині і Західного Полісся середини XIX століття. Із захопленням письменник описує молодшу поліську жінку та її одіж: «побачивши просту жінку зі свого села босу, в сірій свиті, в білій хустці на голові. ... в її обличчі, в поставі і навіть у простій, але сповненій грації ході, було стільки привабливості, що він не міг повірити, що така вродлива жінка – всього навсього проста селянка... Таке біле обличчя, такі свіжі уста, так гладенько зачесане волосся під білою хусткою, така грація в руках! Звідки це на селі, на Поліссі?.. Він був зачарований ангельською красою цієї жінки в таких

лихих шатах, щоб дозволити їй втекти. Дивився на ноги – вони були малі, але брудні і чорні; виїняла руку з кишені, щоб поправити волосся – і рука була мала, рожева і для простої жінки – незвичайна. Обличчя ... таке часто трапляється, але рука? Така рука є виключно оздобою тих, хто нічого не робить, і служить, здається, тільки для того, щоб нею милуватися» [7, с. 15-16].

У повісті «Ярина» Ю. Крашевський описує щоденне вбрання подільської дівчини: «одягалась вона по-простому, в старенький одяг працюючої сільської дівчини... незважаючи на вузьку подільську запаску, яка робила її повнішою в талії, незважаючи на свою грубу сорочку, відзначалася оригінальністю, справжньою красою» [3, с. 233].

Істотно відрізнялося святкове жіноче вбрання. Описуючи Уляну, «одягнену, як у гості», Ю. Крашевський зазначає, що «на ній були недільні червики, панчохи, біла хустка на голові, свитка підперезана червоним паском» [7, с. 35].

Святково одягалися і йдучи до церкви: «У неділю дзвонять до церкви, на молитву, і дорогою поспішають люди в нових свитках, у білих хустках і намітках помолитися богові» [7, с. 80]; «Чекаючи на службу Божу, стояли й сиділи люди в святковій одежі...» [8, с. 225]. Марися із «Хати за селом», збираючись в неділю до церкви, «вмилася, причесалася, дістала білу сорочку і святкову хустину, одягла білу свитку й чобітки, до яких давно не доторкалася, які мати справила їй на останній гріш, і так убого, але чисто одягнена, зачинила хату й спустилася узвозом в село» [8, с. 225]. Незважаючи на бідність, на ній були «і чобіточки, і поясок, і гудзичок гарненький коло сорочки, начебто в хазяйської дитини» [8, с. 226].

На прикладі баби Килини із повісті «Остап Бондарчук» Ю. Крашевський оповідає про вбрання старої жінки: «постать у білому... Це була баба Килина... Висока, худя, напівзігнута, з висохлими жовтими грудьми, на яким можна було порахувати всі ребра... Сіра груба сорочка, така ж спідниця і фартух – це було все її вбрання. Волосся на голові закудане, видно, його давно вже не торкався гребінь. Шкіра на скронях була жовта і зморщена, осі глибоко запади і згасли, ніс звисав на нижню губу, а нижня щелепа задерлася вгору. Від здивування вона розкрила рот, в якому стирчав один-єдиний уцілілий зуб» [6, с. 181].

Отже, основою традиційного вбрання була сорочка. Ю. Крашевський не подає докладних описів цього компоненту одягу, лише називає його. Ми вже відзначали, що Марися із «Хати за селом», йдучи до церкви, одягнула «білу сорочку», яка застібалася на «гудзичок гарненький» [8, с. 225-226], а от баба Килина була вбрана у сіру грубу сорочку [6, с. 181], тобто сорочку, пошиту з невибіленого, швидше всього конопляного (конопляне полотно грубше за лляне) полотна.

Дівочим вбранням була сукенка, яку

підв'язували червоним поясом [5, с. 111]. Маленькі дівчатка влітку ходили в одних сорочках: «маленькі дівчатка в одних сорочках співали і пританцьовували в калюжі» [7, с. 18].

Сорочка була основою і чоловічого вбрання. В творах Ю. Крашевського знаходимо відомості про те, що влітку під час обмолоту зернових, чоловіки одягали одну лише сорочку: «...побачила молодшого брата в самій сорочці, що обливався потом над кількома снопами жита» [8, с. 84].

Стегнове жіноче вбрання складалося із спідниць і фартухів, які часто згадує письменник, описуючи жінок [8, с. 97, 185]: «Уляна затулила лице фартухом» [7, с. 19]; «Дівчина в... розпущеному на вітрі фартусі»; «сестри, витираючи очі фартухами» [5, с. 103, 107]; «затуливши фартухом лице» [8, с. 81]. З опису баби Килини бачимо, що її фартух і спідниця, як і сорочка, були виготовлені з сірого грубого полотна, нічим не оздоблені [6, с. 181].

З інших компонентів вбрання чи не найчастіше згадується свитка (свита) – верхній чоловічий і жіночий одяг, виготовлений із домотканого сукна білого або сірого кольору. За кроєм – прямоспинний, з вусами-клинами по боках, або з відрізною спинкою із зборами [9, с. 97]. Говорячи про однотипність строїв поліщуків, письменник зазначає: «Всі свити однаково сірі, всі хустки однаково білі»: «Улянину свитку, що біліла здалека» [7, с. 7]. Крім того, як бачимо з текстів, свити носили не тільки восени і навесні, а й влітку. Інколи одягали дві свити: «одягнувши дві свити про запас» [7, с. 7, 15, 16, 35, 53, 80, 84]. Швидше всього, святкові свити були переважно білими [8, с. 225], а буденні – сірими. Наприклад, Уляна ішла по гриби «в сірій свиті» [7, с. 15-16].

Поряд із свитками побутовали сіряки (сіряк, проста сірячина) [4, с. 394; 5, с. 91; 6, с. 137, 182, 200; 7, с. 29] – верхній одяг із домотканого грубого сукна або з брезенту довжиною до п'ят, інколи розширений донизу за рахунок клинців, обов'язково з капюшоном [9, с. 98]. У повісті «Історія кілка в плоті» наголошується, що сіряк – саме селянське вбрання: «Ми обоє повернемося в село, одягнемо сіряки, для яких нас створив Господь» [4, с. 142], а в повісті «Остап Бондарчук» відзначається, що сіряк – одяг старих людей: «Тим часом Килина накинула на себе потріпану сірячину, бо старі люди на селі не носять чогось іншого» [6, с. 182]. Швидше всього, сіряки – вбрання бідного селянства. Так, «сірячина» хлопчика-сироти була «зшита з найрізноманітніших клаптів, ледве прикривала груди й стегна» [6, с. 137].

Зимовим вбранням волинських селян був кожух, який також згадується в оповіданнях Ю. Крашевського. У «Хаті за селом» він пише, що замерзлу дитину закутали в кожух і привезли до села [8, с. 20]. Тут же надibuємо, що «...Солодуха подарувала їй [Марисі – А. Д.] козушинку» [8, с.

231]. К. Матейко, пояснюючи термін «козушина» (але на матеріалі Карпат), зазначає, що він вживався у двох значеннях: короткий прямоспинний кожух коричневого кольору, облямований чорним смушком, і хутряна безрукавка [9, с. 88]. На нашу думку, це, швидше всього, був короткий жіночий козушок, раз він названий не кожух, а саме козушинка.

В негоду селяни поверх звичайного вбрання накидали на голову складений мішок, а жінки – ще й спідницю або фартух: «...в селі було порожньо; коли-не-коли пройде чоловік, нап'явши мішок, або яка жінка, закинувши на голову спідницю» [8, с. 97]; «...накинувши на голову фартушину, бо день був вологий...» [8, с. 185].

Невід'ємним компонентом вбрання був пояс (пасок), які також згадуються у творах Ю. Крашевського. Свити підв'язувалися поясами, швидше всього тканими, хоч письменник на це й не вказує. Можемо зробити припущення, що жінки завжди носили червоний пояс, або він був доповненням лише до святкового жіночого вбрання: «дівчина була... в білій сукенці, підперезаній червоним паском»; Настя «почала наряджатися: виходячи з дому, підперезувалась червоним поясом»; на святково вбраній Уляні «свитка підперезана червоним паском» [5, с. 111, 122, 125; 7, с. 35, 85].

Пояс був важливим компонентом і чоловічого одягу був пояс. Червоний пояс Тумрія «... був вовняний..., витканий і пофарбований руками бідолашної Мотрі...» [8, с. 157].

В творах Ю. Крашевського зустрічаємо відомості про жіночі зачіски і головні убори. Зокрема, добре простежується звичай, за яким тільки дівчата могли заплітати волосся в коси і ходити, а заміжні жінки мали ховати його під хустку. Наприклад, у Насті до заміжжя були «розкішні... довгі коси». А Тадеуш, намагаючись дізнатись, чи заміжня Уляна, першим ділом «глянув на коси, щоб дізнатися, чи заміжня, і не спостеріг їх». У неї було «гладенько зачесане волосся під білою хусткою». «Значить вона мала чоловіка» [5, с. 111; 7, с. 15].

З жіночих головних уборів часто згадуються хустки. Білі, швидше всього полотняні, хустки носили і дівчата і жінки, у свято і в будень. Однак як святкова називається і червона хустка [5, с. 107, 122; 7, с. 7, 15, 23, 35, 80; 8, с. 184]. Великі хустки накидали на плечі, щоб захистити від холоду все тіло: «Солодуха сиділа на порозі, запнута хусткою...» [8, с. 187].

Однак, як бачимо з повісті «Хата за селом», жінки носили й намітку, але вже тільки як святковий одяг. Намітка – рушникоподібний головний убір: довге полотнище у вигляді рушника з тканим або вишиваним орнаментом по боках, яке носили заміжні жінки поверх очіпка [9, с. 122]. Так, Мариса «застала Семениху, коли та знімала

з голови намітку... Була то жінка найбагатшого в селі господаря... Стара все ще розв'язувала мистецьки пов'язану на голові, за звичаєм, намітку...» [8, с. 22]7.

Обов'язковим весільним атрибутом був вінок і стрічки. Як бачимо з повісті «Ярина» – це ознака дівочтва. Остап, розмовляючи з батьками дівчини, наголошував, що «до вівтаря вона піде у вінку і з червоною стрічкою, як належить чесній дівчині» [3, с. 252].

Як бачимо з описів, у селянському вбранні переважав колір натурального полотна (вибіленого або не вибіленого) і вовни. У повісті «Ярина» Ю. Крашевський, наголошує: «дівоча постать у білому» [3, с. 232].

З чоловічих головних уборів у повісті «Хата за селом» Ю. Крашевський згадує високу смушеву шапку, в яку був одягнутий вїт [8, с. 13], і дірявого солом'яного бриля нещасного Янка [8, с. 74, 159]. З повісті «Остап Бондарчук» бачимо, що солом'яний капелюх – обов'язковий елемент чоловічого селянського вбрання: «Одягнений просто, по-селянському, з палицею в руці, в солом'янім капелюсі» [6, с. 219].

Доповненням до традиційного жіночого вбрання було намисто. Можемо припустити, що в той час його носили лише у святкові дні. Наприклад, Настя одягала намисто, коли «почала наряджатися». Недаремне намисто на шії дружини в будній день викликало підозру у Савки [5, с. 122].

Наступну групу традиційного вбрання складає взуття. Серед жіночого взуття Ю. Крашевський згадує черевики [7, с. 53], чоботи [8, с. 184, 225, 226], панчохи [7, с. 53]. Називає й постолі [8, с. 173], які були основним взуттям і чоловіків, і жінок, і дітей, і дорослих.

Говорячи про взуття, варто відзначити, що, як видно з повістей Ю. Крашевського, навіть взимку можна було зустріти босих селян, звичайно найбідніших, як нещасний Янко із повісті «Хата за селом»: «Янко йшов, тягнучи на плечах мішок з млина... Жалко було дивитися, як нещасна потвора, зігнувшись до землі під вагою мішка, брела босоніж по замерзаючому болоті» [8, с. 98]. Як жалівся бідний хлопець, навіть постолі на «по-репані від холоду ноги» не могли дати йому брати [8, с. 173].

Доповненням до чоловічого вбрання була калитка, тобто шкіряний мішечок на зашморгу, куди клали губку і кресало: «... батько... захопивши з собою калитку з кресалом...» [8, с. 48].

Є згадки і про одяг інших станів. Наприклад, одяг молодого шляхтича «складався з тих вигадливих частин убрання, які опираються моді і не зважають на її вимоги. Сіра куртка, чорна чумарка, зелений сюртук на лисячому хутрі, бараняча шапка, солом'яний капелюх, грубі лосині рукавиці. Перший модник у місті, він не випадково на селі обрав цей стиль пересічного одягу,

який не вирізняв його серед інших і звільняв від турбот про найдурніше з усіх правил світського життя – про моду» [7, с. 13]. Чумарка була і в сина багатого будничука [8, с. 246].

Шляхтич Альфред із повісті «Остап Бондарчук» мав «у руках батистову тоненьку хусточку, золотий венеціанський ланцюжок підтримував його корнет, оправлений у золото, паличка з розкішною головкою, очевидно, походила від славного Вердье з Парижа. Його костюм, безсумнівно, був замовлений у Гаманна, а сорочка пошита найкращим майстром з усім старанням, якого вимагає ця частина туалету» [6, с. 142]. А сам Остап, навчаючись у Берліні, «своєю недбалою манерою одягатися нагадував німецького бурша (члени студентської організації в тогочасній Німеччині). Досить товста сніжно-біла сорочка випиналася з-під довгої, чорної, недбало застебнутої жилетки, хустка абияк була накинута на жилаву мускулисту шию. Руки – на одній з них не було рукавички – не мали на собі слідів того спеціального догляду, який люди вищого кола приділяють своїм рукам». Крім того, він мав капелюх і палицю в руках [6, с. 142].

Ранкове вбрання графа Мжозовського складалося «з тикового сюртука, таких же штанів, жовтих ботинок і ярмулки, яка прикривала лисину» [6, с. 153].

Отже, натільним одягом шляхтичів були сорочки. Серед верхнього вбрання згадується жупан – верхній чоловічий одяг із різнокольорового (синього, чорного тощо) сукна [9, с. 81]: «Пан Адам вибирався того дня кудись на ярмарок і перед хатою стояв уже наріхтований віз, а сам він саме одягав ... свого шляхтянського жупана» [8, с. 264]. У молодого шляхтича і сина багатого будничука була чумарка – сукняне довгий (до колін) одяг переважно сірого кольору [9, с. 102]. Крім того, заможні носили куртки, сюртуки, підбиті хутром, тикові сюртуки і штани, жилетки. З головних уборів шляхтичів названі бараняча шапка, солом'яний капелюх і просто «капелюх», ярмулка. З доповнень до вбрання – шийні хустки, палиці, рукавички. Із взуття – жовті черевики.

Фрагментарно згадується вбрання заможних жінок. Так, Міся – донька графа Мжозовського на сніданок прийшла у «білому ранковому шлафроці і великій, недбало накинутій на плечі хустці» [6, с. 153], а пані де Рош, колишня гувернантка, а тепер компаньйонка Місі була «одягнена у все чорне» [6, с. 154].

Названі окремі елементи вбрання слуг, зокрема, «слуга в синьому фраку» і «камердинер у чорному фраку і білих рукавичках» [6, с. 152].

Певну увагу Ю. Крашевський звертає і на вбрання представників інших етносів, які мешкали на Волині. Так, серед елементів єврейського одягу згадується «старосвітський жупан», у який був одягнутий старий єврей із повісті «Ярина»:

«старий єврей...», одягнений у старосвітський жупан, застебнутий на гаплички» [3, с. 263]. З головних уборів євреїв називається ярмулка – «(шапочка без козирка) з позолоченими галунами (нашивки із золотої або срібної стрічки)», малого єврейського хлопчика [7, с. 40] і капелюх «з величезними крисами» (правда не зазначено в який саме) старого єврея із повісті «Ярина» [3, с. 263].

У повісті «Хата за селом» називаються окремі елементи вбрання циган. Наприклад, описуючи зовнішній вигляд мандрівного цигана, зазначає, що він «чорний, з розхристаними волохатими грудьми, ледве прикритий дірявою заяложеною сорочкою й подертими штанами, ішов він босий і з непокритою головою, яку тільки кучеряве волосся захищало від сонця та вітру» [8, с. 12].

Звичне вбрання молодої циганки Ази складалося з грубої «гати» (сорочки) і «уранги» (свити) з простого сукна [8, с. 118]. Ю. Крашевський наголошує, що таке «лахміття» їй набридло і вона хотіла білої «похти» (полотна), червоної «буцаки» (сукні) і блискучих прикрас [8, с. 118]. Коли ж прибиралася, а вона «от і вміла ж, уміла прибратися – кокетка» [8, с. 19], то одягала все, «що було в неї найкращого, в чому, знала, було їй найліпше...» викупавшись у річечці, виклавши свою чорну косу, вагу якої ледве тримала голова, одягла вишивану перкалеву сорочку, кілька разків коралів та бурштину, квітчасту спідницю, шовковий фартух, червону вишиту керсетку, а на плечі накинула тонку хустку, якою загорнулася з інстинктивним смаком. Білий та чорний колір вбрання чудово підкреслювали красу її засмаглого обличчя» [8, с. 131].

Стара табірна циганка одягнута у брудну «гату» (сорочку), подерту «сокву» (спідницю) і напнуту на голову плахту [8, с. 129].

Жінки огортали тіло великими хустками: «Жінка-циганка: велика хустка збиралась у фалди, огортала її всю» [8, с. 12]; ковдрами: «ще дві чи три жінки в накинутих на плечі смугастих ковдрах, що волоклися по землі» [8, с. 13]; плахтами (тут, очевидно, мається шматок тканини, тому що «плахтою» називалось жіноче поясне вбрання українців): «Дві старі циганки, загорнувшись у широкі плахти...» [8, с. 167]; «Тож перелякалася циганки з накинутою на плечі барвистою уракою [плахтою – А. Д.], що пахла табірним димом і циганським шатром» [8, с. 257].

Отже жіночий циганський одяг включав сорочку, сукню, спідницю, свити. Тіло огортали плахтами, хустками, ковдрами. Із чоловічого вбрання названі лише сорочка і штани.

Інші аспекти матеріальної культури висвітлені більш фрагментарно. Так, особливості харчування волинських і поліських селян простежити неможливо. Автор називає лише окремі страви, серед яких на особливе місце ставить хліб, відзначаючи, що «хліб для них [селян – А. Д.] – це все» [7,

с. 22? 53]. У «Хаті за селом» говорить про жінок, які місили хліб «із засуканими по лікті рукавами» [8, с. 12]. У повісті «Остап Бондарчук» згадується чорний хліб: «Я давно не їв нашого чорного хліба» [6, с. 180]. Коли не було хліба, то місили «підпалка» [8, с. 76], тобто прісного коржа.

Серед буденних страв письменник називає також «бараболю» («зварити хоч пригорщу бараболі») [5, с. 91; 8, с. 76]; кашу [5, с. 91]; куліш із засмажкою [8, с. 192, 194, 195]; хлібну затірку і спосіб її приготування: «...накришила хліба, кинула його в окріп, в дерев'яній мисочці в запічку було трохи солі – і смачна, ой і смачна ж для голодної дівчини вийшла з того страва. ... доїдаючи хлібну затірку» [8, с. 218]. Ю. Крашевський називає й крупник. У першому випадку ця страва згадується в домі бідної Мотрі: «Поставлю крупник на ослінчик» [8, с. 196]. Виходячи з того, що в поліських селах так називали страву із пшона з невеликою кількістю картоплі, можемо припустити, що це саме ця страва. У другому випадку мова йде про інший крупник – напій, який готувався в домі шляхтича: «... звелівши дівці приготувати крупник, тобто приправити горілку медом та корінням...» [8, с. 267].

З напоїв згадується горілка, яку купували у корчмі: «Іван побіг до корчми за горілкою, бо без неї ніяка зустріч не обходиться. Хоч Остап і сказав, що він її не п'є, але принаймні поставити пляшку на стіл належало». Пили однією чаркою, пускаючи її по колу: «Незабаром чарка пішла по колу» [6, с. 182-183].

Ю. Крашевський також звертає увагу на обрядові і святкові страви, зокрема, родинного циклу – хрестини і весілля. Ці повісті «Хата за селом» згадується коровай, який для Мотрі, що виходила заміж без благословення братів (батьки на той час померли), «пекли у дворі, бгали без тих обрядів, які звичайно супроводжують випікання того символічного коржа» [8, с. 67]. З ритуальних поминальних страв називається коливо [8, с. 167].

З напоїв на хрестинах були медок, варенуха з медом [5, с. 90, 91], а на весіллі – пиво і горілка [8, с. 67]. А от страви зовсім не названі, письменник лише говорить, що на весілля приготували «різні наїдки» [8, с. 67]. Відзначається, що в піст, страви на хрестини готуються на олії [5, с. 91].

У повісті «Остап Бондарчук» наголошується на гостинності волинських селян. Коли Остап через багато років прийшов до своєї хати, де тепер жили його брати, сестра та баба, то одразу ж постало питання «Чим же будемо гостя пригощати? Горілки ви, мабуть, не п'єте?». На прохання Остапа дати йому чорного хліба і води з криниці («Дайте мені шматочок, оце й буде найкраще угощення... Тільки хліба і води! ... чорного хліба, який я їв у дитинстві, і води з нашої криниці») брати відповіли, що «сухим хлібом тільки старців зустрічають... Ти нас осоромити хочеш, ніби в нас

більше нічого немає. Ось і сало є, і...». Однак зважили на прохання гостя і поставили перед хліб, сіль і воду. Але за горілкою до корчми все ж пішли, «бо без неї ніяка зустріч не обходиться» [6, с. 180, 181, 182].

Згадуються і окремі страви із меню заможних верств населення. Так, у листі до батька, написаному у лютому 1838 році з Омельного, Ю. Крашевський перераховує страви, які були приготовлені до його (батькового) приїзду: «я тут чекав і приготував звірину і покій теплий, і ліжко нове, і двері нові, а коли вже навіть мед для тата справив, і телятину, і куріпок, і сарни, то яку маю злість, коли тата немає. Тим часом, однак, маю гостей щодень, які то з'їдять і вип'ють, бо щодень по 6 або по 7 осіб з'їжджаються до графа, який повертається з ярмарку, і спить у мене... Зараз ... цілком їдять, п'ють і грають, цукор, ром і чай [!], і масло розважаючись на ті свята з моєї худої кишені!» [1, с. 80].

У будинку графа Мжозовського на сніданок «а l'ang-laise» – [по англійськи (франц.)] подавались «кава, чай, шинка, яйця, молоко, хліб і печиво розкладені на чудових фарфорових тарілках біля срібного самовару» [6, с. 152]. Тут же згадується кава по-старопольськи [6, с. 153]. Сніданок на срібній таці вносив слуга [6, с. 152]. А страви готувала «стара жінка, колишня ключниця» [6, с. 134].

Фрагментарно згадується посуд і хатне начиння. Так, для нової хати Мотря купила на ярмарку в містечку горнятка, відра, кухоль, сито, діжу й ночви. При відрі «повинен ще бути липовий черпак... Треба було придбати стіл, лаву, ночви, цебер, діжу» [8, с. 75, 78]. Для зберігання борошна і зерна використовували бодні: «Мотря заломила руки над боднею, порожньою як прірва» [8, с. 96]. Білизну прали у дерев'яних коновках: «Максим набивав обручі на коновку, що розсипалася» [8, с. 211]. Їжу на поле носили у горщиках-близнятах [8, с. 48]. Для води і молока використовували глиняні дзбани [8, с. 56].

Ю. Крашевський фрагментарно згадує й окремі транспортні засоби, зокрема, віз. Як бачимо з текстів, у вози запрягалися коні і воли: «всім, хто має коней, бо треба солдат везти, це не панська справа, а казенна, царська» [7, с. 52]; «віз, запряжений двома чорними волами» [7, с. 68]; «старий Кузьма якраз ладнав воза» [3, с. 250]. Наголошується на тому що віз – це транспорт селян (хлопські вози), шляхтичі їздять у «повозках», або в легких бричках, запряжених «четвериком вороних коней» [7, с. 53, 68, 72, 80]. Однак, у «Хаті за селом» зазначається, що шляхтич Адам Хоїнський, який хоч і був досить заможним, але орендував землю, коли «вибирався ... кудись на ярмарок... перед хатою стояв уже наріхтований віз» [8, с. 264]. Заможні шляхтичі користувалися більш досконалими транспортними засобами. Так родина графа поверталась у свій маєток у пишній «лан-

дарі» (колимага, велика карета), запряжений шестериком, за нею їхала коляска, а далі бричка [6, с. 134, 135]. У повісті «Ярина» згадується єврейська бричка [3, с. 263].

Як бачимо, найбільш докладно у творах Ю. Крашевського висвітлене житло тогочасної Волині та Західного Полісся. Письменник докладно розповів про влаштування сіл, конструктивні особливості і планування житла. Інші аспекти матеріальної культури мешканців краю розглянуті більш фрагментарно. Говорячи про одяг, Ю. Крашевський здебільшого перераховує окремі компоненти і назви елементів вбрання українських селян і представників інших станів, а також, частково, інших етносів – євреїв і циган і тільки в кількох випадках подає цілісний опис традиційного жіночого костюму. Письменник згадує сорочку, сукенку, спідницю, фартух, свиту, сіряк, пояс, хустку, намітку, панчохи, черевики, чоботи, намисто. Можемо простежити особливості дитячого вбрання, одягу дівчини і жінки, святкового і буденного жіночого вбрання, жіночих і дівочих зачісок. Частково відображені у творах Ю. Крашевського особливості харчування. Серед страв письменник називає хліб, підпалок, куліш, хлібну затірку, варену бараболу, кашу, з напоїв – медок і варенуху з медом. Двічі згадується крупник – як перший раз, швидше всього, як страва із пшона і картоплі, другий – напій, виготовлений із з медом і корінням. Назване домашнє начиння. Фрагментарно згадуються окремі транспортні засоби: селянські вози, шляхтянські «повозки» і брички.

Отож, етнографічні матеріали, представлені у творах Ю. Крашевського, стануть в нагоді при вивченні різноманітних аспектів традиційної культури Волині та Західного Полісся. Цінність їх обумовлена ще й тим, що вони стосуються першої половини – середини XIX ст., коли територія нашого краю ще не стала ареною активного етнографічного вивчення. Тому можна з певністю сказати, що саме Ю. Крашевський започаткував дослідження культури і побуту Волині і Західного Полісся, особливо в межах сучасної Волинської області

1. Kraszewski J. I. Listy do rodziny. 1820-1863. – Czesc I: W kraju / J. Kraszewski / Opracowal: Wincenty Danek. – Krakow: Wydawnictwo Literackie, 1982.

2. Дмитренко А. Традиційно-побутова культура населення Волині і Західного Полісся середини XIX століття у творах польського письменника Ю. Крашевського: сільські поселення і житла / А. Дмитренко // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки. – Луцьк: РВВ „Вежа”, 2008. – № 11. – С. 36-41.

3. Крашевський Ю. І. Ярина / Ю. Крашевський // Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В.П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979. – С. 225-330.

4. Крашевський Ю. І. Історія кілка в плоті / Ю. Кра-

шевський // Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В.П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979. – С. 331-424.

5. Крашевський Ю. І. Історія Савки // Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В. П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979. – С. 87-125.

6. Крашевський Ю. І. Остап Бондарчук / Ю. Крашевський // Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В. П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979. – С. 127-224.

7. Крашевський Ю. І. Уляна. Поліська повість / Ю.

Крашевський // Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В. П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979. – С. 225-330.

8. Крашевський Ю. І. Хата за селом: Повісті / Ю. Крашевський / Пер. з польськ П. Погребної. – К.: Дніпро, 1967.

9. Матейко К. Український народний одяг: Етнографічний словник / К. Матейко. – К.: Наук. думка, 1996.

Вадим КУДЬ
(Луцьк)

ВОЛИНСЬКЕ СЕЛО ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ XIX ст. В ПОВІСТЯХ Ю. КРАШЕВСЬКОГО

Всі повісті Ю. Крашевського починаються картиною мальовничого краєвиду і на цьому тлі контрастом з чудовою природою Волині виглядає кріпосне село – бідне, злиденне, з низькими вбогими хатами. Цей прийом протиставлення мальовничої природи важкому, нужденному становищу селян підкреслює критичне ставлення автора до кріпосницьких порядків.

«Вздовж вулиці стоять наперемінки хати, хліви, стодоли – цілі й зруйновані, горбаті, кривобокі з похиленими стовпами, з кровлею, що вже завалилась або починає валитися». Ще не показуючи навіть конкретних людей, автор кількома влучними характеристиками селянського обійстя дає зрозуміти, в яких нелегких побутових умовах проходить життя мешканців кріпосного села.

Письменник неодноразово і досить детально описує селянську хату: «хата волинського селянина варта того, щоб зупинити на ній увагу... Це досить своєрідна будівля. Кілька кривих дубових або осикових стовпів підпирають її з боків. Дах підтримують балки, які поліщук нізащо не взяв би на крокви... Стіни робляться з колод різного розміру і форм, про красу тут і думати не доводиться. Зовні і всередині хата сяк-так обмазується глиною. Оточена призьбою, яку заповнюють землею або гноєм, з маленьким віконцем, над яким висить шмат солом'яної матки...» [1, с. 130 – 131].

Безсумнівний інтерес становить опис кімнати речей у селянській хаті. Тут були тесані сокирою лави і стіл, були ткацький верстат, ліжко, колиска, стояли цїбер, відра, діжка, різне кухонне начиння. Цікавим є опис хати сім'ї Пакулів. «Найвільніше почувала себе в хаті піч, висока і простора, з припїчками, запїчками і пічиськом, до неї тулився хлібник, на якому влаштувалися в ряд горщики, під ним був притулок для курей і качок, а по боках пильнували порядку метли, лопати і стара обгоріла коцюба».

Піч була складною конструкцією і центральним предметом. Вона давала тепло, в ній готували їжу, пікли хліб, на печі спали, під піччю тримали в холодному погоду домашню птицю. Автор добре знайомий з термінологією селянського побуту. В тексті зустрічаємо назви багатьох предметів: цїбер, діжка, хлібник, солом'яна матка і т. д.

В кріпосному селі убого виглядали не тільки хати, але й сільська церква «чорна, невелика, ста-

ра, біля неї хрест і дзвіниця». Лише в повісті «Хата за селом», де події відбуваються на межі Волині і Поділля, автор дає більш оптимістичний опис села. Хати тут «весело білили у зелених віночках дерев, поглядаючи на свій відбиток у чистій воді ставу [2, с. 8].

Важливим елементом тогочасного села були корчма і панський двір. Крашевський дає досить детальний опис внутрішнього і зовнішнього вигляду корчми, але головне – він характеризує місце і роль корчми в житті села. «Адже корчма, читаємо ми в повісті «Уляна», – це місце, де зустрічаються, радяться і розважаються, в ній зав'язують і розв'язують усі справи, в ній виливають один одному свої жалі, в ній сперечаються і б'ються, сваряться і миряться, і любляться!»

Письменник знайшов цікаве образне порівняння, уподобаючи село живому організму. Він пише: «Корчма – це серце села, подібно до того, як церква – його голова, а панський двір – його шлунок; руки й ноги цього організму – це селянські хати». І якщо є такі села, де немає церкви,... то «де ж ви бачили село без корчми?» [1, с. 10 – 11].

Що стосується панського двору, то він протиставляється іншій частині села і зовнішнім виглядом і моральними якостями. Якщо в селі основою життя є важка праця, та на панському дворі – переважно розваги, байдкування. Але це не для дворових людей. Безправне, принизливе становище цієї категорії кріпаків автор із співчуттям показує на прикладі долі Уляни, Насті, Захара, життя яких занапали через панські розваги.

У повістях багато цікавих деталей, які становлять значний пізнавальний інтерес. Так, майже в кожній селянській хаті згадується ткацький верстат, в панському господарстві млин, крупорушка, сукновальня, є відомості про одяг, їжу. Наприклад, баба Калина одягнена в сіру грубу сорочку, таку ж спідницю і фартух («Остап Бондарчук»), дід Семен мав два старих сіряки і кілька сорочок («Історія кільки в плоті»). З їжі згадуються хліб, каша, картопля, варенуха з медом та інше.

Певний інтерес становлять повсякденні картини селянського життя. Ось вечорниці. Горить лучина, жінки прядуть куделю і співають, чоловіки плетуть постолі. Але у хату всі не вмістяться, тому вечорами люди збираються біля корчми, молодь танцює під звуки бубна і скрипки. Цілий тиждень селянин зайнятий важкою працею, тільки в неділю життя дещо урізноманітнюється. У неділю звонять до церкви, і «дорогою поспішають люди в нових свитках, у білих хустках і намітках помолитися богові, поклонитися божій матері!»

Значна увага приділяється автором в селянських повістях проблемам сімейних відносин, шлюбу, вихованню дітей, ставленню до старих. Хоча при укладанні шлюбу серед селян важливу рольний відіграв майновий фактор і тверезий

розрахунок батьків, автор створює часом нетипові ситуації. Більш докладно весільний ритуал описаний в книзі «Спогади про Волинь, Полісся і Литву». Тоді, під час подорожі письменник був присутній на весіллі в одному з сіл і записав всі факти і події. Що стосується селянських повістей, то в них три дні весілля протиставляються постійному важкому життю [1, с. 119].

Цікавими є спостереження автора про сімейне виховання селянських дітей. Образно і яскраво показує він, як «не словесні повчання, а сама реальність виховує в них потребу в праці і свідомість того, що життя – це страждання. Ледве дитина зігнеться на ноги, як уже мусить допомагати в хаті, пасти гусей, стерегти телят, носити батькові на поле горнятка з обідом».

Порівнюючи панську і селянську дитину, автор підкреслює, що у віці, коли панських дітей няньки водять на пасках, селянський хлопчик багато всього вміє робити, має певні практичні знання, має уявлення про життя і свої обов'язки. Відмічаючи позитив такого виховання, Ю. Крашевський бачить і його недоліки: «Ніхто ще досі не сказав йому, що добре, а що погано...слухається він тільки зі страху, любить – з необхідності» [1, с. 94].

Також неоднозначно характеризує письменник становище старої людини у селянській сім'ї, зокрема Семена Пакуля, батька Христини. З одного боку він має притулок, свій шмат хліба, оточений близькими людьми. Але з другого боку, втративши сили і здатність до важкої праці, він втрачає не тільки колишній вплив, а й знижується за сімейним статусом до рівня дітей.

У селянських повістях зустрічається чимало виразів народної мудрості, підмічених автором. Іноді вони подаються від його імені, іноді вкладаються в уста дійових осіб. Так, старий Улас, говорячи про долю селянина коритися пану, приказує: «скажи враже, як пан скаже». Остап Бондарчук, який повернувся в рідне село, каже: «Своя земля тягне до себе, навіть якщо на чужині й краще, ніж удома». Дід Перебендя застерігає сина Харитона: «Всі дівчата гарні поки молоді... треба вибирати не очі й губи, а руки й серце». А ось авторське риторичне зауваження одному з персонажів: «... питання мови – це питання самого життя...Що буде, коли з вашої вини ми її втратимо?»

Розповідаючи із співчуттям про важке життя кріпосних селян, про їхню тяжку працю та жорстоку експлуатацію, письменник згадує і про стихійні лиха, які систематично повторювалися з десятиліття в десятиліття: пошесті, пожежі, повіні. Взагалі, у селянських повістях Ю. Крашевський відтворює широку і різнобарвну картину життя дореформеної Волині.

Особливий інтерес становлять твори письменника для мешканців нашої області, оскільки правдиво розповідають про минуле рідного краю, відтворюють досить реальну картину життя наших пращурів. Як письменник, як гуманіст і демократ Ю. Крашевський заслуговує на добре слово і добру пам'ять у незалежній Україні.

-
1. Крашевський Ю. І. Повісті. – К.: Дніпро, 1979.
 2. Крашевський Ю. І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967.

Тамара САДОВНИК
(Луцьк)

МАЛЕНЬКА НОВЕЛА З ПОБУТУ ЮЗЕФА КРАШЕВСЬКОГО НА ВОЛИНІ

Юзеф Крашевський – постать багатогранна. Відомий польський письменник, історик, етнограф, дослідник Волині, агроном-аматор – він є гордістю Польщі, України і Волині.

Будучи одним із потужних письменників XIX століття, Юзеф Крашевський спонукав дослідників його життя і творчості зібрати багато матеріалу. Проте деякі моменти його життя, особливо побуту, є маловідомими і потребують подальшого дослідження.

Зупинюсь на такому фрагменті листа письменника до батька. Займаючись вивченням теми виготовлення і побутування вітчизняної порцеляни на Волині, я звернула увагу на лист Юзефа Крашевського до батька – Яна Крашевського. Лист написаний в маєтку Омельно (нині Ківерцівського району) 11-12 лютого 1838 року польською мовою. В ньому він повідомляє батька – «рари», що замовив для нього, частково для себе, а також пана Ружицького (особа не ідентифікована) порцеляну. В листі Ю.Крашевський подає кошторис замовленого: перелік асортименту, вартість в злотих, плату за пакування, плату єврею-крамарю, який їздив в Баранівку за посудом, а потім відвіз його до Городця батькові і, частково, в Омельно.

Порцеляну було придбано на Баранівській фабриці, що свідчило про відмінний смак письменника. Адже на той час посуд з Баранівки користувався великим попитом як серед споживачів середнього достатку, так і дуже заможного населення.

Баранівська порцелянова фабрика (нині Житомирська область) заснована в 1804 році як філія Корецької у маєтку магнатів Любомирських-Валевських. Фабрика діяла спочатку як підприємство по виготовленню фаянсу, а потім порцеляни. На вазах, виготовлених в 1812 році, поміщений

загальний вигляд фабрики: за парканом серед дерев видно труби шести печей і частину робочого корпусу. Згідно каталогу порцелянової виставки 1829 року в Петербурзі Баранівською фабрикою експонувався різний порцеляновий посуд – столовий і чайний, посуд з позолотою. Вироби з Баранівки були настільки оригінальними, що цар Олександр I дозволив поставляти у Петербург посуд з клеймом імператорського державного гербу.

Бачимо досить широкий асортимент замовленого Ю.Крашевським посуду. Тарілок глибоких він замовив півтори дюжини, і все це вартувало від 18 до 27 злотих. Набагато більше було замовлено мілких тарілок – чотири з половиною дюжини, вартістю від 18 до 31 злотих. Були замовлені: ваза за 30 злотих, дві дощечки по 12 злотих, салатниця вартістю 10 злотих, дві сільнички по два злотих. Приблизно можна уявити якими були ці сільнички, оскільки дві (з Баранівки і Корця) є у фондах Волинського краєзнавчого музею (перша половина XIX століття). Цілком ймовірно, що баранівські сільнички такого фасону були на столах в багатьох маєтках Волині, і у Крашевських, зокрема.

Серед замовленого Крашевським асортименту бачимо «rondelkow dwa» вартістю 24 злотих. Можна здогадуватись, що означала ця назва. Адже на Баранівській фабриці так називались великі порцелянові чашки-черпаки і невеликі каструльки з однією ручкою.

Кошторис замовленого посуду вартістю 224 злотих склав приятель письменника Ейсмонт. Порцеляна була поділена між Городцем і Омельно, батько особисто забажав «рондельки» і сільнички.

Підсумовуючи, можна зробити висновок, що маємо ще недостатньо інформації про побут родини Крашевських (інтер'єрне начиння, посуд, декор тощо) волинського періоду. А тому такі невеличкі, але досить рідкісні факти, є цінним джерелом і доповненням до панорамної картини життя і творчості Юзефа Крашевського та його родини на Волині.

1. Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820-1863 / Opr. W.Danek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – Cz.I. W kraju. – S. 81.

Валентина НАДОЛЬСЬКА
(Луцьк)

РОЛЬ Ю. КРАШЕВСЬКОГО У ВИВЧЕННІ І ЗБЕРЕЖЕННІ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ

Життєва доля багатьох відомих особистостей тісно переплелася з Волинським краєм, що знайшло відображення у їх біографіях та творчому доробку. Серед них особливе місце посідає Юзеф Ігнаці Крашевський. Людина величезної ерудиції, феноменальної пам'яті й дивовижної працездатності, Ю.Крашевський гідно прислужився людям як прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературознавець, історик, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець.

З Волинню пов'язаний найбільш плідний у літературній діяльності період життя письменника (1837–1859 рр.), його становлення як громадського діяча та організатора місцевої шляхти. Плідною була і наукова праця Ю.Крашевського на Волині, особливо в ділянці історії та старожитностей.

Волинський край дуже швидко справив на письменника своє незабутнє враження. «Красива та країна Волинь. З однієї сторони Буг, з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні ріки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під руками все, що душа і тіло забажати може. Навіть історичних пам'яток, того безкоштовного скарбу, у нас більше ніж у сусідів, замків і замчиськ, могил, кам'яних сокир пристарих. На Бога, чого тут немає! ... Край мальовничий і розмаїтий»,¹ – писав Ю.Крашевський у «Вечорах Волинських».

Інтерес до минулого, історичних пам'яток з'явився у Ю.Крашевського ще в молоді роки. Зростанню такого зацікавлення значною мірою сприяло його часте, починаючи з 1834 р., перебування в Городку на Волині в А.Урбановського, знаного бібліофіла та колекціонера творів мистецтв. До цього додавалося систематичне знайомство Ю.Крашевського з старанно відібраною науковою літературою, його особисте переосмислення минулого.

На Волині письменник розгорнув активну діяльність з дослідження і збереження пам'яток історії та культури краю. З метою надання такій роботі офіційного статусу та набуття ширших можливостей для зібрання різного характеру пам'яток письменник надсилав до Петербургу клопотання про його обрання членом Археографічної комісії. В 1848 р. до цієї посади додалося звання члена Краківського наукового товариства.² Все це разом надавало Ю.Крашевському свого роду патент для того, щоб відігравати про-

відну роль в ініціюванні та проведенні на Волині наукової діяльності. Хоча письменник менше всього бачив себе вченим. Свою працю він окреслював більш ніж скромною формулою «збирання матеріалів».³

З великим ентузіазмом Ю. Крашевський збирав документи, джерела до історії волинської землі – стародруки, рукописи, пам'ятки матеріальної культури, твори мистецтва. Він переписував матеріали, що його цікавили, опрацьовував багато рідкісних книг, знайомився з фондами бібліотек князів та магнатів, вивчав стародавні акти, робив виписки із гербовників та хронік, невтомно копіював архівні документи. Багато, до того ж залюбки, подорожував здебільшого кінно (поштою, найнятими фурманками), човнами по річках Волині, хоча не цурався і довгих піших маршрутів. Під час поїздок він здійснює археологічні та історичні розвідки, вивчає побут та звичаї населення. Письменника цікавило все – історія краю, його культура, звичаї, архітектура, географія, корисні копалини заняття жителів, життя простого люду та магнатів і багато іншого.

Як історик і архівіст, археолог-любитель і дослідник Ю.Крашевський створив у себе в маєтку своєрідний приватний музей-колекцію. В ній були й археологічні знахідки, зокрема, кістки мамонта, які письменник знайшов, перебудовуючи будинок у Городку. «Маю вже тих великих передпотопних кісток значну кількість, – звітується він у листі до батька 1844 р. – Є зламаний бивень на лікоть, а сьогодні добули величезну щелепу. Де копнеш землю, то або мамонт, або людина. Копали склеп на 2,5 локтя, добули мамонта, а трохи далі лежав якийсь небіжчик».⁴

Ю.Крашевський цікавився приватними колекціями, постійно контактував з одним із кращих аматорів-археологів Волині Людвигом Павловським з Мощаниці, залучав до вивчення території краю місцевих землевласників (зокрема, А.Бреза), зацікавлених дослідників (історика А.Мощинського з Любешова).

Дослідження Ю.Крашевським пам'яток мистецтва з часом переросло у велику колекцію гравюр і малюнків. Ним був укладений та виданий каталог зібраних матеріалів. Після продажу колекції родині Браницьких, письменник розпочав роботу по формуванню нової збірки, яка набула тематичного спрямування – в її основу були покладені мистецькі роботи Фальцка.⁵ У приватному зібранні польського митця-колекціонера зберігалося два оригінальні малюнки Тараса Шевченка – «В киргизькій юрті» та «Над берегом Каспійського моря».⁶

Проживаючи на Волині, тісні стосунки Ю.Крашевський підтримував з І.Коперницьким, істориком і теоретиком мистецтва, економістом. І.Коперницькому письменник завдячував систематизацією своїх знань про мистецтво і його

історію, особливо малярство, порадами щодо інвентаризації пам'яток історії, їх фахового рятування. Обмін думками з вченим, його поради доповнили набутий Ю.Крашевським досвід, отриманий при опрацюванні мистецьких зібрань і фондів бібліотеки Городка А.Урбановського.

Співпрацював Ю. Крашевський і з К. Підвисоцьким, власником Рихти Гуменецької біля Кам'янця Подільського, який зібрав багатий архів, колекцію творів мистецтва, бібліотеку. В збірці гравюр К. Підвисоцького було чимало творів відомого Фальцка, котрим цікавився письменник.

Дуже близькі стосунки склалися в Ю. Крашевського з Олександром Пшездецьким, власником містечка Чорний Острів, знаним меценатом мистецтва, ініціатором перекладу і видання творів Длугоша. Олександр був одним із засновників «Бібліотеки Варшавської». Письменник виступив у якості редактора тексту його книги «Середньовічне мистецтво епохи відродження до кінця XVII ст. в давній Польщі», надав О. Пшездецькому консультації при підборі до неї малюнків і таблиць. Вдячний автор надіслав Ю.Крашевському гравюри, дереворити, копії картин. Книги Ю.Крашевського «Спогади Полісся, Волині і Литви» та О. Пшездецького «Поділля, Волинь і Україна» вийшли одночасно (1840 і 1841 рр.) і мали подібну структуру.

Тісні приятні стосунки з Юзефом Крашевським в царині вивчення старожитностей мав відомий дослідник минулого литовської землі, її історії, археології, меценат, співпрацівник «Athenaeumi», Є. Тишкевич. До Ю. Крашевського він звернувся, зокрема, з проханням написати інструкцію для початківців-збирачів пам'яток минулого – від археології до творів сакрального мистецтва, ікон у церквах, костелах, різьблення вітарів тощо. Необхідно було звернути увагу на методи здійснення систематизації, опису пам'яток. Окрім речових пам'яток, які потребували збереження, Є. Тишкевич до старожитностей включає народні приказки, прислів'я, легенди, тобто усну народну творчість. Укладання такої інструкції він вважав дуже важливою для збирачів справою, яка під силу лише визнаному фахівцеві, котрий давно працює у цій сфері, яким власне і був Юзеф Крашевський.

До цікавих пам'яток Волині була привернута увага громадськості завдяки співпраці Ю.Крашевського з вихованцем Крем'янецького ліцею, збирачем етнографічних та історичних матеріалів Адамом Словіковським. Це була одна з тих скромних постатей, яку Ю. Крашевський, як організатор наукової роботи на Волині, залучив до копіткої праці по інвентаризації пам'яток минулого. А. Словіковський став дописувачем «Athenaeumi», на сторінках якого в 1842 р. з'явилися його «Думи Волинські». До часопису він

подавав невеликі розвідки про цікаві рукописи, мистецькі твори, колекції.

Співпраця Ю.Крашевського і А.Словіковського розгорнулася винятково на основі багаторічного листування. У листах А.Словіковського до письменника здійснена одна з перших спроб інвентаризації архітектурних пам'яток Волині з уваги на їх призначення: 1) костели, кляштори, церкви; 2) каплиці; 3) божниці; 4) синагоги; 5) цвинтарі; 6) замки; 7) палаци.

Саме завдяки інформації про декорування колишнього ієзуїтського костелу в Кременці, поданий в листі А.Словіковського, польським дослідникам у 1938 р. вдалося розшукати фрагменти фресок, які прикрашали споруду з першої половини XVIII ст. Це були герби князів Корибутів Вишневецьких та родів, які знаходилися з ними в родинних зв'язках; зображення Ісуса в золотих променях – зовні, над головними дверима костелу, портрет-фреска Анни Омецінської, розміщений справа від входу. Спираючись на дані А.Словіковського, молодий кременецький маляр Малиновський розшукав дошку, встановлену на честь заснування костелу 5 червня 1746 р.⁷

У листуванні Ю.Крашевського і А. Словіковського містилася цікава для дослідників інформація про те, що у Вишнівцях, у внутрішньому дворі палацу Мнішки закопали 56 гармат; наводилися відомості про волинського майстра різьблення О.Сосновського.

Значну роль у вивченні і збереженні культурної спадщини відіграв науково-художній двомісячник «Athenaeum» (1841-1851), редагований Ю.Крашевським. На його сторінках було надруковано чимало важливих фольклорних та етнографічних матеріалів із життя України (пісні, перекази, думи, описи вірувань та ін.). Автор, як пише дослідник Р.Рурський, «розумів необхідність публікації робіт по етнографії й фольклористиці, які відбивають культуру і творчість білоруського, українського і російського народів, подають тексти народних пісень та казок».⁸ На сторінках часопису побачили світ цікаві історичні розвідки, статті, рецензії, написані Ю. Крашевським («Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Rosce», «Kartki z podróży», «Gawady o literaturze i sztuce» та ін.)

Восени 1854 р. Ю. Крашевського було призначено керівником Волинського статистичного комітету, що займався аналізом господарства та становища селян, їхніх взаємин із землевласниками, а також описом пам'ятників історії, культури і мистецтва. Саме Ю. Крашевському, члену Волинського губернського статистичного комітету за розпорядженням Волинського губернатора М.П. Синельникова було доручено зробити опис пам'яток історії та культури краю. Члени комітету сподівалися представити зібрані матеріали великому князю Костянтину, в особі якого на-

магалися знайти покровителя, котрий зміг би до-
лучитися до охорони пам'яток історії та культури
від руйнування. Письменник із завзяттям взявся
до виконання справи. Кіньми він об'їхав низку
повітів губернії, подолавши за чотири тижні по-
над 450 верст. Ю.Крашевський власноруч зробив
докладні замальовки багатьох архітектурних
пам'яток Волині.⁹

Малюнки Ю. Крашевського історичних
пам'яток краю є надзвичайно цінними. Їх можна
вважати тогочасною спробою проведення інвен-
таризаційно-документальних досліджень. Не на-
даючи великої ваги точному відтворенню окре-
мих деталей, у зображенні пам'ятки письменник
віддавав перевагу характерному архітектурному
стилю об'єкту. Завдяки цим малюнкам маємо
уявлення про дуже цікаву аттикову архітектуру
неіснуючої вже ратуші в Олиці (2 малюнки), про
фрагменти чи загальні форми замків у Корці,
Острозі, Дубно, Олиці, Чарторийську, Клевани,
кляштору тринітаріїв у Луцьку, міської брами в
Острозі та ін.

Неодноразово письменник замальовував різ-
нопланові панорами замку Любарта в Луцьку,
який часто відвідував по приїзді до своєї садиби
в Городку. Ця пам'ятка минулого (вигляд аттик
на вежах, бруківка сходової клітки в'їздної вежі)
відтворена дослідником й на картині, виконаній
олійними фарбами. Архітектурна достовірність
малюнків Ю.Крашевського послужила основою
їх використання при реконструкції знищених
частин замку Любарта у міжвоєнний період.¹⁰

Разом з тим письменник звертав увагу на на-
гальну потребу фіксації пам'яток іншого харак-
теру: «відкинувши типові парки, палаци і будівлі
без значення, обмежуючись невеликими косте-
лами, хатами, придорожніми фігурами, мазан-
ками, садибою шляхтича, двором селянина, сіль-
ським цвинтарем, будинком господаря, корчмою
в лісі, млином над ставком і тією нескінченною
кількістю справді мальовничих куточків на-
шого краю». На думку Ю.Крашевського «видан-
ня такого альбому було б важливою заслугою і
мало б у стократ більше значення, аніж постій-
не повторення Янівця, Піскової скелі, костелів з
XVII і XVIII ст., звичайних і не гарних палаців
без визначеної архітектури, а з претензією, руї-
ни яких вже знаємо напам'ять. Але хто матиме
хоробрість взяти кий і торбу, папку й олівець
та піти з ними шукати натхнення в солом'яних
стріх, під старими хрестами?»¹¹ Це риторичне за-
питання не втратило своєї актуальності й сьо-
годні. Фіксація малих архітектурних форм для
сучасних дослідників не менш важлива, ніж це
було півтора століття тому.

Сміливість ініціативи й дій Ю. Крашевського
в справі збереження пам'яток засвідчив й такий
цікавий життєвий факт. Щоб врятувати від роз-
бирання колишній боніфратський костел у Луць-

ку, Ю.Крашевський придбав його за 1300 рублів.¹²

Робота Ю. Крашевського у царині вивчення та
збереження пам'яток Волинського краю була зна-
чною. Тому не випадково з ініціативи професора
Йозефа Лепковського на прохання Археологічної
комісії Академії наук в Кракові Ю.Крашевський
розробив проект «Енциклопедії польських ста-
рожитностей». На думку автора, це мало бути
видання про старожитності в найширшому ро-
зумінні цього слова, яке б охопило всі сфери жит-
тя – мистецтво, етнографію, праісторію, історію
духовної і матеріальної культури та ін. у найшир-
ших хронологічних межах – від праісторичних
часів до XVIII ст. включно. Письменник обґрун-
тував необхідність охоплення проектом всієї те-
риторії, яка в свій час входила до складу Речі По-
сполитої.

У вступі до проекту Ю.Крашевський виклав
своє розуміння поняття «старожитності», яке,
як він вважав, не піддається короткому тлумач-
ченню. «Старожитності головним чином повинні
включати те, що називається історією культури
народу, отож це його життя повсякденне і публічне,
релігійні і світські звичаї, все, що скла-
дає сутність народу, почавши від їжі і строїв аж
до характерних свят та обрядів; далі, якщо так
годиться висловитися, – пластичний бік життя,
свідчення, які людська праця дає про минуле. До-
статньо уламка розбитого глечика, аби оцінити
рівень цивілізації народу»¹³.

Серед заголовків, включених до проекту, які
дають уявлення про задум Ю. Крашевського та
його розуміння пам'ятки минулого, знаходимо:
мисливство і рибальство, землеробство, ремесла,
житло (від слідів проживання людей в печерах),
замки, палаци, двори, господарство, сад, город,
рослини, духовне життя, релігія, освіта, наука,
писемність, мистецтво, музика та ін.

Прийнятий і затверджений комісією проект,
на жаль, не був реалізований. Однак сам задум і
підхід Ю.Крашевського може бути використаний
для укладання «Енциклопедії українських старо-
житностей», зібрання матеріалів до якої повинно
бути розпочате на регіональному рівні.

Діяльність Ю.Крашевського в царині вивчен-
ня і збереження пам'яток минулого Волинського
краю є гідним пошанування прикладом небай-
дужого ставлення до історії іншого етнокультур-
ного середовища. Завдяки Ю.Крашевському іс-
торія Волині під пером наступних її дослідників
вийшла з тісних локальних рамок, пов'язуючись
щораз тісніше не тільки з Поділлям, але й з Украї-
ною. Величезний доробок письменника в цій сфе-
рі не втратив свого наукового значення і потребує
перевидання.

1. *Wieczory Wołyńskie*. – Lwów, 1859. – S. 6-7.

2. *Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego / Pod-
red. I. Chrzanowskiego*. – Łuck, 1939. – S.6.

3. Там само.
4. Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820-1863. Część I. W kraju. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – S. 123 124.
5. Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wołynia. – Łuck, 1939. – S.4.
6. Wasyleńko W. Józef Ignacy Kraszewski: zapomniane, nieznane (Ukraińskie materiały źródłowe). – Warszawa, 1999. – S. 58.
7. Rewski Z. Notatki konserwatorskie // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 4. – S. 58.
8. Рурски Р. Ю.И.Крашевский и славянство // Славяноведение. – 1993. – № 6. – С. 69.
9. Єршов В. «Гнів Ваш втішає мене...чекаю його і радію йому»: Творча та громадська діяльність Ю.І.Крашевського в Житомирі у 1853-1860 роках // Авжеж! – Ч. 31. – Житомир, 1996. – С. 13.
10. Rewski Z. Materiały do ikonografii Wołynia // Ziemia Wołyńska. – 1938. – № 11. – S. 149.
11. Wieczory Wołyńskie. – Lwów, 1859. – S. 34.
12. Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wołynia. – Łuck, 1939. – S.6.
13. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego. – S. 404.

Andrzej GACZOŁ
(Kraków)

POCZĄTKI ZBIORU PAMIĄTEK PO JÓZEFIE IGNACYM KRASZEWSKIM W WOŁYŃSKIM MUZEUM KRAJOZNAWCZYM W ŁUCKU. PRZYSZYNEK DO OCENY DOROBKU KUSTOSZA JANA FITZKEGO

Przypadająca w 2012 r. dwusetna rocznica urodzin Józefa Ignacego Kraszewskiego (1812 – 1887) jest okazją do przypomnienia początków kolekcji pamiątek po autorze Starej Baśni w zbiorach Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku. Powstanie kolekcji przypadło na lata 1936 – 1939, w którym to okresie Muzeum pozostawało we władanie Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.¹

W sierpniu 1936 r. kustoszem kierującym Muzeum WTPN został młody archeolog z Krakowa Jan Józef Fitzke (1909 – 1940).² To, że był pełnym zapału – a można powiedzieć, iż wręcz pasji – archeologiem, wiedziało od dawna środowisko polskich i ukraińskich archeologów oraz historyków,³ natomiast jego zaangażowanie jako muzealnika było dotąd mało znane.⁴ Jednym z przykładów mówiących o tym nurcie jego wszechstronnej działalności jest skuteczna akcja zmierzająca do stworzenia w Łucku kolekcji pamiątek po wielkim „piewcy wołyńskiej krainy” Józefie Ignacym Kraszewskim.

Według rodzinnej tradycji, młody Janek Fitzke będąc uczniem krakowskiego II Państwowego Gimnazjum św. Jacka odwiedzał w ramach lekcji historii jeden z najważniejszych (obok Wawelu) Panteonów Narodowych w Krakowie, otwartą w 1880 r. Kryptę Zasłużonych na Skałce i wizyty te pozostały na zawsze w jego pamięci. Można przypuszczać, że stojąc przy znajdującym się tam sarkofagu Józefa Ignacego Kraszewskiego wysłuchał opowieści o związkach z Krakowem tego wybitnego pisarza i publicysty, autora dzieł podróżopisarskich i wspomnień, historyka, językoznawcy i krytyka literackiego, rysownika, znawcy sztuki i kolekcjonera, etnografa i archeologa.

Związki te przypomnę tylko pokrótce: pomimo, że Kraszewski nigdy w Krakowie przez dłuższy okres nie przebywał, można stwierdzić, że związany był z nim kilku ważnymi więzami. Już w 1851 r. Uniwersytet Jagielloński zaprosił Kraszewskiego do objęcia katedry literatury polskiej i powszechnej. Z zaproszenia nic nie wyszło, z uwagi na fakt, że władze austriackie uzależniły nominację od zgody rządu rosyjskiego, a zgody takiej nie wydano.⁵

Osobiście Kraszewski przybył po raz pierwszy

do Krakowa 22.05.1858 r. i od początku dawna stolica Polski bardzo mocno zapisała się w jego sercu i w umyśle. W Kartkach z podróży 1858 – 1864 pisał: *Na najzimniejszym człowieku Kraków musi uczynić wrażenie potężne, tak się w nim uwidomia przeszłość, z taką potęgą mówią do nas prochy, tak żywo się jeszcze przedstawia co krok to, co mieliśmy już za umarłe.*⁶ Później wracał do Krakowa kilkakrotnie, a nawet myślał o osiedleniu się w tym mieście na stałe. Z odczytem o Dancem przybył do Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w 1867 r., a z innymi odczytami – w 1871 r. Tutaj został powołany na członka Krakowskiego Towarzystwa Naukowego i na członka czynnego, zagranicznego Akademii Umiejętności (1873).⁷ W październikowych dniach 1879 r. otrzymał w Krakowie nie tylko tytuł doktora honoris causa Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego, ale Kraków urządził 5 października 1879 r. Mistrzowi pióra bardzo uroczysty jubileusz pięćdziesięciolecia pracy literackiej, z pamiętnym rautem w hali Sukiennic.⁸

Po otrzymaniu wiadomości o śmierci Józefa Ignacego Kraszewskiego w Genewie dnia 19.03.1887 r., władze miasta Krakowa zdecydowały o przyjęciu jego doczesnych szczątków do wspomnianych Grobów Zasłużonych na Skałce, mieszczących się w krypcie pod kościołem p.w. Św. Św. Michała Archanioła i Stanisława Biskupa.⁹ Pomimo, że nie wszyscy zgodnie przystali na pogrzebanie pisarza w krakowskim Narodowym Panteonie,¹⁰ pogrzeb autora „Starej Baśni” odbył się 18 IV 1887 r.

Jest rzeczą zrozumiałą, że kiedy Jan Fitzke przybył w 1936 r. do Łucka zdał sobie sprawę, że jeszcze silniejsze więzy niż z Krakowem powiązały Kraszewskiego z Wołyniem. Miał okazję przekonać się tam, że ten wybitny polski twórca i społecznik to także ziemianin podlaski, a później wołyński i badacz przeszłości Wołynia, który spędził za Bugiem blisko jedną trzecią część swego długiego życia. Na Wołyniu mieszkał i tworzył w latach 1837 – 1859.¹¹

Sądzę, że Fitzke musiał odczuwać jakąś bliskość z osobą Kraszewskiego, bowiem musiała go fascynować w jego postaci *rozległość zainteresowań i pasji.*¹² Badając w latach trzydziestych XX w. przeszłość Łucka i Wołynia w możliwie najszerszym zakresie, jakoby wsłuchał się w słowa autora *Wspomnień Wołynia, Polesia i Litwy* i chciał przyjść z pomocą Wołynianom w odkrywaniu własnego dziedzictwa, aby nie czuli się *jak owi Grecy, którzy w ruinach świątyń pobudowali sobie budy i szałasze, nie wiedząc nic o popiołach, na których usiedli.* Bliskie również Fitzkemu były kolejne zdania Kraszewskiego zawarte w opisie podróży po rodzinnych stronach z 1839 r.: *Dzisiejszy Łuck ledwie jest resztką i pamiątką dawnego – życie go opuściło. Tyle wojen, oblężeń, najazdów, tylu sławnych ludzi przeszło tędy, a prócz zamku nic już o tym nie świadczy. (...) Powieść tylko o sławnym zjeździe 1429 roku*¹³ *błądzi jeszcze w ustach ludu. Utrzymują także, iż dawna obszerność Łucka była bardzo wielka i obejmowała w sobie dziś oddalone wioski (...). Na polach*

dotąd wyorywa wieśniak resztki murów i sieje na nich, i nie rozumie tej cegły, która się do niego głosem kilkuset lat odzywa!¹⁴

Kraszewski chociaż w dziedzinach historii i archeologii był amatorem, niemniej posiadał głęboką znajomość przeszłości, organizował liczne akcje, które miały na celu ocalenie jej cennych relikwów i w tym zakresie jego zasługi są ogromne. W 1846 r. zwrócił się do społeczeństwa z apelem o zabezpieczanie i gromadzenie wykopalisk, podając wskazówki do realizacji takich przedsięwzięć.¹⁵

Osobiście, bądź przez znajomych, z zapalem gromadził okazy archeologiczne, sporządzał rysunki ciekawszych przedmiotów, interesował się żywo zbiorami prywatnymi - pisał Julian Nieć,¹⁶ dyrektor Zakładów Naukowych WTPN i bliski współpracownik Fitzkego - zachęcał do badań prehistorycznych, zainteresowując Wołyniem uczonych oraz miejscowych ziemian (...). Częściowe wyniki własnych badań zamieścił w 1860 r. w pionierskim dziele p.t.: „Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej”, gdzie poświęcił szereg uwag pierwotnemu Wołyniowi.¹⁷

Muzeum w Łucku od czasu przejścia przez Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, czyli od przełomu 1935 i 1936 roku, a w szczególności od przejścia jego kierownictwa w sierpniu 1936 r. przez Jana Fitzkego, postawiło sobie za cel dokumentowanie i prezentację w najszerszym zakresie wszystkich przejawów życia kulturalnego na Wołyniu. Z tak założonego celu wynikało - między innymi - postanowienie zgromadzenia wszelkiego rodzaju pamiątek związanych z tymi wielkimi Polakami, którzy bądź wywodzili się z Wołynia, bądź czas dłuższy przebywali w jego obrębie, względnie tematem prac z tą dzielnicą byli związani.

Do tych przede wszystkim należał - pisał Fitzke - Józef Ignacy Kraszewski, który mieszkał i tworzył na Wołyniu w latach 1837 - 1859 i gdzie posiadał kolejno szereg majątków jak Omylno, Gródek, Hubin pod Łuckiem. Na skutek nieporozumień i przykrości, których nie szczędziło mu miejscowe ziemiaństwo, rozżalony opuszcza ukochany przez siebie Wołyń, aby już nigdy do niego nie wrócić.¹⁸

W ocenie roli kustosa Jana Fitzkego jako organizatora zbioru pamiątek po Kraszewskim i skutecznie rozbudowującego kolekcję, pomocny jest nam artykuł jego autorstwa, który zamieścił na łamach miesięcznika „Ziemia Wołyńska” w numerze piątym z maja 1939 r., czyli niemal w przededniu wybuchu drugiej wojny światowej, która w tragiczny sposób położyła kres jego działalności. Po kilku miesiącach od chwili ukazania się artykułu „opuszczył ukochany przez siebie Wołyń, aby już nigdy do niego nie wrócić”. Numer ten niemal w całości poświęcony był Józefowi Ignacemu Kraszewskiemu.

Zbiory Muzeum Wołyńskiego do niedawna (czyli do 1936 r. - A.G.) pod względem Kraszewscianów przedstawiały się bardzo ubogo. - ocenił krytycznie Fitzke - Jeden jedyny list pisany z Żytomierza w r. 1854 do sędziego Antoniego Peretiatkowicza z Pułhanowa

po śmierci p. Urbańskiej, ciotki żony,¹⁹ z prośbą, aby zajął się interesami jej i sprawami związanymi z Hubinem, dawał znać o istnieniu Kraszewskiego w tym Muzeum.

Dalej szczerze stwierdzał, że obecnie zbieranie pamiątek po Kraszewskim napotyka na daleko idące trudności, gdyż gros tych znajduje się po wielkich ogólnopolskich muzeach i bibliotekach.

Mając tak racjonalne podejście i dobre rozeznanie Fitzke kategorycznie domagał się w artykule pt.: *Muzeum książąt Ostrogskich Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego w Ostrogu i uwagi na temat polityki muzealnej na Wołyniu*, aby muzea wołyńskie (w Łucku, Krzemieńcu, Dubnie i Ostrogu) - zgodnie z deklaracjami - przestały kroczyć własnymi ścieżkami wzajemnie wydzierając sobie ten, czy ów eksponat. Tak dalej być nie może. - pisał - Wszyscy muszą ponieść pewne ofiary. Łuck rezygnuje ze zbierania pamiątek po Słowackim i Liceum Krzemienieckim na rzecz Krzemieńca. Krzemieniec winien skierować do Łucka wszelkie przedmioty związane z Kraszewskim (...).²⁰

Wracając do artykułu *Pamiętki po J. I. Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim*, czytamy podaną z satysfakcją przez Fitzkego informację, że ostatnio posiadana w Muzeum korespondencja Kraszewskiego wzbogaciła się o trzy listy pisane do rodziny Rzepeckich (z lat 1884 - 1886), jeden do nieznanego bliżej adresata i jeden - do Zofii Kraszewskiej. Dowiadujemy się także, że z końcem 1938 r. Zarząd Towarzystwa Przyjaciół Nauk nabył od p. Ossowskiego z Łucka miedziany medal ofiarowany Kraszewskiemu przez literatów w pięćdziesiątą rocznicę twórczości literackiej. Medal projektowany przez Maxa Barduleck'a - pisał Fitzke - przedstawia na awersie głowę Jubilata (w prawo) z napisem wkoło „Józef Ignacy Kraszewski”, na rewersie - datę i napis: „MDCCCLXXIX - Na pięćdziesiątą rocznicę - prac literackich - Polacy w Dreźnie”, wszystko obwiedzione wieńcem laurowych liści.²¹

Nadto zakupiono trzy różnej wielkości medaliony. Na wszystkich widnieje sędziwa głowa powieściopisarza ułożona z profilu. Na medalionie odlanym z żelaza umieszczony został u dołu rok 1879, zaś medalion największy 25,8 cm średnicy, projektowany przez Andrzeja Pruszyńskiego, wykonany przez Fr. Witkowskiego, odbity w fabryce Braci Henneberg, został wydany przez Towarzystwo Zachęty Sztuki Polskiej w Królestwie Polskim swoim członkom za rok 1880.²²

Fitzke poinformował także czytelników, że od niespełna dwóch lat mieszka w Łucku przy ul. Lisa Kuli wnuczka J. I. Kraszewskiego, Zofia, która ofiarowała do zbiorów Muzeum kilkanaście przedmiotów, wśród nich - medal wybity na pamiątkę 50.letniego jubileuszu 3 października 1879 r. przez miasto Kraków, litografię H. Aschenbrennera z r. 1852 przedstawiającą Kraszewskiego w wieku dojrzałym,²³ litografie Maksymiliana Fajansa, druk Piotra Pillera i syna we Lwowie z 1854 r., zapewne z czasów pobytu powieściopisarza na Wołyniu (...), obraz olejny malowany przez

Kraszewskiego na desce o wymiarach 13,2 x 23 cm, a przedstawiający w pięknych kolorach jeden z charakterystycznych fragmentów *San Remo*, nieduży album w skórzanej okładce zdobiony wyciśniętymi stylizowanymi liśćmi ofiarowany synowi Franciszkowi, a zawierający sześć rysunków wielkiego pisarza. Na jednym przedstawione zostały ruiny jakiegoś zapewne wołyńskiego zamku, z dedykacją: „19 marca 1858. Jasiowi Kraszewskiemu J. I. Kraszewski” (...) rysunek, na którym widać z profilu ujętego mężczyznę w kontuszu i na papierze listowym tuszem wykonany niewielki obrazek, przedstawiający siedzącego na koniu szlachcica w rozmowie z chłopcem (wklejony następnie do albumu). Wartość rysunków - podkreślił Fitzke - jest tym cenniejsza, że najprawdopodobniej zostały one wykonane na Wołyniu.

Wśród darów p. Zofii Kraszewskiej Autor artykułu wymienił jeszcze, stanowiące jego zdaniem cenne pamiątki, trzy fotografie: na jednej był przedstawiony autor *Historii kołka w płocie*, na drugiej – fotomontaż akwarel artysty malarza Michała Adama Sozańskiego,²⁴ wykonanych w Florencji w 1887 r., a na trzeciej – trumna na katafalku w Krakowie oraz album kilkunastu rysunków syna pisarza, a ojca Ofiarodawczyni.

Powyższy już dość pokaźny zbiór zgromadzony w czasach kierowania Muzeum WTPN przez Fitzkego uzupełniały fotografie rysunków, na których przedstawił Kraszewski – szereg zabytków wołyńskich, a zwłaszcza łuckich. Były to zdjęcia z rysunków znajdujących się w albumie przechowywanym wówczas w Bibliotece Narodowej w Warszawie. W kolekcji były także fotografie sześciu akwarel wołyńskich malarza i ilustratora Jana Zdzisława Konopackiego (1856 – 1894), zamieszczonych w *Albumie Łuckim* ofiarowanym Kraszewskiemu przez miasto Łuck w 1879 r., a znajdującym się wówczas w zbiorach Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, a obecnie w „Gabiniecie Kraszewskiego”, który jest częścią Pracowni – Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego, będącego Oddziałem Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu.²⁵

Część eksponatów z przedwojennej kolekcji Kraszewscianów, która szczęśliwie ocalała, znajduje się w zbiorach Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego w Łucku przy ul. Szopena 20 i jest prezentowana w oddzielnej gablocie na stałej ekspozycji. Wojenne i powojenne losy całego zbioru wymagają odrębnego opracowania.

Kończąc, należy podkreślić, że cały zarząd Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk bardzo żywo interesował się wołyńskim epizodem w życiu Autora „Starej baśni” i cenił go jako „piewę wołyńskiej ziemi”. Z inicjatywy wspomnianego, młodego i dobrze zapowiadającego się badacza – historyka, dra Juliana Niecia – sekretarza i dyrektora Zakładów Naukowych WTPN, Zarząd Towarzystwa postanowił w osiemdziesiąt rocznicę opuszczenia Wołynia przez Kraszewskiego przypomnieć jego osiągnięcia i zasługi w *Księdze ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego*. Księga została wydana w Łucku w 1939 r. pod redak-

cją wybitnego uczonego, znawcy i historyka literatury polskiej, profesora Uniwersytetu Jagiellońskiego Ignacego Chrzanowskiego (1866 – 1940).²⁶

Jest obecnie rzadkim drukiem bibliofilskim i zasługuje na odrębną prezentację. Przypomnę tylko, że wśród autorów bardzo obszernej Księgi byli (oprócz wspomnianego Profesora) m.in.: znany nam już Julian Nieć (Józef Ignacy Kraszewski – badacz przeszłości Wołynia), historyk literatury i profesor Uniwersytetu Warszawskiego Waław Borowy (Kraszewski jako krytyk literatury europejskiej), ówczesny wołyński wojewódzki konserwator zabytków Zbigniew Rewski (Kraszewski jako inwentaryzator zabytków) czy znany pisarz i krytyk literacki Karol Wiktor Zawodziński (Kraszewski – nasz współczesny).

1. Muzeum Krajoznawcze w Łucku zostało uroczystie otwarte 16. 06. 1929 r. jako jednostka muzealna Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego i Opieki nad Zabytkami. Z uwagi na ograniczone środki finansowe, jakimi dysponowało PTK, przez siedem lat miało małe szanse rozwoju. Możliwości powiększenia zbiorów i uaktywnienia działalności pojawiły się dopiero z chwilą przejęcia Muzeum przez powstałe w 1935 r. Wołyńskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk, z siedzibą w Łucku. Patrz: Sprawozdanie z działalności Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk za lata 1935 - 1937, Łuck 1938, s. 49; A. Gaczoł, Związki Łucka i Krakowa na przestrzeni wieków XIX i XX (ze szczególnym uwzględnieniem 80.letnich dziejów Wołyńskiego Muzeum Krajoznawczego), (w:) Волинський музей: історія і сучасність. Науковий збірник, Випуск 4. Матеріали IV Всеукраїнської наукової – практичної конференції, присвяченої 80-річчю Волинського краєзнавчого музею (...), Луцьк 2009, s. 3 – 17.

2. Jan Józef Fitzke ur. się w 1909 r. w Gdowie, koło Wieliczki. Absolwent II Państwowego Gimnazjum św. Jacka w Krakowie (1929) oraz Wydziału Filozoficznego Uniwersytetu Jagiellońskiego w zakresie antropologii i archeologii (1932), przez krótki czas pracownik naukowo – dydaktyczny UJ (1935/1936). W sierpniu 1936 r. przyjechał do Łucka i objął stanowisko kustosa – dyrektora Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, które pełnił do ostatnich dni przed wybuchem drugiej wojny światowej. Poświęcił swoją wiedzę i talent dla rozwoju Muzeum oraz dla badań nad najdawniejszymi dziejami Wołynia. Zginął w Katyniu w wieku 31 lat, bestialsko zamordowany w kwietniu 1940 r. przez NKWD. Patrz: Jan Fitzke. Z Wołynia 1936 – 1939. W Stulecie urodzin i siedemdziesięciolecie śmierci, oprac. A. Gaczoł i ks. W. J. Kowalów (oprac.), Biały Dunajec – Ostróg 2009 i tam zamieszczona obszerna biografia oraz zestawiona literatura.

3. Археологічна спадщина Яна Фітцке (Archeologiczna spuścizna Jana Fitzkego), główny redaktor: Г. В. Охріменко, Луцьк 2005; W. Zasiadcuk, Mgr Jan Fitzke na Wołyniu (wspomnienie), (w:) „Z Otchłani Wieków”, R. XXXI, 1965, Z. 2, s. 162 – 163.

4. Redagując tom 63 wydawnictwa „Wołanie z Wołynia” starałem się po raz pierwszy zestawić wszystkie

opracowania i artykuły Fitzkego dotyczące problematyki muzealnictwa. Patrz: Jan Fitzke, *Z Wołynia 1936 - 1939...*, op. cit., s. 170 – 203.

5. H. Barycz, Józef Ignacy Kraszewski czterokrotny kandydat do katedry uniwersyteckiej, Kraków 1979.

6. J. I. Kraszewski, *Kartki z podróży 1858 – 1864*, T. 1, Warszawa 1977, s. 16.

7. H. Barycz, Józef Ignacy Kraszewski..., op. cit., s. 6.

8. A. Trepieński, Józef Ignacy Kraszewski, Warszawa 1986, s. 11 – 14.

9. F. Ziejka, „Tu wszystko jest Polską...” (O roli Krakowa w życiu duchowym Polaków w wieku XIX), (w:) „Rocznik Krakowski”, T. LXII, Kraków 1996, s. 48 – 49.

10. M. Rożek, Kraszewski i Skalka, (w:) „Dziennik Polski” z 14 IV 2007 r.

11. M. Narbutt, *Z Kraszewskim na Wołyniu*, (w:) „Spotkania z Zabytkami”, Nr 1 (59), 1992, s. 17 – 18; E. Czaplejewicz, *Kresy Kraszewskiego. Teoria*, (w:) Kraszewski – pisarz współczesny, Warszawa 1996; M. Krajewska, Józef Ignacy Kraszewski na Wołyniu, (w:) www.inst-ukr.lviv.ua/files/11/32kraevs.pdf; G. Rąkowski, *Wołyń. Przewodnik krajoznawczo – historyczny po Ukrainie Zachodniej*, część I, Pruszków 2005, 132 – 133; A. Gaczoł, *Związki Krakowa i Łucka na przestrzeni wieków XIX i XX*, (w:) Jan Fitzke, *Z Wołynia...*, op. cit., s. 27 – 32.

12. Jak słusznie pisze p. Anna Czobodzińska – Przybysławska, dyrektor Muzeum Kraszewskiego w Romanowie, już w okresie międzywojennym i obecnie nie tyle liczba napisanych utworów, co rozległość zainteresowań i pasji fascynuje badaczy twórczości Józefa Ignacego Kraszewskiego. Patrz: A. Czobodzińska – Przybysławska, Józef Ignacy Kraszewski jako miłośnik i obrońca zabytków, (w:) „Spotkania z Zabytkami”, Nr 7-8 (305-306), XXXVI, 2012, s. 13.

13. Głównymi uczestnikami zjazdu w Łucku w 1429 r. byli: cesarz Zygmunt Luksemburczyk, król Władysław Jagiełło. Zjazd miał pozornie tylko rozpatrzyć spory polsko – litewsko – krzyżackie i tzw. sprawę wołoską. W istocie księciu Witoldowi chodziło o uzyskanie od cesarza przyzwolenia na koronację na króla litewskiego, czemu zdecydowanie sprzeciwiali się przede wszystkim polscy senatorowie. Obszernie i malowniczo burzliwy przebieg zjazdu opisał Kraszewski w cytowanych Wspomnieniach Wołynia (s. 202 – 223). Z monarchicznych, przemożnych ciągów Witolda nic nie wyszło. Niedoszły król zmarł w październiku 1430 r. na zamku w Trokach.

14. J. I. Kraszewski, *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy*, I wyd. Wilno 1840. Cyt. za II wyd., pod red. S. Burkota, Warszawa 1985, s. 179.

15. J. Kuśnierz, Józef Ignacy Kraszewski jako archeolog (w:) *Культура Волині та Волинського Полісся княжої доби* (Kultura Wołynia i Polesia Wołyńskiego w dobie książęcej), red.: M. Kuczynko, H. Ochrimenko, W. Sawickij, Луцьк (Łuck) 2008, s. 238 – 242; J. Śliwa, *Czarnomorska wyprawa Józefa Ignacego Kraszewskiego*, (w:) *Badacze, kolekcjonerzy, podróżnicy. Studia z dziejów zainteresowań starożytnych*, Kraków 2012, s. 180 – 181; A. Czobodzińska – Przybysławska, Józef Ignacy Kraszewski jako miłośnik i obrońca..., op. cit., s. 13.

16. Julian Nieć (1908 – 1939), historyk, bibliotekarz, działacz kulturalny. Urodził się w Rzeszowie i tam uczęszczał do II Gimnazjum (1926). Ukończył historię na Wydziale Filozoficznym Uniwersytetu Jagiellońskiego w Krakowie (1930) i tam uzyskał tytuł doktora (1933). W 1934 r. został kierownikiem Biblioteki Publicznej w Łucku, którą szybko przekształcił w znaczącą placówkę nie tylko oświatową, ale i naukową (m.in. uporządkował i powiększył dział rękopisów i starodruków, pod kątem pozyskania nowych zbiorów zinwentaryzował wiele wołyńskich archiwów publicznych, szkolnych i kościelnych). Był aktywnym współorganizatorem niezwykle zasłużonego dla regionu Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (1935), jego sekretarzem oraz dyrektorem Zakładów Naukowych WTPN. Był redaktorem naczelnym miesięcznika „Ziemia Wołyńska” oraz autorem kilku książek oraz wielu opracowań i artykułów także z historii Wołynia. W sierpniu 1939 r. zmobilizowany; w ostatnich dniach października ciężko ranny niemiecką kulą pod Dzwolą, zmarł w Szczepieszynie 1. 10. 1939 r. Pochowany w Rzeszowie na Starym Cmentarzu.

17. J. Nieć, Józef Ignacy Kraszewski – badacz przeszłości Wołynia, nakładem Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk, Łuck 1939; s. 8. Wysoką ocenę wspomnianego przez J. Niecia dzieła Kraszewskiego, wydanego w Wilnie w 1860 r., dał prof. Józef Kostrzewski w *Dziejach polskich badań prehistorycznych*, Poznań 1949, s. 49 – 52.

18. J. Fitzke, *Pamiętki po J. I. Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim*, (w:) „Ziemia Wołyńska”, R. II, 1939, Nr 5, s. 66. „Ziemia Wołyńska” – był to miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym, który ukazywał się w Łucku w latach 1936 – 1939 jako organ Okręgu Wołyńskiego Polskiego Towarzystwa Krajoznawczego. J. Fitzke był członkiem zespołu redakcyjnego tego miesięcznika.

19. Być może chodziło o spadek wspomniany przez Antoniego Trepieńskiego, który Kraszewscy otrzymali w 1854 r. po pani Elżbiecie Urbanowskiej. Był to majątek Kisiele na Kijowszczyźnie. Patrz: A. Trepieński, Józef Ignacy Kraszewski..., op. cit., s. 126.

20. „Ziemia Wołyńska”, Rok II 1939, nr 4, s. 56 – 58.

21. Medal wybitny przez Polaków w Dreźnie w 1879 r. na 50-lecie pracy twórczej.

22. J. Fitzke się pomylił. Warszawskie Towarzystwo od początku swego powstania w 1860 r. nosiło nazwę Towarzystwo Zachęty Sztuk Pięknych.

23. Henryk Aschenbrenner był znanym rysownikiem i litografem czynnym w Warszawie w 2 poł. XIX w. Jest autorem litografii wielu portretów wybitnych Polaków według własnych rysunków lub rysunków innych autorów. Litografia przedstawiająca J. I. Kraszewskiego należy do mniej znanych.

24. Michał Adam Sozański (1853 – 1923), malarz i rysownik, związany przede wszystkim ze Lwowem. Często przebywał we Włoszech.

25. „Album Łucki” jest przechowywany obecnie w „Gabiniecie Kraszewskiego”, który wchodzi w skład Pracowni – Muzeum Józefa Ignacego Kraszewskiego, będącej Oddziałem Biblioteki Raczyńskich w Poznaniu.

Kraszewski w 1883 r. postanowił przekazać Poznańskiemu Towarzystwu Przyjaciół Nauk komplet darów wręczonych mu w dniach obchodów 50-lecia pracy literackiej w Krakowie w 1879 r. W skład tego zbioru wchodził także dar od miasta Łucka. Tzw. „Gabinet Kraszewskiego” udostępniono w Poznaniu w 1885r. Lata drugiej wojny światowej zbiór przeleżał w piwnicach Muzeum Wielkopolskiego w Poznaniu i część uległa zniszczeniu podczas działań wojennych w 1945 r. Po wojnie ocalała część zbioru – a w tym na szczęście Album Łucki - trafiła

do pałacu w Rogalinie, a od 1986 r. wchodzi w skład wspomnianego „Gabinetu Kraszewskiego” i Pracowni, jako depozyt PTPN.

26. Ignacy Chrzanowski (1866 – 1940), wybitny historyk literatur, profesor Uniwersytetu Jagiellońskiego – długoletni kierownik Katedry Historii Literatury Polskiej, autor cenionego podręcznika akademickiego Historia literatury niepodległej Polski. Zmarł uwięziony przez hitlerowców w ramach akcji Sonderaktion Krakau w obozie koncentracyjnym w Sachsenhausen.

Валентина НАДОЛЬСЬКА
(Луцьк)

ВИВЧЕННЯ ПОЛЬСЬКИМИ КРАЄЗНАВЦЯМИ ДІЯЛЬНОСТІ Ю. КРАШЕВСЬКОГО НА ВОЛИНІ (1920–1930-ТІ рр.)

Людина величезної ерудиції, феноменальної пам'яті й дивовижної працездатності, Ю. Крашевський гідно прислужився людям як прозаїк, поет, драматург, публіцист, літературознавець, історик, фольклорист, етнограф, мистецтвознавець. Оцінюючи його внесок в історію польської літератури, підкреслюючи переломне значення його творчості для цілої плеяди художників-реалістів другої половини XIX століття відома письменниця Еліза Ожешко писала: «Щодо нас, працівників пера, що з'явилися в пізнішу добу і перш ніж почали писати, вчилися читати й мислити на книжках, написаних Крашевським, то всі ми, письменники й белетристи взагалі, можемо сказати про себе словами давнього прекрасного прислів'я, «що як віти з рідного дерева, від того ми беремо свій початок»».¹

На Волині Ю. Крашевський прожив більше двадцяти років, тут написав свої кращі твори – «Історія кілка в тині», «Остап Бондарчук», «Хата за селом», «Два світи», «Уляна» та ін. Сюжети багатьох із них пов'язані з населеними пунктами краю – Луцьком, Оликою, Озером, Устилугом та ін., вони містять цікаві етнографічні матеріали про життя і традиції мешканців краю.

Інформативні краєзнавчі матеріали дослідник систематизував у відомій праці «Спогади Полісся, Волині і Литви». В ній він залишив цікаві спостереження про побут і господарювання волинян і поліщуків, про ріки і озера краю (Стир, Горинь, Оконськ, Люб'язь), його міста, містечка і села (Луцьк, Дубно, Остріг, Олика, Городок, Чарторийськ, Колки, Княгинінок, Жидичин, Ківерці, Забороль і т. д.).

Плідною була і наукова праця Ю. Крашевського на Волині, особливо в ділянці історії і старожитностей. Це зібрання документів та речових джерел до історії краю, замальовка пам'яток архітектури, участь у врятуванні від руйнування старих замків, палаців, храмів, творів культового мистецтва. Таку працю Ю. Крашевський вважав своїм патріотичним обов'язком. Його сучасники писали: «Дім Крашевського чи в Городку, чи в Киселях, чи в Житомирі був вогнищем культурного життя в краї».²

Відразу по смерті Ю. Крашевського його життєвий шлях, величезний творчий доробок стали

об'єктом пильної уваги дослідників. У 20-30-тих роках XX століття, на час входження Західної Волині до складу Речі Посполитої, вивчення творчої спадщини митця помітно активізувалося. Свій вагомий внесок у цю справу зробили й волинські краєзнавці. Історико-краєзнавча робота у Волинському воєводстві в міжвоєнний період велася переважно польськими вченими, дослідниками-аматорами. Вивчення і збір старожитностей заохочувалося державною адміністрацією.

Вагому роботу у справі краєзнавчого дослідження краю проводило в цей час Товариство приятелів наук, яке виникло в 1925 році. Вже у 1927 р. воно нараховувало 97 членів, яким було надано право користуватися державними субсидіями.³ Друкованим органом товариства став щорічник «Rocznik Wołyński», редагований Якубом Гофманом. У щорічнику друкувалися статті з історії, археології, мистецтва, географії краю.

Четвертий том видання вмістив ґрунтовну статтю Адама Бара про перебування Ю. Крашевського на Волині.⁴ Автор краєзнавчого дослідження досить детально охарактеризував період життя письменника (1837–1860 рр.), пов'язаний з Волинським краєм. Проаналізовані А. Баром щоденники, листи Ю. Крашевського, наукові видання другої половини XIX століття, фонди Народової бібліотеки Варшави, дозволили йому визначити окремі етапи діяльності письменника в краї. А. Бар розпочав свою розповідь із переїзду Ю. Крашевського в маєток Омельне Луцького повіту, де він поруч із намаганням вивести господарство із занедбаного стану, починає активно співпрацювати із «Тижневиком Петербурзьким» і «Тижневиком літературним». Придбання за 140 тис. злотих у Підгородецьких Городка поблизу Луцька внесло зміни у життя Ю. Крашевського. З Городком пов'язані і роки тривалого песимізму письменника (1845 – 1849), й налагодження тісних стосунків з усіма відомими письменниками краю (Ржевуський, Грабовський та ін.), видання «Athenaeum». Проживання Ю. Крашевського у Губині, на думку А. Бара, активізувало його літературну діяльність.

Окремим розділом краєзнавець характеризує перебування Ю. Крашевського в Житомирі. Визнаючи активну участь письменника у громадському житті губерньського центру (обирається директором Товариства доброчинності, керівником статистичного комітету), А. Бар найбільшу увагу приділив роботі Ю. Крашевського на театральній ниві, як директора Житомирського театру.

Із перебуванням у Житомирі пов'язане й осмислення Ю. Крашевським селянської проблеми, виявлення його ставлення до шляхти й селянства. Не даремно його листи із міста спричинили гостру реакцію з боку польської шляхти, низку публікацій у періодичній пресі. Намагаю-

чись налагодити співпрацю із Варшавською „Газетою щоденною”, Ю. Крашевський у лютому 1860 р. залишає Житомир назавжди.

Краєзнавчий аспект дослідження А. Бара надав його роботі новизни і викликав у наукових і громадських колах значний інтерес.

У 1937 році співпало три важливі річницї, пов'язані з життям, громадською і літературною діяльністю Ю. Крашевського: 125 років від дня народження письменника, 100-річчя його переїзду на Волинь і 50-річчя смерті. Намагаючись сплатити своєрідний борг Ю. Крашевському, вплив якого на культурне життя краю був надзвичайно великим, члени Волинського товариства приятелів наук видали спеціальну книгу на пошанування пам'яті письменника,⁵ сподіваючись, що вона покладе початок новим дослідженням його творчості.

Видання вмістило 21 статтю, автори яких розкривали різні аспекти життя і творчості Ю. Крашевського. Серед них розвідки Ю. Неча „Крашевський – дослідник минулого Волині”, Я. Мьодушевського „Крашевський як регіональний діяч”, С. Носека про археологічну роботу письменника на Волині, Ю. Крижановського „Крашевський і Георг Еліот”, А. Бара „Театр волинської шляхти” та ін. Книга вмістила низку документів – листування Крашевського і Маріана Дубицького. Редактори видання не забули і про ілюстрації. Це малюнки Ю. Крашевського „Ратуша в Олиці”, „Башта Свидригайла Луцького замку”, „Замок в Клевані”, „Кляштор тринітаріїв в Луцьку”, „Єврейські типажі”; підбірка робіт Я. Конопця про місця перебування Ю. Крашевського на Волині – „Двір в Городку”, „Двір в Омельні”, „Двір в Губині”; портрети письменника.

У цьому ж році побачило світ ще одне видання Волинського товариства приятелів наук. Його автор – Збігнев Ревський – відомий історик мистецтва, дослідник архітектурних пам'яток Волині, присвятив своє невеличке дослідження проблемі діяльності Ю. Крашевського в царині збереження старожитностей краю.⁶ З. Ревський вказав на недостатню вивченість такої сфери зацікавлень Ю. Крашевського, на те, що він мало відомий як історик і критик мистецтва, збирач мистецьких пам'яток. На думку вченого, інтерес до цієї справи сформувався у Ю. Крашевського під час його перебування в Городку, під безпосереднім впливом А. Урбановського та його художньої колекції.

Увагу читача З. Ревський привернув до співпраці Ю. Крашевського із А. Словіковським, вихованцем Крем'янецького ліцею, збирачем етнографічних та історичних матеріалів. У 13 листах Словіковського до письменника здійснена одна з перших спроб інвентаризації архітектурних пам'яток Волині (костели, кляштори, церкви, каплиці, синагоги, божниці, замки, палаци). Надзвичайно цінними є і власноручні малюнки

Ю. Крашевського. Завдяки їм маємо уявлення про дуже цікаву аттикову архітектуру неіснуючої вже ратуші в Олиці, про замок Чарторийських.

Характеризуючи малюнки замку Любарта в Луцьку, виконані Ю. Крашевським, З. Ревський визнає їх архітектурну достовірність і можливість використання при реконструкції знищених частин. Наведений у розвідці й цікавий життєвий факт, який засвідчив сміливість ініціативи й дій Ю. Крашевського в справі збереження пам'яток. Щоб врятувати від розбирання побоніфратський костел у Луцьку, Ю. Крашевський придбав його за 1300 рублів.

До проведення краєзнавчої роботи у міжвоєнний період долучилося і Волинське видавниче товариство, яке започаткувало свою діяльність у Луцьку 2 грудня 1932 року.⁷ Своїми намірами Товариство визнало: видання тижневика „Wołyn”, підготовку різноманітних публікацій, присвячених минулому Волині, як питанню, яке є надзвичайно актуальним для цих теренів. З боку волинського воєводи Товариство отримало прохання зібрати матеріали про відомі історичні постаті краю з метою їх подальшої публікації. Також Товариство налагодило співпрацю з Волинським комітетом польського біографічного словника, долучившись до зібрання матеріалів до біографій діячів, які проживали на Волині, Поділлі, Київщині. Серед перших вагомих результатів роботи, про які президія Товариства повідомила читачів тижневика „Wołyn”, було віднайдення цікавих документів Єфросинії Грохольської (1840-1920 рр.) із Підбереззя Луцького повіту, а також отримання через ксьондза Яловицького документів вдови Тадеуша Стецького (1861-1924 рр.).

Чимало краєзнавчих матеріалів друкувала на своїх сторінках газета товариства „Wołyn”, звертаючись до різних аспектів минулого краю. Вмістила вона на своїх шпальтах і велику статтю Юзефа Шлечинського „Крашевський на Волині”.⁸ Її автор звернувся до маловідомих сторінок перебування письменника в краї. У статті наводиться невідомий лист Ю. Крашевського до Перетятковича, подарований Волинському музею пані Хонською з Варшави, спогади В. Скарбека-Крушевського, А. Конопця, місцевих старожилів. Так один із них добре запам'ятав прохання письменника перестрибувати вогнище, не зовсім зрозуміле для селян. Але з уваги на зацікавленість Ю. Крашевського традиціями і побутом місцевого населення, його намагання побачити Купальські традиції на власні очі сьогодні є цілком зрозумілими. Розповідь Ю. Шлечинського була доповнена трьома світлинами – фотографіями Ельжбети Урбановської з Крушинських, тогочасного краєвиду Городка і його літнього мешканця, який поділився власними спогадами.

Таким чином, польські краєзнавці 30-х рр. XX ст. зробили свій внесок у вивчення на осно-

ві місцевих матеріалів життя і творчості відомого польського письменника Ю. Крашевського, життєва доля пов'язала якого на тривалий час із Волинським краєм.

Шлечинський Юзеф “Крашевський на Волині” (переклад з польської Л.Ф.Потапчука)

”Крашевський на Волині”. Під такою назвою опублікував др. Бар у четвертому томі „Волинського щорічника”, що виходить у Рівному, цікаву працю, присвячену діяльності Крашевського на Волині у 1830 – 1860 рр. Певні подробиці, які стосуються періоду, коли письменник проживав у Луцькому повіті, він висвітлив також на основі листування Крашевського з Антоном Перетятковичем, який був власником сіл Пільганова, Гаті, Усіч і Затишшя. Цю переписку наводив Петро Хмельовський у 1891 р.

У зв'язку з п'ятдесятою річницею з дня смерті Крашевського, яка наближається, волиняни обов'язково захочуть внести свій вклад у міру можливості для зібрання інформації щодо перебування Крашевського у цих краях – в Омельному, Городці, Городку і Губині. Адже це був період, коли Крашевський дуже спричинився до бурхливого розвитку польської літератури. Тут з'явилася ціла низка його творів, саме тут, живучи в Городку, придбаному від Городецьких – письменник заснував і звідси редагував „Athenaeum”.

Виходячи з цього публікуємо невідомий лист Крашевського до вище названого Перетятковича (цей лист подарував Волинському музею пані Зоф'я Хонська з Варшави, внучка Антона Перетятковича). Ось його фрагментарний зміст: „Виникає у мене необхідність звернутися до ясновельможного пана-добродія, і хоч не дуже писати можу, бо ще свіжа біль сили відбирає. Усю надію покладаючи на милість панську, мушу звернутися до Нього. Не знаєш, напевне, ясновельможний пане, що ми страшно понесли втрату через смерть пані Урбановської, тітки дружини моєї, 3 січня у Житомирі. Окрім найбільшого болю і смутку давить на мене тягарем ще одна справа, відносно якої я хотів би отримати пораду ясновельможного пана, маючи до нього більшу довіру, ніж до будь-кого на світі. З Губином роби, ясновельможний пане, як тобі подобається, контракт відносно нього пришлю 15 або 16 числа до Дубна через Габрієля Луневського, бо боюся, щоб у листі тому не загубився.

Що з Губином стане не знаю, але продавати його не думаю і не хочу – залишаю це на пораду з ясновельможним паном. Якщо інший контрагент був на Губин, то хай він буде, але на тих умовах, що для Лехніцького (орендатор Губина) і застерігаючи, що коли б Губин був проданий, тоді орендатор за певну домовлену суму відступить свою оренду. Сам наперяду не можу розібратися з думками як повести мої справи і якби не над-

звичайно важливі заняття у Житомирі, приїхав би до Дубна, щоб з ясновельможним паном порадитися. Змилуйся, не відмовляй своїй добродійній поради і допомоги у теперішніх обставинах, бо на пана вся моя надія. Через Луневського документи відправляю, це є контракт і бланк, а гроші просив би відправити поштою або через шановного ясновельможного пана Сікорського (Сікорський Юліан – майор, власник с.Пожарки біля Рожищ). Сікорський біля 15 числа буде у Дубні. Вибачай, ясновельможний пане, що лист безладний, бо у голові і серці маю неспокій великий, а писати мені важко. Прийми вислови найсердечнішої поваги, дружби й подяки від нас обох.

Ю.І.Крашевський. Дня 11 січня 1854. Житомир”.

На кінець кілька інформацій про долю маєтків, в яких проживав Крашевський.

Про Городець писав Крашевський у 1857 р. („Спогади з Полісся, Волині і Литви”): „Стоїть пустою, самотою, спрофанований байдужістю, завмер. З тих людей, які давали йому життя. Не залишилося нікого і пам'ять навіть нема кому шанувати. По старих могилах плуги орють, костел переробили на фабрику, і бідний Городець осиротілий завмирає поволі. Хай буде воля Твоя, Господи!” Так, напевне, виглядав Городець, коли спадкоємець Урбановського – Стаженський продав той маєток Курлову, здається, поліцеймейстеру з Петербурга. Від нього купив Городець прибулий з Бельгії Август Пурне, батько теперішнього власника. Вигляд сучасного двору не свідчить про занедбання. Власник, пан Пурне, має малюнки Городецького палацу за часів Урбановських. Урбановська Ельжбета, дружина Антона, власника Городця (це у Сарненському повіті на 1930-ті роки), доводилася тіткою дружини Крашевського. Згідно переказів Крашевський у цьому домі спостерігав „привиди”.

Не менше песимістичними були передбачення Крашевського щодо майбутнього Городка. Він пише у своєму „Щоденнику” в 1850 р.: „Раз потрапивши у руки такого, як Яжонковський, уже з них не вийде цілий, і мої дерева позрізають, мої газони запустять, а, що гірше, моїх поштивих людей, які мене люблять і яких я люблю, пригноблять і розорять”. Отож ці передбачення письменника справдилися, принаймні, на стільки, що парк був щент знищений, разом із улюбленою Крашевським каштановою алеєю. Будинку, де мешкав Крашевський, вже нема – наскільки не помиляється 90-літня Гандзя, яка усе життя провела на службі при Городецькому дворі. Якись, однак, пам'ятки по Крашевському немовби залишилися у Городку у вигляді меблів.

Маєток Крашевського у Губині складався з теперішнього (на 1930-ті роки) села Губин, чеської колонії Губин. Двір Крашевського знаходився на ґрунтах теперішньої чеської колонії. Цей ма-

еток був давно розпарцельований і сьогодні нема і сліду фільварку. Натомість помер дуже старий житель Губина, який пам'ятав письменника і розповідав, згадуючи, що Крашевський казав давати хлопам (селянам) горілки за перескакування вогнища - „здається що то йому щось бракувало” (за інформацією директора школи у Губині пана Рубенбауера). Найбільшу залізничну станцію чомусь назвали іменем Сенкевича (теперішня Сенкевичівка), а шкода – Крашевський мав до цього більше прав.

-
1. Волинський календар. – 1992. – Луцьк, 1991. – С.38.
 2. Болтарович З.Е. Україна в дослідженнях поль-

ських етнографів XIX століття. – К., 1976. – С.51.

3. Понедельнік Л. Організація музейної справи у Волинському воєводстві (1921-1939 рр.) // Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету. – Луцьк, 2000. – Вип.5. – С.112.
4. Bar A. J.I. Kraszewski na Wołyńiu // Rocznik Wołyński. – Równe, 1935. – T. IV. – S. 38-76.
5. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego / pod. red. I. Chrzanowskiego. – Łuck, 1939. – 508 s.
6. Rewski Z. Kraszewski jako inwentaryzator zabytkow Wołynia. – Łuck, 1939. – 7 s.
7. Wołyn. – № 1. – 1933. – S. 4.
8. Sleszyński J. Kraszewski na Wołyńiu // Wołyn. – № 34. – 1936. – S. 3.

Леонід ПОТАПЧУК
(Луцьк)

МИСТЕЦЬКА ТВОРЧІСТЬ Й МУЗЕЙНІ ЕКСПОНАТИ Ю.І.КРАШЕВСЬКОГО У ВИСВІТЛЕННІ КРАЄЗНАВЧОГО ЧАСОПИСУ «ЗЕМЯ ВОЛИНЬСЬКА». 1930-І РОКИ

У краєзнавчому часописі-місячнику за 1938 рік Збігнев Ревський представляє цікаве дослідження під назвою «З реставраційних матеріалів». Крашевський, як відзначає дослідник, у молоді роки навчався малярства у Бонавентури Домбровського, а потім займався самоосвітою. 1861 року він видав у Варшаві «Альбом малюнків Крашевського», частина 1, Підляшшя. Частина малюнків прислужилася йому для ілюстрації деяких його творів, як, наприклад, «Спогадів з Волині, Полісся і Литви», Париж, 1860.

Відзначається, що альбом має безпосереднє відношення до імпонуючої статті письменника «Пейзажі», де він наголошує, що в альбомі можна було б відобразити костели, хати, придорожні фігури, халупи, двір шляхтича, сільську садибу, сільський цвинтар, господарський будинок, корчму у лісі, млин над ставом і ту велику кількість мальовничих закутків краю – береги Вісли, Бугу, Стиру, Горині, Вілії, Дністра, Дніпра, Нарви, Двіни. Кожний інший, і все разом гарне.

Літературне захоплення від подорожей Крашевського по Волині можна знайти також у його «Волинських вечорах», виданих у Львові 1859 року. У публічних зібраннях збереглося чимало малюнків Крашевського, і навіть олійна картина. Його малюнки відтворюють своєрідний характер архітектури того чи іншого об'єкту.

Особливо чисельні тут види замку Любарта у Луцьку. Презентують вони вигляд аттик на вежах, а також випуклість сходової клітки на В'їздній вежі. Очевидно Крашевський бував досить частим гостем у Луцьку, приїжджаючи зі своєї недалекої садиби у Городку. Окрім того, є там фрагменти і загальний вигляд замків у Корці, Острозі, Дубні, Олиці, Чорториську, міських брам в Острозі та ін.

Особливо цінними, з огляду на цікаву аттикову архітектуру не існуючої нині будівлі, є два малюнки ратуші в Олиці.

У статті 36. Ревського йдеться також про десять малюнків відомого художника Яна Конопця (1854-1894), що знаходяться у «Пам'ятному альбомі», подарованому містом Луцьк письменнику у день його ювілею у 1879 році, і який зберігаєть-

ся у Познані, а Волинське краєзнавче відділення отримало, завдяки старанням Ревського, добрі фотографії волинських акварелей Конопця. Ці фото К. Алькевича ілюструють загальний вигляд Луцька, змальований з боку Красного, замок Любарта з боку кафедральної площі, фасад луцького кафедрального собору, руїни домініканського костела і монастиря, руїни василіанської церкви у Луцьку, міську синагогу.

Нарешті, вигляд чотирьох шляхетських дворів (трьох – з луцького повіту і одного – з сарненського), пам'ятних тим, що у них проживав Крашевський: Омельно, Городок, Губин і Городець. З цих будівель без більших змін зберігся двір у Городку (тобто на 1938 рік – Л.П.). У Городці залишилося тільки крило палаца і парк.

У другій половині 30-х років ХХ ст. на Волині проживав відомий у наукових колах археолог Ян Фіцке, який з 1936 року обіймав посаду керівника Волинського музею. Зі ступінню магістра він закінчив 1932 року Ягеллонський університет у Кракові, працював у Лодзинському етнографічному музеї, а потім в археологічному музеї ПАН (Польської Академії Наук) у Кракові. Одночасно здійснював польові дослідження від імені Державного археологічного музею у Варшаві, а також воєводського Сілезького музею у Катовицях. На запрошення волинського Товариства приятелів наук прибув на Волинь, до Луцька, і тут плідно працював до 1939 року, роблячи чисельні археологічні розкопки і тим самим поповнював експонати Волинського музею. Йому належить багато статей, що друкувалися у тогочасній волинській пресі.

На увагу, зокрема, заслуговує його стаття у часописі «Ziemia Wołyńska» («Земля Волинська»), № 5, за 1939 рік. Вона називається «Пам'ятки, пов'язані з Крашевським, у Волинському музеї». Цей відомий польський письменник жив і творив на Волині у 1937-1859 роках, і тут він почергово володів кількома маєтками, як Омельно, Городок, Губин біля Луцька. Через непорозуміння й прикрощі, яких він зазнав від місцевих поміщиків, з жалем залишив дорогу для нього Волинь, щоб більше ніколи до неї не повернутися. Зібрання матеріалів, пов'язаних з Крашевським, як зазначає Фіцке, до недавнього часу у Волинському музеї не було багате. Один єдиний лист, написаний з Житомира у 1854 році до судді Антона Перетяткевича з Пільганова після смерті пані Урбанської, тьотки дружини, з проханням, щоб зайнявся її інтересами і справами щодо Губина, – давав знати про існування матеріалів Крашевського у цьому музеї. «А нині, – пише автор, – збір пам'яток стосовно Крашевського, наштовхується на значні труднощі, бо більшість їх знаходиться у великих загальнопольських музеях і бібліотеках».

Наприкінці 1938 року керівництво Товариства приятелів наук, яке опікувалося Во-

линським музеєм, придбало у пана Оссовського у Луцьку мідну медаль, якою був відзначений письменник до 50-річчя літературної діяльності. На аверсі медалі зображена голова ювіляра з навколишнім написом: «Józef-Ignacy Kraszewski», а на реверсі напис: «MDCCCLXXIX (у п'ятдесяті Річницю літературної праці. Поляки у Дрездені)», огорнутий лавровим вінком. Крім того, закуплено три медальйони різної величини. На них видніється сива голова письменника у профільному зображенні. На медальйоні, який був вилитий із заліза, внизу позначено рік 1879.

Внучка Ю.І.Крашевського, яка на той час проживала у Луцьку, як згадує Ян Фіцке, відомий волинський археолог і керівник Волинського музею, передала для музейного зібрання кільканадцять предметів, серед них медаль, вибита на пам'ять 50-літнього ювілею 3 жовтня 1879 року містом Краків, літографію Ашенбрєннера 1852 року, що представляє Крашевського у зрілому віці, літографію Фаянса, друк П. Піллєра і сина у Львові 1854 року, напевне з часів перебування письменника на Волині, олійну картину, намальовану Крашевським на дошці розміром 13,2х23 см, що змальовує у гарних кольорах один із характерних куточків Сан-Ремо, невеликий альбом у шкіряній обкладинці, оздоблений тисненими стилізованими листками, подарований синові Францішкові. Цей альбом містить частину малюнків знаного літератора. На одному зображе-

ні руїни якогось, напевно, волинського замку, з присвятою: «19 березня 1858. Ясьові Крашевському Ю.І.Крашевський», три пейзажі; малюнок, на якому у профіль видно чоловіка в кунтуші, і на аркуші паперу виконаний тушшю невеликий малюнок – шляхтич на коні у розмові з хлопцем, – потім наклеєний в альбом. Цінність малюнків є тим більша, що очевидно вони виконані на Волині. Також невеликий медальйон з погруддям Крашевського.

Вище названу колекцію доповнює альбом сина письменника і батька дарувальниці Францішка Крашевського, у якому кільканадцять малюнків. І нарешті за посередництва реставратора Зб. Рєвського, Товариство розвитку східних земель передало для Волинського музею невеликий портрет Крашевського.

Згадану збірку доповнюють фотографії малюнків Крашевського ряду волинських пам'яток, а особливо луцьких, які тепер знаходяться у Національній бібліотеці у Варшаві.

1. Zbigniew Rewski. Z materialow konserwatorskich // «Ziemia Wołyńska». – Łuck. – 1938. - № 11. - S. 149 - 150.

2. Jan Fitzke. Pamiętki po J.I.Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim. // «Ziemia Wołyńska» - Łuck. – 1939. - № 5. - S. 66.

3. Z Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk. //Wołyn. – Łuck. - 16 sierpnia. - 33. – S. 4.

Ольга КОРЕЦЬКА
(Луцьк)

КАТАЛОГ ТА ІСТОРІЯ ФОРМУВАННЯ МУЗЕЙНОЇ КОЛЕКЦІЇ «Ю. І. КРАШЕВСЬКИЙ (1812–1887)»

У Волинському краєзнавчому музеї зберігаються матеріали, пов'язані з життям і творчістю відомого польського літератора, етнографа, археолога, художника, мистецтвознавця Юзефа Ігнація Крашевського (1812–1887). Літературна спадщина Крашевського – це не тільки проза, поезії, а й дослідження з історії, археології, філософії.

Формування колекції розпочалось ще в 30-і роки ХХ ст., майже з перших днів роботи Волинського музею. Музей був відкритий у м. Луцьку 16 червня 1929 р. з ініціативи створеного у 1927 році Волинського товариства краєзнавства та опіки над пам'ятками минулого. Основною метою закладу було не лише збирати різноманітні предмети історії, мистецтва, етнографії, але й поширювати знання про них, досліджувати терени Волині.

Наприкінці 1938 р., як згадує Ян Фітцке [1], археолог та один із фундаторів музею, правління Волинського товариства приятелів наук придбало для музейної збірки три різної величини медальйони. На всіх зображений Ю. І. Крашевський у поважному віці.

Найбільший медальйон [2] (d – 25,8 см) був спроектований А. Пружинським, виконаний Ф. Вітковським, відлитий на фабриці братів Геннеберг, про що засвідчують викарбувані на ньому написи. По центру розміщене рельєфне зображення письменника (погруддя) у профіль. По краю написи: зліва «Józef Ignacy Kraszewski», справа «Tow. Z. S. P. w Król. Polsk. Członkom Swoim za 1880 r.». Метал жовтого кольору, по краю – опуклий бортик, вгорі – кругле вушко для кріплення на стіні. Випуск медальйону відбувся з ініціативи Товариства сприяння польському мистецтву в Королівстві Польському. Медальйони вручались у 1880 році членам товариства з нагоди 50-річчя літературної діяльності видатного письменника, ювілей якого у 1879 році святкувала вся прогресивна громадськість Польщі. Нині медальйон зберігається у фондах Волинського краєзнавчого музею.

Наприкінці 1930-х років жила в Луцьку онука Ю. І. Крашевського Софія [3]. Вона подарувала музею кілька десятків предметів, пов'язаних з життям і діяльністю її іменитого дідуся. Серед переданих речей – медаль [4], викарбувана в пам'ять 50-ти літнього ювілею творчості письменника 3 жовтня 1879 року в Кракові. Нині дана медаль

представлена в експозиції відділу давньої історії.

Окрім іншого, Софія збагатила музейну збірку літографіями: Г. Ашенбренера, 1852 р [5], де Ю. І. Крашевський зображений у зрілому віці; Фаянса, друк П. Піллера і сина у Львові, 1854 року [6], на ній Юзеф Ігнацій зображений, найвірогідніше, у час, коли він мешкав на Волині; і літографію 1879 р. з підписом «A. Kr. sc.» під портретом Крашевського справа [7]. Згадані літографії активно використовуються в музейній виставковій роботі.

Цілком ймовірно, що фотографія на паспарту фотосалону Кароля Беера у Варшаві [8], де письменник зображений на повний зріст біля столика з фігурними ніжками, зіпершись однією рукою на стопку книг, в іншій тримає капелюх, теж була передана до музею Софією.

На жаль, інші меморіальні речі, подаровані внучкою Ю. І. Крашевського, не збереглись або, можливо, досі не ідентифіковані. Роки другої світової війни не пройшли безслідно для колекції музею. Під час першої повоєнної інвентаризації 1948 року зафіксовані тільки літографії та ювілейні медальйони.

У 1937 році збіглись три важливі річниці, пов'язані з життям і суспільною та літературною діяльністю Юзефа Ігнація Крашевського: 125 років від дня народження, 100-ліття сталого осідку на Волині та 50-а річниця з дня смерті. Тому накладом Волинського товариства приятелів наук і при допомозі Фонду народної культури у 1939 році в Луцьку під редакцією І. Кржановського з'являється книга на пошану Ю. І. Крашевського [9]. Великий письменник близько двадцяти років жив, діяв, творив на Волині. Він не тільки сам був літературно плодотворний (з-під його пера вийшло біля півтисячі томів), його творчість спонукала до написання повістей інших авторів. Згадане ювілейне видання мало стати поштовхом для нових досліджень його творчості.

В наступні роки збірка матеріалів про Ю. І. Крашевського знову поповнилась новими експонатами. Так у 1962 році мешканець Луцька Здунек Г. А. подарував кілька книг з творами письменника. Серед них – прижиттєве видання 1843 р. «Poezye J. I. Kraszewskiego» [10].

Збірка складається з 2-х томів під однією палітуркою. До книги увійшли твори, написані між 1834 і 1838 роками, у так званий волинський період, коли Крашевський жив в Городці (нині Володимирецького р-ну Рівненської обл.) та Омельно (нині Ківерцівського р-ну Волинської обл.). У 2-ому томі вміщена історична драма в трьох актах «Галшка». Виданню передуює вступне слово автора, писане 18 червня 1842 р. у своєму маєтку в с. Городок (тепер Луцького р-ну Волинської обл.). Корінець книги шкіряний із золотим тисненням.

Заслуговує на увагу і видання в трьох томах «Żyd. Obrazu współczesne» [11], яке було здійснене в Познані 1866 року накладом книгарні І. К.

Жупанського. Цей твір Крашевського надрукований під псевдонімом В. Boleśławit. Письменник з січня 1863 року перебував в еміграції, яку вважав тимчасовою, і тому вирішив твори, які могли б наразити його на неприємності зі сторони уряду, друкувати під псевдонімом.

У 1925 році у першій серії «Biblioteki Narodowej» (Краків, «Drukarnia Ludowa») вийшла повість «Morituri» [12]. Видання доповнене статтю доктора професора університету Віктора Гана про життя і творчість письменника, а в додатку вміщена генеалогія Крашевських. Зі вступом і поясненнями того ж професора у згаданій серії вже 1928 року виходить наступна повість Ю. І. Крашевського «Powrót do gniazda» [13].

Впродовж 1970-80-х років поляки знову звертаються до видання праць їх знаменитого земляка. У фондах ВКМ зберігаються кілька десятків книг з творами Ю. І. Крашевського, що вийшли друком у видавництвах Варшави, Кракова та Любліна: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, Państwowy Instytut Wydawniczy, Wydawnictwo Literackie, Wydawnictwo Lubelski і придбані у книгарнях Луцька.

Про інтерес до творчості Ю. І. Крашевського в інших країнах засвідчують переклади його творів. Цікавими в цьому ряду є книги російською мовою видавництва М. Ф. Мертца в Санкт-Петербурзі. Це п'ять томів (2-ий, 3-ій, 4-ий, 9-ий, 11-ий) [14] 1899 – 1900 рр. із серії «Библиотека севера» – безкоштовного щомісячного додатку до літературно-художнього часопису «Север». Книги в твердій палітурці й із золотистим тисненням на шкіряному корінці. Передала до музею Фролова Н. П., жителька м. Луцька.

На увагу заслуговує й нове (2006 р.) видання повісті Ю. І. Крашевського «Історія кілка в плоті». Переклад на українську мову здійснила Людмила Євгенівна Мисливчук, уродженка с. Мстишин Луцького р-ну Волинської області, за виданням «Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza. Warszawa. 1965». Художнє оформлення Сіми Кордунової. Обидві – члени Волинського крайового братства св. ап. Андрія Первозваного (Луцького Хрестовоздвиженського). Твір видрукований у видавництві «Волинська обласна друкарня» за згодою і фінансовою підтримкою Генерального Консульства МЗС Республіки Польща в Луцьку [15].

Окрім книг (прижиттєві видання; видання творів польською мовою; переклади; ювілейні видання; книги про життя і творчість Ю. І. Крашевського), до колекції по даній темі входять також періодичні видання; листівки; фото; графіка; фалеристика; філокартія. У 2010 р. у мешканки Луцька Ірини Кустицької придбали пам'ятну медаль [16], відлиту з приводу кончини Й. І. Крашевського.

Медаль круглої форми. На аверсі в центрі погрудне зображення письменника в профіль, по боках напис: Jozef Ignacy (зліва) Kraszewski

(справа); під погруддям – прізвище медальєра: J. Schwerdtner. По краю високий тонкий бортик, під ним – лінійний обідок. На реверсі по центру в лаврово-дубовому вінку (символ слави і сили) з книжкою і пером внизу напис: W żalu pogrążona Polska. По великому колу під лінійним бортиком напис: 27 lipca 1812 r. w Warszawie – 19 marca 1887 r. w Genewie (дата і місце народження і смерті). Медаль у задовільному стані, з незначними потертостями шару посріблення.

Взагалі до формування колекції долучилося чимало лучан, серед них: Федорук Р. П., Охріменко Г. В., Лучко А. П., Златогорський О. Є., а також Товариство польської культури ім. Тадеуша Костюшка. В час підготовки статті до друку колекція поповнилась новими експонатами завдяки меценатам Віктору Літевчуку й Андрію Бондарчуку. На сьогоднішній день колекція «Ю. І. Крашевський» нараховує 111 одиниць зберігання. Вашій увазі пропонується її каталог. Експонати в межах розділу подані у хронологічному порядку.

1. Jan Fitzke. Pamiątki po J. I. Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim // Ziemia Wołyńska. – Łuck, 1939. – №5. – С. 66.

2. За каталогом колекції «Ю. І. Крашевський» позиція «далі п.» VII. 6.

3. Jan Fitzke. Pamiątki po J. I. Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim // Ziemia Wołyńska. – Łuck, 1939. – №5. – С. 66.

4. п. VII. 2.

5. п. VI. 2.

6. п. VI. 1.

7. п. VI. 3.

8. п. V. 1.

9. п. I. 4.

10. п. II. 1.

11. п. II. 4.

12. п. II. 13.

13. п. II. 14.

14. п. II. 8-12.

15. п. II. 45.

16. п. VII. 7.

Каталог колекції «Ю. І. Крашевський (1812 – 1887)» з фондів Волинського краєзнавчого музею

І. Книги про життя і творчість Ю. І. Крашевського.

1. T. J. Rola. «Józef Ignacy Kraszewski». – Warszawa : Drukiem Józefa Ungra, 1878. – 78 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 355.

2. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. – Warszawa : 1880. – CIV + 527 + XVIII s. – ВКМ, інв. № КДФ – 3469.

3. Adam Bar. Charakterystyka i źródła powieści Kraszewskiego w latach 1830-1850. – Kraków : Druk W. L. Anczyca i Spółki, 1923. – 230 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 354.

4. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego. Pod red. I. Chrzanowskiego. – Łuck: 1939. – XIV + 508 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 20857.

II. Твори Ю. І. Крашевського.

1. Poezye J. I. Kraszewskiego. – Warszawa : Nakładem S. Orgelbranda Księgarza, przy Ulicy Miodowej Nr. 496. W drukarni pod firma M. Chmielewskiego, 1843. – 291 + 256 s. – BKM, інв. № КДФ – 3543.

2. J. I. Kraszewski. Sztuka u słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej. – Wilno : Nakład wydawnictwa drukarni A. H. Kirkora i sp., 1860. – 392 s. – BKM, інв. № КДФ – 18302.

3. J. I. Kraszewski. O pracy. – Paryż : w drukarni braci Ronge, Dunon i Fresné. – [Після 1862 р.] – 64 s. – BKM, інв. № КДФ – 18245.

4. J. I. Kraszewski (B. Bolesławit). Żyd. – T. 1, 2, 3. – Poznań : Nakładem księgarni Jana Konstanteco Żupańskiego, 1866. – t. 1 – 224 s., t. 2 – 324 s., t. 3 – 336 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 18142–18144.

5. J. I. Kraszewski. Panie Kochanku. – Poznań : Nakładem księgarni Jana Konstanteco Żupańskiego, 1867. – 132 c. – BKM, інв. № КДФ – 24098.

6. Zbiór powieści J. I. Kraszewskiego. Zygmuntofskie czasy. Powieść z roku 1572. – Lwów – Warszawa : 1873. – 132+126+120+124 s. – BKM, інв. № КДФ – 23749.

7. J. I. Kraszewski. Papiery po Glince. – Warszawa : Nakładem Michała Glücksberga, 1883. – 86 s. – BKM, інв. № КДФ – 23772.

8. І. Крашевскій. Остапъ Бондарчукъ. – С.-Петербургъ : Изданіе Н. Ф. Мертца. Типографія «В. С. Балашевъ и К°», 1899. – 168 с. – BKM, інв. № КДФ – 17652.

9. І. Крашевскій. Два пути. – С.-Петербургъ : Изданіе Н. Ф. Мертца. Типографія Дома Призренія Малолетнихъ Бедныхъ, 1900. – 176 с. – BKM, інв. № КДФ – 17651.

10. І. Крашевскій. Братъ Рамулты. – С.-Петербургъ : Изданіе Н. Ф. Мертца. Типографія «В. С. Балашевъ и К°», 1900. – 192 с. – BKM, інв. № КДФ – 17653.

11. І. Крашевскій. Кордецькій. – С.-Петербургъ : Изданіе Н. Ф. Мертца. Типографія Дома Призренія Малолетнихъ Бедныхъ, 1900. – 350 с. – BKM, інв. № КДФ – 17654.

12. І. Крашевскій. Гетманскіе грѣхи. – С.-Петербургъ : Изданіе Н. Ф. Мертца. Типографія «В. С. Балашевъ и К°», 1900. – 128 с. – BKM, інв. № КДФ – 17655.

13. Józef Ignacy Kraszewski. Morituri. – Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej. Drukarnia Ludowa, 1925. – CLXXII + 408 s. – BKM, інв. № КДФ – 3760.

14. J. I. Kraszewski. Powrót do gniazda. – Kraków : Nakładem Krakowskiej Spółki Wydawniczej. Odbito czcionkami Drukarni Ludowej w Krakowie pod zarządem Henryka Schifffa, 1928. – 264 s. – BKM, інв. № КДФ – 3463.

15. J. I. Kraszewski. Mistrz Twardowski. – Warszawa : Biblioteka Literacka, Nowy-Świat 41 «Unja». – 304 s. – BKM, інв. № КДФ – 3466.

16. Ю. И. Крашевский. Повести. – Москва: Государтвенное издательство художественной литературы, 1956. – 346 с. – BKM, інв. № КДФ – 8407.

17. Ю. І. Крашевський. Хата за селом. – Київ : «Дні-

про», 1967. – 316 с. – BKM, інв. № КДФ – 15828.

18. Józef Ignacy Kraszewski. Brühl. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1970. – 308 s. – BKM, інв. № КДФ – 20571.

19. Józef Ignacy Kraszewski. Diabeł. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1972. – 452 s. – BKM, інв. № КДФ – 8403.

20. Józef Ignacy Kraszewski. Z siedmioletniej wojny. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974. – 396 s. – BKM, інв. № КДФ – 18959.

21. Józef Ignacy Kraszewski. Pułkownikówna. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1974. – 284 s. – BKM, інв. № КДФ – 18977.

22. Józef Ignacy Kraszewski. Powieść bez tytułu. – T. 1-2, 3-4. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1974. – 245+274 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 6467/1-6.

23. Józef Ignacy Kraszewski. Ładny chłopiec. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1976. – 328 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5099/1-3.

24. Józef Ignacy Kraszewski. Stara baśń. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 482 s. – BKM, інв. № КДФ – 18960.

25. Józef Ignacy Kraszewski. Waligóra. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 424 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5097/1-3.

26. Józef Ignacy Kraszewski. Stach z Konar. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 688 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5098/1-3.

27. Józef Ignacy Kraszewski. Sprawa kryminalna. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1977. – 236 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5100/1-3.

28. Józef Ignacy Kraszewski. Kartki z podróży. – T. 1, 2. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – t. 1 – 582 s., t. 2 – 518 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5101/1-6.

29. Józef Ignacy Kraszewski. Historia prawdziwa o Petrku Właście palatynie którego zwano Duninem. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1977. – 328 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5253/1-3.

30. Józef Ignacy Kraszewski. Latarnia czarnoksiężska. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1978. – 432 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 18961 – 18962.

31. Józef Ignacy Kraszewski. Cet czy licho. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1978. – 366 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 5441/1-3.

32. Józef Ignacy Kraszewski. Na tułactwie. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1979. – 418 s. – BKM, інв. № КДФ – 18963.

33. Юзеф Ігнацій Крашевський. Повісті. – Київ : «Дніпро», 1979. – 426 с. – BKM, інв. №№ КДФ – 5470/1-3.

34. Józef Ignacy Kraszewski. Kawal literata. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1980. – 398 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 8516–8518.

35. Józef Ignacy Kraszewski. Semko. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1982. – 518 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 9068–9070.

36. Józef Ignacy Kraszewski. Listy do rodziny. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1982. – 534 s. – BKM, інв. №№ КДФ – 8519–8521.

37. Józef Ignacy Kraszewski. Ostatni z Siekierzyńskich.

– Lublin : Wydawnictwo Lubelskie, 1984. – 154 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 12828.

38. Józef Ignacy Kraszewski. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. – 384 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 20439.

39. Józef Ignacy Kraszewski. Klasztor. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986. – 142 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 18964.

40. Józef Ignacy Kraszewski. Adama Polanowskiego dworzanina Króla Jegomości Jana III notatki. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1986. – 262 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 12825a – 12827.

41. Józef Ignacy Kraszewski. Kamienica w długim rynku. – Kraków : Wydawnictwo Literackie, 1987. – 222 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 18958.

42. Józef Ignacy Kraszewski. Hrabina Cosel. – Warszawa : Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1988. – 304 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 18978.

43. Юзеф Ігнацій Крашевський. Прадавня легенда. – Київ : «Веселка», 1989. – 368 с. – ВКМ, інв. № КДФ – 13795–13797.

44. Юзеф Ігнаці Крашевський. Цвіт папороті. J. I. Kraszewski. Kwiat paproci. – Львів : «Каменярь», 2002. – 36 с. – ВКМ, інв. № КДФ – 18624, ДМ – 44759.

45. Юзеф Ігнаці Крашевський. Історія кілка в площі. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2006. – 126 с. – ВКМ, інв. № КДФ – 24099.

III. Періодичні видання.

1. Щотижневик белетристичний ілюстрований «Sobótka», №13, Познань, 27 березня 1869 р. (рік I) – С. 101–103. – J. I. Kraszewski. W mętnej wodzie. Obrazki współczesne. – ВКМ, інв. № КДФ – 23773.

IV. Листівки.

1. Листівка-некролог. Na pogrzeb s.p. Józefa Ignacego Kraszewskiego w dniu 18 kwietnia 1887. Napisał Jan Nepomucen z Oleksowa Gniewosz. – Lwow: 1887. – 4 s. – ВКМ, інв. № КДФ – 23750.

V. Фото.

1. Ю. І. Крашевський. Сер. XIX ст. Варшава, фото-салон Кароля Беєра. – ВКМ, інв. № КДФ – 14089.

2. Ю. І. Крашевський. [1859 р.] Варшава. – ВКМ, інв. № КДФ – 24097.

VI. Графіка.

1. Портрет Ю. І. Крашевського. 1854 р. Автор : Фаянс Ауер, Польща. Під зображенням зліва напис : «Podług Fajansa Auer lit.», справа : «Druk. P. Pillera i Syna w Lwowie 1854», по центру : «J. I. Kraszewski» та підпис Ю. І. Крашевського. Папір, літографія. 18,3x15,3 см; 27,2x21 см. – ВКМ, інв. № Г – 237.

2. Портрет Ю. І. Крашевського. Автор: Ашенбреннер Г. (Aschenbrenner H.), 1852. Зліва внизу напис: «Lit. H. Aschenbrenner», справа: «w Lit. A. Pesc & Co = w Warsz 482», по центру підпис Ю. І. Крашевського. Папір, літографія. 23,2x16,1 см; 26,5x20,5 см. – ВКМ, інв. № Г – 295.

3. Портрет Ю. І. Крашевського. Художник невідомий. Монограма автора: «А. Кр. sc». По центру підпис Ю. І. Крашевського. Папір, гравюра. 7,6x26,5 см. – ВКМ, інв. № Г – 220.

VII. Фалеристика.

1. Медальйон пам'ятний, відлитий до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. 1879 р. – 13,8x13 см; овал. – ВКМ, інв. № Н – 1084.

2. Медаль пам'ятна, відлита до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. 1879 р. – Д – 3,6 см; кругла. – ВКМ, інв. № Н – 1086.

3. Медальйон пам'ятний, відлитий до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. 1879 р. – 23,5x17 см; овал. – ВКМ, інв. № Н – 1750.

4. Медальйон пам'ятний, відлитий до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. 1879 р. – 15,5x13 см; овал. – ВКМ, інв. № Н – 1867.

5. Медальйон пам'ятний, відлитий до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. 1879 р. – 17,8x14,4 см; овал. – ВКМ, інв. № Н – 2291.

6. Медальйон пам'ятний, відлитий до 50-річчя творчої діяльності Ю. І. Крашевського. – Проект А. Пружинського, виконання Ф. Вітковського. Фабрика братів Геннеберг, 1880. – Д – 25,8 см; кругла. – ВКМ, інв. № Н – 2290.

7. Медаль пам'ятна, відлита з приводу кончини Ю. І. Крашевського, 1887 р. – Д – 3,6 см; кругла. – ВКМ, інв. № Н – 9513.

VIII. Філокартія.

1. Поштівка. J. I. Kraszewski. – Kraków : Zakład art. reprodukcji W. Krzepowski. Wydawnictwo Zarządu Głównego T. S. L., [поч. XX ст.] – ВКМ, інв. № ОМ – 9517, 13368.

2. Поштівка. Józef Ignacy Kraszewski. – Київ: друк. С. М. Каракоза, [поч. XX ст.] – ВКМ, інв. № ОМ – 9604.

3. Поштівка. [Польські письменники] : Kraszewski, J. U. Niemcewicz, Syrokomla, Lenartowicz, Kaczkowski, Korzeniowski, B. Zaleski, Odyniec, Bartociewicz. – Kraków : Wydawn. sal. mal. polsk., 1906. – ВКМ, інв. № ОМ – 9521, 12392.

4. Поштівка. Kołomyja – Коломня. Ul. Kraszewskiego – Ул. Крашевського. – Nakładem księgarni S. Sennensieba w Kołomyi. [21. 03. 1915 – за поштовим штемпелем]. – ВКМ, інв. № ОМ – 13367.

5. Поштівка. J. I. Kraszewski. (1812 - 1881). – Druk. Tow. «Powściągliwość i praca», [1917]. – ВКМ, інв. № ОМ – 12391.

6. Поштівка. Pamiątka literacka. Pozdrowienie polskie. [Портрети Т. Костюшка, Т. Чацького, Ю. Словацького, Ю. Крашевського, Г. Сенкевича]. – Tarnow: [1918]. – ВКМ, інв. № ОМ – 12397.

7. Поштівка. Krynica. Zakątek Kraszewskiego. – Kraków : Wydawnictwo Salonu Malarzy Polskich, 1920. – ВКМ, інв. № ОМ – 13308.

8. Поштівка. Józef Ignacy Kraszewski. – «Nasza Sława», [1920-i pp.] – ВКМ, інв. № ОМ – 9599.

Богдан ЗЕК
(Луцьк)

ТВОРЧИЙ ДОРОБОК Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО У БІБЛІОТЕЦІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ

Юзефу Ігнацію Крашевському – видатному поляку XIX ст. присвячені цілі серії фундаментальних наукових досліджень. Однак його постать продовжує привертати до себе увагу в середовищі авторитетних вчених. Пояснення цього може бути сама особа Крашевського, а вірніше її неосяжна багатогранність. Оскільки він був письменником, поетом, істориком, археологом, художником, громадським діячем і поміщиком водночас. Більше того, Крашевський, будучи демократом за своїми поглядами, мав власні пропозиції щодо вирішення селянського питання. Його судження зазнали критики з боку шляхти, через що Крашевський і змушений був залишити Волинь [5, с. 7; 6, с. 77]. Відтак стає зрозуміло, що комплексно осягнути усі аспекти творчості визнаного генія польського народу доволі проблематично. Тому дослідження присвячені письменнику продовжують зберігати свою актуальність.

Варто нагадати, що Ю. І. Крашевський народився 28 липня 1812 р. у Варшаві в шляхетній родині. Дитинство письменника пройшло в с. Романові (нині Люблінське воєводство Республіки Польща) у маєтку бабусі Софії Мальської та прабабусі Констанції Новомейської, а також в с. Долгому поблизу Пружан (сучасна Брестська область Республіки Білорусь) в маєтку батьків. У 1829 р. молодий Юзеф вступив на медичне відділення Віленського університету, проте незабаром перевівся на літературний факультет. Крашевський починає публікувати свої твори під псевдонімом Клеофаса Факунда Пастернака в петербурзькому «Баламуте» (1830 р.) та віленському «Noworoczniku Litewskim» (1831 р.). У 1830 р. Крашевського заарештовують за участь у підпільних антиурядових гуртках [4, с. 114 – 115]. Перебування у в'язниці (потім у тюремній лікарні) тривало до березня 1832 р., після чого письменника було вислано до Вільна, де він перебував під наглядом поліції [2]. Після того, як Крашевському дали дозвіл на виїзд, у 1834 р. він прибуває у с. Городець (нині Володимирецький район Рівненської області) до свого товариша Антонія Урбановського. Таким чином, розпочався його 25-річний період перебування на Волині.

Саме тут впродовж 1834 – 1859 рр. Крашевський написав свої кращі твори: «Уляна», «Історія Савки», «Остап Гончарук», «Хата за селом» (в Городку), «Ціле життя бідне» (в Омельно), «Два

світи», «Історія кілка в тині», «Рештки життя» та інші [4, с. 115 – 116]. Окрім того, він працює почителем шкіл, художнім директором Житомирського театру, засновує і відкриває в Житомирі міську бібліотеку. Крашевський входив до складу багатьох наукових і громадських організацій, був одним з організаторів польського громадського й літературного руху в Україні, займався дипломатією, виступав з лекціями, готував до друку цінні дослідження [3, с. 18]. Проте, вступивши у конфлікт з місцевою шляхтою, Крашевський змушений був залишити Волинь. У 1859 р. він стає редактором «Газети щоденної», що видавалась у Варшаві. Через участь у січневому повстанні 1863 р. письменник емігрує до Дрездена, де у 1883 р. його заарештовують за звинуваченням у державній зраді на користь Франції. Цікаво, що за особистим розпорядженням самого Бісмарка письменника було засуджено на три з половиною роки ув'язнення. У зв'язку з хворобою легень та на вимогу європейської інтелектуальної еліти в 1885 р. Крашевського звільняють на шість місяців для лікування. Деякий час він проживав у Швейцарії, згодом у Сан-Ремо. Помер 19 березня 1887 р. у Женеві, похований у Кракові [4, с. 117].

Літературний доробок Ю. І. Крашевського у бібліотеці Волинського краєзнавчого музею нараховує 39 найменувань томів його творів (див. Додаток А). З них 34 – польською мовою, 4 – українською та один двомовний – польсько-українською. Переважна більшість творів – на історичну тематику. Книги польською мовою можна умовно поділити за місцем видання. Найбільше томів, а саме 18, побачили світ впродовж 1928 – 1930 рр. у варшавському видавництві «M. Arcta». У 60 – 70-х рр. XX ст. там же, у Варшаві в друкарні «Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza», було видано 8 книг. Краківському «Wydawnictwu Literackiemu» належить 3 томи, два з них випущено у 1971 р., один – в 1976 р. Серед інших творів – два томи «Kartki z podróży 1858 – 1864» з'явилися у 1977 р. і належать варшавському видавництву «Państwowy Instytut Wydawniczy». По одному з томів було надруковано у лодзькому «Czytelnik» 1948 р. і вроцлавському «Zakład Narodowy im. Ossolińskich» 1960 р. У бібліотеці наявне і прижиттєве видання твору Крашевського «Chata za wsia», яке побачило світ у варшавському видавничому інституті „Biblioteka polska” 1871 р.

Додаток А

Перелік видань Ю. І. Крашевського у бібліотеці Волинського краєзнавчого музею

Мовою оригіналу:

1. Kraszewski J. I. Chata za wsia. Powieść. – Warszawa: Instytut wydawniczy „Biblioteka polska”. – 226 s.
2. Kraszewski J. I. Stara baśń. Powieść z IX wieku.

- Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 140 s.
3. Kraszewski J. I. Lubonie. Powieść z X wieku. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 128 s.
4. Kraszewski J. I. Bracia Zmartwychwstańcy. Powieść z czasów Chrobrego. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1928. – 136 s.
5. Kraszewski J. I. Brühl. Czasy saskie. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 122 s.
6. Kraszewski J. I. Stach z Konar. Powieść historyczna z czasów Kazimierza Sprawiedliwego. Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 126 s.
7. Kraszewski J. I. Król chłopów. Czasy Kazmirusa Wielkiego. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 126 s.
8. Kraszewski J. I. Boleszczyce. Powieść z czasów Bolesława Szczodrego. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 130 s.
9. Kraszewski J. I. Kordecki. Obrona Częstochowy. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 124 s.
10. Kraszewski J. I. Historia o Janaszu Korczaku i o Pięknej Miecznikównie. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 122 s.
11. Kraszewski J. I. Zygmunrowskie czasy. Powieść z roku 1572. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 122 s.
12. Kraszewski J. I. Jelita. Legenda herbowa z roku 1331. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 120 s.
13. Kraszewski J. I. Historia prawdziwa o Petruku Właście palatynie którego zwano Duninem. Opowiadanie historyczne z XII wieku. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 128 s.
14. Kraszewski J. I. Kunigas. Dzieje litwy i krzyżaków w początkach XIV wieku. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 128 s.
15. Kraszewski J. I. Kraków za łoktka. Powieść historyczna. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 136 s.
16. Kraszewski J. I. Banita. Czasy Batorego. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 136 s.
17. Kraszewski J. I. Jaszka Orfanem zwanego Żywota i spraw pamiątek (Jagiellonowie do Zygmunta). – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 120 s.
18. Kraszewski J. I. Zygmunrowskie czasy. Powieść z roku 1572. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1929. – 122 s.
19. Kraszewski J. I. Męczennica na tronie. Opowiadanie historyczne. – Warszawa: Wydawnictwo M. Arcta, 1930. – 124 s.
20. Kraszewski J. I. Starosta warszawski. Obrazy historyczne z XVIII wieku. Tom drugi. – Łódź: Czytelnik, 1948. – 166 s.
21. Kraszewski J. I. Biały książę. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1955. – 378 s.
22. Kraszewski J. I. Stara baśń. Powieść z IX wieku. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1960. – 448 s.
23. Kraszewski J. I. Król chłopów. Czasy Kazmirusa Wielkiego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1963. – 532 s.
24. Kraszewski J. I. Masław. Powieść z XI wieku. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1966. – 304 s.
25. Kraszewski J. I. Królewscy synowie. Powieść z czasów Władysława Hermana i Krzywoustego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. – 562 s.
26. Kraszewski J. I. Sto diablów. Czasy Stanisława Augusta. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. – 376 s.
27. Kraszewski J. I. Boleszczyce. Powieść z czasów Bolesława Szczodrego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1967. – 300 s.
28. Kraszewski J. I. Sieroce dole. Powieść. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971. – 400 s.
29. Kraszewski J. I. Dzieci wieku. Powieść. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1971. – 492 s.
30. Kraszewski J. I. Dola i niedola. Powieść z ostatnich lat XVIII wieku z portretem autora i 16 ilustracjami. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. – 704 s.
31. Kraszewski J. I. Królewscy synowie. Powieść z czasów Władysława Hermana i Krzywoustego. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1976. – 544 s.
32. Kraszewski J. I. U babuni. Powieść. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – 352 s.
33. Kraszewski J. I. Kartki z podróży 1858 – 1864. T. I. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – 582 s.
34. Kraszewski J. I. Kartki z podróży 1858 – 1864. T. II. – Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1977. – 520 s.
- В перекладі:**
35. Крашевський Ю. І. Прадавня легенда. Роман з життя у IX столітті / Перекл. з польської В. Струтинський. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – 408 с.
36. Крашевський Ю. І. Прадавня легенда. Роман з життя у IX столітті. – Львів: Каменярь, 1964. – 404 с.
37. Крашевський Ю. І. Прадавня легенда: Роман: Для ст. шк. віку / Скор. пер. з пол. В. Г. Струтинського; [Передм. В. П. Ведіної]; Мал. І. А. Вишинського. – К.: Веселка, 1989. – 368 с.
38. Крашевський Ю. І. Цвіт папороті: Казка / Перекл. В. Т. Звенигородського; Худож. оформл. Т. Б. Савельєвої [Польськ., укр. мовами]. – Львів: Каменярь, 2002. – 35 с.
39. Крашевський Ю. І. Історія кілка в плоті. З вірогідних джерел зібрана й записана. – Луцьк: Видавництво «Волинська обласна друкарня», 2006. – 126 с.
- Українською мовою у бібліотеці музею наявні три різних видання історичного роману Крашев-

ського «Прадавня легенда». З них два надруковано в Києві – «Державне видавництво художньої літератури», 1960 р. та «Веселка», 1989 р. Ще один том побачив світ у львівському видавництві «Каменярь» в 1964 р. Варто зазначити, що за словами Валерії Ведіної – доктора філологічних наук, «Прадавня легенда» (1876 р.) – один з найбільш широко відомих історичних романів Крашевського, який відкриває собою грандіозну панораму історії Польщі ще з язичницьких часів. У центрі твору – життя слов'ян в IX ст., історичний факт повалення князівської влади Лехів кметами й висунення династії П'яста [1, с. 396].

За Національною програмою випуску соціально-значущих видань та для забезпечення загальнодержавних потреб була випущена казка «Цвіт папороті» (Львів: Каменярь, 2002). Дане літературно-художнє видання опубліковане польською та українською мовами і рекомендується для дітей молодшого шкільного віку. Над перекладом працював Володимир Звенигородський, а над художнім оформленням – Тетяна Савельєва. Видання сприятиме двосторонньому вивченню польської та української мови.

До серії селянських оповідань належить книга «Історія кілка в плоті. З вірогідних джерел зібрана й записана» (Луцьк: «Волинська обласна друкарня», 2006). Це найновіше видання твору Крашевського, яке представлено у бібліотеці Волинського краєзнавчого музею. Повість видана українською мовою за постановою загальних зборів Волинського крайового братства св. ап. Андрія Первозванного (Луцьке Хрестовоздвиженське), за згодою і фінансовою підтримкою Генерального Консульства Республіки Польща в Луцьку, та за ініціативою братчиці і перекладача Людмили Мисливчук.

Величезний творчий доробок Ю. І. Крашевського потребує подальшого наукового дослідження із застосуванням новітніх методик. Значна частина його робіт, а тим паче листів, є історичним джерелом з соціально-політичної, економічної та культурної історії України та Волині зокрема. Тому на цикл томів письменника, які зберігаються в бібліотеці Волинського краєзнав-

чого музею, необхідно звернути увагу фаховим дослідникам для більш поглибленого вивчення проблематики XIX ст.

1. Ведіна В. П. Юзеф Ігнацій Крашевський / В. П. Ведіна // Крашевський Ю. І. Прадавня легенда. Роман з життя у IX столітті / [Перекл. з польської В. Струтинський]. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1960. – С. 391 – 399.

2. Малишева Л. Польський співець Волинського краю (до 200-річчя з дня народження Юзефа Ігнаці Крашевського (1812 – 1887) – видатного польського письменника, педагога, просвітителя, історика, художника та громадського діяча) / [Електронний ресурс] / Л. Малишева. – Режим доступу: www.lib.rv.ua/index.php?name=Pages&op=page&pid=254.

3. Міцінська Т. П. Крашевський і Волинь / Т. П. Міцінська // Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 28 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 18 – 22.

4. Корецька О. 28 липня 200 років від дня народження Ю. І. Крашевського (1812 – 1887) – польського письменника / О. Корецька // Календар знаменних і пам'ятних дат Волині на 2012 рік / упр. культури і туризму Волин. ОДА; Волин. краєзн. музей; Волин. ОУНБ ім. Олени Пчілки; ред.-упоряд. В. В. Бабій, Є. І. Ковальчук, А. А. Понагайба. – Луцьк: ПВД «Твердина», 2011. – С. 114 – 120.

5. Костриця М. Ю. Юзеф Ігнаці Крашевський: житомирські сторінки життя і діяльності / М. Ю. Костриця // Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 28 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 3 – 8.

6. Павлюк В. В. Соціальні відносини між селянами і шляхтою на Волині у першій половині XIX ст. в оцінці Ю. І. Крашевського / В. В. Павлюк // Юзеф Ігнаці Крашевський як явище світової культури: Науковий збірник «Велика Волинь»: Праці Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині. – Т. 28 / Голов. ред. М. Ю. Костриця. – Житомир: Волинь, 2002. – С. 75 – 78.

Володимир ГИКА
(Луцьк)

ЮЗЕФ ІГНАЦІЙ КРАШЕВСЬКИЙ У ДОКУМЕНТАХ ДЕРЖАВНОГО АРХІВУ ВОЛИНСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Юзеф Ігнацій Крашевський (1812-1887) - письменник, публіцист, літературний критик, відіграв велику роль у розвитку польської культури. Він відзначався надзвичайною літературною плодovitістю. Тільки за період з 1873 року по 1882 рік з-під його пера з'явилося більше 90 романів та повістей. В цей же період він активно займався виданням творів інших авторів. Ю. І. Крашевський багато часу приділяв журналістській діяльності. Протягом 1841-1854 рр. він редагував журнал "Атенеум" у Вільнюсі.

Про багатогранність літературного таланту свідчить праця самого Ю. І. Крашевського "Спогади Волині, Литви, Полісся", видана у м. Вільно в 1840 році, з якої можна почерпнути цікаву інформацію про історичне минуле Волині. В журналі "Земля Волинська" за 1939 рік № 5 вміщено ряд статей про визначного діяча, копії яких пропонуються широкому загалу.

У фондах нашої бібліотеки зберігається книга, присвячена Юзефу Ігнацію Крашевському, видана накладом Волинського товариства приятелів наук у м. Луцьку в 1939 році, з нагоди 125-річчя з дня народження, 100-річчя з часу проживання на Волині, 50-річчя з дня смерті, які відзначались у 1937 році. В цьому виданні вміщено ряд статей

про Крашевського та його творчу діяльність, ряд цікавих фотографій. Зокрема, портрет Ю. І. Крашевського, написаний Леоном Каплінським, його портрет у молоді роки, ще один, написаний у 1854 році, фотографічне зображення альбому, подарованого йому в 1879 році у м. Луцьку. Це видання розкриває ще неабиякий хист Ю. І. Крашевського як художника. Вперше пропонуються художні ескізи, зроблені ним особисто, а саме: "Замок в Клевані", "Монастир тринітаріїв в Луцьку", "Ратуша в Олиці".

Узагальнюючі статті про суспільно-політичну, громадську, літературну діяльність Ю. І. Крашевського ми можемо отримати з "Енциклопедичного словника" І. Є. Андрієвського, К. К. Арсенєва, Ф. Ф. Петрушевського (С.-Петербург, 1895) та "Історії Польщі", том II, під редакцією І. С. Міллера, І. А. Хренова (Москва, 1955).

Ця коротенька інформація та запропоновані копії документів архіву знайдуть зацікавлених дослідників у більш глибокому вивченні творчого шляху цієї непересічної особистості.

1. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy przez I.J.Kraszewskiego, tom pierwszy.-Wilno, 1840. - 232 str.

2. Ziemia Wołyńska. /Miesięcznik poświęcony sprawom krajoznawczym i kulturalnym/ Organ okręgu Wołyńskiego Polskiego t-wa krajoznawczego. - Łuck, maj 1939.- №5.

3. Энциклопедический словарь, т.XVIa, С.-Петербург, 1895. - Стр.600-601.

4. История Польши в трех томах под ред И.С.Миллера и И.А.Хренова, том II. -Москва, 1955. - Стр. 164-166.

5. Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939.- 508 str.

9(43)
w. 91

WSPOMNIENIA WOŁYNIA, POLESIA I LITWY

PRZEZ

J. J. KRASZEWSKIEGO.

*Nulla dies abeat, quin linea
ducta supersit.*

TOM PIERWSZY.

WILNO

NAKLAD I DRUK T. GLÜCKSBERGA.

KSIEGARZA I TYPOGRAFA WILEN. CESARSKIEJ MED. CHIRURG.
AKADEMII I SZKÓŁ BIAŁORUSKIEGO NAUKOWEGO WYDZIAŁU.

1840.

Волинский областной
архив УМВД

9(43)

K.81.

KSIĘGA
K U C Z C I
JÓZEFA IGNACEGO
KRASZEWSKIEGO

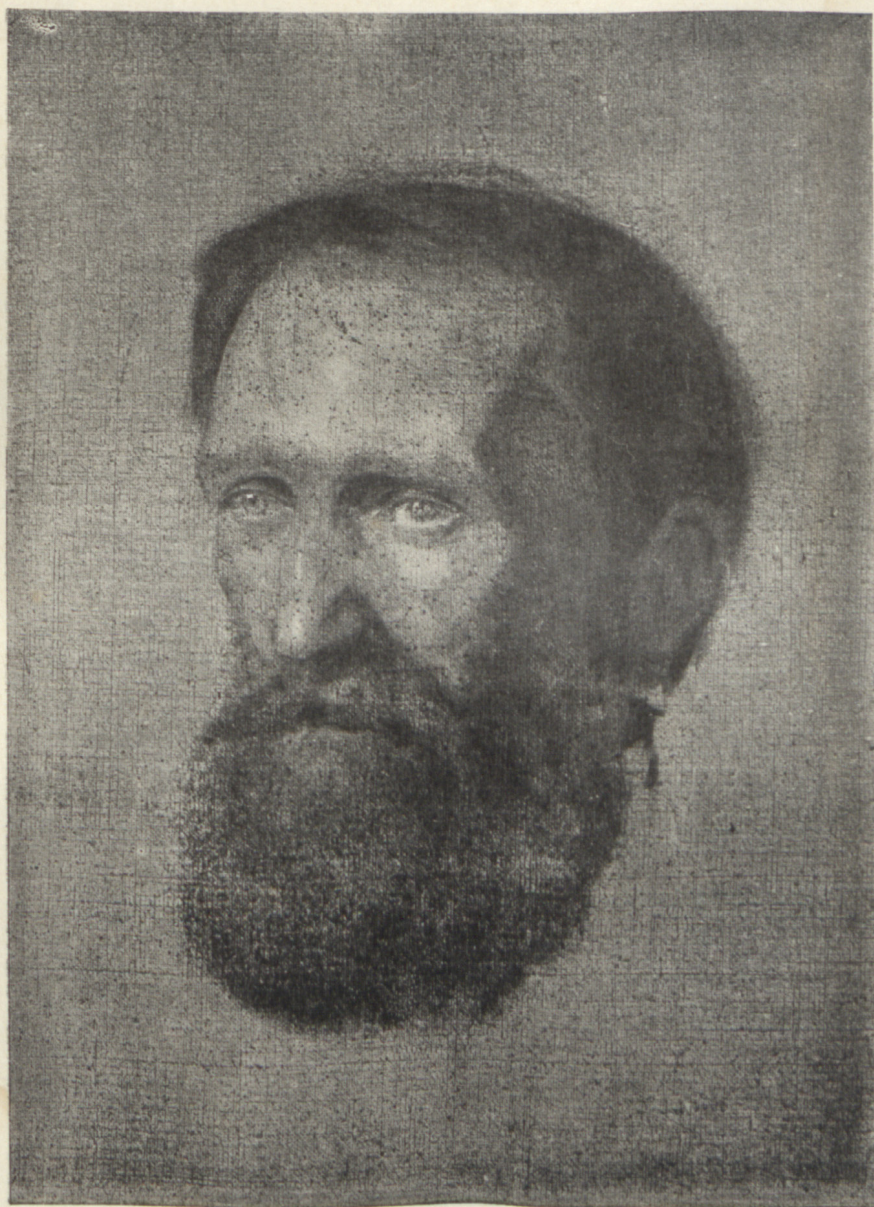
POD REDAKCJĄ
IGNACEGO CHRZANOWSKIEGO

Ł U C K

1 9 3 9

NAKŁADEM WOLYŃSKIEGO TOWARZYSTWA PRZYJACIÓŁ NAUK
Z ZASIŁKIEM FUNDUSZU KULTURY NARODOWEJ

Leon Kapliński mal.

JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI

Rys. J. I. Kraszewski

BASZTA ŚWIDRYGIEŁŁY ZAMKU W ŁUCKU

J. I. KRASZEWSKI
w młodym wieku

Podług Fajansa Auer. lit.

Druk P. Pillera i syna we Lwowie 1854

J. L. KRASZEWSKI

Rys. J. I. Kraszewski

ZAMEK W KLEWANIU

Rys. J. I. Kraszewski

KLASZTOR OO. TRYNITARZY W ŁUCKU (?)

1000

ZIEMIA WOŁYŃSKA

MIESIĘCZNIK POŚWIĘCONY
SPRAWOM KRAJOZNAWCZYM
I KULTURALNYM

STAROSTWO ŁUCKIE
WOJEWÓDZTWO WOŁYŃSKIE
EGZEMPLARZ OBOWIĄZKOWY

NUMER POŚWIĘCONY
JÓZEFOWI IGNACEMU
KRASZEWSKIEMU

5

ROK II M A J 1939

ORGAN OKRĘGU WOŁYŃSKIEGO POLSKIEGO T-WA KRAJOZNAWCZEGO

Jan Fitzke (Łuck)

Pamiętki po J. I. Kraszewskim w Muzeum Wołyńskim

Muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk w Łucku, mając na celu przedstawienie w najszerszym zakresie wszystkich przejawów życia kulturalnego, gromadzi poza innymi wszelkiego rodzaju pamiętki związane z tymi wielkimi Polakami, którzy bądź wywodzą się z Wołynia, bądź czas dłuższy przebywali w jego obrębie, względnie tematem prac z tą dzielnicą byli związani.

Do tych przede wszystkim należał Józef Ignacy Kraszewski, który mieszkał i tworzył na Wołyniu w latach 1837 — 1859 i gdzie posiadał kolejno szereg majątków jak Omelno, Gródek, Hubin pod Łuckiem. Na skutek nieporozumień i przykrości, których nie szczędziło mu miejscowe ziemiaństwo, rozżalony opuszcza ukochany przez siebie Wołyń, aby już nigdy do niego nie wrócić.

Zbiory Muzeum Wołyńskiego do niedawna pod względem Kraszewscianów przedstawiały się bardzo ubogo. Jeden jedyny list pisany z Żytomierza w r. 1854 do sędziego Antoniego Peretiatkowicza z Pulhanowa po śmierci p. Urbańskiej, ciotki żony, z prośbą, aby zajął się interesami jej i sprawami związanymi z Hubinem, dawał znać o istnieniu Kraszewskiego w tym Muzeum.

Zbieranie dzisiaj pamiętek po Kraszewskim napotyka na daleko idące trudności, gdyż *gros* tych znajduje się po wielkich ogólnopolskich muzeach i bibliotekach.

Ostatnio posiadana korespondencja Kraszewskiego wzbogaciła się o 3 listy pisane do rodziny Rzepeckich (1884 — 6), i jeden do nieznanego bliżej adresata i 1 do Zofii Kraszewskiej.

Z końcem r. 1938 Zarząd Towarzystwa nabył od p. Ossowskiego w Łucku miedziany medal ofiarowany Kraszewskiemu w pięćdziesiątą rocznicę przez literatów. Medal projektowany przez M. Barduleck'a przedstawia na awersie głowę Jubilata z napisem wokoło Józef-Ignacy Kraszewski, na rewersie napis MDCCCLXXIX (Na pięćdziesiątą Rocznicę) (Prac literackich) (Polacy w Dreźnie), obwiedziony wieńcem laurowych liści. Nadto zakupiono trzy różnej wielkości medaliony. Na wszystkich widnieje sędziwa głowa powieściopisarza ułożona z profilu. Na medalionie odlanym z żelaza umieszczony został u dołu rok 1879, zaś medalion największy 25·8 cm średnicy, projektowany przez A. Pruszyńskiego, wykonany przez Fr. Witkowskiego, odbity w fabryce Braci Henneberg, został wydany przez Towarzystwo Zachęty Sztuki Polskiej w Królestwie Polskim członkom swoim za rok 1880.

Od niespełna dwóch lat mieszka w Łucku przy ul. Lisa Kuli wnuczka J. I. Kraszewskiego, Zofia, która ofiarowała do zbiorów Muzeum kilkanaście przedmiotów, wśród nich — medal wybity na pamiątkę 50 letniego Jubileuszu 3 października 1879 przez miasto Kraków, litografię H. Aschenbrennera z r. 1852, przedstawiającą Kraszewskiego w wieku dojrzałym, litografię Fajansa druk P. Pillera i syna we Lwowie 1854 r. zapewne z czasów pobytu powieściopisarza na Wołyniu, litografię z lat 1879 z podpisem A. Kr. sc., obraz olejny malowany przez Kraszewskiego na desce o wymiarach 13.2x23 cm, a przedstawiający w pięknych kolorach jeden z charakterystycznych fragmentów San Remo, nieduży album w skórzanej okładce zdobiony wyciętymi stylizowanymi liśćmi ofiarowany synowi Franciszkowi, a zawierający sześć rysunków wielkiego pisarza. Na jednym przedstawione zostały ruiny jakiegoś, zapewne wołyńskiego zamku, z dedykacją: „19 marca 1858. Jasiowi Kraszewskiemu J. I. Kraszewski”, trzy krajobrazy, rysunek, na którym widać z profilu ujętego mężczyznę w kontuszu i na papierze listowym tuszem wykonany niewielki obrazek, przedstawiający siedzącego na koniu szlachcica w rozmowie z chłopcem, następnie wklejony do albumu. Wartość rysunków jest tym cenniejsza, że najprawdopodobniej zostały one wykonane na Wołyniu. — Medalion niewielki z popiersiem Kraszewskiego oraz trzy fotografie (na jednej widzimy powieściopisarza, na drugiej fotomontaż akwarel artysty malarza M. A. Sozańskiego wykonanych we Florencji 1887 r., na trzeciej trumnę na katafalku w Krakowie) stanowią cenne pamiątki.

Kolekcję powyższą uzupełnia album rysunków syna pisarza a ojca ofiarodawczyni Franciszka Kraszewskiego, obejmujący kilkanaście rysunków. Wreszcie za pośrednictwem p. konserwatora Zb. Rewskiego Towarzystwo Rozwoju Ziemi Wschodnich przekazało dla Muzeum Wołyńskiego niewielki współczesny portret Kraszewskiego (rysunek ołówkiem).

Powyższy już dość pokaźny zbiór uzupełniają fotografie rysunków, na których przedstawił nam Kraszewski — szereg zabytków wołyńskich, a zwłaszcza łuckich, rysunków z albumu znajdującego się obecnie w Bibliotece Narodowej w Warszawie, jak również fotografie akwarel wołyńskich J. Konopackiego, zamieszczonych w albumie ofiarowanym Kraszewskiemu przez m. Łuck w r. 1879 (obecnie w zbiorach Poznańskiego T-wa Przyjaciół Nauk).

Uczeń Kraszewskiego

Wielu ich było na Wołyniu... Wielu, którym Kraszewski był mistrzem i nauczycielem, zwłaszcza na niwie umiłowania i badań nad przeszłością tej ziemi. Wśród nich — jak to już podniósł przed trzydziestu pięciu laty Marian Dubiecki — „jedni, jak Teofil Stypułkowski na Wołyniu, idą w zapomnienie, inni są szczęśliwsi, współcześni wiedzą o ich pracach”.

Warto przypomnieć dziś ową postać Teofila Stypułkowskiego, jako jednego z najgodniejszych reprezentantów życia kulturalnego Wołynia, życia rozbudzonego przez Kraszewskiego.

Ten cichy, nadzwyczaj skromny mieszkaniec Równego poświęcił całe życie zbieraniu źródeł do przeszłości Wołynia, szczerze dzieląc się z każdym, kto zdradzał żywsze zainteresowanie historią. Z cennych jego materiałów korzystał Marian Dubiecki, korzystał przede wszystkim Tadeusz Jerzy Stecki. Sam Stypułkowski pozostawił w spuściźnie tylko nieliczne artykuły dotyczące Wołynia, a zamieszczone w *Encyklopedii Orgelbranda*. Poniżej zamieszczamy b. ciekawy list Stypułkowskiego do Podczaszyńskiego w sprawie badań na zamku łuckim w r. 1855. Powyższy list znajduje się w Bibliotece Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk.

Szanowny Panie.

Zapewno Panowie na swych wieczorach numizmatycznych słyszeliście o poszukiwaniach czynionych w Łucku roku zeszłego przez Komisję Archeologiczną Kijowską. O tem w naszych stronach rozmaicie i różnie prawią, tem

bardziej zapewno w oddaleniu od tego miejsca mogą być gadaniny — udzielam więc Panu rzetelną o tem poszukiwaniu wiadomość, a jeśli w którym miejscu nie tak się wyraziłem, chociaż mam z łaski Pana i Słownik Archeologiczny [1], za który przy tej zręczności szczerze dziękuję, to proszę o poprawę mojej nieumiejętności.

W roku zeszłym 1855 Komissja Archeologiczna Kijowska przysłała była członka swego Profesora Pana Iwaniszowa do Łucka, aby odszukać groby dawnych udzielnych książąt, a to według wskazania:

1°. Akta wprowadzającego do Łuckiej Eparchii Biskupa Cyrylego Terleckiego 1585 r., gdzie powiedziano „w Katedrze Ś-o. Jana Bohosłowa w górnym zamku Łuckim, znajduje się przywilej WX-cia Lubarta, który ten kościół fundował, grób jego i teraz jest w tej cerkwi (a).

2°. W oskarżeniu tegoż Biskupa Cyrylego Terleckiego Starosty Łuckiego Aleksandra Siemaszko 1591 r. powiedziano w „Katedrze Łuckiej Ś-o Jana w górnym zamku Łuckim, znajduje się przywilej i ciała zmarłych książąt chrześcijańskich, wielkich książąt ruskich spoczywają i groby ich się znajdują” [b].

P. Iwaniszew przybywszy na miejscu we wrześniu znalazł, że pozostałe dawne szczątki ścian Katedry Łuckiej S-o Jana rozebrano do nowo wybudowanego lazaretu wojskowego, fundamenta jednak całkowite i nic nienaruszono.

a) Księga grodzka włodzimirska 1589 r. str. 306.

b) Ks. grodzka włodz. 1591 r. str. 377.

Zaczęto więc rozkopywać środek kościoła, postępując ku ołtarzowi i przekonano się, że pod kościołem był sklep, lecz ten rozebrany a próżnia zasypana ziemią i kamieniem — przymuszony zatem był P. Iwaniszew kopać w głąb i oczyszczać podwalne piętro z ziemi i kamienia a pracując tak dni szesnaście, odkrył na koniec sklep okrążający ołtarz, a położony przy wschodniej części kościoła.

Sklep murowany z cegły, mający dwa wchody od północy i południa, wysokość jego 7 a szerokość 5 łokci, sklepienie zaś grube na półtora łokcia — niszy w sklepie okazują jawnie, że był zbudowany dla wstawienia trumien, lecz nic tu nieznaleziono. Zgłębiwszy zaś podziemie natrafiono tylko trzechłokciową próżnię, dalej sklepienie przebite i zawalone kamieniem i ziemią. Pozostawało zatem oczyścić przechody w sklepie robiąc w podziemiu, rozkopać środek kościoła jeszcze nienaruszony i kopać w głąb dla przekonania się, czy niebyło drugiego podwalnego piętra, jakto ma miejsce w innych starożytnych kościołach Łuckich, lecz że jesień nastąpiła, odkrycie dalsze zostawiono na później, założywszy odkryte wchody w podziemie.

Przy tem rozkopynawiu znaleziono tylko dwie żelazne ostrogi, kawałek żelaznego łańcuszka, dwa kruki do lamp, zamek i srebrny guzik, także znaleziono 8 sztuk półgroszków Kazimierza Jagiellończyka i Jana Albrechta,

mnóstwo tafel dziesięciocalowych w promienie wypukłe zielono i czerwono polewanych, kawałki naczyń glinianych z arabeskami różnemi, popielatych z białemi obwódkami i inne, nadto w głębokości 11 łokci znaleziono glinany garnek, w którym prócz ziemi i kawałków cegły nic niebyło.

W tem roku mają się dalej prowadzić odkrycia w katedrze dawnej Łuckiej, nadto niektóre kurhany rozkopywać się będą, a mianowicie dwa oddalone o 5 werstw od miasta, z których jeden zwie się Hrycowa mohiła a drugi Turochwa mohiła, oba wspomniane w przywileju Lubarta 1322 roku. Także niektóre kurhany wymienione w nadaniach Świdrygiełły, a dotychczas nienaruszone.

Jeśli więc co ciekawego znajdzie się w tych odgrzebywaniach nieomieszczać Pana uwiadomić, opis zaś ten dla tego jedynie posyłam, aby uprzedzić bajeczkę, która i u nas krążyła, że znaleziono kilku książąt w purpurze zupełnie niezsutych, z ich mitrami, łańcuchami, mnóstwo skarbów i tp. bredni.

Polecając się przytem Jego szanownej
pamięci
zostaje z rzetelnym szacunkiem

Stypulkowski

1856 r. 24 Lutego
Z Równego.

J. I. Kraszewski

Bibl. Narodowa w Warszawie

Gródek (?)

Poprzednicy Kraszewskiego na niwie dziennikarskiej Wołynia

Projekt stworzenia na Wołyniu czasopisma o szerokim widnokręgu, który by swoim zasięgiem obejmowało historyczny obszar Rzeczypospolitej i jednocześnie spełniało doniosłą rolę kulturalną w życiu umysłowym narodu polskiego, pojawiał się w różnych odstępach czasu wieku XIX kilkakrotnie.

Pierwsze pomysły spotykamy już w 1812 r. w prospekcie ogłaszającym wydawanie pisma periodycznego pt. *Dziennik Wołyński*. Prospekt ten, którego autorem był Alojzy Feliński — twórca hymnu *Boże coś Polskę*, przyszły dyrektor Liceum Krzemienieckiego — obszernie omówiono już w jednym z poprzednich numerów *Ziemi Wołyńskiej* i dlatego dzisiejszy artykuł poprzestaje jedynie na krótkiej wzmiance o nim¹⁾. I chociaż tym razem, jak to zresztą zaznaczono w poprzednich rozważaniach — skończyło się tylko na projekcie — ambicje Wołynia nie osłabły ani trochę, by odżyć powtórnie w r. 1820, a więc w osiem lat po ogłoszeniu pierwszego projektu.

Pionierem tego ruchu wydawniczego — jego *spiritus movens* — pozostanie nadal ten, który zawsze „dobro Wołynia i pamięć Czackiego” miał na myśli — Alojzy Feliński. Przyswieceć mu będą w tym przedsięwzięciu te same myśli i ideały, o których pisał w prospekcie, wydawnym w r. 1812. „*Pamiętnik Krzemieniecki*” — tak się bowiem obecnie to pismo miało nazywać — to jakby dalsza kontynuacja projektowanego poprzednio „*Dziennika Wołyńskiego*”, to te same marzenia o stworzeniu pisma, któreby stało się krzewicielem oświaty narodowej, siewcą plennych a szlachetnych idei wśród szerokich kręgów społeczeństwa”.

Niestety, na przeszkodzie zrealizowania tego projektu stanęła śmierć Felińskiego, która nastąpiła 23 II 1820 r. Śmierć oderwała go od rozwijającej się w pełnym toku pracy nad wydawnictwem dziennika, o czym świadczy wydrukowany dopiero w kilka miesięcy po zgonie Felińskiego prospekt tego czasopisma²⁾.

Zadaniem tego prospektu było poinformować ogół społeczeństwa o mającym powstać piśmie i zjednanie mu szerokiej rzeszy prenumeratorów. Nie poprzestano jednak na tym, pomyślano również o zapewnieniu pismu na dłuższy czas materiałów, prac i artykułów.

¹⁾ Vide artykuł: „*Ziemi Wołyńskiej*” do pamiętnika — Nr 3 r. 1939.

²⁾ Oryginał prospektu znajduje się w zbiorach Bibl. Nar. w W-wie.

W głębokiej trosce o los wydawnictwa opublikowano w kilka miesięcy po zgonie redaktora 5 VIII 1820 „*Odezwę do profesorów Liceum Krzem. i grona Wołyńniaków*”, w której czytamy: „Redakcja o wydawaniu *Pamiętnika*, dopóty nie może być zapewniona, dopóki nie zbierze stosowny zapas materiałów na rok cały, ażeby później dla ich braku publiczność żadanego niedoznała zawodu. Dla czego tak Redakcja ma honor upraszać wszystkich pragnących przyczynić się swemi pracami do wzbogacenia *Pamiętnika Krzemienieckiego* aby raczyli piśmiennie przyrzec, że co rok pewną liczbę dostarczą pism aby *Pamiętnik* nie cierpiał nigdy ich niedostatku”³⁾.

Na apel odpowiedziała spora gromada osób, przyrzekając udzielić jak najdalej idącego poparcia powstającemu *Pamiętnikowi*. Nie sposób tu wszystkich nazwisk cytować, wymienię przeto kilka znanych jeszcze dziś osób, a mianowicie: Szymona Konopackiego, który w odpowiedzi na odezwę napisał: „*Starać się będę pomagać, aby *Pamiętnik Krzemieniecki* mógł się utrzymać*”, Antoniego Andrzejewskiego, oświadczającego: „*Co szczupła zdolność moja pozwoli, naychętniej przyniosę w ofierze temu dziełu poświęcającemu iż duch Czackiego ożywia nas jeszcze*”, Józefa Drzewieckiego: „*Z serca całego tak ważnemu ustanowieniu służyć mam za obywatelski obowiązek*” i wiele innych.

Widać więc z tego, że myśli i pragnienia Felińskiego były nie tylko jego osobistą tęsknotą i ideą, lecz stały się one już własnością całego kulturalnego Wołynia, skoro pomysł wydawania pisma nie ginie wraz ze śmiercią jego inicjatora, ale nurtuje wśród grona jego najbliższych współpracowników, stanowiących ówczesną elitę kulturalną Krzemieńca i jego okolicy. A do nich oprócz wspomnianych osób należeli: Paweł Jarkowski — bibliotekarz Liceum, Fr. Skarbek Rudzki, Wojciech Jarkowski, ks. Jan Julian Antonowicz, wicegubernator Filip Plater, Ludwik Kropiński, którego Ludgarda znana była w całej Rzeczypospolitej i który był obok Felińskiego drugą dumą Wołynia. Znalazłszy więc zrozumiały odzew w społeczeństwie rozglądnięto się niedługo za drugim redaktorem, który by przejął w spadku realizację projektów Czackiego, Felińskiego i grona ich serdecznych przyjaciół, rekrutujących się przeważnie z profesorów Liceum.

³⁾ Autograf odezwy do dziś dnia znajduje się w zbiorach pozostałych po J. I. Kraszewskim (Bibl. Narod.).

Zgromadzenie nauczycieli zebrane na sesji 7XI 1820 zamianowało „jeneralnym redaktorem” wychodzić mającego Pamiętnika Krzemienieckiego, ks. Alojzego Osińskiego, profesora literatury klasycznej i polskiej, który od 1806 r. pełnił w Krzemieńcu obowiązki nauczycielskie. Wybór—przyznać należy—b. trafny, bo rzeczywiście doskonały wychowawca „kwiatów wiosnianych z Czackiego ogrodu”, jak o sobie pisał Osiński, zamiłowany bibliograf, filolog, wytrawny znawca języka ojczystego, którego bogactwo i przepych chciał uprzystępnąć w 14 tomach słownika — dawał swoją pracą i rozległą erudycją pełną ręką, „że pod sterem jego wychodzący Pamiętnik stanie się w tym rodzaju wzorowem w Polsce pismem i że czytający go znajdą w nim taką naukę i przyjemność jaką w dziełach jego znajdują”. By nie zawieść pokładanych w nim nadziei — zabrał się kanonik katedry łuckiej żwawo do roboty. Pragnąc zainteresować społeczeństwo polskie, mieszkające poza Wołyniem, zaczyna przygotowywać artykuły, informujące bliżej o czasopiśmie.

W wychodzącej wówczas w Warszawie Gazecie Literackiej w nr 15 z dn. 10IV 1821 pojawia się artykuł pt. „Rzut oka na pisma periodyczne i o ich potrzebie na Wołyniu”, napisany przez „pustelnika z zamku królowej Bony”, pod którym to pseudem kryje się prawdopodobnie sam redaktor — Alojzy Osiński, a w parę dni potem w tej samej Gazecie Lit. w nr 16 z dn 17IV 1821 ukazuje się drugi artykuł pt. „Dalszy ciąg i zakończenie uwag pustelnika z zamku królowej Bony nad Pamiętnikiem Krzemienieckim”.

W pierwszym artykule — po nieco przydługim wstępie, w którym pustelnik przedstawił historię rozwoju dziennikarstwa od czasów Focjusza, patriarchy konstantynopolitańskiego — autor zastanawia się: „dlaczego na Wołyniu niema żadnego pisma periodycznego naukowego?”. Najwięcej jego zdaniem winien w tym jest „Krzemieniec, który będąc, że tak powiem, Stolicą nauk tej prowincji, posiadając tylu uczonych rodaków, tylu młodych literatów, nie przystąpił do tak pożądanego dzieła, który w wielu obudzić może talent pięknego pisania i z którego liczne mogą spłynąć korzyści”. A przecież warunki po temu są, bo „Kiedy dwie Nacieleż warunki po temu są, bo „Kiedy dwie Narodowe Trajedyje przez Wołynianów napisane,⁴⁾ wzbudziły nieznane dotąd uczucia i oklaski na ojczystej scenie, wśród samej stolicy dały się słyszeć chlubne odgłosy mianujące Wołyń siedliskiem polskich gienijuszów”.

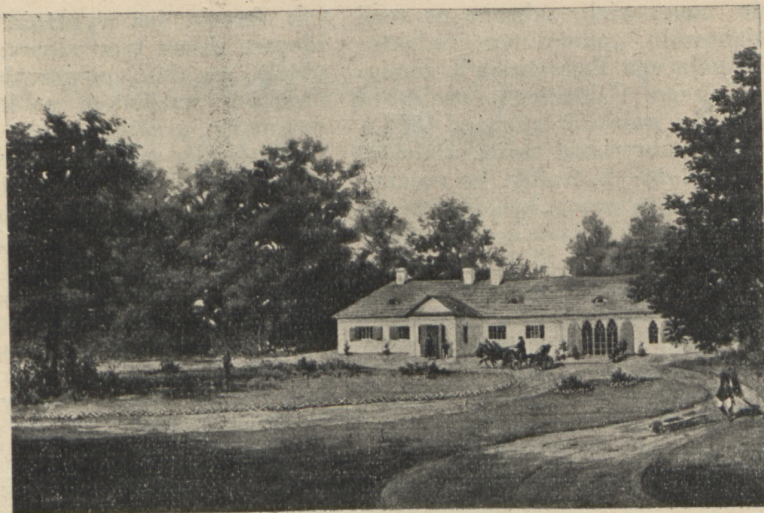
Zrozumiałą więc jest rzeczą, że tak zganiiony i równocześnie pochwalony Krzemieniec stara się nadal usilnie o wydawanie Pamiętnika ogłaszając w Gazecie Liter. drugi artykuł poświęcony tej samej sprawie, w którym pustel-

nik określa już wyraźnie charakter i oblicze ideowe pisma tymi słowy: „Pamiętnik Krzemieniecki ma być powszechnym (Uniwersel) poświęcony wszystkim naukom i sztukom wywołanym, a zatem może być przydatnym dla różnych klas mieszkańców, a przynajmniej większej ich daleko liczbie służący”. A zaś nieco dalej mówiąc o roli dzienników dodaje, że „dzienniki, do których liczby należeć będzie i Pamiętnik Krzemieniecki są to w pewny sposób nasi nauczyciele, są to nasi milczący mistrze, mający wiele wpływu, a może jedyni do rozkrzewienia ducha czasu, w którym żyjemy lub sprostowania błędnych mniemań i przesądów, które tylko dzielnym oporem i jasnym poznaniem rzeczy idą na wzdgarde i nikną bez powrotu”.

Ale to jeszcze nie wszystko, bo Pamiętnik Krzem. miał spełnić jeszcze pewną misję na Wołyniu, o której pustelnik w ten sposób informował czytelników: „Nie wiem czy jaka Prowincya w Polsce jest tak zapełniona guwernerstwem francuzkiem i tak zfrancuziała jak Wołyń: niezadługo zapomniemy oddawać dzień dobry po polsku, ach! w cóż się obróci nasza nieszczęśliwa polszczyzna?... Sądźmy, że Pamiętnik Krzemieniecki poczyta sobie za ważną powinność, przesądne w tej mierze wielu mniemania na dobrą skierować drogę, zaślepionym otworzyć oczy, a dobrze myślących utwierdzić w tem przekonaniu, że pierwsze wrażenia w młodości są niestarte, że młodzi wychowani po polsku dobrymi potem będą polakami. Te są ważne prócz wielu innych korzyści, które Pamiętnik Krzemieniecki przynieść może i powinien. Należy się też spodziewać, że on wprawi w pewną czynność młodych naszych literatów, że się obudzą uspięne pióra. Może też wśród tego milczenia wzniesie głos iaki drugi Feliński, lub nowy Jakób Russo powstanie”.

Jak bardzo zaś pustelnik wziął sobie do serca sprawę Pamiętnika, jak ukochał zamierzone dzieło, jak cieszył się ogromnie z jego bliskich narodzin, a jednocześnie lękał się o jego przyszłe losy—mówi nam o tym zakończenie artykułu: „Jeżeli który z dobrych moich przyjaciół przyniesie mi do mey pustyni Pamiętnik Krzemieniecki, pocieszę się w sercu, jeżeli w nim postrzęgę wspomniane dobrego pisma periodycznego zalety: jeżeli zaś nie uyrzę w nim tego co rad iestem widzieć, albo jeżeli go wcale oglądać nie będę, westchnę nad tymi co uczynili zawodnemi ziomków nadzieie i lza moia zrosi ten kamień, na którym czasem w mem schronieniu lubię kilka słów napisać, gdy wdzięczność podaie pióro do ręki”. Niestety i tym razem los nie sprzyjał wydawnictwu i chociaż redaktor przygotował już materiały do pierwszego zeszytu i nie szczędził trudów, zmierzających do opublikowania nadesłanych prac—oczekiwany i wymarzony Pamiętnik Krzemieniecki nigdy nie wyszedł z druku, bo na-

⁴⁾ „Barbara Radziwiłłówna” — Alojzego Felińskiego, wystawiona na scenie Teatru Narod. w 1817 r. i „Ludgarda” — generała poety Ludwika Kropińskiego.

Jan Konopacki mal.

Zbiory Poznańskiego T-wa Przyj. Nauk

Dworek w Gródku

trafiono na nieprzewidziane trudności, przekreślające od razu obmyślane plany.

Tak więc po raz drugi ambicje kulturalne Wołynia nie zostały spełnione: po raz drugi życie przekreśliło marzenia Czackiego, Felińskiego, Osińskiego i tylu innych!

Zdawałoby się, że po tylu niepowodzeniach, po tak wielkim a daremnym wysiłku Wołyń zrezygnuje ze swych planów i zamierzeń kulturalnych i wyrzeknie się myśli wydawania czasopisma,

Tymczasem jakby na przekór wszystkim przeciwnościom i trudnościom zjawia się na Wołyniu po raz trzeci w tym samym wieku myśl o stworzeniu czasopisma, nieco odmiennego od niedosłęgo Dziennika Wołyńskiego i Pamiętnika Krzemienieckiego. Zabiegał będzie o to — Aleksander hr. Chodkiewicz, generał W. P., chemik, literat, autor dziś zapomnianych tragedii, dramatów, powieści, a przy tym wszystkim dziwak i fantasta, ojczyźnie i nauce gorąco, ofiarnie oddany. Jemu to już dawno uśmiechał się projekt stworzenia prasy naukowej. On to sprowadził pierwszą w kraju prasę litograficzną i u siebie w domu — w Młynowie⁵⁾ drukował numery Gazety Warszawskiej i Miesięcznika Warszawskiego, a w r. 1836 śmiertelnie będąc chory zamierzał z Zawadzkiem⁶⁾ przystąpić do wydawania pisma „co ma jedynie na celu rozszerzenie nauk”. Prosił więc w liście, pisanym w Młynowie 30 XI 1836 r., J. Zawadzkiego: „Otwórz mi myśl swoją, a może Bóg pobłogosławi znowu usiłowaniom gorliwych w rozkrzewieniu nauk i rękodzieł, z niemi połączonych”. Chciał on

w ten sposób po powstaniu listopadowym ożywić ruch wydawniczy i stworzyć znowu coś na miarę „Pamiętnika Warszawskiego” z r. 1814⁷⁾ przy którego założeniu brał czynny udział.

Takich to więc poprzedników na niwie dziennikarskiej Wołynia miał Józef Ignacy Kraszewski, gdy w r. 1841 w Gródku obok Łucka przystępował do wydawania Athenaeum — „pisma zbiorowego”, poświęconego historii, filozofii, literaturze i sztukom. Mimowoli narzuca się pytanie, czy Kraszewski wiedział o nich? Stwierdzić należy, że projekty stworzenia czasopisma z początkiem 19 wieku na Wołyniu nie były mu obce, a dowodem tego znajdujące się w zbiorach pozostałych po nim materiały odnoszące się do dziennikarstwa wołyńskiego.

Gdyby chodziło o Chodkiewicza — Kraszewski znał go dobrze i cenił, a w swoich „Wieczorach Wołyńskich” tak pisał o nim: „Wokoło siebie rozlewał i dawał życie, budził do roboty, pomagał, zachęcał przykładem działał. Postać to jedna z najpiękniejszych swojego czasu, to potomek hetmański, który, oręż włożywszy do pochew, starał się w nowej sferze coś dla kraju uczynić i przodkować życiu nowemu. Imię Chodkiewicza stać powinno na Wołyniu obok Czackiego”. Wydaje się więc bardziej niż prawdopodobnym, że redaktor Athenaeum też wiedział i o zamysłach wydawniczych Chodkiewicza choćby tylko z r. 1836.

Zaznaczyć przeto należy, że Kraszewski interesujący wszelkimi przejawami życia kulturalnego Wołynia znał swoich poprzedników na niwie dziennikarskiej i redagując Athenaeum opierał się na opracowanych przez nich pro-

⁵⁾ Siedziba Chodkiewicza na Wołyniu, w pow. dubieńskim, między Dubnem a Łuckiem.

⁶⁾ Właściciel drukarni i księgarni w Wilnie i w Warszawie, drukował pierwsze tomy poezji A. Mickiewicza w r. 1822/23.

⁷⁾ Mowa tu o Pamięt. Warszaw. założonym jesienią r. 1814 przez J. Zawadzkiego, księgarza wileńskiego.

jektach i korzystał z pióra tych autorów, którzy przed laty 20 ofiarowali swoje pióra niedoszłemu do skutku Pamiętnikowi Krzemienieckiemu⁸⁾.

Tym wszystkim łatwo wytłumaczyć sobie możemy, dlaczego Athenaeum stało się pismem, które „było przydatnym dla różnych klas mieszkańców, a przynajmniej większej ich daleko liczbie służącym” — pismem, które rozmaitością treści miało „uczyć i bawić, a przybierając

⁸⁾ Na łamach Athenaeum ogłosił w r. 1842 Szymon Konopacki powieść poetycką pt. Święty Stanisław, a oprócz niego: Jaroszewicz w r. 1847 — Rewizja granic puszczy grodzieńskiej, Testament Bohotorynowicza, Drohiczyn, opis historyczny i wreszcie w r. 1849 Józef Drzewiecki przyjaciel Czackiego, zasłużony koło rozwoju Szkoły Krzemien. umieścić „beznamiętnie pisane „Pamiętniki”.

zawsze stosowny do przedmiotów ton mogło dogodzić rozmaitym gustom, rozkrzewiając dobry, zły karcąc i naprawiając”. Słowa te drukowane w 1821 w Gazecie Literackiej a propos Pamiętnika Krzemienieckiego możemy śmiało odnieść i do Athenaeum, które było jakby drugim, ulepszonym i rozszerzonym wydaniem Dziennika Wołyńskiego i Pamiętnika.

Tak więc dopiero w r. 1841 ziściły się tęsknoty Wołynia za własnym czasopismem, a Kraszewski dając go czytelnikom spełniał też i marzenia Czackiego, Felińskiego, Osińskiego, Chodkiewicza i wielu „osób gorliwych, których największym życzeniem było rozszerzenie światła w naszych prowincjach”.⁹⁾

⁹⁾ Cytat z odezwy do proferosów Lic. Krzemien, z dn. 5 X 1820 r.

Олександр МЕЛЬНИК
(Торчин)

ОСОБИСТІ РЕЧІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО У ТОРЧИНСЬКОМУ МУЗЕЇ

Чимало цікавих експонатів зберігається у Торчинському народному музеї. Багато із них надовго притягують до себе погляд відвідувачів. Хочеться роздивитися, помилуватися, уявити, як їх виготовляли, як використовували. До речей, які неодмінно зачаровують погляд, належать предмети, що були в особистому вжитку Юзефа Крашевського в його городоцькому маєтку. Це шафа, яка, очевидно, стояла в його вітальні, а також дзеркало великого формату. Історія їх дуже цікава...

Як відомо, с. Городок (нині Луцького району) Ю. І. Крашевський придбав 1840 року на торгах у м. Дубно. Незабаром перебрався сюди з молодю дружиною Софією. Разом з маєтністю отримав у володіння і селян, яких, за словами самого письменника було 130 душ... Мабуть, матеріальне забезпечення, інтер'єр маєтку були не зовсім хорошими. Бажаючи покращити становище, Ю. І. Крашевський замовив своїм кріпакам виготовлення вже згаданих шафи і дзеркала. Робота була виконана якісно. Та це й не дивно. Оскільки, селяни працювали не під примусом і нагаями, а добровільно. Новий власник ставився до них добре. Відомо, що в останні роки перебування письменника у Городку він навіть виплачував підданам кошти за роботу. За це у панському середовищі його почали зневажати і називали «паном-лібералом»...

Виготовлені речі знайшли своє місце в одній з кімнат маєтку Ю. І. Крашевського. Сьогодні можна тільки уявити як вони використовувались, як у дзеркало розглядали себе письменники і поети, які прибували до Юзефа-Ігнація в гості. Можливо, перед цим люстром приміряла різні плаття його дружина Софія. Часом дивився у нього і сам Ю. І. Крашевський. Для домашніх потреб використовувалась також дубова шафа.

Але прийшов 1848 рік. Були причини, що змусили письменника продати Городок і переселитися в новий двір у с. Губин (тепер Локачинського району). Виїжджаючи туди, мусив залишити багато своїх особистих речей, зокрема і згадані меблі. Тепер ними володіли інші власники Городка – пан Модзалевський і, пізніше, пан Юзеф Яжембровський.

Останній відомий тим, що здійснив перебувову маєтку. Там зберігав люстро і шафу. Навіть від вогню їх рятувати довелося: «У спекотне літо 1893 року поблизу маєтку спалахнула пожежа. Частина селянських садіб вигоріла. Вогонь пере-

кинувся і на панське дворище. Його теж не могли порятувати... У пана Юзефа Яжембровського вистачило статків відбудувати дім і садибу дещо схожою до тієї, яка була в роки перебування тут Юзефа Крашевського... Навіть уцілілі його речі зберігали»¹.

Далі, в роки Першої світової війни і революції, ці речі зберігалися в городоцькій родині Крищуків: Анна Іванівна Крищук (1835 - 1939) – селянка, яка була вихованкою Ю. І. Крашевського, добрими словами згадувала письменника, адже він навчив її читати і писати; допомагав їй син Андрій Петрович Крищук (1880 - ?) – знаний пасічник села, який беріг їх у 1940 – 1950-х роках.

Цікава історія віднайдення описаних експонатів. Цим необхідно завдячувати Світлої Пам'яті Гуртовому Григорію Олександровичу – відомому краєзнавцю, засновнику Торчинського історичного музею. Григорій Олександрович був знайомий з А. П. Крищуком. Отримував від нього стародруки XVII – XVIII століть. Одного разу Г. О. Гуртовий почув легенду про те, що в селі Городок у жовтні 1846 року побував Т. Г. Шевченко і гостював у родині Ю. І. Крашевського. Григорій Олександрович вирушив з учнями дев'ятого класу в Городок. Хоча була люта зима, заметіль, та це не зупинило запалених легендою ентузіастів. Похід був успішним, адже А. П. Крищук в подробицях розповів про легенду Т. Г. Шевченка і допоміг виявити різьблену шафу і дзеркало Ю. І. Крашевського². Було це у 1960 році. Тоді ж знайшли у Городку також інші речі польського письменника, але вони для перевезення і експонування не підлягали. А шафа і дзеркало з того часу стали одними з найцінніших експонатів у музеї...

Разом з тим, в різний час Григорієм Олександровичем було виявлено і книги з бібліотеки Юзефа Крашевського. Серед них - видання початку – першої третини XIX ст. На одній із книг – Словнику польської мови Самуеля Богуміла Лінде, 1808 року видання – проглядається напис: «J. Ign. Kraszewski». Під час екскурсій Г. О. Гуртовий неодноразово наголошував, що це особистий підпис відомого повістяря. Ця книга, як і інші, експонується у вітрині Торчинського музею. Поряд із ними лежать твори Ю. І. Крашевського українською, російською, польською мовами різних років видання. Окремі з них видані ще в XIX ст., зокрема спогади письменника про Полісся, Волинь і Литву.

Влітку цього року експозиція, присвячена Юзефу Крашевському, поповнилася ще одним вартим уваги експонатом – наковальню циганської родини Пенцаків з Городка. Збереглися оповіді, за якими на цій наковальні виготовлялися речі, необхідні для господарського вжитку у маєтку Крашевського. Навіть імена ковалів відомі...

Оглядаючи експонати Ю. І. Крашевського ще

раз переконаємось – кожна річ має свою історію. Для того, щоб не тільки почути і прочитати, але

й побачити на власні очі, запрошуємо у Торчинський музей!

Стенд присвячений Юзефу Крашевському. Торчинський музей. 2012 р.

Меблі І. Ю. Крашевського в експозиції Торчинського музею. 2012 р.

1. Гуртовий Г. Городок. Історична доля села Городок Луцького району: Історико-краєзнавчі нариси / Г.О.Гуртовий. – Луцьк: Надстир'я 2011. – С. 48.

2. Пилипчик Н. Формування приватної колекції Гуртового Григорія Олександровича / Н. Пилип-

чик // Волинський музейний вісник: Музеї у дослідженні та збереженні пам'яток культурної спадщини західноукраїнських етнічних земель. Наук. зб.: Вип. 4 / упоряд. А. Силук, Є. Ковальчук. – Луцьк, 2012. – С. 28

Олександр ДЕМ'ЯНЮК
(Луцьк)

ВИКОРИСТАННЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ ЮЗЕФА ІГНАЦІЯ КРАШЕВСЬКОГО В НАВЧАЛЬНОМУ КУРСІ «ТУРИСТИЧНЕ КРАЄЗНАВСТВО»

Становлення новітньої Української держави нерозривно пов'язане із усвідомленням своєї автентичності місцевим українським населенням. Важливу функцію у цьому напрямку покликана виконувати навчальна дисципліна «Туристичне краєзнавство», яка вивчається студентами напрямку підготовки «Туризм». Схоже завдання мають виконувати й суміжні до неї навчальні предмети, серед яких: «Волинське краєзнавство», «Історичне краєзнавство» та ін.

Особливої уваги у розрізі дослідження та вивчення історико-краєзнавчих особливостей волинського краю заслуговують праці авторів, які з різних ідеологічних, політичних чи національних причин були забуті або замовчувані, а їхня культурно-історична спадщина була невідомою для пересічного волинянина. Аналіз такого роду праць дасть змогу не лише відкрити призабуті імена дослідників Волині та вивчити їхні твори, але й ознайомити студентів із життям і побутом волинського населення, його заняттями, особливостями культурно-національного та етнічного розвитку, проаналізувати долю пам'яток архітектури, у тому числі й тих, які не дійшли до нашого часу.

Одним із таких забутих дослідників волинського краю був поляк за національністю та краєзнавець за покликанням Юзеф Ігнацій Крашевський (роки життя – 1812–1887), життя, творчість та наукові пошуки якого пов'язані з Волинню. Тут він проживав протягом двадцяти років, тут він вивчав і описував побут місцевого населення, тут він робив замальовки пам'яток волинської старовини.

Навчальний курс з дисципліни «Туристичне краєзнавство» передбачає ґрунтовне вивчення історичних особливостей, адміністративний поділ, природні ресурси, природно-заповідний фонд, місцеві легенди, історію населених пунктів та його населення окремо взятих регіонів як Волинської області, так і Волині в цілому. При розгляді більшості тем можна використовувати напрацювання Ю. Крашевського, який залишив по собі значну краєзнавчу і літературну спадщину.

Для вступної лекції з предмету «Туристичне краєзнавство», на наш погляд, доцільно використати характеристику волинського краю, подану Ю. Крашевським у «Вечорах волинських»: «Кра-

сива та Волинь. З однієї сторони Буг, з другої Тетерів. Не був Бог скупим до цього краю. Славні річки, великі ліси, урожайні поля, камінь – маємо під руками все, що душа і тіло забажати може. І чого тут немає! Навіть історичних пам'яток, того безкоштовного скарбу, у нас більше, ніж у сусідів, замків і замчиськ, могил, кам'яних сокир престарих. На Бога, чого тут немає! Є тут і степ і гори, хто їх не любить і пуща і болота, і Полісся страшливе, і піски з дюнами, і чорнозем – одним словом, хто що запрагне, те собі вибере. Край мальовничий і розмаїтий» [4, 6–7].

Звісно, що розпочинати знайомство студентів з історико-краєзнавчими роботами та оцінками Ю. Крашевського необхідно після пояснення обставин, які пов'язують польського діяча з волинським краєм, з біографічними даними «волинського періоду» автора.

Вперше Ю. Крашевський відвідав Волинь у березні 1834 р. Гостював він у Антонія Урбановського в с. Городець та Юзефа Стаховського в с. Осове Луцького повіту (тепер – Рівненська область). На два десятки років (1838–1860 рр.) доля пов'язала Ю. Крашевського з Волинню у 1838 р., коли він разом із дружиною Софією Вороничівною перебрався із родового маєтку в с. Довге та орендував с. Омельне Луцького повіту (тепер – Ківерцівський район). Тут краєзнавець заклав парк, залишки якого збереглися до наших днів. У 1840 р. Ю. Крашевський стає власником с. Городок цього ж повіту (тепер – Луцький район), де, з-поміж інших занять, проводить археологічні розкопки та формує приватний музей-колекцію.

У 1848 р. Ю. Крашевський купує с. Губин Луцького повіту (тепер – Локачинський район). В листі до брата Луція краєзнавець пише: «В маєтку в Губині маю 1000 моргів лісу, а в ньому сарни, кабани, тетереви, зайці, а по полях – куропатки..., якби лише час і дозвіл на полювання мати, можна в тому собі догодити...» [1, 169].

Територію сучасної Волинської області родина Крашевських (але аж ніяк не територію Волині) залишає у 1853 р., переїжджаючи в губернське волинське місто – Житомир. На той час, за спогадами Ю. Крашевського, у губернському центрі мешкало 20496 осіб, з військовими та тимчасово прибулими – понад 30 тис. мешканців [1, 239].

Спочатку Ю. Крашевський обіймав посаду куратора Житомирської гімназії, згодом ще й став художнім директором Житомирського театру. Про період свого перебування в Житомирі він писав: «Школи, перш за все, і шкільні справи, дирекція театру, котрий заново обладную і розраховую поновити гардероб» [1, 356]. У 1860 р. Ю. Крашевський залишив Волинь та виїхав з родиною до Варшави. Бібліографи Ю. Крашевського запевняють, що в Житомирі дослідник Волині побував ще лише один раз – на весіллі своєї доньки Констанції, яка вийшла заміж за місцевого шляхтича

Б. Лозінського.

Ю. Крашевський полюбляв мандрувати. Це було викликано різними обставинами. Але незважаючи на те чи це була подорож до тітки на зимовий відпочинок в с. Городелі (тепер – Володимирецький район Рівненської області), чи це була поїздка до Києва і Одеси у судових справах він завжди вів подорожні записи, робив замальовки, збирав і купував стародруки, рукописи, твори народного промыслу та мистецтва. Наслідком цих подорожей ставали твори літературного, краєзнавчого та публіцистичного характеру. Ю. Крашевський відвідав і описав значну кількість населених пунктів Волині. Серед них найбільш живописно ним змальовано зовнішній вигляд та побут жителів Луцька, Олики, Чортківська, Городка, Жидичина, Колок, Ківерець, Заборолі (тепер – Волинська область), Степані, Млинова, Острога, Дубна (тепер – Рівненська область).

Безсумнівно, що неocenенною працею для вивчення побуту місцевого волинського населення у першій половині XIX ст. стала розвідка Ю. Крашевського «Спогади Волині, Полісся й Литви» («Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy»). Вперше ця праця була видана у Вільно в 1840 р., перевидавалася у Польщі в 1860 та 1985 рр. Крім цієї публікації, при вивченні окремих тем курсу «Туристичне краєзнавство», можуть використовуватися матеріали інших робіт Ю. Крашевського: «Вечори волинські» («Wieczory Wołyńskie»), «Нотатки Адама Полянського, дворянина короля Яна III» («Adama Polanowskiego dworzanina krola IMCI Jana III notatki»), альбому малюнків з волинськими краєвидами та архітектурними пам'ятками «Альбом видів Волині, Полісся і Литви», листування з рідними та знайомими, яке під час перебування Ю. Крашевського на Волині та Поліссі здійснювалося через його довірену особу – лікаря з містечка Дубровиця (тепер – Рівненська область) В. Цвікліча та увійшло до збірки епістолярної спадщини Ю. Крашевського «Листи до родини. 1820–1863» («Listy do rodziny 1820–1863»). Заслужують на увагу й художні твори Ю. Крашевського, написані на Волині: «Будник», «У бабуні», «Хата за селом», «Історія кілка в плоті», «Остап Бондарчук», «Історія Савки», «Уляна», «Ярина» та інші.

Ю. Крашевський був активним учасником краєзнавчого руху на Волині в середині XIX ст. За розпорядженням Волинського губернатора М. Синельникова Ю. Крашевському, як голові Волинського губернського статистичного комітету, було доручено зробити опис пам'яток історії та культури волинського краю. За чотири тижні він об'їхав значну частину волинських повітів, власноруч робив детальні замальовки архітектурних пам'яток Волині. Завдяки художнім роботам Ю. Крашевського наші сучасники мають можливість уявити загальні риси міської брами в Острозі, замків у Корці, Острозі, Дубно, Клевани (тепер –

Рівненська область); Олиці, Чортківську, кляштору тринітаріїв у Луцьку, ратуші в Олиці (тепер – Волинська область).

Щодо замків, то Ю. Крашевський дослідивши та проаналізувавши оборонні потужності Луцького, Острозького, Чортківського, Дубенського, Олицького замків, які на той час перебували у хорошому стані, прийшов до висновку, що споруди такого типу могли довго витримувати військові ворожі набіги.

Важливим інформативним матеріалом для майбутніх працівників сфери туризму та організаторів дозвілля є описи міст і сіл, залишених нам Ю. Крашевським. Описуючи населений пункт, дослідник не лише детально змальовував житла заможних верств населення та бідних, але й подавав тонку психологічну характеристику його жителів. У своїх працях автор критично зображує різні верстви суспільства, образ волинського селянина подається з більшою об'єктивністю та незаангажованістю.

Досліджуючи історію Луцька Ю. Крашевський детально описує замок Любара, кляштор тринітаріїв, міські будівлі. Цікавим видається характеристика місця розташування Лучеська-Луцька, подана Ю. Крашевським у «Спогадах Волині, Полісся й Литви»: «Місто лежало в долині між лугами Стиру. На горі ще було замчище. Здалеку предстала перед нами чудова кафедра і вежі декількох інших костелів та церков, але очі мої з ненаситною цікавістю були обернені на мури напівсферичного замку з вежами, які темніли здалеку на горі замку Вітовта!» [3, 1–2]. Щодо самого повітового центру, то автор «Спогадів ...» змальовує типову картину провінційного російського містечка середини XIX ст.: «дерев'яні маленькі будиночки, закіптявілі єврейські корчми, схилені хатки..., вулиця замість бруківки вимощена прорізнаним помостом» [3, 2].

Формулюючи свою версію часу заснування та походження назви міста, Ю. Крашевський пише: «першооснову міста, швидше місця, поселення, відносить дехто задалеко, аж у 698 р., коли орда ятвягів і деревлян на чолі з Дулібом чи Луком тут осіла» [3, 17]. На сторінках «Спогадів ...» знаходимо, з-поміж іншого, повідомлення про 1085 р. – дату, яка сьогодні офіційно визнана першою літописною згадкою про Луцьк – приїзд до міста князя Ярополка з родиною.

З-посеред пам'яток архітектури тогочасного Луцька, то Ю. Крашевський зупиняє свою увагу на найкраще збереженому, на його думку, оборонному об'єкті середньовічної доби, а саме – Луцькому замку (замку Любарта). Він зазначав, що багато бачив замків, але жоден з них не видався йому таким поважним і гарним як Луцький замок, що «можливо, ім'я Вітовта чарівності йому додає» [3, 3]. Описуючи зовнішній вигляд Луцького замку, дослідник резюмує: «Був він колись

міцним і витримав не одну важку облогу. Навколо нього воли Стиру і Глушця, стоїть на високій горі, яку підмиває вода, а навесні, розливаючись, оточує його широкими розливами, роблячи недоступним» [3, 3]. Із тексту «Спогадів ...» дізнаємося, що в період перебування Ю. Крашевського на Волині добре були збереженими окольний мур, замкові вежі, в'їзна вежа.

Серед культових споруд Ю. Крашевський згадує про костел Святої Трійці, який у час перебування дослідника у Луцьку уже був зруйнований, а на його місці функціонувала повітова школа. У контексті опису історичної долі костелу Святої Трійці, дізнаємося про діяльність місцевих культурно-просвітницьких діячів Г. Фальчевського, за активного сприяння якого у 1539 р. було зведено мури костелу; С. Рупневського, який після пожежі 1724 р. профінансував відбудову храму та його покрівлю.

Іншим, широко представленим у історико-краєзнавчій спадщині Ю. Крашевського, волинським містом був губернський Житомир. Значний час провів у ньому дослідник волинської минувшини, а отже й залишив нащадкам своє бачення та свої спостереження життя житомирських міщан та жителів навколишніх населених пунктів. Так, у нарисі «Вечори волинські» Ю. Крашевський відзначив, що «місто займає величезний обшир, що закінчується на всі боки не передмістями, а сільськими фільварками, хатами, розсипаними по гаях, будиночками в садах, тим, що колись становило саме місто. Його оточують такі володіння колишніх міщан, в яких ще не зустрінемо вілл на кшталт заграничних, зате є особняки і просторі халупи. Велика кількість дерев і зелені надають цим околицям веселого вигляду. Місто віддалене від крайніх повітів губернії, з ним важко підтримувати зв'язок» [4, 115]. Щодо населення Житомира, то, на думку дослідника, «як і в давні часи, є місцем проживання шляхти, яка принесла сюди свій звичай збиратися в тісному колі і милуватись тишею. Усі живуть, як на селі добрі сусіди, не розкішно, по господарськи і більше перебувають дома, ніж поза домом. Спосіб життя всюди непоказний, скромний, тихий» [4, 116].

Значний краєзнавчий матеріал залишив Ю. Крашевський ще по одному повітовому місту Волинської губернії – Староконстантинову (тепер – Хмельницька область). Не зважаючи на доволі неприглядний стан містечка, дослідник вважає його надзвичайно важливим населеним пунктом для Волині через наявність тут величезних складів із продуктами і товарами, які потупають сюди звідусіль, а насамперед від українських чумаків, які своїми мажами транспортують до Криму волинську пшеницю та інші товари місцевого виробництва. Щодо Староконстантинова, то Ю. Крашевський залишив такий його опис: «Містечко зсередини розсипане, вбоге, негарне; в ньому дві

відновлені церкви з руїн домініканського костелу; скромний костел капучинів становить єдину оздобу... В'їхавши до містечка, мене так вразила будова синагоги особливого східноізраїльського смаку, оточена східцями, ганками, оздобленими дошками, що я, незважаючи на краплі дощу, мусів зупинитись і замалювати. Потім, ніде не зупиняючись, вирушаємо до костелу капучинів на відправу. Це костел скромний, чистий, милий, захоплюючий до моління» [2, 78].

Побіжно згадаємо й про інші населені пункти Волинської та суміжних з нею областей, які у середині XIX ст. входили до складу Волинської губернії та об'єднувалися поняттям «Велика Волинь», які описував у своїх історико-краєзнавчих нарисах та подорожніх записках Ю. Крашевський. Доцільно мабуть буде розпочати із характеристики найзахіднішого містечка Волині, яке описане дослідником у «Вечорах волинських» – Устилугу (тепер – Любомльський район). Автор звертає увагу на вигідне розташування цього прикордонного населеного пункту, яке мало би вплинути на його піднесення та перетворення на «вогнище торгівлі». Однак за доби Ю. Крашевського це «одне із найбільш бідних містечок краю». Від колишньої величі залишились «руїни палацу на горі... і мури капучинського костелу в оточенні дерев'яних халуп і єврейських корчм» [4, 18].

Вивчаючи із студентами історико-краєзнавчі особливості Маневиччини також необхідно вернутися до характеристик Ю. Крашевського. Так, про Чорториськ (тепер – Старий Чорториськ Маневицького району) він описує місцевий князівський замок, від якого на ту пору залишились «лише голі мури з орлами на щитах, вал високий і глибокі яри» [2, 63], кляштор, костел домініканців, подає історичні відомості про цю місцину, її власників та мешканців. Подаючи опис с. Оконськ Ю. Крашевський зазначив: «Недалеко від поштового шляху знаходиться тут неглибоке окно, з якого вода виходить» [2, 68]. Щодо Колок, то краєзнавця зацікавило торгівельне життя цього володіння князів Радзівілів. Він записав, що на ярмарок на день Святого Петра «з'їжджалися купці з Литви і, навіть, з Бердичева», а тривав він «за добрих часів аж до двох тижнів» [2, 67].

Ю. Крашевський подав деяку інформацію і про містечко Янівка Луцького повіту (тепер с. Іванівна Рожищенського району). Сама Янівка «містечко дуже маленьке й майже нікому на Волині не відоме» не викликала у автора опису особливого захоплення: декілька хат посеред піску і покручених сосен, дерев'яні жидівські крамнички, напівпорожня корчма, порожній великий бернардинський костел і великий ринок, який в день ярмарку заповнювався впритул до костелу. Тільки раз на рік, під час ярмарку на день Святих Симона та Юди (28 жовтня), життя в Янівці пожвавлювалося [2, 17]. Туди пішки й верхи стіка-

лися мешканці сусідніх сіл і містечок.

Старовинні волинські містечка, які тепер входять до складу Рівненської області, також знаходяться на сторінках творів Ю. Крашевського. Так, Про м. Дубно мандрівник записав, що «євреїства тут як саранчі, і ніде, окрім може славного Бердичева, немає євреїчків жвавіших, охочих до послуг» [4, 86] і звідси він робить висновки, що містечко може стати центром торгівлі. На заваді цьому у середині XIX ст. стало кілька факторів. Найголовніші – занепад Дубенських контрактів та спекуляція навколишніми землями, що аж ніяк не сприяло пожвавленню торгівлі в регіоні. Згадуючи про Остріг, Ю. Крашевський відводить головне місце у відносному благополуччі цього населеного пункту власникам округи князям Острозьким.

Описуючи містечко Славуту (тепер – Хмельницька область), Ю. Крашевський захоплено висловлюється про його впорядкованість, наявність в ньому фабрик з виробництва сукна, ковд, паперу. Опис палацу князів Сангушків, костелу Святої Дороти, крамниць зрештою закінчується висновком автора про те, що Славута з-поміж волинських міст вирізняється вищим ступенем «цивілізації» [2, 197].

Ще однією складовою історико-краєзнавчої спадщини Ю. Крашевського стали описи побуту та звичаїв місцевого населення, що дає змогу більш образно уявити життя пересічних мешканців Волинської губернії в середині – другій половині XIX ст. Найперше, на що необхідно звернути увагу студентів, був факт поділу Ю. Крашевським усього населення губернії на поліщуків та власне волинян. Межу між їх розселенням він вбачав по лінії розмежування лісів та лісостепу. А волинські ліси за його описом «починаються за Ківерцями, тягнуться безперервно аж до Пінська» [2, 41]. У результаті своїх подорожей та осмислення побачених умов життя, побуту та одягу він робить висновок про кращий економічний стан Волині.

Описуючи хату заможного поліщука, він зазначав: «заболочене подвір'я, оточене хлівцями різної форми і величини, протоптана стежка до сіней, в яких повільно походить вгодований кабан та вмощуються до сну кури. ... Хата з піччю, біля печі – лава, в глибині – початі кросна, колиска дитяча і стіл, також оточений лавами..., біля дверей стоїть цебер, ражка, горщики на полицях і стара кварта... В кутку під образами – хлібна діжа, що, як шановна, зайняла почесне місце під опікою Божої Матері, яка розпростерла над нею свій зоряний плащ» [2, 15–16].

Змальовуючи хати на Волині, Ю. Крашевський вказує, що «вони чисті й впорядковані, побудовані з дерева і глини, чисто побілені, з призьбою, оточені деревами і плотом, який виготовлений, за браком дерева, із землі та гною» [3, 110]. На відміну від поліщуків, які освітлювали домівки лу-

чиною, в «безлісій Волині» для цієї мети використовували стебла трави «коров'яку», які мочили, як коноплі, сушили, обтирали і палили серцевину, як свічки [3, 110].

Про господарство поліщуків Ю. Крашевський занотує, що воно цілком залежить від лісу, вирубки і торгівлі деревиною, виробництва поташу, добування смоли, виготовлення виробів з кори тощо.

На сторінках праць Ю. Крашевського знаходимо описи визначальних рис характеру волинян. Ось один із них: «Волинський люд має сумну міну, покірно кланяється і навіть падає до ніг за найменшу поміч або добре слово... Люд, послухний і добрий при повільному з ним обходженні, у серці гордий, довго пам'ятає образу, напевно, на час помсти. Пани, які забувають, що і вони люди, часто розплачуються життям за своє нелюдське обходження з ними. Але навзаєм, що то за прив'язаність до добрих панів, що за почуття вдячності, яка його стійкість!» [3, 111].

Щодо одягу волинян і поліщуків, то дослідник зауважує, що волиняни носили свитки брунатного кольору (на свята – білі та світло сірі), обшиті червоними шнурами навколо коміра, кишень, рукавів. Головним убором для них слугував важкий каптур, прикрашений шнурами. Необхідним атрибутом одягу поліщуків був шкіряний пояс з набитими мідними гудзиками, з якого звисала калитка з люлькою, кресалом та кременем. Шапки у поліщуків були смужкові чи сукняні оброблені шнурами.

Свої подорожні спостереження та помітки Ю. Крашевський органічно включав до художніх творів, таких як «Уляна», «Будник», «Остап Бондарчук», «Хата за селом» та інші. На сторінках цих творів нерідко знаходимо описи волинських сіл. Так, у повісті «Уляна» «через село тягнеться багниста вулиця, де-не-де її перетинає стежка від хати до селянської стодоли», усі житла «однаково низькі, непоказні, і той самий чорний дим завжди піднімається над їхніми димарями» [5, 7]. Інше волинське село в «Ярині» теж витягнулося в одну вулицю, однак з дерев'яною церквою, цегляною корчмою, млином, ставком, а поруч проліг поштовий тракт [6, 268]. Опис ще одного села з «Хати за селом»: «Було собі... невеличке село ... лежало воно в долині, що скидалася швидше на яр. Над ним, на широкій рівнині, простягалися золотаві ниви, перетяті невеличкими чорними перелісками; серединою села бігла вузесенька річечка, що утворювала чималий став. Хати, що поприліплювалися на схилах яру, весело білили у зелених віночках дерев, поглядаючи на свій відбивок у чистій воді ставу... Тож село тее, розростаючись, все далі й далі посувалося ярком понад річкою, і що раз, то нова хатка починала біліти серед кушів ліщини та терну, яким поросли схили долини» [7, 8], або ж «лежить у долині між двома пагорбами.

Один з цих пагорбів покритий молодим дубовим ліском, другий голий і покряний на скиби, що вже поросли травою. Обидва вони поступово переходять в зелений луг, позолочений квітнучою калюжницею... Під горою стоять хати, кожна проти свого города» [8, 129–130].

Разом з тим, Ю. Крашевський чітко розмежує відмінність між житлами Полісся й етнографічної Волині: «Хата волинського селянина варта того, щоб зупинити на ній увагу. Мене не дивує міцна, збудована з круглих колод на моху хата поліщука, вкрита драницями, з міцними підвалинами, з надійними кроквами. Небагато хисту треба, щоб зробити такий будиночок, коли є все, що для цього потрібно. При більшому старанні з цього ж матеріалу можна було б спорудити навіть щось порядніше, принаймні красивіше. Але на Волині, де часто цілі села не мають і різки лісу, де з матеріалом дуже важко, селянська хата викликає таку ж повагу, як наприклад, мазанка в бессарабському степу» [8, 131].

Поряд із описом населених пунктів Волині, життя та побуту волинян, пам'яток архітектури Ю. Крашевський залишив по собі чимало власних замальовок: башти Свидригайла у Луцьку, замку у Клевані, ратуші в Олиці, архітектурних пам'яток Дубна й Острога. Ці малюнки опубліковані у перевиданнях «Спогадів Волині, Полісся й Литви», здійснених у 1860 р. (Париж) та 1985 р. (Варшава), у різноманітних збірниках, пов'язаних зі вшануванням пам'яті Ю. Крашевського. Вони зберегли зображення багатьох уже нині неіснуючих пам'яток Волині, а також сприяли у 1920–

1930-х рр. відновленню попереднього вигляду окремих з них.

Таким чином, історико-краєзнавча та літературна спадщина Ю. Крашевського є важливим джерелом для підготовки та викладання університетського курсу «Туристичне краєзнавство». Вона містить значний краєзнавчий матеріал з історії населених пунктів Волині, їх архітектури, побуту та звичаїв місцевого населення.

1. Kraszewski J.I. Listy do rodziny 1820–1863. / J.I. Kraszewski; Opr. W. Danek. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1972. – 534 s.
2. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy / J.I. Kraszewski. – Wilno: Nakład i druk T. Glucksberga, 1840. – Т. I. – 232 s.
3. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wolynia, Polesia i Litwy / J.I. Kraszewski. – Wilno: Nakład i druk T. Glucksberga, 1840. – Т. II. – 206 s.
4. Kraszewski J. Wieczory Wolyskie / J. Kraszewski. – Lwow, 1859. – 189 s.
5. Крашевський Ю.І. Уляна. Поліська повість // Крашевський Ю.І. Повісті / Пер. з пол. В.П. Іванисенка. – К.: Дніпро, 1979. – С. 5–86.
6. Крашевський Ю.І. Ярина // Крашевський Ю.І. Повісті / Пер. з пол. В.П. Іванисенка. – К.: Дніпро, 1979. – С. 225–330.
7. Крашевський Ю.І. Хата за селом: Повісті // Ю.І. Крашевський; пер. з пол. П. Погребної. – К.: Дніпро, 1967. – 315 с.
8. Крашевський Ю.І. Остап Бондарчук // Крашевський Ю.І. Повісті / Пер. з пол. В.П. Іванисенка. – К.: Дніпро, 1979. – С. 127–224.

Олександр КУЧЕРЕНКО
(Луцьк)

ЛІТЕРАТУРНЕ ВОЛИНЕЗНАВСТВО: ІСТОРИЧНІ ПОСТАТІ ВОЛИНСЬКОГО КРАЮ (XIII – ПОЧ. XX ст.)

Історія красною письменства Волині та його сьогодення є складовою героїчного і трагічного літопису нашого краю, невичерпним духовним джерелом для невтомних дослідників творів вітчизняної і світової літератури, для всіх тих, «хто прагне наполегливо оберігати культуру, створену попередніми поколіннями і примножену ним самим» [4, 4].

Актуальними залишаються слова визначного російського літературознавця, академіка Д.С.Лихачова, що стали епіграфом для бібліографічного покажчика «Літературна карта Волині», виданого за часів горбачовської перебудови в СРСР: «Понять литературу, не зная мест, где она родилась, не менее трудно, чем понять чужую мысль, не зная языка, на котором она выражена».

Розвиваючи думку російського вченого, український літературознавець і педагог О.О. Рисак у передмові до покажчика написав: «Дбати про екологію культури, охороняти духовне середовище – найкращий обов'язок кожної цивілізованої людини, кожного громадянина своєї батьківщини» [4, 3].

Впорядкований ним покажчик містив короткі біографічні довідки про письменників та членів літературних об'єднань, котрі народилися, проживали або проживають на Волині, їх твори та літературу про життя і творчість у хронологічному порядку. «Літературна карта Волині» була розрахована для викладачів вузів, вчителів загальноосвітніх шкіл, бібліотекарів, лекторів, журналістів, студентів та учнівську молодь – на всіх тих, хто захоплювався літературним краєзнавством Волинської області.

Відбір матеріалу закінчено у 1986 році, лише подекуди зроблено окремі доповнення.

Бібліографічний опис здійснено згідно з ГОС-Том 7. 1-84 «Библиографическое описание документа» [4, 5].

Відповідно до політичних реалій радянських часів у «Літературну карту Волині» включено довідковий матеріал наступного змісту:

Письменники дореволюційного періоду.

Письменники радянського періоду.

Члени літературних об'єднань.

Іменний покажчик письменників дореволюційного періоду.

1. Літописці

1. Братковський Д.Б.
2. Висоцький (Wysocki) Владзімеж
3. Вишенський І.
4. Добриловський Ю.
5. Жоравницький І.
6. Запольська (Zapolska) Габрієля
7. Крашевський (Kraszewski) Юзеф Ігнаци
8. Куліш П.О.
9. Левицький М.П.
10. Мальчевський (Malczewski) Антоній
11. Матулівна Ніна
12. Мачтет Г.О.
13. Пчілка Олена
14. Українка Леся
15. Фелінський (Felin'ski) Алойзи
16. Фелінська Єва
17. Чацький Тадеуш

Слід зазначити, що всі вищезгадані особистості жили і діяли на Волинській землі у різні періоди історії Русі-України.

У створенні Галицько-Волинського літопису як інформатори про окремі події брали активну участь тисяцький Дем'ян, боярин В'ячеслав Толстий, дядько Мирослав, стольник Яків, двірський Андрій, тисяцький Димитр. Автором зводу про Волинського князя Володимира Васильовича В.Паращуто вважає Володимир-Волинського єпископа Євстигнія.

Друга частина (власне Волинський літопис) охоплює 1262-1291 р.р. Основний текст літопису пронизує ідея єдності Русі [4, 6].

Спустошлива монгольська навала послабила колишню могутність галицько-волинських князів, на землі котрих давно зазіхали польські та литовські володарі. З 1340 по 1569 р.р. наш край перебував у складі Великого князівства Литовського, а після Люблінської унії 1569 р. потрапив під владу об'єднаної Польсько-Литовської держави, що мала назву Річ Посполита.

Проти польської шляхти активно виступав український поет Іван Жоравницький (рік народження невідомо – 1589), який навчався грамоти у Жидичині, а пізніше служив у канцелярії Луцького міського уряду. Він був луцьким шляхтичем, але писав свій «Пасквіль з 1575 року» мовою, наближеною до народної. За напад на маєтки і вбивство королівського секретаря Б.Гнівоша в селі Свинюхах (нині – Привітне Локачинського району) засуджений на смерть і страчений 1589 року [4, 8].

У 70-х р.р. XVI ст. в Луцьку мешкав визначний український полеміст Іван Вишенський (прибл. 1545-1550, містечко Судова Вишня на Львівщині – 20-і р.р. XVII ст. Афон (Греція)), який гнівно засуджував Берестейську унію 1596 року. Високо оцінюючи його творчість, відомий український письменник Олесь Гончар написав: «Відтоді, як озвалася Україна вогнистими памфлетами Вишенського, відтоді й понині на всіх історичних

шляхах українське слово було речником духу народного, співучим і чистим виявом сили народу, його ідеалів, його вдачі, його мужності і незламності» [4, 7].

Сатирично висміював тогочасну дійсність український громадський діяч і поет Данило Богданович Братковський (II пол. XVII ст., – 15.XI.1702 р., м. Луцьк) у збірці віршів польською мовою «Світ, розглянутий по частинах» (1697), в якій гнівно засудив свавілля і ненаситність польської шляхти. Виступаючи на захист пригноблених, відчайдушний поет сміливо проголошував ідеї рівності всього люду.

Він взяв активну участь у селянсько-козацькому повстанні проти польських магнатів у 1702-1704 р. За це його було засуджено до смертної кари і страчено в Луцьку 15.XI.1702 р. [4, 6].

Наприкінці XVIII ст. відбулись три поділи Польщі. Внаслідок III-го поділу Польщі між Австрією, Пруссією та Росією, що стався 1795 року, Польська держава зникла з політичної мапи Європи. Волинський край відійшов до складу Росії. Поляки розпочали боротьбу за відновлення своєї державності. Велике враження на російського царя Олександра I справляв польський вчений і діяч в галузі освіти Тадеуш – Ігнаці – Цезар – Августин – Йосип – Іоанн – Непомук – Онуфрій Чацький (28.VIII.1765 р., с. Порицьк, тепер – Павлівка Іваничівського району на Волині – 8.II там же). З 1803 року він працював «візитарем» (інспектором) училищ Волинської, Подільської та Київської губерній, був одним з організаторів Вищої Волинської гімназії в Кременці (1805), переименованої згодом на Кременецький ліцей.

Бібліотека Чацького в Порицьку нараховувала понад 8,5 тис. стародруків (а з брошурами – більше 20 тисяч) і 1558 рукописних томів. Цією бібліотекою користувався відомий російський письменник та історик, основоположник сентименталізму в російській літературі М.М.Карамзін.

Про особистість Тадеуша Чацького схвально відгукувався великий український поет Т.Г.Шевченко в російській повісті «Варнак»: «Мир праху твоему, благородный Чацкий. Ты любил мир и просвещение! Ты любил человека.»

Тіло Чацького було поховано в Порицьку, а серце – в золотій урні – в бібліотеці, заснованій ним гімназії.

Перу Чацького належать наступні праці «Про литовські та польські закони», «Про татар», «Про назву «Україна» і зародження козацтва» [4, 17-18].

Крім Тадеуша Чацького на Волині жили і працювали відомі польські митці Алойзи та Єва Фелінські. Алойзи Фелінський (1771, м. Луцьк – 13.II.1820, Кременець Тернопільської області) навчався у м. Володимирі-Волинському, служив в люблінському суді, згодом виїхав до Варшави. Він був домашнім учителем, секретарем Тадеуша Костюшка. У 1819 році очолив Кременецький

ліцей. Дебютував як поет у II пол. 80-х р.р. Популярним були його «Гімн». На роковини проголошення Королівства Польського» (1816) та історично-патріотична трагедія «Барбара Радзивіл» (1811). Написав він і наукову розвідку «Про віршування або побудову польського вірша», надруковану у 1840 році [4, 17].

Активною учасницею революційно-демократичного руху була одна з перших волинських письменниць Єва Фелінська (26.XII.1793-1859). Деякий час вона мешкала в селі Воютин Локачинського району. Написала повісті «Wspomnienia z podrozy do Syberji», (Вільно, 1853), «Pamietniki z zycia» (Вільно, 1860) [4, 17].

Представляв «українську школу в польській літературі» Антоній Мальчевський (3.VI.1793, Варшава або с. Княгинин Дубнівського району Рівненської області). Навчався польський поет в Кременецькій гімназії (1805-1811), яку заснував Тадеуш Чацький у 1805 році. У 1821 – 1824 р.р. Антоній Мальчевський жив у с. Ласкові (тепер Володимир-Волинського району на Волині).

Особливе місце в історії літератури рідного краю посідає непересічна постать польського письменника-реаліста Юзефа Ігнаці Крашевського (28. VII.1812 – 19.III.1887).

Величезною є творча спадщина цього письменника, який вперше у польській літературі почав писати «селянські повісті» про нестерпні умови злиденного життя селян-кріпаків. З 1834 по 1853 Крашевський перебував на Волині (Городок, Омельно, Губин). То ж не випадково, у його творах краєзнавці знаходять «прив'язки» до Луцька, Олики, Озера, Сильного, Устилуга і т.п. («Уляна», «Історія Савки», «Остап Бондарчук»).

«У 1985 р. – зазначає О.О.Рисак – вийшла у Варшаві підготовлена до друку Станіславом Буркотом книга Ю.І.Крашевського «Спогади Волині, Полісся і Литви», де зображені спостереження письменника за побутом і господарюванням волинян і поліщуків, за річками й озерами (Стир, Горинь, Оконськ, Любязь), містами і селами (Луцьк, Дубно, Острог, Олика, Городок, Чарторийськ, Колки, Княгинінок (нині – Маяки), Жидичин, Ківерці, Забороль і т.д.). Книга спогадів ілюстрована малюнками Ю.І.Крашевського [4, 9].

Заслуговує на увагу творчість волинського священика Юліана Добриловського (1760 – 1825), судячи з імені та прізвища – поляка за походженням. До нашого часу дійшла його широковідома у XIX ст. застольна пісня «Дай же, нам Боже, добрий час». Слід зазначити, що Юліан Добриловський був одним з попередників Маркіяна Шашкевича на західноукраїнських землях [4, 8].

Згадує «Літературна карта Волині» польського поета Влодзімежа Висоцького (1846, с. Романів, тепер Рожищенського району на Волині – 11.VIII.1894, м. Київ), який майже все життя працював в Києві; був віце-президентом Київ-

ського технічного товариства. Творчість цього поета високо цінував І.Франко.

З Волинню тісно пов'язано життя польської письменниці Габрієлі Запольської (псевдонім; справжнє прізвище Корвін-Пьонтовська, у першому заміжжі – Сніжко, у другому – Яновська, писала також під псевдонімом Юзеф Маскоф (18.III.1857, с. Підгайці Луцького району – 17.XII.1921, м. Львів). Вона почала друкуватися у 80-і роки XIX ст., проте не все написане письменницею витримало випробування часом. У своїх творах «Смерть Феліціана Дульського», «Мораль Пани Дульской», Габрієля Запольська викривала тогочасне суспільство, його лицемірну мораль [4, 9].

У Львові знайшла вічний спочинок молодша сучасниця Габрієлі Запольської Матулівна Ніна (справжнє прізвище, ім'я та по батькові Матуль Антоніна – Марія Іванівна, 23.VIII.1902, м. Львів – березень 1944, там же) українська письменниця, актриса, режисер.

Після завершення Першої світової війни (1918) Польща відновила втрачену у 1795 р. державність, а в 20-х роках XX ст., повернула до свого складу мало не всю історичну Волинь. Протестуючи проти антиукраїнської політики польського уряду, Матулівна вступила у 1920 р. до лав забороненої КПЗУ, а у 1923 р. стала членом ЦК КПЗУ. У 1931-1932 р.р. перебувала у луцькій тюрмі, де її було жорстко катовано.

З 1924 р. писала вірші, оповідання, інсценізації. Друкувалась у журналах «Вікна», «Західна Україна», «Червоний шлях», «Молодняк» та ін. Належала до групи західноукраїнських пролетарських письменників «Горно» [4, 12].

На Волині розпочав свою педагогічну діяльність видатний український буржуазний письменник, історик, фольклорист, етнограф, перекладач і критик, автор першого українського історичного роману «Чорна рада» Куліш Пантелеймон Олександрович (8.VIII.1819, м. Вороніж на Чернігівщині, тепер смт. Шосткинського району Сумської області – 14.II.1897, хутір Мотронівка, перейменований Кулішем на Ганнину Пустинь там же). «Це – одна з найскладніших і найсуперечливіших постатей в історії української літератури. Політичні погляди розвивались від поміщицько-буржуазного лібералізму до буржуазного націоналізму», – зазначається у покажчику. [4, 10].

У 1841 р. Куліш викладав російську мову у Луцькому дворянському училищі, де заприятелював з бібліотекарем і учителем І.П.Хильчевським (1809-1899), з яким потім довгий час підтримував дружні зв'язки, присвятив своєму колезі поему «Настуся». Після конфлікту з училищним керівництвом Куліш змушений був залишити Луцьк і відбутися до Києва.

Поступово поверталось із забуття роками замовчуване славетне ім'я добре знаної української

письменниці-трудівниці Пчілки Олени (справжнє прізвище, ім'я та по батькові – Драгоманова Ольга Петрівна, в одруженні Косач 29.VI.1849, м. Гадяч на Полтавщині – 4.X.1930, м. Київ). З 1927 р. вона була членом АН УРСР. Друкуватися почала на початку 80-х років XIX ст. Під впливом ліберально-демократичних та культурницьких ідей вона писала поетичні твори, оповідання і п'єси, та редагувала журнал «Рідний край» і додаток до нього «Молода Україна», перекладала твори російського та світового письменства. Активна художня творчість та видавнича діяльність поетеси припадають на місто Луцьк і село Колодажне на Волині.

Наприкінці відомої у всесвітній історії «хрущовської відлиги» в СРСР український радянський літературознавець О.Бабишкін зазначив, що Олена Пчілка «зробила все, що було в її силі... для того, щоб її старша дочка Леся Українка здобула належну освіту, вивчила мови, виробила в собі особливу вимогливість і працьовитість..., щоб перед хворою дівчиною відкрився широкий обрій світової історії й літератури, щоб дівчина виробила незалежний матеріалістичний світогляд, вільний од релігійного мороку, щоб з талановитої дівчини виросла видатна поетеса» [4, 13].

Світла пам'ять про Лесину матір назавжди збереглася в серцях вдячних краян. За кілька місяців до проголошення Незалежності України, в березні 1991 року обласній універсальній науковій бібліотеці, що знаходиться по вулиці Шопена, поблизу дитячої залізниці, було присвоєно ім'я визначної письменниці та громадської діячки Олени Пчілки. Ця книгозбірня, за словами волинської поетеси Валентини Штинько, була і є «співорганізатором багатьох наукових конференцій, а співпраця з міжнародними організаціями, участь у проектах принесла їй імідж лідера із запровадження інформаційних бібліотечних технологій у краї, зміцненню матеріальної бази цієї установи» [8].

Через 20 років, 29 червня 2011 року, вперше на Україні, а саме на Волині, в Луцьку, біля згаданої бібліотеки було відкрито бронзове погруддя Олени Пчілки (Ольги Петрівни Косач-Драгоманової). Автор погруддя – скульптор, заслужений художник України Микола Обезюк, котрий є автором пам'ятників Лесі Українці в Луцьку, Новограді-Волинському. Спорудження погруддя є результатом дій місцевої влади і громадськості області, які доклали багато зусиль для увічнення пам'яті великої українки [6].

Леся Українка (справжнє прізвище – Косач-Квітка Лариса Петрівна; 25.II.1871, Новоград-Волинський – 1.VIII.1913, м. Сурамі, Грузія) прожила надзвичайно складне і коротке життя. Сім'я Косачів переїхала до Луцька весною 1879 р., а на початку травня 1882 р. – у с. Колодажне, яке стало відтоді постійним місцем проживання родини.

Сліди Лесі, крім Луцька й Колодяжного знаходять у Ковелі, Любитові, Волошках, Біліні, Підгайцях, Запрудді та інших містах і селах області [4, 14].

На Волині завжди гідно вшановували і вшановують пам'ять про цю видатну особистість в нашій історії. Її ім'я присвоїли Луцькому державному педагогічному інституту (нині Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки), ряду колгоспів, шкіл, вулиць у містах Луцьку, Ковелі, Нововолинському, Володимир-Волинському, селищах міського типу Горохові, Ківерцях, Рожище, Луцькому міському парку культури і відпочинку.

10 липня 1949 р. у відремонтованому Лесиному «білому» будинку в Колодяжному відкрито музей на громадських засадах, у 1963 році в «сірому» будинку Косачів – літературну експозицію, а Лесин будиночок став меморіальним. 1980 року відкрито літературну експозицію в новозбудованому приміщенні, а в обох будинках – меморіальну. В 1991 році було проведено реекспозицію літературного музею. Над її художнім рішенням працювали львівські художники, головний художник-архітектор Роман Батіг.

«Музей Лесі Українки в Колодяжному дає можливість досягнути велич Лесі Українки, внесок письменниці та її родини у національну культуру, їх вплив на наступні покоління, бо приклад їхнього життя гідний наслідування в усі часи, а спадщина, яку залишила після себе родина Косачів, свідчить про те, що волинський край був тим цілющим джерелом, з якого вони черпали наснагу», – зазначають автори путівника «Літературно-меморіальний музей Лесі Українки в Колодяжному» [5]. Багато років очолює творчий колектив працівник музею Лесі Українки в Колодяжному, відомий краєзнавець Волині Віра Михайлівна Комзюк.

У 1953 році в місті Луцьку, на відзначення 40-річчя від дня смерті письменниці, на будинку, де мешкала Леся Українка протягом 1890-1891 рр., що на вулиці Карла Лібкнехта (нині вул. М.Драгоманова) була встановлена меморіальна дошка з написом «У цьому будинку в 1890-1891 роках жила видатна українська поетеса Леся Українка».

У 1977 р. на площі Театральній обласного центру відкрито пам'ятник Лесі Українці (скульптори А.В.Німенко, М.Н.Обезюк, архітектори В.К.Жигулін, С.К.Кілессо) [4, 14].

Неможливо уявити найбільший навчальний заклад нашої області без музею цієї духовно багатой і світлої особистості. «Уперше музейна експозиція була представлена 11 вересня 1986 року. Ця подія зібрала на Волині чимало постатей. І.Денисюк, М.Жулинський, Ю.Щербак, М.Грицюта, Л.Скупейко, В.Лучук, В.Римська, Л.Іванова залишили у книзі відгуків музею такі слова: «День відкриття музею Лесі Українки у

Луцьку – світлий незабутній день. Адже Волинь відіграла вирішальну роль у духовному зростанні Лесі Українки. Саме тут народився її знаменитий девіз – надія! Сподіватись! Тут у Луцьку, в Колодяжному, вона сформувалась як письменниця, як мислитель всесвітнього діапазону. Волинь у часі Лесі Українки була однією зі столиць української літератури, нашого мистецтва. Музей у Луцьку – один із променів всенародної любові й шани, якою освітлена гігантська постать Лесі Українки. Дякуємо організаторам музею, всім тим, хто доклав свою працю і свої таланти до святого діла – звеличення дочки українського народу», – зазначає завідувач музею Лесі Українки Тетяна Данилюк-Терещук [1].

15 вересня 2006 року під час роботи Міжнародної наукової конференції «Леся Українка і європейська культура» у стінах Волинського державного університету імені Лесі Українки, відбулось відкриття науково-дослідного інституту Лесі Українки, який очолив відомий вчений-літературознавець Лукаш Скупейко. Основними завданнями Інституту є підготовка академічного зібрання творів мисткині та її персональної енциклопедії. Розповідаючи про дослідження життя і творчості визначної письменниці працівниками згаданого Інституту, вчений секретар цієї установи Сергій Романов звернувся до краєзнавців, літературознавців, письменників та всіх тих, хто небайдужий до історії літератури рідного краю: «Важливим напрямком діяльності Інституту є налагодження та розширення контактів із українськими та зарубіжними музеями, архівами, культурно-мистецькими та громадськими організаціями, науковими та навчальними закладами. Інститут Лесі Українки готовий до співпраці з усіма, хто має можливість та бажання долучатися до роботи над серйозними науковими проектами» [7]. Таким чином, успішно втілилась у життя давня мрія професора О.О.Рисака про створення Інституту Лесі Українки у Луцьку, котрим нині керує академік М.Г.Жулинський.

До близьких знайомих багатодітної родини Косачів належали російський письменник Григорій Олександрович Мачтет (15.IX.1852, Луцьк – 27.VIII.1901, Ялта) та український письменник Модест Пилипович Левицький (25.VII.1866, с. Вихилівка, тепер Ярмольницького району Хмельницької області – 16.VI.1932, м. Луцьк). Григорій Мачтет був активним учасником революційного народницького руху 70-х років XIX ст., писав романи, повісті, фейлетони, критичні статті. Сучасники називали його «співцем совісті». Відгукуючись на смерть студента Чернишова, замученого в острозі він пише вірш «Последнее прости» («Замучен тяжёлой неволей»), який став революційною піснею, однією з улюблених пісень В.І.Леніна.

Україну письменник вважав своєю батьківщиною і гаряче любив її («... меня страстно тянет на

родину, в Малорусскую глушь, под родные тополи и вербы»). У багатьох творах автора використано українські перекази і легенди («Заклятий козак», «Белая панна»), – писалось про Мачтета в «Літературній карті Волині» [4, 13]. Активно досліджував його творчість літературознавець М.П.Гребенников. Присвячували письменнику-революціонеру свої статті волинські краєзнавці Олекса Ошуркевич та Владислав Наконечний.

За радянських часів ім'ям знаменитого волянина було названо одну з вулиць обласного центру Волині та відкрито кімнату-музей письменника в стінах Луцького державного педінституту.

Нова доба в історії України настала після проголошення її Незалежності 24 серпня 1991 року. Значних змін зазнало тоді громадсько-політичне життя нашого краю. Розпочався тривалий процес перейменування міських майданів і вулиць, назви яких нагадували лучанам про недавнє радянське минуле. Влітку 1992 року вулицю народника-революціонера, борця з російським царизмом Г.О.Мачтета було перейменовано на вулицю одного з очільників УПА Кліма Савура. Не стало й кімнати-музею митця, який добре знав мужню Лесю і підтримував тісні стосунки з родиною Косачів.

Драматично складалась нелегка життєва доля українського письменника Модеста Левицького, якому двічі судилося жити і творити на Волинській землі, яка стала для нього другою батьківщиною. На початку 90-х років XIX ст., він після закінчення Київського університету Св. Володимира працював лікарем в Ковелі на Волині, що входила до складу Росії. Дбаючи про розвиток медицини, молодий літератор намагався глибоко проникнути у внутрішній світ людини, реалістично зобразити життя на селі в умовах самодержавного ладу. Його твори й досі приваблюють читача «своєю правдивістю, художністю та гуманізмом» [4, 11]. Добре знайомий з родиною Косачів, він був для хворої Лесі справжнім другом, лікарем і порадиником. Леся Українка згадувала про Модеста Левицького в листах до матері, сестри Ольги та Бориса Грінченка (1906-11 р.р.). Несприятливі для дружини письменника Зінаїди кліматичні умови Волині змусили його згодом перебратись на Київщину.

Після поразки української революції уряд незалежної УНР було повалено, письменник емігрував за кордон. Палкий прихильник самостійності і соборності України, він мріяв про відродження Української держави і нації, але внутрішньополітичне становище в Києві не дозволяло йому повернутися на батьківщину.

У 1927 році Модест Левицький залишив Чехословаччину, і вдруге прибув на Волинь, щоб працювати в Луцькій гімназії імені Лесі Українки лікарем та вчителем української мови. Він доклав

багато зусиль у справі національної освіти і виховання учнівської молоді, якій доводилось навчатися рідної мови в умовах польської окупації. У червні 1932 року М.Левицький помер.

У колишній УРСР письменник вважався представником реакційного ліберально-буржуазного напрямку, ворожого ідеї комуністичного будівництва. Незважаючи на гостру критику його поглядів компартійними ідеологами, львівське видавництво «Каменярь» у 1966 році надрукувало збірник оповідань М.П.Левицького під назвою «Перша льгота» обсягом 110 сторінок. Проте роками замовчуване ім'я письменника було приречено на забуття. Активне дослідження його творчої спадщини почалося після проголошення Незалежності України в 90-х роках XX століття.

В травні 2003 року пройшли Дні Української Народної Партії на Волині. У зв'язку з цим на Волинь прибула група керівних діячів партії на чолі з головою УНП, народним депутатом України Юрієм Костенком. «Центральним заходом УНП в Луцьку стало відкриття меморіальної дошки з горельєфом українського письменника, лікаря, громадського і політичного діяча, педагога, викладача української гімназії в Луцьку в 1927-1932 роках Модеста Левицького. Горельєф і дошку встановлено саме на будинку тодішньої української гімназії по вулиці Богдана Хмельницького. Дошку і горельєф освятив благочинний Свято-Троїцького собору отець Володимир Подолець...

Дуже теплими і зворушливими були слова скульптора, автора горельєфа Ірини Дацик та колишньої учениці Модеста Левицького в Луцькій українській гімназії Ірини Левчанівської, інших виступаючих. Як виявилось, на вулиці Гірній в Луцьку ще зберігся будинок, де жив Модест Левицький, то чому б там не відкрити музей письменника і громадського діяча?» – розповів про цю урочисту подію волинський журналіст і письменник Володимир Лис у статті «Партійці хочуть бути ближчими до людей», надрукованій у газеті «Волинь» [3]. 27 січня 2010 року було підписано розпорядження Кабінету Міністрів України №148-р «Про присвоєння імені Модеста Левицького Луцькій гімназії №4 Луцької міської ради Волинської області такого змісту: «Прийняти пропозицію Міністерства освіти і науки та Волинської облдержадміністрації про присвоєння імені українського письменника, громадського діяча Модеста Левицького Луцькій гімназії №4 Луцької міської ради Волинської області і надалі іменувати її – Луцька гімназія №4 імені Модеста Левицького Луцької міської ради Волинської області». Розпорядження підписала тодішній Прем'єр-міністр України Юлія Тимошенко, а 10.02.2010 було ухвалено рішення Луцької міськради за №52/231 «Про перейменування комунального закладу «Луцька гімназія №4 Луцької міської ради Волинської області»

Проект

Відповідно до Закону України «Про загальну середню освіту», Закону України «Про місцеве самоврядування в Україні», розпорядження Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 №148-р «Про присвоєння імені Модеста Левицького Луцькій гімназії №4 Луцької міської ради Волинської області міська рада

Вирішила

Перейменувати комунальний заклад «Луцька гімназія №4 Луцької міської ради Волинської області» у комунальний заклад «Луцька гімназія №4 імені Модеста Левицького Луцької міської ради Волинської області».

Затвердити статут комунального закладу «Луцька гімназія №4 імені Модеста Левицького Луцької міської ради Волинської області» (додається).

Уповноважити Мишковця Олександра Андрійовича оформити відповідні реєстраційні документи та подати їх для державної реєстрації.

Контроль за виконанням цього рішення покласти на заступника міського голови А.І. Пархом'юка та постійну комісію міської ради з питань освіти, науки, культури, мови (О.А. Мишковець).

Міський голова	Б. Шибя
Секретар міської ради	А. Бірюков
Заступник міського голови	А. Пархом'юк
Голова постійної комісії міської ради з питань освіти, науки, культури, мови	О. Мишковець
Начальник управління освіти	С. Калущ
Начальник юридичного управління	М. Гордійчук
Головний спеціаліст відділу організаційної роботи апарату міської ради	О. Джус

8 травня 2010 року у цьому навчальному закладі відбулась урочиста академія за участю представників обласної та міської ради, священнослужителів, громадськості міста. Газета «Луцький

замок» від 27 травня 2010 зокрема повідомляла: «Аргументований виступ про громадського діяча, письменника, педагога і лікаря, ім'ям якого названо навчальний заклад, підготувала просвітянка, авторка книги «Сяйво душі Модеста Левицького» Лариса Токарук. Серед почесних гостей, що взяли участь в урочистостях, були заступник Луцького міського голови Анатолій Пархом'юк, начальник управління освіти міської ради Анжела Масиник, один із колишніх директорів гімназії, заслужений вчитель України, відмінник освіти В'ячеслав Поліщук, депутат Волинської обласної ради, заслужений журналіст України Іван Корсак, депутат Луцької міської ради Лариса Духневич, голова обласної організації Союзу українок, депутат Луцької міської ради Любов Ганейчук, родичка Модеста Левицького, яка мешкає в Луцьку Олена Сокур. Сторінками історії своєї альма-матер вів директор гімназії Олександр Мишковець. Святкового настрою додали мистецькі колективи, пісні і танки, яких гармонійно вплелися у сценарій святкового дійства [2].

Не за горами той час, коли на карті древнього Луцька з'явиться вулиця імені Модеста Левицького, а також вулиці і проспекти, майдани і сквери, названі на честь інших визначних діячів вітчизняної та світової культури.

1. Данилюк-Терещук Т. Музей Лесі Українки Волинського державного університету (події і постаї) // Наш університет. – 2006 – 23 лютого.
2. Клімчук Л. З іменем Модеста Левицького // Луцький замок. – 2010 – 27 травня.
3. Лис В. Партійці хочуть бути ближчими до людей. // Волинь. – 2003 – 27 травня.
4. Літературна карта Волині. Бібліографічний покажчик. – Луцьк, 1988.
5. Літературно-меморіальний музей в Колодязному // Путівник. – Луцьк: Медіа, 2008.
6. Поліщук Н. Велика українка // Волинь-нова. – 2011. – 30 червня.
7. Романов С. Науково-дослідний інститут Лесі Українки // Наш університет. – 2009. – 20 квітня.
8. Штинько В. Два десятиліття – з іменем Олени Пчілки // Волинь-нова. – 2011. – 12 березня.

Розділ II.

**Волинські та польські дослідники про
волинський період життя та діяльності
Ю. І. Крашевського
(за матеріалами виданих на Волині
наукових збірників)**

JULIAN NIEĆ

JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI — BADACZ PRZESZŁOŚCI WOŁYNIA*

Józef Ignacy Kraszewski posiada w dziejopisarstwie polskim trwałą i poważną pozycję. Wprawdzie jego działalność jako historyka podlegała i dziś jeszcze ulega sprzecznym nieraz ocenom, lecz powód tych rozbieżności tkwi nie tyle w indywidualnym podejściu poszczególnych krytyków — ile w niezrozumieniu i niedostatecznym zgłębieniu stosunku Kraszewskiego do historii jako nauki.

Kraszewski traktował historię na wskroś realistycznie, co, nawiasem dodając, znalazło dobitny wyraz w jego powieściach historycznych, tych najznamienitszych z XVIII wieku. Zwalczając zupełnie wyraźnie idealizm historiozoficzny swojego czasu, w pierwszym rzędzie filozofię Hegla i Trentowskiego, był Kraszewski i jako historyk — wedle świetnego określenia Aleksandra Tyszyńskiego — „nie pisarzem wewnętrznym, lecz przedmiotowym”. Niemniej należy stwierdzić, że odrzucając taką czy inną historiozofię, Kraszewski wytworzył sobie, drogą oryginalnych koncepcji myślowych, własną filozofię dziejów. „Historia — według niego — nie jest bawidełkiem i igraszką suchą, dla której dość budowy kościstej jako tako powiązanej; jej nade wszystko potrzebna dusza, co by ją ożywiła”.¹ Pomiedzy idealizmem a materializmem historycznym obrał drogę pośrednią, drogę, która choć niezupełnie jasno zarysowana wiodła go do dziejowego spirytualizmu. „Droga postępu umysłu ludzkiego jedna jest zawsze i niezmienna, prowadzi ona jednymi środkami, do jednostajnych wypadków. Ludzkość w postępie swym zawsze jest sobą, zawsze tąż samą, nigdy się swej natury pierwiastkowej wyprzec nie zdoła”. Zaś „człowiek twórca, układa tylko po swojemu to, co zebrał w sobie — stworzyć nie może właściwie nic”.² Tak starając się uchronić przed determinizmem czy indeterminizmem historycznym, uznał dzieje, jako wielką magistratę vitae i stał się „kapłanem prawdy dziejowej”. Ale stawiając tak wielkie wymagania historii i jej badaczom, utwierdził się równocześnie Kraszewski, będąc umysłem nieporównanie krytycznym, w przeświadczeniu, że zajmując się historią tylko ubocznie nie będzie zdolny do prac w wielkim stylu, do naukowych syntez; stąd też widzimy, że po okresie wileńskim, po dwóch większych, a krytycznie ocenionych monografiach Wilna i Litwy, na przestrzeni dalszej, dojrzałej już a tak płodnej i wszechstronnej działalności pisarskiej, pokusił się jeden jedyny raz o właściwą syntezę historyczną w swym dziele Polska w czasie trzech rozbiorów. Pracą tą zadokumentował Kraszewski, że był zdolny zająć czołowe stanowisko w ówczesnym dziejopisarstwie

polskim. Ona też ugruntowała sąd o jego walorach naukowych, podpisany w przedmowie do drugiego wydania Polski przez S. Askenazego; ona przede wszystkim pozwoliła innemu uczonemu postawić Kraszewskiego obok Waleriana Kalinki.

Kraszewski stał się, zupełnie świadomie, raczej wielkim zbie-raczem, niż wielkim budowniczym gmachu historii. To dobrowolne zacieśnienie się do drugorzędnej roli, jako historyka, wpływało u niego w pierwszym rzędzie z potrzeb artystycznych: „Żadna historia nie jest tak zupełną, nie daje nam tak spójnego, żywego obrazu, aby on wcielić się dał, bez dodatków do powieści”.³ Materiał historyczny klasyfikował i szeregował według jego walorów literackich, dlatego też główną uwagę zwrócił na pamiętniki, których stał się najpoważniejszym i najpłodniejszym wydawcą w XIX stuleciu. Pamiętnikom stawiał duże wymagania, zwracał uwagę tylko na takie, w których „ani świata ani siebie nie oszczędza człowiek, w których wylewa się cały, z dobrem i złem swem”. Co do wyboru ich i edycji stawiał nowe, dziś jeszcze niepozba-wione aktu-alności postulaty.⁴ Przy tak sumiennym podejściu wydane przez Kraszewskiego pamiętniki nie miały wprawdzie — według słów J. K. Plebańskiego — znaczenia francuskich memoires, niemniej były świetnym wyrazem kultury niedawnej przeszłości.⁵ Posiadały dalej olbrzymią wartość dokumentarną i dopiero w oparciu o nią mógł Kraszewski stworzyć oryginalną polską powieść historyczną. Dlatego też to połączenie pierwiastków literackiego i naukowego było zasadniczym dorobkiem wielkiego pisarza, stało się podstawą do stworzenia teorii powieści historycznej, którą rozwinął następnie Kaczkowski, pisząc pod przemożnym wpływem Kraszewskiego swoje studium: O wartości źródeł rękopiśmiennych i ustnych tradycji do historii drugiej połowy XVIII wieku (1862).⁶

Dygresja powyższa miała na celu nie tylko ustalić stosunek Kraszewskiego-pisarza do Kraszewskiego-badacza, ale równocześnie dać może niezupełnie wystarczającą odpowiedź na pytanie, dlaczego do tychczas nie doczekał się on jako historyk godnego położonych na tym polu zasług studium specjalnego. Księga jubileuszowa z r. 1880 potraktowała po macoszemu tę dziedzinę jego twórczości, a od tego czasu ledwie parę przygodnych szkiców dotknęło owego tematu i to głównie w ramach zainteresowań Kraszewskiego wiekiem XVIII. Stało się to dlatego, że jego twórczość literacka przysłoniła pracę historyka, że po dziś dzień nie zdołano sobie jeszcze zdać dokładnej sprawy, jak wszechstronne i głębokie badania leżały u podstaw każdego jego dzieła, że u Kraszewskiego narodziny utworu to nie proces natchnienia, ale adaptacja faktów — co zresztą sam zaznaczał wyraźnie.

Stąd też jak wszechstronną była jego twórczość, tak wszechstronnymi były i studia przygotowawcze. W nich objął Kraszewski tak rozległe horyzonty a przy tym — siłą faktu — tak się rozproszył, że uchwyci-

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939.-1-14 str.

cenie jego sylwety jako badacza stawało się dość żmudne i zawile. Trudno było wyznaczyć Kraszewskiemu odpowiednie miejsce w gronie historyków Polski, trudno też przychodziło uplasować go na czele badaczy jakiegoś jej regionu. Gromadząc bowiem i zużytkowując materiały historyczne bez względu na ich pochodzenie, nie popadł w żadną dzielnicową wyłączność i lokalny patriotyzm. Mimo więc tego, że okres jego najwyższych zainteresowań dziejami przypadł na lata pobytu na Wołyniu, nie potrafił się stać dlań tym, czym był nieco później dla Ukrainy i Podola Michał Rolle czy nawet Edward Rulikowski. Nie potrafił, bo miał daleko szersze zainteresowania. Ale właśnie dlatego położył na tej niwie trwalsze i cenniejsze zasługi — stał się równocześnie pionierem i nauczycielem w badaniach nad przeszłością Wołynia. Analizując zatem ten odcinek twórczości Kraszewskiego, trzeba wziąć pod uwagę dwa zasadnicze momenty: że właśnie on położył naukowe podwaliny pod przyszłe bardziej oryginalne i wyczerpujące prace historyczne oraz, że przygotował zastęp ludzi, którzy jeszcze za jego życia podjęli kontynuację działalności historycznej wielkiego pisarza.

Z chwilą osiedlenia się na Wołyniu Kraszewski miał już jasno sprecyzowany pogląd na badania historyczne. Rozdzielał historyków sensu stricto od „zbieraczy materiałów i częstkowo je badających”. Wprawdzie właśnie w pierwszych latach pobytu na Wołyniu wydał swoje dwie oryginalne prace historyczne Wilno od początków jego do roku 1750 i Litwę, jednakowoż były one wynikiem jeszcze poprzednich studiów wileńskich, choć zostały wydatnie uzupełnione materiałami zgromadzonymi na miejscu. Dzięki temu w ostatnim dziele, a zwłaszcza w jego uzupełnieniu Litwie za Witolda, znalazło się sporo nowych szczegółów z dziejów Wołynia pod panowaniem litewskim. Właśnie ten fakt ukazania się dwóch prac historycznych budził przypuszczenie, że Kraszewski pójdzie dalej po linii poważnych badań naukowych i że z kolei przystąpi do opracowania przeszłości nowej swej „ojczyzny” — Wołynia. Poglądy te powtarzały się dość długo i jeszcze w roku 1854 dał im wyraz Adam Słowikowski pisząc do Kraszewskiego:

„Słyszałem, że JWPan Dobrodziej, jak opisał Litwę, ma opisać Wołyń, jego dzieje, podania, instytucje itd. co bezwątpienia zapewni Mu wdzięczność naj-późniejszych pokoleń tej krainy, której teraz JWPan. jest obywatelem”.⁷

Nie doszło do tego i jak sądzimy Kraszewski nigdy nie nosił się poważnie z podobnym zamiarem.

Opuściwszy Wilno zrezygnował z aspiracji naukowych i od pierwszej chwili pobytu na Wołyniu stał się zupełnie świadomie jedynie „zbieraczem materiałów”. W tym też kierunku rozpoczął ożywioną działalność, która w końcowym efekcie miała się stać jedną z największych jego zasług wobec tej ziemi. Rozpoczął od wystarania się o nominację na członka Komisji Archeograficznej w Petersburgu, co miało mu zapewnić możliwość „drabowania” wszelkiego rodzaju zbiorów.⁸

Do tego dołączyła się w roku 1848 godność członka T-wa Naukowego Krakowskiego, a obie razem nadały Kraszewskiemu niejako urzędowy patent do odegrania zasadniczej roli w inicjowaniu i prowadzeniu działalności naukowej na Wołyniu. Samo wyszukiwanie materiałów historycznych musiało być połączone z odpowiednim ich wykorzystaniem a do tego należało zaprząć jak największe grono osób. Należało zwiększać zastęp miłośników dziejów, „częstkowo je badających” i spowodować ogłaszanie jak największej liczby historycznych przyczynków. Mało tego. Kraszewski, pierwszy w Polsce zrozumiał jak wielkie trudności wynikają z rozprószenia prac naukowych po szeregu czasopism i wydawnictw periodycznych, pierwszy też rzucił myśl stworzenia osobnego pisma historycznego. „Najkorzystniej by zaś było dla dziejów, gdyby się zgodzono zbić wszystkie urywkowe materiały w jedno pismo dla nich przeznaczone” — dowodził w roku 1841 zakładając równocześnie Athenaeum.⁹ Nic też dziwnego, że stało się ono czasopismem poświęconym przede wszystkim historii, swego rodzaju organem naukowym dla Litwy i ziem ruskich, w którym Wołyniowi przypadło bardzo poczesne miejsce.

Oryginalne prace Kraszewskiego jako historyka Wołynia były stosunkowo bardzo szczupłe; wszystkie je zamieszczał na łamach Athenaeum, a następnie wydał w zbiorze pt. Okruszyny (Warszawa 1856). Jedyną większą pozycję — ale tylko luźnie związaną z Wołyniem — stanowiła Starościna bełzka, barwny obraz historyczny o bezspornej autentyczności źródłowej, przy tym siwego rodzaju chef d’oeuvre kompozycyjne, napisana już u schyłku pobytu Kraszewskiego na Wołyniu, w r. 1858.¹⁰ Natomiast istną kopalnię wiadomości historycznych, nie mówiąc o niektórych powieściach, stanowiły Wspomnienia Wołynia Polesi i Litwy (1840), Obrazy z życia i podróży (1841) i Wieczory wołyńskie (1859). W nich powiązał przeszłość z teraźniejszością, w nich stał się przede wszystkim kronikarzem nie tego dawnego, wczorajszego Wołynia, lecz współczesnego sobie. I dziś, z całej wołyńskiej historycznej spuścizny Kraszewskiego, to bodaj jest właśnie najbardziej wartościowe dla dziejów tej ziemi, stanowi samo w sobie pierwszorzędne źródło dla połowy XIX stulecia.

Nie zagłębiając się — jak wspomniano — w gruntowne i systematyczne badania historyczne Kraszewski wybrał spośród nich dwa najbardziej go pasjonujące zagadnienia, czasowo bardzo od siebie odległe: archeologię i pamiętnikarstwo. Zainteresowanie jego dla prehistorii Wołynia było duże. Z zapałem gromadził okazy sam, bądź przez znajomych, sporządzał rysunki ciekawszych przedmiotów, interesował się żywo zbiorami prywatnymi, był w stałym kontakcie z jednym z najlepszych amatorów - archeologów wołyńskich Ludwikiem Pawłowskim z Moszczanicy,¹¹ zachęcał do badań prehistorycznych zainteresowując Wołyniem uczonych jak I. K o p e r n i c k i, G. Ossowski, a i miejscowych ziemian, wśród których Achilles

Breza przystąpił z czasem do systematycznych poszukiwań. Częściowe wyniki własnych badań zamieścił w r. 1860 w dziele pt. *Sztuka u Słowian*, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej, gdzie poświęcił szereg uwag i pierwotnemu Wołyniowi. Drugą pasją Kraszewskiego, większą i stokroć donioślejszą dla Wołynia — były pamiętniki. Znając zamiłowanie jego w tym kierunku i pogląd na ich wartość literacką i naukową, — nie można się dziwić, że zdołał tyle wołyńskich „memuarów” wydobyć spod pyłu zapomnienia, uchronić przed zagładą i opublikować. W czasie dwudziestoletniego pobytu na Wołyniu wydał Kraszewski pamiętniki: Ewy Felińskiej, Józefa Drzewieckiego, Jana Duklana Ochockiego wraz z urywkami Chrzyszczewskiego i Anonima Podolanina, wreszcie wspomnianą już Starościny belzką. Jeśli dodamy do tego wydane drobniejsze fragmenty (korespondencja Czackiego) zarysuje się nam w pełni dorobek Kraszewskiego do r. 1859 na polu badań przeszłości Wołynia. Ale przy jego ocenie decyduje nie tyle ilość co jakość. A wśród nawału materiałów historycznych, z jakim zetknął się Kraszewski na Wołyniu, umiał wybrać rzeczy naprawdę wartościowe i to nie intuicyjnie, lecz z pełną świadomością ich walorów. Pamiętniki Ewy Felińskiej stały się swego rodzaju ewenementem wydawniczym i one to utorowały drogę po czytności innym. Po nich poszły wspomnienia Józefa Drzewieckiego jako „beznamiętnie pisane”, a więc wierne źródło niedawnej przeszłości. Wreszcie ukoronowaniem wszystkiego były pamiętniki Ochockiego. O nich pisał Kraszewski do Adama Zadzkiego jeszcze w roku 1854:

„Są tu do nabycia najwyższej wagi, ekstrasensacyjnie ciekawe, w swoim rodzaju arcydzieła, pamiętniki z XVIII w.; dla wszystkich zajmujące, ale dla Wołynia — zrobiłyby furorę: są one w ręku moim. Potrzebują nieco obrobienia, wydanie ich mogłoby być i przysługą do historii i kolosalną spekulacją. Wiesz, że ja się znam trochę na wartości rzeczy, a za sukces bym szyszę ręczył. Rad bym, żeby Wasz dom to nabył, będzie tego 4 tomy razem, spore nawet...”

To w swoim rodzaju Kitowicz i Pasek dowodził dalej, i choćby wyszły okrojone nic nie stracą na wartości.¹² Przytoczony list dowodzi, jak trafnie ocenił Kraszewski wartość wydawanych przez siebie materiałów historycznych, jak wielką zasługę położył tym samym wobec historii Wołynia i całej Polski. A dalej trzeba pamiętać, że on wywalczył pamiętnikarstwu należną mu a poważną pozycję w nauce i literaturze, że tym samym dał impuls licznym Wołyniakom do spisywania własnych wspomnień (rozkwit wołyńskiego pamiętnikarstwa), do wydobywania już gotowych na światło dzienne. Niedwuznacznie dał temu świadectwo Mikołaj Łoś w przedmowie do wydanych przez siebie w Żytomierzu w r. 1861 pamiętników Wincentego Płaczkowskiego.

Zainteresowanie przeszłością Wołynia nie osłabło w Kraszewskim z chwilą ostatecznego opuszczenia tej ziemi. Wszystko to, co dotychczas tj. do r. 1859 opub-

likował z jego dziejów, było tylko częścią materiałów i źródeł zbieranych przez całe dwudziestolecie z dużym nakładem czasu i kosztów, przy użyciu wszelakich pomocników, nawet specjalnych kopistów. Wydając w r. 1867 *Pamiętnik anegdotyczny z czasów Stanisława Augusta*, trafnie przypisany Ludwikowi Cieszkowskiemu, zaznaczył w przedmowie, że jego rękopis „dostał się nam przed lat dziesiątkiem na Wołyniu”. W swojej rękopiśmiennej spuściźnie pozostawił inny niewydany pamiętnik wołyński Antoniego P a w s z y, który jako znacznie mniej ciekawy nie doczekał się druku.¹³ Dowodzi to, że wyjeżdżając z Wołynia, uwoził z sobą Kraszewski pokaźny zbiór pamiętników i listów, które publikował następnie aż prawie do zgonu. W tym drugim okresie swojej twórczości ograniczył się już zupełnie do działalności wydawniczej. Oryginalne artykuły poświęcone Wołyniowi można by policzyć na palcach; pochodzą one z lat pobytu Kraszewskiego w Warszawie, a były drukowane głównie w *Tygodniku Ilustrowanym* (Krzemieniec, Żytomierz). Drugą niejako serię wydawnictw wołyńskich rozpoczął Kraszewski w r. 1860 ogłaszając *Podróż Króla Stanisława Augusta do Kaniowa* w r. 1787. Podług listów Kazimierza Konstantego hr. de Broel Platera. Rękopisu dostarczył mu wielki miłośnik przeszłości, niefortunny renowator Wiśniowca hr. Włodzimierz Plater z Dąbrowicy. W r. 1867 ukazał się wspomniany już *Pamiętnik anegdotyczny*, w 1. 1867—1869 ogłosił w *Rocznikach T-wa historyczno - literackiego* w Paryżu listy Urszuli z Zamojskich Mniszchowej do matki i króla Stanisława Augusta do Szczęsnego Potockiego z lat 1768 — 1792. Rok 1871 przyniósł wydanie ostatnich pamiętników wołyńskich Seweryna Bukara, następny listy Alojzego Felińskiego (w wydawnictwie *Na dziś*), rok 1878, wreszcie korespondencję Jana Śniadeckiego 1788—1830.

Plon tego drugiego okresu był równie płodny jak „wołyńskiego». Samo zestawienie pozycji bibliograficznych daje miarę pracy, jaką włożył Kraszewski w uprawę niwy historycznej Wołynia. Wielka była praca, wielkie też jej rezultaty. Wizerunek Kraszewskiego badacza przeszłości Wołynia byłby jednak niepełny, gdybyśmy nie uwzględnili bardzo ważnej roli, jaką odegrał równocześnie w organizowaniu, inspirowaniu i popieraniu badań historycznych nad Wołyniem. Znaną jest powszechnie rzeczą, że dom Kraszewskiego czy w Gródku czy w Żytomierzu był ogniskiem życia kulturalnego tej prowincji. On sam odmalował grono swych najbliższych współpracowników jak Ignacy Hołowiński, Justyn Majewski, Kazimierz Komornicki. Lista współautorów i prenumeratorów *Athenaeum*, długi poczet korespondentów dają najlepszy obraz tych rozlicznych węzłów, którymi się łączył z szerokim ogółem Wołyniaków. Wśród nich urabiał bezpośrednio lub z oddali zamiłowanie do przeszłości, kult pamiątek, ambicje kolekcjonerskie a nawet badawcze. Dzięki nim mógł sam tak wydajnie pracować na polu historii Wołynia. Jedni, jak T. Sokołowski, dostarczali mu przedmiotów archeolo-

gicznych, drudzy donosili o rękopisach — Wandalin Strzałecki dał pierwszy znać o pamiętnikach Ochockiego¹⁴ — inni zwracali się w sprawie własnych i cudzych prac. Z Kraszewskim korespondował Adam Mieleszko Maliszkie-wicz, który w Żytomierzu a następnie w Łucku gromadził pierwszorzędne materiały historyczne, posiadał m. in. korespondencję ks. Stanisława Konarskiego. Z nim był w kontakcie Konstanty Świdziński, który Kraszewskiego naznaczył jednym z kuratorów swej fundacji.¹⁵

Można by snuć długi szereg podobnych przykładów, ale zatrzymamy się tylko przy paru zasadniczych momentach, które w rozwoju badań przeszłości Wołynia miały duże znaczenie. Przede wszystkim należy zwrócić uwagę na współpracę Kraszewskiego i Aleksandra Przeździeckiego, który prawie równocześnie ze Wspomnieniami Wołynia wydał swoje dzieło *Podole, Wołyń i Ukraina*. Obrazy miejsc i czasów. Obaj badacze korespondowali z sobą od r. 1840 przez lat przeszło czterdzieści. I nie przez przypadek obie te prace miały podobną konstrukcję, a Kraszewski zamieścił w *Athenaeum* część III szkiców Przeździeckiego. Nie przez przypadek zgromadził tenże Przeździecki w wydanych wspólnie z M. Grabowskim *Źródłach do dziejów Polski* (T. I— II, Wilno 1843—4) tyle „dyplomatów” wołyńskich. Źródła ukazały się właśnie w tym czasie, kiedy Kraszewski odmówił stanowczo swej współpracy w zamierzonym wydawnictwie *Pamiętek litewskich*, które miało objąć również i Wołyń.¹⁶

Obok Przeździeckiego występuje jeden z najrchliwszych współpracowników Kraszewskiego na Wołyniu — Adam S ł o w i k o - w s k i, autor *Dum wołyńskich*, zamieszczonych w *Athenaeum* 1842 r., pracownik „na tej długo leżącej odłogi, a dotąd zaniebanej niwie. Słowiańszczyzny Wołyńskiej...”¹⁷ Prócz dum i pieśni zbierał wszystko i wszędzie. Dostarczał drobnych artykułów do *Athenaeum*, wiadomości o ciekawych rękopisach, dziełach sztuki, zbiorach i galeriach. Gromadził systematycznie notaty artystyczne, które miał wykorzystać Kraszewski w swej, zakrojonej na wielką skalę *Ikonothece*. Notaty te do dziś spoczywające w rękopisie przedstawiają kopalnię wiadomości dla historyka sztuki, badającego Wołyń.

Z tymi dwoma ludźmi związał się Kraszewski ścisłą współpracą już od pierwszych lat pobytu na Wołyniu. Dodać tu należy i Michała Grabowskiego. Oto w polemice z nim wyrabiał sobie Kraszewski, w tym właśnie czasie, pogląd na istotę badań historycznych i ustalał swój stosunek do powieści historycznej.¹⁸ Bodą na tle współzawodnictwa, którym nacechowany był cały kontakt między Kraszewskim a Grabowskim, wyrosły prace edytorskie tego ostatniego, wydanie fragmentów pamiętników Borejki i Mi-cowskiego w zbiorze *Pamiętników domowych* (Warszawa 1845), a w r. 1860 w Żytomierzu Pana starosty Zakrzewskiego. Jednakże była kolosalna różnica między wydaniem Grabowskiego a Kraszewskiego. U Grabowskiego przejawiał się dyletantyzm, gdy tymczasem Kraszew-

ski musiał imponować olbrzymią naonczas erudycją ; wystarczy wspomnieć jego studia w bibliotece horodeckiej, której jedyny opis zawdzięczamy właśnie jemu.¹⁹ Natomiast jego kontakt z pierwszym, właściwym polskim historykiem Wołynia Tadeuszem Jerzym S t e c k i m był znacznie późniejszy i krótszy. Znajomość Kraszewskiego z ojcem Tadeusza Tomaszem, — i to bardzo zażyła — może skierowała syna na drogę badań historycznych. W każdym razie jakkolwiek S t e c k i niezbyt cenił Kraszewskiego jako historyka, o Litwie za Witolda wyrażał się jako o „słabej pracy historycznej, jak wszystkie na tym polu tego pisarza”²⁰ przecież, co nie ulega wątpliwości, jemu i Przeździeckiemu zawdzięczał impulsy do pracy i jej metodę zupełnie szczęśliwą raczej zbieracza i kompilatora niż oryginalnego autora. Charakterystyczny przy tym dla twórczości Steckiego jest inny fakt, że zaczął pisać o Wołyniu dopiero wtedy, gdy wpadły mu do ręki materiały i notaty po śmierci Teofila Stypułkowskiego z Równego, współpracownika piątej Encyklopedii Orgelbranda.²¹ Do Kraszewskiego zwrócił się w r. 1862 z propozycją zamieszczenia w *Gazecie Polskiej* „pięciu artykułów opisujących znakomitsze miejsca na Wołyniu”, które wprawdzie wysłał już Jenikemu do *Tygodnika Ilustrowanego*, ale nie mógł doczekać się ich ogłoszenia. W r. 1870 zaproponował Kraszewskiemu druk drugiego tomu swojego *Wołynia* pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym (pierwszy ukazał się w r. 1864). Możliwe, że nieprzyjęcie przez Kraszewskiego wspomnianej propozycji nastroiło Steckiego tak krytycznie do dorobku historycznego pisarza.²² Dość, że od tego czasu zrywa się między nimi kontakt.

I wreszcie Eustachy Iwanowski (Heleniusz) płodny „bajarz” kresowy zawdzięczał dużo Kraszewskiemu, który bodaj i jego pchnął na drogę pracy historycznej. Wspomina o tym następującymi słowami:

„Poznałem go (Kraszewskiego) w pierwszych chwilach pisarskiego życia, gdy wydał *Cztery wesela* : zrobił na mnie wrażenie niezwykłej siły, jak żelaza w ręku, tak uczułem, gdy do niego się zbliżyłem, przepędziwszy noc całą na niewyczerpanej, nie mogącej się skończyć rozmowie”.²³

Podobnie i Walerian Wróblewski (powszechnie znany pod pseudonimem Koronowicza) zawdzięczał wiele Kraszewskiemu, pod jego wpływem zajął się poszukiwaniami w przebogatym archiwum Mniszchów w Wiśniowcu, dzięki którym przynajmniej drobna część materiałów — opublikowanych — ocalała dla historii Polski XVIII w.²⁴

Do tych wszystkich ludzi, współpracowników, uczniów i naśladowców ustosunkował się Kraszewski niezwykle przychylnie; węzły zadzierzgnięte z nimi były też zawsze bardzo trwałe. Gdy zmarł najpłodniejszy pamiętnikarz wołyński Szymon Konopacki, poświęcił jego pamięci nekrolog, przepełniony serdecznym uczuciem dla ostatniego bodaj epigona minionej epoki.²⁵ Umiał cenić nawet najskromniejsze zdolności i zasługi. „Zgryzła mnie śmierć Tyszkiewi-

cza, a wielka, wielka szkoda takiego człowieka” — te słowa malują najlepiej Kraszewskiego — człowieka.²⁶ W nich kryje się właściwy sens jego oddziaływania na współczesnych i kryją się rezultaty tego wpływu. Był on olbrzymi i na badaczy przeszłości, na jego rówieśników i następców jak Marian Dubiecki, Antoni Rolle, gdyż wszystkim im Kraszewski wpoił umiłowanie rodzinnych rubieży, zakreślił szerokie ramy pracy nad ich przeszłością. Przebija się to najlepiej w korespondencji Kraszewskiego z Murianem Dubieckim. 25 kwietnia 1884 r. tak pisał do niego: „...Studia Wasze dawno mi już są znane... Nie potrzebu-jecie pytać o to, czy je ciągnąć dalej — właśnie w tej formie historia dziś najporządniejsza, najprzystępniejsza dla ogółu i jedynie możliwa. Jesteśmy w chwili, gdy monografie są zadaniem — im więcej ich tem lepiej, byle się nie rozpraszały po periodykach, ale zbierane były w tomy, bo w dziennikach przepadają”.²⁷ Sam bez uprzedzeń czy ambicji dzielnicowych, nauczył ich nie zacieśniać się wyłącznie do jednej prowincji, lecz, owszem, obejmować szersze horyzonty, ogół ziem ruskich. I tak dzięki Kraszewskiemu historia Wołynia wyszła, pod piórem następnych jej badaczy z ciasnych ram lokalnych, wiązała się coraz ściślej nie tylko z Podolem i Ukrainą, ale i z ziemiami przedbużańskimi.

1. Studia literackie. Wilno 1842, 110.
2. Nowe studia literackie. Wilno 1843, II, 161, 178.
3. Studia literackie, 179..
4. Ibidem, 145.
5. List do Kraszewskiego 16 V 1878 — Bibl. Jagiellońska, Koresp. Kraszrrkn. 67.
6. Kantecki Kl., Szkice i opowiadania. Poznań 1883, 294.
7. List z 29 VI 1854 — Bibl. Narodowa, rkp. 1141.
8. Kraszewski do A. Zawadzkiego 16 III 1840 — Turkowski T., Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi. T. III. (Wilno 1937).

9. Studia literackie, 123.
10. Morawski K. M., Kraszewski a wiek osiemnasty — Z wieku Łazienek. Kraków 1918, 47—70.
11. Pawłowski A., Wykopalska moszczanickie — Światowit, XVI, 175—182.
12. Listy z 30 VIII i 24 IX 1854 — Turkowski, o. c.;
13. Bibl. Narodowa rkp. w zbiorach po Kraszewskim; por. Nieć J., Wspomnienia p. Pawszy — Wołyń, nr 35/1937.
14. Pierwszy list 16 V 1856, drugi b. daty. — Bibl. Jagiell., Kor. Krasz. rkp. 20.
15. Bartoszewicz J., Konstanty Świdziński i jego fundacja — Studia historyczne i literackie. Kraków 1881, II, 333.
16. Adam Zawadzki do Kraszewskiego 4 V 1842 — Turkowski, o. c. O tym. podobieństwie wspomina Kraszewski w przedmowie do drugiego wydania Wspomnień.
17. Adam Słowikowski do tegoż 24 XII 1840 — Bibl. Jagiellońska, Koresp. Krasz. rkp. 20.
18. Grabowski M., Korespondencja literacka. Wilno 1842-3, I, 133, II, 1120 i nast.
19. Dobrzański J., Zbiory naukwe na Wołyniu w XIX w. — Nauka polska. XIX (1934) 118-9.
20. Stecki T. J., Łuck starożytny i dzisiejszy. Kraków 1876, 53.
21. Dubiecki M., Z przeszłości 1861—1862. Kijów 1910, 50 — 51.
22. Listy z 4 IX 1862 i 22 VII, 5 VIII, 1870 — Bibl. Jagiell. Koresp. Krasz. rkp. 20, 75.
23. Iwanowski E., Rozmowy o Polskiej Koronie. Kraków 1873, I, 691.
24. Pułaski K., Z korespondencji Michała Jerzego Mniszcha... — Niwa, r. 1892, I, 12.
25. Krauhar AL, Pamięci zasłużonego Wołyniaka — Warszawa Wołyniowi. Warszawa br., 61 i nast.
26. Do Adama Zawadzkiego 18 VIII 1856 — Turkowski, o. c.
27. W posiadaniu syna Mariana Dubieckiego dr Tadeusza Dubieckiego w Toruniu.

KRASZEWSKI JAKO INWENTARYZATOR ZABYTEKÓW WOŁYNIA*

Niedostatecznie poznane są dotąd zainteresowania Kraszewskiego sztuką, nie tylko jako amatora malarza,¹ ale przede wszystkim naukowe — jako historyka i krytyka sztuki. Pamiętać przy tym należy, że był on jednocześnie namiętnym zbieraczem dzieł z tej dziedziny, szczególnie sztychów Falcka.²

Zainteresowania Kraszewskiego dla sztuki zrodziły się w nim, jak sam o tym mówi, w młodości: „Przyznać się muszę do tego grzechu, że od młodości lubiłem zawsze sztukę”.³ Do znacznego rozwoju tych zainteresowań niewątpliwie przyczyniło się częste od r. 1834 przebywanie Kraszewskiego w Horodźcu na Wołyniu u ziemianina Antoniego Urbanowskiego, znanego bibliofila i zbieracza dzieł sztuki.⁴

Tadeusz Turkowski⁵, który ostatnio opublikował i opatrzył komentarzami wiele cennego materiału do poznania działalności Kraszewskiego w tej dziedzinie, twierdzi, że ponadto wpływ tu mieć mogli historyk ks. A. Moszyński z Lubieszowa oraz znany zbieracz Konstanty Podwysocki z Rycht pod Kamieńcem. Domyślać się wolno na podstawie olbrzymiej korespondencji Kraszewskiego, iż tego rodzaju kontaktów było znacznie więcej. Reszty dokonała starannie dobierana lektura zagraniczna oraz ugruntowany na niej osobisty stosunek Kraszewskiego do dzieł sztuki.

W korespondencji z Zawadzkiem często spotykamy zamówienia naukowych dzieł niemieckich, francuskich i angielskich z dziedziny historii sztuki, oraz rycin i obrazów.

Z czasem zbiory te urosły do wielkiej kolekcji sztychów i rysunków, należącej obecnie do hr. Tarnowskich w Suchej. Kraszewski wydał katalog tych zbiorów,⁶ sprzedał je hr. Branickim, po czym zaczął zbierać na nowo, bardziej się już specjalizując pod względem tematu (Falck). Pośmiertny katalog ostatnich tych zbiorów⁷ informuje, iż Kraszewski rozporządzał m. in. poważną biblioteką z dobrze zaopatrzonym działem sztuki.

Ciekawy jest jeden z aspektów zbierania przez Kraszewskiego dzieł sztuki, ujawniony w rozmowie z W. Łosiem: „Pytałeś mię, gdzie znalazłem materiały do Hr. Cosel? Ot są... i jakie! Patrz! — mówił, wskazując ręką na gobeliny i portrety: — te rzeczy nieraz więcej mówią niż kroniki”.

Widomy owoc zainteresowań sztuką stanowią przede wszystkim drukowane prace historyczne, artykuły, recenzje po czasopismach, m. in. w *Athenaeum*, oraz zachowane po zbiorach publicznych i prywatnych oryginalne jego prace malarskie i rysunki. Do prac drukowanych należą w pierwszym rzędzie:

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939. - 15-21 str.

Ikonotheka. Zbiór notat o sztuce i artystach w Polsce (Wilno 1858); *Kartki z podróży* (Warszawa 1866); *Historia cywilizacji w Polsce*; *Sfinx*; *Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy* (Wilno 1840); *Gawędy o literaturze i sztuce* (Lwów 1857); *Sztuka u Słowian, szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej* (Wilno 1860); większa rozprawka - o grafiku J. Falcku (*Athenaeum*).

Głębokie pojmowanie istoty sztuki i jej szczytnego posłannictwa znalazło swój wyraz również w powieściach Kraszewskiego. *St. Wegner*⁸ wybrał kilkadziesiąt tego rodzaju cytat, z których warto powtórzyć najbardziej charakterystyczne:

„Artysta ma swe posłannictwo jak sztuka, bo często jest wyznaczonym na to, aby ideje wyraził jaśniej, aby ubrał w kształty to co było bezcielesne, aby do ludzi przemówił barwą i linią o tym czymś, czemu słowo samo nie wystarczy...”

„Czytanie, muzyka, malarstwo kształcą człowieka, podnoszą go, czynią obojętnym na małe nędzy życia, gdy się wielkim jego staną celem, a zajmując go silnie, ileż mu oszczędzają spojrzeń smętnych na świat, uczuć przykrych — ile pasji nieszlachetnych zabijają w zarodzie.”

Z recenzji zasługują na wymienienie ze względu na wysoki ich poziom naukowy w stosunku do omawianych wydawnictw następujące: 1) *Sobieszczańskiego Wiadomości historycznych o sztukach pięknych w dawnej Polsce*, Warszawa 1847 (*Athenaeum*, t. VI, 1847); 2) *E. Rastawieckiego Słownika malarzów polskich* T. I. Warszawa 1850 (*Athenaeum* t. IV, 1850); 3) *Albumu Wileńskiego* J. K. Wilczyńskiego (*Athenaeum*, t. VI, r. 1849).

Zarówno z artykułów Kraszewskiego, jak również z korespondencji z Zawadzkiem można odtworzyć przebieg opracowania i częściowej niestety tylko realizacji głównego dzieła z dziedziny historii sztuki, mianowicie wspomianej *Ikonotheki*, której ukazał się jeden zeszyt o 96 stronicach. Reszta spoczywa po dziś dzień w rękopisie w Bibliotece Narodowej w Warszawie. Z przedmowy do pierwszego zeszytu wynika, iż myśl opracowania tego tematu powstała w latach 40-tych ubiegłego wieku, a zatem znacznie wcześniej od książek *Sobieszczańskiego* i *Rastawieckiego*. Byłoby też ono o wiele bogatsze pod względem materiału oraz na bez porównania wyższym poziomie naukowym. W liście do Zawadzkiego z r. 1851 autor zaznaczył, iż praca jest na ukończeniu: „... Będzie to dzieło o przedmiocie sztuki; i archeologia polska cała w to włączona, zajmieokoło 3-ch najmniej dużych tomów, może nawet cztery...”

Wydawnictwo to upadło z powodu braku zainteresowania wśród społeczeństwa.

Fakt ten odbił się niewątpliwie ujemnie na rozwoju historii sztuki w Polsce.

Tym niemniej położone przez Kraszewskiego zaśluzgi wobec historii sztuki w Polsce są dostatecznie wielkie. Współczesność dotąd dłużna jest poświęcenia Mu rozprawki, jako o historyku sztuki. Nie można jej

jednak napisać bez zebrania pełniejszego materiału, którego w pierwszym rzędzie powinna by dostarczyć przebogata korespondencja Kraszewskiego, przechowywana w Bibliotece Jagiellońskiej w Krakowie i Centralnej Bibliotece Wojskowej w Warszawie oraz rękopisy Biblioteki Narodowej w Warszawie.

Wśród tych ostatnich rękopisów znajdują się bogate materiały, dotyczące zabytków na Wołyniu. Powstały one na tle współpracy Kraszewskiego z Adamem Słowikowskim, wychowankiem Liceum Krzemienieckiego, zbieraczem materiałów etnograficznych i historycznych.

Była to jedna z tych skromnych postaci, którą Kraszewski, znakomity organizator pracy naukowej, umiał zjednać i przygotować do wytężonej pracy nad inwentaryzacją zabytków przeszłości na Wołyniu. Godne jest podziwu, iż współpraca ta rozwijała się niemal wyłącznie na podstawie długoletniej korespondencji, prowadzonej w latach 1840—1860. Biblioteka Narodowa posiada gros tej korespondencji, zatytułowanej: Artystyczne noty Adama Słowikowskiego.⁹ Korespondencję tą wypełnia 13 listów Słowikowskiego do Kraszewskiego (Korespondencja Kraszewskiego t. 20). Noty dzielą się na kilka działów: obok danych biograficznych o artystach pracujących na Wołyniu są tam wiadomości o poszczególnych dziełach sztuki. Ponadto jest tam próba pierwszej inwentaryzacji architektonicznych zabytków na Wołyniu p. t. Pomniki architektury, przedstawiona według następującego układu rzeczowego :

1) Kościoły i klasztory, Cerkwie 2) Kaplice 3) Bożnice 4) Synagogi 5) Smętarze 6) Zamki 7) Pałace.

Materiały te częściowo tylko spożytkowane w Ikonothecie oraz Słowniku malarzów Rastawieckiego posiadają aktualną do dziś dnia wartość naukową dla historyków sztuki oraz dla konserwatorów zabytków na Wołyniu. Tym to właśnie materiałom zawdzięcza się np. odnalezienie fragmentów dekoracji malarskiej oraz napisu tablicy erekcyjnej kościoła pojezuickiego w Krzemieńcu.¹⁰ Nie sprawdzona jest dotychczas ciekawa wiadomość, iż na dziedzińcu pałacu w Wiśniowcu Mniszchowie mieli zakopać 56 dział. Są tam niewykorzystane dotąd wiadomości np. o pierwszych naukach i wołyńskich mistrzach sztuki rzeźbiarskiej O. Sosnowskiego. Z tych względów zarówno Ikonotheka, jak i Noty Słowikowskiego winny by być opublikowane nie tylko w dowód wdzięczności za pionierską pracę Kraszewskiego, lecz z racji aktualności tych materiałów.

Ponadto Kraszewski utrzymywał wygląd zabytków Wołynia we własnoręcznych rysunkach.¹¹ Dzięki

temu mamy dobre pojęcie o bardzo ciekawej attykowej architekturze nieistniejącego już ratusza w Ołyce, lub o zamku w Czartorysku. Również zamek Lubarta w Łucku był częstym tematem rysunków a nawet olejnego obrazu Kraszewskiego.¹² O wartości konserwatorskiej tych ostatnich rysunków może świadczyć okoliczność, iż będą one mogły być pomocne przy rekonstrukcji zniszczonej partii zamku łuckiego.

O śmiałości inicjatywy i decyzji Kraszewskiego w tej dziedzinie dowodzi fakt, iż chcąc uratować od rozbiórki kościół pobonifraterski w Łucku nabył go za 1300 rubli.¹³

1. Miał się uczyć malarstwa u Bonawentury Dąbrowskiego. Chmielowski P., J. I. Kraszewski. Kraków 1888; Książka Jubileuszowa. Warszawa 1880, str. XXXIV.

2. Łoś W., Kraszewski jako zbieracz zabytków, — Tyg. Ilustr. 1887, II, 86.

3. Gerson W., Sztuki piękne w dziełach J. I. Kraszewskiego — Książka Jubileuszowa... str. 431.

4. Kraszewski J. I., Wspomnienia Polesia, Wołynia i Litwy. Paryż 1860, str. 81—87. Chmielowski, I. c.

5. Materiały do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z archiwum, drukarni i księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805 — 1865. T. III, Wilno 1937.

6. Catalogue d'une collection iconographique polonaise... Dresde 1865.

7. Pawlik M., Katalog księgozbioru, rękopisów, rycin... pozostałych po Łp. J. I. Kraszewskim. Lwów 1888.

8. Wegner St., Złote myśli z dzieł J. I. Kraszewskiego. Poznań 1879, Str. 113—123.

9. Bibl. Narodowa rkp. 1141.

10. Rewski Z., Notatki konserwatorskie — Ziemia Wot. Nr 4 1938.

11. Rewski Z., Materiały do ikonografii Wołynia — Ziemia Wołyńska, Nr 11/1938.

12. Biblioteka Narodowa w Warszawie oraz T-wa Przyjaciół Nauk w Poznaniu, por. Popowska G. W pokoju J. I. Kraszewskiego — Tęcza, Nr 12/1937; ponadto już w czasie składania artykułu otrzymałem pewne nowe szczegóły od spokrewnionego z pisarzem p. Walentyna Skarbek-Kraszewskiego z Hohołowa: „Kraszewski zajmował się dużo malarstwem, zwłaszcza od 1850 r., jak mieszkał w Żytomierzu, gdzie ogromna przyjaźń łączyła Go z dziadkiem moim po mojej Matce — Kazimierzem Jaxa-Komornickim. Komornicki, ziemianin z Ujeździec k. Zdobunowa, był malarzem amatorem. ...Kraszewski gdy zmęczony się pracami literackimi zasiadał przed sztalugą, i malował. Przeważnie krajobrazy z Wołynia, albo szkice i rysunki piórkiem... karykatury wyborne”.

13. Chmielowski, I. c. str. LXXXIX.

Adam BAR

TEATR SZLACHTY WOŁYŃSKIEJ*

Zniechęcony do gospodarstwa na roli opuszcza Kraszewski w r. 1853 Hubin i przenosi się do Żytomierza, który był wówczas wprawdzie miastem gubernialnym i posiadał około 30.000 mieszkańców, na ogół jednak trzymał się z dala od spraw wielkiego świata, wiódł życie ciche i spokojne, po trosze wiejskie, mało urozmaicone, zamknięte w ciasnym kółku najbliższego towarzystwa. Również wymagania umysłowe miał niewielkie. Ale właśnie wtedy, gdy Kraszewski przyjechał, miasto przeżywało początkowy okres swego najświetniejszego rozwoju: powstało wiele nowych budowli, zaczęło budzić się ogólne zainteresowanie literaturą i sztuką, do czego niewątpliwie przyczynił się pobyt kilku literatów i pisarzy, jak Aleksandra Grozy, Apolla Korzeniowskiego (ojca Conrada), Jana Prusinińskiego, Edwarda Gallego, Karola Kaczkowskiego i innych. Słowem, jak mówi Kraszewski, miasteczko „miało wówczas dosyć życia i było w pewnych porach roku zaludnione, ruchawe, bawiło się, ściągало z prowincji do siebie”.¹ Ale Kraszewski początkowo żałował Hubina. W liście do swego brata Kajetana pisał, że „Żytomierz pustka wielka, dla literatury i sztuki wygnanie, myśl tu się niczem nie zaprzęta”.² Potem jednak przekonał się do ludzi i miasteczka, zwłaszcza gdy otoczyły go powszechne hołdy, które zawsze mu do gustu przypadły i łagodziły wszelkie rozgoryczenia życia. Najpierw został wybrany kuratorem gimnazjum żytomierskiego, potem dyrektorem związanego w r. 1857 Towarzystwa Dobroczynności, wreszcie kierownikiem Komitetu Statystycznego i dyrektorem teatru.

„Pracę niesłyszana ma teraz — pisała żona jego Zofia do rodziców dn. 10 września 1857 r. — Już nie tę dawną, która choć męczyła, lecz razem i przyjemność sprawiała, ale pracę wśród ludzi, z ludźmi i dla ludzi, bo się nauczyli nikogo o radę, o pomoc nie prosić, tylko jego”.³

Nie wiemy dokładnie, kiedy Kraszewski został dyrektorem teatru żytomierskiego. W maju 1856 r. zjechało się obywatelstwo wołyńskie na wybory do Żytomierza i wówczas Kraszewskiego wybrano kuratorem gimnazjum; prawdopodobnie na tym samym zjeździe poruszył on sprawę teatru i wtedy również szlachta uchwaliła upoważnić go do zaciągnięcia na teatr długu w wysokości 50.000 rubli z trzechletnim terminem, dzięki czemu rozpoczęto restaurację dotychczasowego gmachu teatralnego. W trzy lata potem St. Okraszewski w artykule pt. Żytomierz i jego teatr, już temu lat trzydzieści a teraz⁴ w gorących słowach dziękował Bogu, że zesłał Żytomierzowi „dzielnego rządcę” i „przecacnego męża” w osobie

gubernatora generał-majora Siemielnikowa, który miasto z drewnianego uczynił murowanym i szczególną opieką otoczył teatr. Ten artykuł, w którym autor tak czołobitne hołdy składał rosyjskiemu generałowi, wywołał bardzo delikatny, niemniej jednak stanowczy protest Andrzeja Kwiatkowskiego, właściciela drukarni w Żytomierzu, potem współnika Spółki księgarsko-wydawniczej, o czym jeszcze będzie mowa. Przyznać jednak należy, że i Kraszewski, niezależnie od tej dyskusji, składał dość głębokie ukłony w stronę Siemielnikowa, stwierdzając, że teatr powstał dzięki jego „nadwyzajnej gorliwości”.⁵ Jakie istotnie zasługi położył gubernator trudno dziś powiedzieć, pewne jednak jest to, że renesans teatru żytomierskiego i jego rozwój umożliwiła ofiarność szlachty wołyńskiej, coskłoniło nawet Kraszewskiego do nazwania go „teatrem szlachty wołyńskiej”.

Budynek teatralny był drewniany, stał przy ul. Berdyczowskiej wprost wylotu ul. Pilipińskiej. Front naśladował, jak mówi M. Dubiecki, „może niezbyt szczęśliwie” grecki portyk⁶ wspierając się na kilku kolumnach. Widownia była duża, z dwoma piętrami łóż i galerią, zbudowana w formie liry, o ścianach białych, ze złotymi świecznikami i lustrem. Scena miała znaczną głębokość.

Do łóż prowadziły wąskie i niewygodne schody. Kurtyna wywoływała ostrą krytykę, a Okraszewski złośliwie twierdził, że dekorator teatru Rodziewicz dlatego tak małą uwagę na nią zwracał, bo „za podniesiem szaro-burej takiej płachty, lada dekoracja lepiej się wyda”.⁷ Również zmiany dekoracji i techniczna strona sceny pozostawiała wiele do życzenia. Mechanikiem teatru był „z kośćcami pocziwy, w scenie tej rozkochany, żarliwie jej poświęcony, a wszelkiej pomocy i pomocników pozbawiony Niemiec”. Ponieważ zawsze sam jeden musiał dekoracje przygotowywać i o wszystkim myśleć, często powstawały komiczne zaniedbania, więc np. w ponurym lesie nietrudno było zobaczyć przez zapomnienie zostawioną część apartamentu królowej Elżbiety.

Żytomierz jednak, mimo niewątpliwych braków, był dumny ze swego teatru, który już miał swoją dość chlubną przeszłość, choć nigdy nie mógł się pozbyć wszystkich tradycyjnych braków scen prowincjonalnych. Ludzie pamiętali jeszcze z dawnych czasów antrepryzę znanej aktorki Zielińskiej i jej dwie córki Józefowiczową i Łukasiewiczową (obie amantki), Malinowskiego (role ojców), Łukasiewicza (czarne charaktery) czy Józefowicza (amant), którzy, jak twierdzi T. Bobrowski „mogli być ozdobą każdej sceny”.⁸

Ale nawet najbardziej zaprzysięgli przeciwnicy Kraszewskiego, których miał wtedy i potem niemało, nie mogli zaprzeczyć, że najświetniejszy okres rozwoju teatru żytomierskiego rozpoczął się za jego dyktacji. Teatr był dla Kraszewskiego nowym terenem pracy, zabrał się też do niej z zapałem i szczerem

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939.- 23-45 str.

oddaniem.

„Urządzenie teatru całkiem na mojej głowie — pisał do brata. — Wczoraj wyprawilem kogoś umyślnego do Wrocławia po garderobę, a do Lwowa i Krakowa po aktorów; buduję w gmachu teatralnym ganki, piece itp. Kasa przy mnie i cały kłopot; później tylko, gdy się urządzi, część estetyczna należeć do mnie będzie. Polecono mi także sprawienie dekoracji, które będzie robił Gryppius w Berlinie, zaopatrzenie biblioteki”.⁹

Dopiero gdy zakończył restaurację gmachu i urządzenie sceny, Komitet, złożony z Apolla Korzeniowskiego, Leona Lipkowskiego i Edwarda Kellera, wziął na siebie część administracyjną teatru, choć mimo wszystko i nadal z każdą sprawą odnoszono się do Kraszewskiego.

W połowie lutego 1857 r. odbył się w Żytomierzu znowu zjazd wszystkich powiatowych marszałków dla załatwienia kilku ważnych spraw. Zastanawiano się również nad teatrem żytomierskim, a mianowicie nad jego utrzymaniem. Nie wiadomo jaki przebieg miały debaty nad tymi sprawami, jakie też uchwały zapadły, ale jak mówi nieznany korespondent Kroniki Wiadomości Krajowych i Zagranicznych (podszytnowany T.) ostatecznych decyzji nie powzięto,¹⁰ bo kilka osób mających zadawniony, jeszcze czasów królowej Bony sięgający proces z miastem o parcelę, na której stał budynek teatralny, nie chciało zrzec się swoich pretensyj. Prawdopodobnie jednak Kraszewski, pomijając już wspomniany proces, nie spodziewał się silniejszego poparcia ze strony marszałków powiatowych, albo też sądził, że szlachtę należy niejako moralnie zmusić do zainteresowania się tą ważną placówką kulturalną, bo niedługo przed rozpoczęciem zjazdu ogłosił odezwę do ogółu szlachty z dn. 19 stycznia,¹¹ w której przemawia do jej ambicji, chwali żytomierski teatr, bo nie wiadomo, czy „co do składu i doboru osób zrówna mu którykolwiek prowincjonalny”,¹² zapewnia wreszcie, że repertuar jest „w sposób najbardziej wymagających znawców zaspokajający”. Taki teatr powinien obchodzić ogół szlachty. „Jest to dług, któryśmy winni literaturze naszej, językowi, i nie sądzę, żeby mi za złe poczytywanem było, gdy się odezwę o spłacenie go do tych, których znam. dobre serca i poczciwe chęci”. Chodzi o to, by szlachta teatr utrzymywała; wprawdzie czasy są ciężkie, ale „wyrzekając się go, wyrzeczemy się razem własnego języka, który ofiarą tylko z naszej strony na scenie utrzymać się może”. Jest to sprawa ogólna, zwłaszcza że własnym siłom pozostawiony, „nie przejęty przez szlachtę”, teatr może wziąć inny kierunek, poszukać grosza, którego mu odmówimy w inny sposób. Kraszewski więc dość przejrzyście groził, że teatr bez pomocy szlachty, zwróci się do rządu, który udzieli mu subwencji, ale równocześnie usunie ze sceny polską sztukę, oddając scenę w zupełności na użytek dramatu rosyjskiego. Dla wyjaśnienia trzeba jeszcze dodać, że w teatrze żytomierskim dotychczas każdy

spektakl składał się z polskiej sztuki i rosyjskiej albo ruskiej. Toteż zachęcając szlachtę, aby nie zaniedbywała sprawy, która należy do jej narodowych obowiązków, Kraszewski oświadcza: „Wołyń będzie się mógł poszczycić, że pojął wartość języka, znaczenie teatru i dźwignął ochotnie scenę narodową”.

Odezwa Kraszewskiego odbiła się głośnie echem w całej Polsce, ale teatrowi żytomierskiemu niewiele pomogła, szlachta zdobyła się na wydatek kilkudziesięciu tysięcy rubli na restaurację gmachu i urządzenie sceny sądząc, że w ten sposób już swój obowiązek obywatelski w zupełności wypełniła. Po odezwie pisał Sy-romkła do Kraszewskiego w liście z dnia 3 marca 1857

„Teatr wasz w Żytomierzu tak dalece zaintrygował stolicę Litwy, że my przez prostą ciekawość (może nawet trochę złośliwą) mieliśmy jechać dla zobaczenia tych wołyńskich cudów”.¹³

Jakiś „nie obywatel i nie z Wołynia» przysłał Kraszewskiemu pięć rubli „przejęty... myślą, że interes sceny i języka] krajowego zarówno wszystkich tym językiem mówiących do ofiar na korzyść jego obowiązuje”.¹⁴ Zaś Korzeniowski w liście z 2 14 marca tegoż roku ofiarował na rzecz teatru całkowity dochód ze swej komedii pt. *Reputacja w miasteczku*. Kraszewski dziękując za dar Korzeniowskiego oświadczył:

„Gdyby ci, co tyle stracili na podróże zagraniczne, dali choć po kopiejce z duszy na podtrzymanie sceny w prowincjach naszych, jakżebyśmy świetnie stanęli i ilebyśmy zrobić mogli. A to są marzenia, niestety”.¹⁵

Te słowa były pierwszą jaskółką ostrych sądów o szlachcie wołyńskiej, które wkrótce wywołają słynny zatarg, zakończony wyjazdem Kraszewskiego do Warszawy. Stało się to jednak dopiero w następnym roku, na razie Kraszewski ufając w niewątpliwą pomoc szlachty wołyńskiej z zapałem wziął się do organizowania zespołu artystów i ułożenia repertuaru dla swej sceny żytomierskiej.

W swoich Listach, ogłaszanych w *Gazecie Warszawskiej*, Kraszewski stwierdza, że najtrudniejszą sprawą w każdym teatrze jest stworzenie doskonale zharmonizowanego zespołu artystów. Aktorzy, dopóki wzajemnie się nie poznają, nie ograją ze sobą, nie będą sprawnie funkcjonującym zespołem, który jest podstawą każdego dobrze zorganizowanego teatru. W teatrze żytomierskim, obok zwykłych trudności, zjawiających się w każdym zespole artystycznym, wielką przeszkodą była konieczność grania sztuk w trzech językach; zharmonizowanie spektakli, często sprzecznych ze sobą duchem i nastrojami, konieczność uczenia się ról w języku rosyjskim i ruskim, niewątpliwie nie ułatwiało pracy. „Jak wszędzie — twierdził Kraszewski — tak i tu są ludzie różnych talentów i wprawy, prowincjonalnej metody, ale ci pracą się kształcą i postęp w nich jest widoczny”.¹⁶ Tak pisał dopiero w r. 1858, z początku jednak był niemal zrezygnowany. W liście z 14/26 sierpnia 1857 r. donosił Korzeniowskiemu:

„Z taką trupą ledwie małe rzeczy grać się dają. Teatrzyk sam śliczny i nieźle urządzony, ale... masę rzeczy brak, garderoby jeszcze mało, dekoracje jak w Sha-kespearowskie czasy”.¹⁷

Na czele zespołu żytomierskiego stał Adam Miłaszewski, którego często zastępowała jego żona Joanna. Oboje należeli do średniej miary aktorów. Miłaszewski miał wiele energii i przedsiębiorczości, brak mu jednak było potrzebnych kwalifikacji do postawienia jakiegokolwiek teatru na pewnej wyżynie artystycznej, nie posiadał też koniecznych wiadomości teoretycznych, aby ułożyć stosowny repertuar, opracować sztuki i pokierować zespołem przez odpowiednią reżyserię. Toteż gdy po opuszczeniu Żytomierza objął dyrekcję krakowskiego teatru, słusznie pisał o nim St. Kozmian, że wtedy „najsmutniejsze nastały czasy dla sceny krakowskiej, upokarzające dla sztuki i artystów”.¹⁸ W teatrze żytomierskim jego stanowisko było o tyle ławiejsze, że repertuarem zajmował się sam Kraszewski, a także częściowo reżyserią, którą zresztą wkrótce oddano Władysławowi Łozińskiemu ze Lwowa. Dla sceny żytomierskiej Miłaszewski, mimo wszystkich swoich braków, był bezsprzecznie dobrym nabytkiem, a jego gra, choć nigdy nie przekraczająca zdolności średniej miary aktora, budziła wiele przesadnego entuzjazmu. „Gra jego szlachetna, — pisał Kraszewski — silna, wymowna, miła, powierzchowność odpowiadająca rolom, młoda i wdzięczna, wyraz twarzy łagodny i sympatyczny”,¹⁹ a St. Okraszewski, zawsze skłonny do ostrych przejawów, uważał go za geniusza: „Wygrana to dla naszego wołyńskiego teatru, że taki filar unosi i zdobi budowę jego”.²⁰ Jeszcze większymi pochwałami obsypywano Miłaszewską, która obejmowała role wielkiego repertuaru. Jak się z tych ról wywiązywała, powiedzieć trudno, nie ulega jednak najmniejszej wątpliwości, że zawsze stała w tylnych szeregach aktorskich. Kraszewski, który wiele spraw załatwiał raczej z nią niżeli z Miłaszewskim, jak się okazuje z jego korespondencji, rozplątywał się w pochwałach. Mówiąc o jej tytułowej roli z Marii Stuart, stwierdzał, że grała z „uczuciem wielkim, umiejętnością sceniczną, cieniowaniem misternem i prawdziwie wzniosłym talentem”, że posiada „niepospolity talent wykształcony usilną pracą”, że „w tragedii klasycznej, dramacie i poważnej komedii p. Miłaszewską jest artystką pierwszego rzędu”.²¹ Opozycja przeciw Kraszewskiemu nie miała o niej tak entuzjastycznego wyobrażenia. Andrzej Kwiatkowski twierdził, że Miłaszewską „nie posiada wyższego artystycznego rozwoju, a tylko wielki zapas energii i instynktowe pojęcie sztuki”, dlatego radził, „iżby się ją naukowej pracy i studiów czytania recenzji i dzieł estetycznych”.²² Ale Kraszewski tych niewątpliwie bezstronnych sądów nie rozumiał i był przekonany, że oboje Miłaszewscy „są artystami wykształconymi, jakichby się żadna najlepsza scena nie powstydziała”.²³ Dodać należy, że z Miłaszewskim łączyły go serdeczne stosunki, sięgające aż do ostatnich chwil życia, jak o tym świadczy zarówno jego jak

i Miłaszewskiego korespondencja.

Ale mimo tej przyjaźni stanowisko Miłaszewskiego, jako dyrektora, było pod każdym względem silnie skrzepowane, kontrakt, który zawarł z Komitetem dyrekcyjnym umożliwiał tylko bardzo skromne posunięcia w kierownictwie teatru. Komitet dawał mu do rozporządzenia gmach z całym inwentarzem oraz z urządzeniami pomieszczeń aktorów, znajdującymi się w gmachu. Ponieważ teatr nie posiadał prawie w zupełności biblioteki, a dekoracje i garderoba pod żadnym względem nie wystarczały, komitet zobowiązał się dostarczyć Miłaszewskiemu odpowiednich funduszy na uzupełnienie wszystkich braków, a mianowicie 1200 rubli na zakupienie we Wrocławiu dekoracji, 900 na garderobę, 500 na przerobienie sceny i maszynierii i 200 na bibliotekę. Za to Komitet miał prawo wglądać we wszystkie czynności teatru, do niego należał wybór sztuk, przeznaczonych do odegrania, nawet afiszów nie wolno rozlepić było bez jego zatwierdzenia. Nadto dwa do trzy razy w roku przeprowadza inspekcję gmachu teatralnego, sprzętów, garderoby, biblioteki i w ogóle wszystkiego co należy do inwentarza. Następnie, w myśl umowy, Miłaszewski „zobowiązuje się teatr utrzymać na jak najlepszej stopie, starając się o wzrost jego, o podniesienie, o zamówienie dobrych do polskiej i ruskiej sceny artystów, o granie sztuk poważnych i takich, któreby dobry wpływ moralny wywierać mogły; wreszcie o nadzór nad zgodą i dobrym prowadzeniem się artystów, z którymi kontrakt pozawiera”, przy czym każda umowa i wysokość gaży artystów musi być również, zatwierdzona przez Komitet. Urządzenie teatru, wszelkie restauracje, ogrzanie i oświetlenie, należało do obowiązków Miłaszewskiego na jego ryzyko i odpowiedzialność, jak również wszelkie imprezy i dochody płynące ze spektaklów. Na asekurację składa 750 rubli w dwóch ratach rocznie. „Zresztą ani o straty się dopominać, ani też dopłaty żadnej żądać od niego Komitet nie będzie” Usunięcie jakiegokolwiek aktora z zespołu mogło się odbyć jedynie za zgodą Komitetu, jak też nakładanie kar. Z każdej reprezentacji Miłaszewski oddawał pięć rubli na instytucje dobroczynne.²⁴ O ile więc umowa z Komitetem nakładała na niego nieznaczne tylko obciążenie finansowe, o tyle dość wyraźnie krępowała stosunek do-zespołu artystów i wyłączała w zupełności spod jego kompetencji repertuar, na który nie posiadał właściwie żadnego wpływu. W praktyce jednak prawdopodobnie panował większy liberalizm. Tak np. wiadome, że Kraszewski żywo interesował się sprawami zespołu aktorów, angażował nowe siły, ale, jak widać z jego listów pisanych do Miłaszewskiej,²⁵ na każdym kroku starał się postępować zgodnie z życzeniami dyrektora teatru. Niewątpliwie przecież szybko zorientował się, że Miłaszewski, zdolny i energiczny przedsiębiorca, ale słaby reżyser i dyrektor artystyczny, nie będzie mógł sprostać wszystkim obowiązkom, toteż jakkolwiek w artykułach nie szczędził mu słów gorącej pochwały, starał się odsunąć go od reżyserii i nie dopuszczał w

zupełności do układania repertuaru.

Jeszcze dn. 20 maja 1856 r. został zaangażowany do teatru żytomierskiego przez Edwarda Kellera, członka Komitetu teatralnego Władysław Łoziński, któremu następnie Kraszewski powierzył reżyserię. Łoziński przyjechał z teatru lwowskiego, w Żytomierzu pobierał 45 rubli gaży miesięcznej, gdy został reżyserem, zażądał podniesienia poborów, — otrzymawszy zaś odmowną odpowiedź zerwał kontrakt. Prawdopodobnie szło tu również o jakieś bliżej nieznane nieporozumienia z Miłaszewskim. Gdy Kraszewski wskutek zerwania kontraktu, odmówił mu wypłacenia gaży za jeden miesiąc, Łoziński w liście z dn. 1 kwietnia 1857 r. zwrócił się do niego w tej sprawie:

„Przykro mi bardzo, że pierwsze moje zbliżenie się do osoby JWPana, która jest chlubą naszego narodu i którą nie znając już tyle czciłem, wypadło w sposób tak burzliwy, lecz nie ja dałem temu inicjatywę i klnę się Bogiem i sumieniem, że za chlubę poczytywałem sobie pracować w tym teatrze, który na przyszłość miał zostać pod światłym kierunkiem JWPana, lecz zawiść i intrygi człowieka, który nadużywa zaufania JWPana, przemogły”.²⁶

Po opuszczeniu Żytomierza grał w teatrze kijowskim, prowadzonym przez T. Borkowskiego, a gdy ten upadł, zwrócił się znowu do Miłaszewskiego, prosząc go o zaangażowanie do teatru żytomierskiego na dawnych warunkach. Miłaszewski ten list oddał Kraszewskiemu, który pozostawił go bez odpowiedzi. Wtedy Łoziński założył własny teatr objazdowy, który upadł podczas żałoby narodowej w r. 1861.

Wyjazd Łozińskiego oddawał znowu reżyserię w ręce Miłaszewskiego, który prawdopodobnie w tym celu doprowadził do wspomnianych nieporozumień, z czego Kraszewski widocznie nie był zadowolony, bo już w tym samym roku nawiązał w tej sprawie pertraktację z Wł. Anczycem w Krakowie. Anczyc znajdował się wtedy w krytycznej sytuacji finansowej. Gdy w teatrze żytomierskim wystawiono jego Łobzowian, zwrócił się dn. 15 paźdz. 1857 r. do Kraszewskiego z prośbą o jakąkolwiek posadę. Wówczas był z wędrowną trupą w Nowym Targu, gdzie pełnił funkcje sekretarza, kasjera i teatralnego poety. Czuł jednak, że pensja jego jest ciężarem dla skromnego teatrzyku prowincjonalnego. Gdy towarzystwo znalazło się w Tarnowie, postanowiono dzielić się dochodami, wypłacając dyrektorowi pewien procent. Anczyc wtedy zgłosił swoją dymisję. Na jego list Kraszewski zaproponował mu administrację drukarni rządowej albo stanowisko reżysera w teatrze żytomierskim, Anczyc przedstawiając mu swoją sytuację w Tarnowie godził się na wszystko.

„Co się tyczy reżyserstwa teatru — pisał da. 27 stycznia 1858 r. — i tego mógłbym się podjąć, bo od dzieciństwa, syn starego aktora, urosły prawie za kulisami, znam wszystkie jego potrzeby, byle tylko mej pracy zła chęć aktorów na zawadzie nie stała, gdyż zwykle oni pojąć nie mogą, jak człowiek, który sam nie gra, może kierować sceną”.²⁷

Kraszewski na ten list nie odpisał, a wtedy Anczyc dn. 19 marca 1858 r. donosi mu, że towarzystwo tarnowskie rozjechało się, on zaś przyjechał do Krakowa, gdzie utrzymuje się z tłumaczenia sztuk teatralnych oraz artykułów do kalendarzy. Tymczasem Kraszewski jadąc za granicę, po drodze wstąpił do Krakowa, zobaczył się z nim i wtedy sprawa reżyserii stała się znowu aktualną. Przed powzięciem jednak ostatecznej decyzji zwrócił się o poradę do Lipkowskiego, który stanowczo radził wycofać się z tej sprawy, bo Anczyc jest stary i nie zna stosunków żytomierskich, gdy tymczasem, jak pisze w liście z dn. 23 maja 1858 r., dzisiejszy reżyser tzn. Miłaszewski jest „młody, obyty, chciwy sławy, należąc od stworzenia prawie sceny żytomierskiej, namiętnie w niej zamiłowany, aby tylko go trochę powstrzymać, niezawodnie lepiej powołaniu swojemu odpowie”. Obawiał się poza tym, że Miłaszewski pozbawiony reżyserii zniechęci się do teatru i gotów go opuścić, zwłaszcza że zarówno on jak i jego żona są „dosyć w miłość własną uposażeni, to może spowodować ich oddalenie”, a „stratę Miłaszewskich dla Żytomierza można za klęskę teatru tutejszego uważać”.²⁸ Argumenty Lipkowskiego, który tak dalece był tą sprawą przejęty, że nawet przez żonę Kraszewskiego — Zofię starał się go od tych planów odwieść,²⁹ musiały widocznie Kraszewskiego przekonać, bo ostatecznie przerwał pertraktację z Anczycem, któremu polecił jedynie staranie się dla teatru żytomierskiego o sztuki bądź to polskie, bądź też tłumaczone.

Zespół artystów w Żytomierzu był skromny. Wprawdzie Okraszewski twierdzi, że towarzystwo składało się z 17 osób³⁰ jest to jednak mocna przesada, bo w rzeczywistości było tylko 8 osób: Miłaszewscy, Szarajewiczowie, Grunwald, Micińska, Isakowiczówna i Lutostański, potem przybyli jeszcze Stopelowie, M. Sroczyński i Czechowiczowie. Do najwybitniejszych aktorów tej trupy, oprócz Miłaszewskich, zaliczyć należy Czechowicza, o którym ze zwykłym sobie patosem pisał Okraszewski, że jest „co do ostatniej żyłki aktorem, bo jeden kameleon nie wyrówna mu w przybieraniu najróżnorodniejszych barw i postaci. Jest to samowtór Bogusławskiego”.³¹ Grał on role ojców, starych żołnierzy, podżytych kawalerów i nie-szczęśliwych małżonków. „Jest to jedna z tych szczęśliwych organizacyj, — pisał znowu Kraszewski — która łatwo wcielając się w każdą rolę, jeśli jej nie podniesie odrazu, to przynajmniej nigdy nie zepsuje, wywiązując się z zadania zawsze zadawalająco”.³² Czechowicz grał również w sztukach rosyjskich. Jego żona miała role matek, komicznych starych panien itd. Podobny repertuar miał również Szarajewicz, jedyny aktor, który pozostał z dawnego zespołu. Żona jego grała role charakterystyczne. Brak było natomiast komika. Kraszewski pertraktował z Ekerem, późniejszym doskonałym reżyserem operetki krakowskiej za dykcji Koźmiana, ale umowa ostatecznie nie doszła do skutku. Również zerwały się pertraktacje z

Chełmickim, który stawiał zbyt wysokie warunki.³³ We wrześniu 1858 r. debiutował tutaj Damse, nowozaan-gażowany z Warszawy.³⁴

Obowiązki aktorów wobec teatru były bardzo uciążliwe. Pamiętać należy, że każdy spektakl składał się najmniej z dwóch sztuk, granych w dwóch albo trzech językach. Ponieważ personel był szczupły, zwłaszcza że wystawiano również wodewile, a nawet opery, aktorzy musieli grać często podczas jednego wieczoru w sztuce polskiej, rosyjskiej i ruskiej. Trzeba i to wziąć pod uwagę, że wydział ról aktorów, nie tylko w Żytomierzu, ale również w wielkich teatrach, jak w Krakowie, Lwowie czy Warszawie, rzadko był respektowany (np. w Krakowie Modrzejewska występowała w operach jako śpiewaczka, Solski grał w operetkach, gdzie szczególnie odznaczał się jako tancerz); aktor musiał często grać role, które zupełnie nie należały do jego uzdolnień, w komedii i dramacie, śpiewać w wodewilu czy operetce. Rozwiązywała to niejedną trudność, szczególnie w małych teatrzykach, bo przy pomocy małego towarzystwa można było zdobyć się na wielką różnorodność repertuaru. Że artystyczne wykonanie sztuki nie raz dotkliwie na tym cierpiało — to rzecz inna, tego jednak nie brało się pod uwagę. Tę uniwersalność obowiązków aktorskich w teatrze żytomierskim w całej rozciągłości wyzyskiwano. Zachowało się ledwie kilka afiszów teatralnych, te jednak dają dostateczne wyobrażenie o ogromie pracy aktorów. Tak np. dn. 6 grudnia 1857 r. spektakl składał się z trzech sztuk, z komedii w 1 akcie z francuskiego pt. *Wandeta* czyli *prawo korsykańskie*, Fredry *Odludków* i poety oraz rosyjskiej sztuki pt. *Barysnia Krestinka*: Czechowicz gra we wszystkich trzech sztukach, Miłaszewski w pierwszej i drugiej, Sroczyński w drugiej i trzeciej. Dn. 12 paźdź. 1858 r. grano po raz pierwszy *Anczyca Chłopów* i *arystokratów*, poza tym Drzewieckiego komedię pt. *Nudziarze* i wodewil pt. *Dwa muza*: Czechowicz i Stopelle grali we wszystkich trzech sztukach, Miłaszewski w pierwszej i drugiej, Lutostański w drugiej i trzeciej. Trzeba jeszcze i o tym pamiętać, że spektakle odbywały się co trzeci lub czwarty dzień, prawie na każdym przedstawieniu wystawiono nowe sztuki, bo wyjątkowo tylko jakaś sztuka pojawiła się dwa razy, jak np. Fredry *Śluby panińskie* lub dramat z francuskiego pt. *Mulat*. Trzy razy nie utrzymał się żaden dramat. Nie znamy całego repertuaru z czasów dyrekcji Kraszewskiego, zachował się jednak szczegółowy spis³⁵ sztuk granych w czasie od dn. 8 września do 10 listopada 1857 r., który przejrzyście ilustruje wielką jego różnorodność. Teatr żytomierski miał stosunkowo szczupłą publiczność, dlatego Kraszewski musiał starać się o możliwie największą ruchliwość repertuaru dając na każdym przedstawieniu nowe sztuki. Wskutek tego np. w okresie wspomnianych dwóch miesięcy z r. 1857 w 22 spektaklach odegrano 27 sztuk w języku polskim i 22 w rosyjskim i ruskim. Wypełnić repertuar jednoaktowymi komedijkami nie nasuwało

by jeszcze tak wielkich trudności, ale publiczność żytomierska domagała się przede wszystkim dramatów, których wystawienie zawsze wymagało odpowiedniego zespołu aktorskiego i kosztownych dekoracji, na co znowu fundusze teatru nie pozwalały. Komedie szły słabo, „najlepiej grane — mówił Kraszewski — skupiają ledwie garstkę widzów, ale nie pociągają tłumów”.³⁶ Dokładał więc wszelkich starań, aby zadowolić gust publiczności, nie zawsze jednak mógł się pochwalić pomyślnymi wynikami. Dodać jeszcze należy, że jego ambicją było grać szczególnie oryginalne polskie sztuki. „Obstaję — pisał w liście do J. Korzeniowskiego z dn. 14/26 sierpnia 1857 r. — przy domowych [sztukach] i nie puszczam obcych ile mogę”,³⁷ ale to się nie zawsze udawało, zwłaszcza gdy szło o dramat, bo o komedię było znacznie łatwiej. Kraszewski jednak prowadził ożywioną korespondencję ze wszystkimi wybitniejszymi literatami polskimi, toteż przyznać należy, że polskie sztuki często wypełniały repertuar teatru żytomierskiego. We wspomnianych dwóch miesiącach 1857 r. grano na 27 sztuk w języku polskim 12 oryginalnych, a mianowicie Fredry *Pana Jowialskiego* i *Śluby panińskie*, Korzeniowskiego *Piąty akt*, *Karpackich gór*ali, *Stację pocztową* w *Hulczy* i *Narzeczonych*, *Syrokomli Hrabiego* na *Wątorach*, *Anczyca Łobzowian*, *St. Bogusławskiego Lwy* i *lwice*, *Pod strychem* i *J. N. Kamińskiego Tarabana* i *Dziwaka* z *uprzedzenia*. Poza tym same melodramaty i komedijki z francuskiego, oprócz dramatu *W. Hugo* pt. *Esmeralda*, który wystawiono na inaugurację sezonu dn. 8 września. Wielka ruchliwość repertuaru, mimo że dramatów grano w tym czasie stosunkowo mało, przyniosła poważny dochód. Jak się okazuje z Repertuaru sztuk odegranych od dnia 8 września 1857 r. do 10 listopada ogólny dochód wynosił 2.967 rubli, z czego po strąceniu beneficjów pozostawało 2.467 r., co wprawdzie nie pokrywało jeszcze w całości wydatków, ale przynajmniej znaczną ich część zaspakajało. Toteż pod zestawieniem rachunkowym, zrobionym prawdopodobnie przez Edw. Kellera, znajduje się notatka: „zdaje się, że teatr może utrzymać się w Żytomierzu”.³⁸ Warunki w następnym roku były jeszcze lepsze. Znamy znowu początek sezonu 1858 r., rozpoczęty dn. 7 września *Krakowiakami* i *góralami* (opera została powtórzona po raz drugi dn. 19 listop.), w którym Kraszewski starał się również o polskie sztuki, wystawiając Fredry *Zemstę* i *Dożywocie*, *Anczyca Chłopów* *arystokratów*, Korzeniowskiego *Żydów* i *Reputację* w *miasteczku*. W tym sezonie zaczął również dawać wielki repertuar: dn. 16 paźdź. odegrano *Intrygę* i *miłość*, w następnym miesiącu *Marię Stuart* a nawet *Hamleta*. Jak ten Schiller czy Szekspir wyglądał na scenie teatru żytomierskiego — trudno powiedzieć, to pewna, że wielki dramat miał ogromne powodzenie: *Intryga* i *miłość* przyniosła 286 rubli dochodu a tylko 111 rozchodu, czyli Schiller został zdystansowany tylko przez operę *Krakowiacy* i *górale*, która przyniosła 312 r. dochodu, ale za to znacznie większy rozchód, bo 235 r.³⁹ W ciągu wrześ-

nia i października teatr przyniósł 2140 rubli dochodu, a 1459 rozchodu. Również sam Kraszewski starał się zasilić repertuar, jeszcze w r. 1854 napisał dwie komedie pt. Łatwiej zepsuć niż naprawić i Portret, obie bardzo słabe, czy jednak były grane na scenie żytomierskiej — nie wiadomo. Dopiero jednak sztuka pt. Stare dzieje, wystawiona dn. 1 stycznia 1859 r. sprawiła pewien rozgłos, bo jej nieprzychylnie przyjęcie w Żytomierzu było jedną z głównych przyczyn, że Kraszewski zrzekł się stanowiska dyrektora. Był to jeden z epizodów słynnego zatargu, który wywołał ostrą kampanię przeciwko niemu.⁴⁰

Nastroje nieprzychylnie dla Kraszewskiego istniały w Żytomierzu jeszcze przed jego przyjazdem. Młodzież nie zapomniała mu jego flirtu z Tygodnikiem Petersburskim uważanym za pismo reakcyjne i zaprzędane Moskalom: już lata minęły, gdy Kraszewski zerwał z słynną kokieteryą petersburską, ale potem po raz drugi do niej powrócił, a o arystokracji wyrażał się z mocno przesadzonymi pochwałami. Wprawdzie świeższe było kokietowanie demokratycznej Gwiazdy, wychodzącej w Kijowie i ostatecznie zadławionej przez ks. Ign. Hołowińskiego, ale gdy zaczęła ona ostro atakować dawnych przyjaciół Kraszewskiego z Tygodnika Petersburskiego, szybko się z niej wycofał. To jego niepewne stanowisko silną rezerwą zagradzało mu drogę do wielu ludzi. Jedni patrzyli podejrzliwie na jego sympatie demokratyczne, inni znowu nie wierzyli w ich szczerość. Te nastroje nie ułatwiały mu stanowiska także w Żytomierzu, toteż gdy z początkiem maja 1858 r. wyjeżdżał na kilka miesięcy za granicę i oddał teatr w ręce Lipkowskiego, sytuacja była już dość silnie naprężona.

Żona Kraszewskiego Zofia, zaraz w pierwszym liście z dn. 10 maja 1858 r.⁴¹ donosi, że Lipkowski „uradowany z wielkorządztwa w teatrze, historie wyrabia, rządzi się jak szara gęś, miesza się nawet do rozkładu ról”. Lipkowski jednak nie mógł sobie dać rady; toteż Kraszewska pisze dalej, że wszyscy robią z nim co chcą, zaś aktorzy „gwałtują o powrót twój, o wzięcie napowrót w swoją opiekę, powiadają, że tego chaosu nie wytrzymają”. W tym czasie odbyły się w Żytomierzu czterodniowe obrady marszałków powiatowych, na których uchwalono dla teatru jednorazowy zasiłek w wysokości 200 rubli od powiatu. W następnym liście z dn. 22 maja Kraszewska opowiada o rozdwojeniu, które w mieście panuje, nie podaje jednak szczegółów. Prawdopodobnie powstało ono na tle sprzeczności, które zarysowały się między hołdującą demokratycznym poglądom młodzieżą a starszym społeczeństwem, co tak silnie odbiło się w niedługim czasie na Kraszewskim. Trudno również powiedzieć, w jakim stopniu te spory oddziaływały na politykę teatru, pewne tylko, że powstała dość silna grupa, która ostro przeciwstawiała się Kraszewskiemu i Miłaszewskiemu, nie posiadającemu zresztą zbyt wielu przyjaciół w Żytomierzu. Mimo wszystko jednak teatr rozwijał się pomyślnie, nie zdołał go nawet zdeorganizować przedsiębiorca Hessez Kijowa,

który chciał zaangażować Miłaszewskich do swojego zespołu. Kraszewska donosi następnie, że Miłaszewski jej powiedział, iż „bez twojej wiadomości oddać się nie może, że póki należy do teatru, tobie chce służyć”. Toteż ówczesne projekty Kraszewskiego, aby sprowadzić Anczyca, przeraziły Lipkowskiego. Wtedy właśnie powstały jakieś bliżej nieznane projekty zmiany statutu teatru, o czym Kraszewska dość mgliście mówi, dn. 16/28 września 1858 r., zaznaczając, że na powrót Kraszewskiego z otwarciem teatru „czekać mają i siła innych większych interesów”.

Tymczasem tuż przed jego powrotem wybuchł głośny skandal z Miłaszewskim, który niewątpliwie mocno Kraszewskiego rozgoryczył. We wspomnianym liście Kraszewska oznajmia mężowi, że Miłaszewski jest zaniepokojony, aby go fałszywie nie osądził w sprawie zatargu z Kwiatkowskim, bo „za to sumiennie zaręczyć można, że szczerze Ciebie poważa i że cały jest życzliwszy jak dla nikogo”, i równocześnie zaznacza, że Kwiatkowski publicznie zarzucił Miłaszewskiemu okradanie kasy teatralnej.⁴² Więcej szczegółów w tej sprawie znajdujemy w liście Jana Prusinowskiego, zaufanego przyjaciela Kraszewskiego, który dn. 8 września⁴³ w zjadliwych słowach przedstawia zajścia. Donosi, że Kwiatkowski po wyjeździe Kraszewskiego „nazwał się ostatecznie protektorem tutejszej sceny, przy przedstawieniu Essechsa wrzeszczał razem z P. na nieumiejętność Dyrekcji, zbierał ligę na gwizdanie”, zaś w Kronice Wiadomości Kraj. i Zagran. napisał artykuł o teatrze, w którym „stwierdza indyczą powagę i kuszenie się na erudycję”. W kilka dni potem na tańczącym wieczorze, na którym znalazł się Kwiatkowski i Miłaszewski, powstał między nimi ostry spór. Kwiatkowski oświadczył, że teatr upada wskutek nieudolności Miłaszewskiego, który poza tym okrada jego kasę, na to Miłaszewski rzucił w niego rękawicę. Sprawę ostatecznie załatwiono polubownie zwłaszcza, że po stronie Kwiatkowskiego stanęło kilku poważnych obywateli żytomierskich, między innymi Aleksander Groza. „Człowiek ten miedzianego czoła — pisze dalej Prusinowski o Kwiatkowskim — czeka na Pana, jak na anioła jeziora oczyszczenia. Do Pana zapewne należyć będzie, czy godzien on powtórnego chrztu, lecz na miłość Boga, niech Pan sądu o M. nie opiera na sądzie obrońców K”. Ta obawa Prusinowskiego jest tym dziwniejsza, że również Kraszewska, gorąco oręduje za Miłaszewskim. Tymczasem Kraszewski wracając z zagranicy zatrzymał się w Warszawie i zgodził się na współpracownictwo w Kromce, mimo że bohater wspomnianego skandalu był jej korespondentem (przyznać należy, że o ile szło o teatr był bezstronnym korespondentem). Dalszy stosunek Kraszewskiego do Kwiatkowskiego, mimo opozycji Kraszewskiej, jest istotnie zagadką. Jeszcze przed przyjazdem do Żytomierza Kwiatkowski był z nim w żywej korespondencji. „Bóg świadkiem, — pisał dn. 13 lipca 1856 r. — że tu tęsknimy za Panem. Obyś tyle był zdrów i szczęśli-

wy, ile życzeń moich”. Następnie układał się z nim o współpracownictwo w Kronice. „Spieszę najusilniej prosić Pana, — czytamy znowu w liście z 13 paźdz. 1857 r. — aby podniesienie pisma tego imieniem Pana dla dobra Literatury stało się za moim pośrednictwem”. Gdy Kraszewski jeszcze się wahał, Kwiatkowski donosi, że w Kronice oczekują jego powieści czy artykułów „jakby od tego zbawienie ich zależeć miało. I ja to czuję, że tak jest”.⁴⁴ Nieporozumienia z Miłaszewskim nie zniechęciły Kraszewskiego do korespondenta Kroniki i gdy „potem zawiązała się w Żytomierzu Spółka Wydawnicza, do której wchodziła AL Groza, K. Kaczkowski, Ap. Korzeniowski i Kwiatkowski, Kraszewski wprawdzie wymówił się od tej imprezy, co skłoniło Kaczkowskiego do ogłoszenia sensacyjnego Sprawozdania złożonego Stowarzyszeniu księgarsko-wydawniczemu w Żytomierzu dn. 22 kwietnia 1859 r. (Kijów 1859), w którym ostro go zaatakował, ale nie zerwał stosunków z Kwiatkowskim, a nawet, jak się okazuje z listu z dn. 9 sierpnia 1859 r., zgodził się oddać mu wydanie swoich Hymnów.

Po powrocie z zagranicy zastał więc Kraszewski w Żytomierzu stosunki dość powikłane, opozycja przeciwko niemu skonsolidowała się, wskutek czego, gdy zaczęły się narady nad uregulowaniem stosunków włościańskich, przekonał się, że szlachta obawia się jego radykalizmu i wcale nie pragnie, aby z nią współpracował. W teatrze również stosunki nie były przyjemne.

„Przy najlepszych moich chęciach — pisał do Miłaszewskiej dn. 1 listop. 1858 r. — widzicie Państwo, jakie są skutki przy moich zajęciach, niezdrowiu i nieudolności prowadzenia teatru. Mówiłem i mówię, że temu nie podołam i co-dzień to widzę jaśniej... Zlitujcie się nademną Państwo, bo jeżeli tylko przykrości i nieukontentowanie mam znosić, a nikogo nie zadowolę, na cóż ja się przydam, i jak temu wydołam”.⁴⁵

Zaś w liście do W. Szymanowskiego, bez daty :

„Nie widzę zresztą, abym się mógł już przydać na co obok żywszych, zdolniejszych i ze wszelkich względów dziś znakomitszych odemnie pisarzy. Przez cały ciąg pracy mojej, trwającej od lat dwudziestu kilku, spotykałem ciągłą opozycję, ciągle niechęci, mniej więcej jawne, z którymi przebojem walczyć potrzeba było, żeby się utrzymać, gdybym był potrzebny, jak mi się zdawało, i dziś już do całej walki sił i ochoty zabrakło. Muszę wreszcie uwierzyć, że nic nie zrobił, nic zrobić nie mógł i na nic się nie przydam, bo vox populi — vox Dei”.⁴⁶

Do tych utyskiwań nie należałoby przywiązywać głębszej uwagi, ponieważ zniechęcenie opanowywało go dość często, gdyby nie ważniejsze przyczyny, które obecnie napełniały goryczą.

Zaraz po powrocie z zagranicy zabrał głos w sprawie artykułu Kwiatkowskiego w Kronice Wiadom. Kraj. i Zagan.⁴⁷, który ostro wystąpił przeciwko wywodom Okraszewskiego w wspomnianym już artykule pt. Żytomierz i jego teatr. Kraszewski nie brał pod uwagę niewątpliwie bezstronnych sądów kore-

spondenta Kroniki; w Liście z dn. 25 paźdz.⁴⁸ krytykując jego twierdzenia, a szczególnie ujemny sąd o grze Miłaszewskiej, wywiódł całą sprawę na ogólny teren i dość przejrzyście zaatakował szlachtę wołyńską za jej obojętność wobec teatru. „U nas dotąd — pisał — na nieszczęście trudno jest nawet przekonać zacofanych i upartych, że teatr ma wyższe cele, ma znaczenie wielkie i powinien być zarazem szkołą obyczajów, języka i smaku”. Większość sądzi, że teatr ich nic nie obchodzi. „Cóż poczniesz z ludźmi, którzy głuchych udają, bo słuchać nie chcą? Potrzeba westchnąć nad ich ślepotą i odwołać się między nami a nimi do sądu potomności, która rozwiąże, kto z nas miał słuszość, ten — co chciał teatr podnieść i utrzymać, czy ten co nań ramionami ruszał”. Ale ostatecznie nie to było sprawą, która stała się przyszłościową kroplą przepełniającą kielich zniechęcenia Kraszewskiego do Żytomierza i jego teatru. Były nią toczące się wówczas narady nad uregulowaniem stosunków włościańskich.

Do opracowania szczegółów reformy utworzono komitety prowincjonalne, złożone z przedstawicieli szlachty. Komitet Wołyński obradował w Żytomierzu. Otóż Kraszewskiego do obrad nie zaproszono, ponieważ szlachta uważała go za demagoga i utopistę, obawiała się więc, że może doprowadzić do rozognienia dyskusji, szkodliwej jej interesom (wprost przeciwnie młodzież, uważała go za reakcjonistę). Gdy komitet żytomierski rozpoczął obrady, Kraszewski rozgoryczony stanowiskiem szlachty wyjechał do Kisiel, ale przed wyjazdem dn. 29 stycznia 1858 r. przesłał na ręce marszałka łuckiego Wincentego Piotrowskiego memoriał w sprawie włościańskiej, którego radykalizm (dziś nazwano by go bardzo umiarkowanym) zmobilizował przeciwko niemu większość członków komitetu. Wtedy Kraszewski postanowił wycofać się z życia publicznego sądząc, że to mu rozwiąże ręce i pozwoli na energiczniejsze wystąpienia przeciwko szlachcie. Po powrocie z zagranicy zaczął ogłaszać swoje słynne artykuły w Gazecie Warszawskiej, które wywołały zatarg z całym prawie obywatelstwem, poprzedzony jeszcze wystawieniem w teatrze żytomierskim dn. 1 stycznia 1859 roku jego komedii pt. Stare dzieje, w której, jak zaznacza we wstępie do wydania z roku 1859 (Poznań): „coś o przeszłości, nieco o dniu dzisiejszym chcieliśmy powiedzieć w tej komedii, granej właśnie, gdy komitet do zmiany stosunków włościańskich wyznaczony zasiadał i przyszłość obmyślał. Sądziłyśmy, że przemówić doń w imieniu przeszłości godziło się i było potrzeba” (str. 7—8). Stare dzieje to słaba komedia, nie przynosząca chluby artystycznemu dorobkowi Kraszewskiego, sentymalna, nieciekawa, ale miała na celu poparcie jego zapatrywań na reformę włościańską i dlatego stała się sensacją. Oczekiwano też jej z niecierpliwością. Kraszewski w przedmowie, która ją poprzedziła w wydaniu książkowym, wyznaje, że chciał wskazać na patriarchalny stosunek między dworem a ludem, uważając, iż jest on istotny, naturalny i najdoskonalej

rozwiązujący sprawę włościańską, pragnął tym silniej unaocznic, co się dzisiaj dzieje, szczególnie teraz, gdy komitety rozpoczęły swoje obrady. Tymczasem wystawienie komedii na scenie żytomierskiej przekonało go, że szlachta jest zdecydowanie przeciwna jego umiarkowanym, a w jej rozumieniu radykalnym poglądom.

„Widziałem — pisał we wspomnianym wstępie do Starych dziejów z dn. 4 marca 1859 r. — na twarzach nawet tych, co mi przychodzili wieszować, zachmurzenie, zniecierpliwienie, oburzenie prawie za to, że śmiał pana, szlachcica i chłopą, razem wszystkich na deski powołać sine discrimine. Byli, którzy wołali: czerwony, inni okrzyknęli arystokratą, większa część widzów cierpiała nad tym, że żywo kraj swój i siebie widziała na teatrum” (str. 8).

Wrażenie z przedstawienia odniósł Kraszewski jak najgorsze. „Dla mnie na całe życie pamiętnym będzie ten wieczór dn. 1 stycznia” — dodawał wreszcie. Rozgoryczony i zniechęcony do wszystkiego zrezygnował ze stanowiska dyrektora teatru i wtedy zaczął ogłaszać wspomniane Listy w Gazecie Warszawskiej, wydając prawie równocześnie Wspomnienia wołyńskie, w których ostrej krytyce poddał szlachtę wołyńską. W dyskusji wywołanej przez artykuły poruszono również sprawę sceny żytomierskiej. Kraszewski sądząc, że teatr jedynie od czasu do czasu wspomagany przez szlachtę nie może się rozwinąć, domagał się w drugim Liście⁴⁹ stałego zasiłku. W odpowiedzi na to Karol Mikulicz, marszałek gubernialny, przypomniał mu, że teatr został za szlacheckie pieniądze wybudowany, za te same pieniądze zakupiono również bibliotekę, garderobę i dekoracje⁵⁰. Nawet Szymon Konopacki, który starał się zatarg Kraszewskiego ze szlachtą załagodzić, w swoich Uwagach nad listami z Żytomierza. ...⁵¹ powtórzył to samo co Mikulicz dodając, że szlachta jeszcze do dzisiaj spłaca dług zaciągnięty na teatr żytomierski. Ale te wszystkie argumenty Kraszewskiego nie przekonały, zniechęcony do Żytomierza już w marcu tegoż roku nawiązał 7 z warszawskim bankierem Leopoldem Kronenbergiem za pośrednictwem Jana Zakrzewskiego, więźnia politycznego, trochę kupca i jego dobrego znajomego, układy w sprawie objęcia redakcji Gazety Codziennej.

W ten sposób rozstał się Kraszewski z teatrem żytomierskim. Dwa lata jego pracy na tym nowym dla niego terenie działalności kulturalnej, to najświetniejszy okres w dziejach tej sceny. Kraszewski dokładał wszelkich starań, aby teatr możliwie najwyżej postawić, miał też bezsprzecznie zbyt wygórowane ambicje, bo chciał, aby skromny teatr prowincjonalny dorównał wielkim polskim scenom. Widząc, że rzeczywistość jest daleko od jego pragnień, a poza tym uwikłany w splót stosunków panujących w Żytomierzu, wolał opuścić swoje stanowisko, niżeli cokolwiek zrezygnować z swojego programu i swoich wyobrażeń o zagadnieniach teatru.

Jego wyjazd z Żytomierza równał się upadkowi sceny żytomierskiej, która też wkrótce zakończyła

swój niedługi żywot. Już w lipcu donosi Prusinowski, że po ustąpieniu Kraszewskiego Mikulicz oddał dzierżawę teatru Miłaszewskiemu, z zapewnieniem rocznej pomocy w ciągu trzech lat w wysokości kilkuset rubli; honorowy kierunek teatrem pozostawiono nadal przy Kraszewskim. Równocześnie, ponieważ przy tej zmianie rzeczywista opieka ze strony komitetu szlacheckiego straciła swój sens, Lipkowski złożył nowej dyrekcji swoje stanowisko dyrektora spraw ekonomicznych w teatrze. Po Miłaszewskim, który opuścił Żytomierz i objął dyrekcję teatru krakowskiego, a następnie lwowskiego, wziął dzierżawę żytomierskiej sceny Teofil Borkowski, który jednak wkrótce również wyjechał z Żytomierza, i objął dyrekcję teatru w Kijowie. W r. 1863 ostatecznie teatr żytomierski został w całości oddany rosyjskim aktorom.

1. Kraszewski: Noce bezsenne — Tygodnik Ilustrowany. Warszawa 1888. T. I, nr 273.

2. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880. A. Pług [A. Pietkiewicz], Wstęp, str. LXXV.

3. Tamże, str. LXXIX.

4. Gazeta Warszawska 1858, nr 226.

5. Tamże, 1857, nr 68.

6. Dubiecki M., Na kresach i za kresami. Kijów — Warszawa 1914, str. 133.

7. Żytomierz i jego teatr..., — Gazeta. Warszawska 1858, nr 226.

8. Bobrowski T., Pamiętniki. Lwów 1900, T. I. str. 138.

9. Książka jubileuszowa..., str. LXXVIII.

10. Kronika Wiadom. Kraj. i Zagran., Warszawa 1857, nr 94.

11. Gazeta Warszawska 1857, nr 68. Listy; brulion odezwy pisany przez Kraszewskiego w rks. 1245, Bibl. Naród, w Warszawie.

12. W rks.: „nie wiem czy co do składu towarzystwa po warszawskim jakikolwiek teatr polski zrównać mu może”.

13. Rks bez sygn. Bibl. Jagiellońskiej, Korespondencja J. I. Kraszewskiego, ser. III, t. 21.

14. Oazeta Warszawska 1857, nr 68; Listy Korzeniowskiego w tej sprawie zob. Rks. Bibl. Jagiell., Korespondencja J. I. Kraszewskiego], ser. III, t. 9.

15. Gazeta Warszawską 1857, itt 273.

16. Gazeta Warszawska 1858, nr 226.

17. Rks 42 M. Bibl. Naród, w Warszawie.

18. Koimian St., Rzeczy teatralne. Kraków 1904, str. 175.

19. Gazeta Warszawska 1858, nr 64.

20. Żytomierz i jego teatr — Gazeta Warszawska 1858, nr 243.

21. Gazeta Warszawska 1858, nr 64.

22. Kronika Wiadomości Kraj. i Zagran., Warszawa 1858, nr 273.

23. Gazeta Warszawska 1858, nr 64.

24. „Projekt kontraktu między Dyrekcją teatru szlachty gubernii wołyńskiej a W. A. Mitaszewskim, pisany przez Kraszewskiego — Rks 1245 Bibl. Narodowej, w Warszawie.

25. Rks 5312 Bibl. Jagiell.
26. Rks bez sygn. Biblioteki Jagiell. Korespondencja J. I. Kraszewskiego, seria III, t. 11.
27. Rks bez sygn. Bibl. Jagiell. Koresp. J. I. Kraszewskiego, ser. III, t. 11.
28. Rks bez sygn. Bibl. Jagiell. Koresp. J. I. Krasz., ser. III, t. 11.
29. Listy Zofii Kraszewskiej. — Rks bez sygn. Bibl. Jagiell. Koresp. J. I. Kraszewskiego, ser. I, t. 1.
30. Żytomierz i jego teatr — Oaz. Warsz. 1858, nr 243.
31. Tamże.
32. Gazeta Warszawska 1858, nr 64.
33. Listy Kraszewskiego do Miłaszewskiej — Rks 5312 Bibl. Jagiell.
34. Pensje niektórych aktorów: Miłaszewscy 100 rubli, Szarajewicz 50, Grunwald 25, Micińska 22 r. 50 kop., Isakowiczówna 20, Lutostański 15, sufler Poźniak 25, rekwizytor Czokow 15, Lampner 12, pisarz 9, maszyniści 10, krawiec 7 r. 50 kop., dwóch kapelmistrzów po 6, dwóch stróżów po 6. — Rks 1245 Bibl. Nar. w Warszawie.
35. Rks 1245 Bibl. Narod, w Warszawie.
36. Kraszewski J. L., Wieczory wołyńskie. Lwów 1859, str. 84.
37. Rks 42 M. Bibl. Narod, w Warszawie.
- 38 — 39. Tamże.
40. Szczegóły o tym zob. Dr Antoni J. (J. Rolle) Zatarg wołyński — Przewodnik Nauk. i Liter., Lwów 1889, t. XVII i Bar A., J. I. Kraszewski na Wołyniu — Rocznik Wołyński. Równe 1935, t. IV.
41. Rks bez sygn. Bibl. Jagiell. Korespondencja J. I. Kraszewskiego, ser. I, t. 3.
42. Dodać należy, że Kraszewski wyjeżdżając za granicę wziął za sobą dekoratora teatru Rodziewicz, zaś jego miejsce zajął Wł. Sobkiewicz, dawny nauczyciel rysunków w gimnazjum żytomierskim. „Pocziwy Sobkiewicz — pisze Kraszewska do męża dn; 17/29 paźdz. 1858 r. — zajął teraz zupełnie stanowisko... przy teatrze, maluje, koncypuje, dodaje ciągle jakieś nowe figle, w dodatku on kontrolę biletów patrzy, pieniądze liczy, zapisuje, gotowe już go kasy oddaje”.
43. Rks bez sygn. Koresp. J. I. Krasz. ser. III, t. 17.
44. Tamże, ser. III, t. 10.
45. Rks 5312 Bibl. Jagiell.
46. Rks 6299 Bibl. Jagiell).
47. Kronika Wiadom. Krajow, i Zagran. 1858, nr 273.
48. Gazeta Warsz. 1858, nr 305.
49. Gazeta Warsz. 1859, nr 99.
50. Tamże, nr 130.
51. Tamże, nr 143.

Jan MIODUSZEWSKI

JÓZEF IGNACY KRASZEWSKI JAKO DZIAŁACZ REGIONALNY*

Kraszewski był nie tylko wybitnym pisarzem, artystą, poetą, historykiem, dziennikarzem, krytykiem i estetą, ale także pierwszorzędym działaczem regionalnym w znaczeniu współczesnym tego określenia. Albowiem wszędzie, gdzie żył, tworzył wokół siebie ośrodek działalności miejscowej, wywołując z elementów życia otaczającego pewną nową siłę, nawiązując zawsze do tradycji miejscowej i podobnie jak mały strumyk w końcu wpada do większej rzeki, dołączał te zdobyte własną pracą dorobki do ogólnej skarbnicy narodowej, zaś życie zakątka potrafił zawsze zespolić z życiem największego ośrodka myśli narodowej, z naszą stolicą — Warszawą.

Nawet dzisiaj, gdy wychodzi w Polsce około 2000 różnych czasopism, jakoś nie słychać, aby ktokolwiek pokusił się o wydawanie pisma periodycznego na wsi, aczkolwiek dzieła Ruskina i Mor-risa, znanych estetyków angielskich, zalecają takie tworzenie dzieł literackich w ustroniu wiejskim, w oddali od gwaru wrzawy miejskiej.

Kraszewski już w roku 1840 zakłada redakcję swego Athenaeum w Gródku na Wołyniu (w okolicach Łucka) i prowadzi to czasopismo przez lat dziewięć. Dosyć wziąć do ręki parę zeszytów tego poważnego miesięcznika literackiego, aby wprost doznać podziwu. Jak można było redagować pismo mieszkając o 70 wiorst od drukarni; a jednak Kraszewski to potrafił i oto wieś wołyńska stała się dzięki niemu ośrodkiem życia literackiego!

A przy tym nie poprzestawał on na pisaniu tylko. Gdy zażądano od niego, aby współdziałał w wielkiej akcji opisu pamiątek historycznych na terenie Wołynia — celem przedstawienia Wielkiemu Księciu Konstantemu tego zbioru (spodziewano się widocznie, że w jego osobie znajdzie się protektora, który przyczyni się do ochrony zabytków od zagłady), Kraszewski wsiada na wóz, robi kilkaset wiorst końmi, objeżdża szereg powiatów i sporządza osobiście prędko i dokładnie rysunki rozmaitych ruin i zamków.

Dziś jeszcze nie można bez rozrzewnienia czytać jego książki *Wieczory wołyńskie*, jego *Wspomnień Polesia, Wołynia, Litwy...* Niejeden inteligent zmuszony być w wiejskiej zaciszy, uważa się za upośledzonego i poniżonego, czuje wstręt do własnego otoczenia, narzeka, iż żywot jego jest wegetacją, a tymczasem wykształcony na modłę europejską Kraszewski rozkoszuje się tym życiem i miłuje własny zakątek!

„Jedną z najmniej znanych okolic naszego kraju — pisze — jest Prużańskie i Kobryńskie. Oprócz wojen

Napoleońskich, w czasie których pono gdzieś w tych stronach strzelano do siebie, żaden znaczniejszych rozmiarów fakt nie zapisał tych cichych miejscowości na kartach historii. Prużańskie — historii nie ma! Kątek to mający swoją szczególną, odrębną, wiasną fizjonomię”.

Jak widać autor sercem własnym obejmuje te ciche zakątki, tak ubogie w wspomnienia przeszłości, kocha je, gdyż posiadają własną fizjonomię! Odtąd okolice te mają już swoją historię, bo związane są z życiem i przeżyciami wielkiego pisarza. Oto żywy przykład, jakim winien być działacz regionalny. Potrafi on pobudzić do życia własne środowisko, wywołać je jakby na ogólną widownię, nadać mu treść i wyraz.

Przebywając w Żjionierzu staje się Kraszewski nie tylko stróżem oświaty, jako kurator szkolny, ale również koncentruje wokół siebie życie kulturalne i towarzyskie jako dyrektor teatru, Klubu Szlacheckiego, Towarzystwa Dobroczynności i jako naczelnik Komitetu Statystycznego.¹ Jakkolwiek wysuwa się teraz na szerszą widownię, nie zapomina o cichej wsi i pisze:

Mnie żal mej starej wioski jak starego świata, Żurawi moich studzien, płotów z chrustu tkanych.

Jednocześnie ten literat zmuszony jest stać się publicystą i politykiem. Nie obawia się narazić swojej popularności i iść przeciw prądowi. Mężnie wypowiada swe zdanie w kwestii włościańskiej, na zjazdach obywateli w roku 1858 uważany jest za utopistę, gdyż opowiada się za nadaniem ziemi włościanom. Nie schlebja jednak radykałom, bo uważa, iż ziemię dać należy nie darmo, lecz za sprawiedliwą indemnizacją.

W r. 1859 w nr 54 *Gazety Warszawskiej* robi gorzką wymókę społeczeństwu wołyńskiemu, zarzucając mu zacołanie:

„Nie wiem, czy potrafimy ocalić kieszenie nasze, ale dobre imię i przyszłość pewnie na tej drodze... zasada żydowska — lepszy szeląg, niż najświętsza ofiara”.

Szlachta czuje się obrażona. Młode pokolenie, studenci-korporanci Uniwersytetu Kijowskiego składają mu adres uznania; na wyborach mimo wszystko Kraszewski zwycięża. Dom jego staje się pnybtykiem literatury, nauki, sztuki, ogniskiem potężnych prądów życia, skupia się w nim duch polski Wołynia, Podola i Ukrainy.

Oto gdy pewnego dnia do jego drzwi zapukał młodzieniec odbywający z Kijowa do Warszawy i Ojcowa, wędrowkę pieszą celem poznania kraju — Kraszewski, ten tak ustosunkowany człowiek, z prawdziwie staropolską gościnnością przyjmuje go, gwarzy z nim przez parę godzin, mimo kilkakrotnych nawet wezwań nie odrywa się od rozmowy, wreszcie zaprasza wędrowca, aby w jego domu podzielił się z nim skromnym posiłkiem...² Po latach wielu ten gość Kraszewskiego, ten pieszy wędrownik — już jako powstaniec 1863 r. i wygnaniec syberyjski wróciwszy do kraju — odczytując Książkę jubileuszową, wydaną na

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939.- 47-57 str.

część Kraszewskiego, zapisuje w swym notatniku takie oto myśli o pisarzu, którego niegdyś poznał osobiście w jego własnym domu:

„Dnia 15 marca 1880 r. Suchodół koło Ługańska, gub. Jekaterynosławska.

Po odczytaniu jubileuszowej księgi, poświęconej rozbirowi życia i pism Kraszewskiego, dziwnego doznaliśmy wrażenia, że z 27 pisarzy polskich, którzy się zastanawiali nad zdumiewającą działalnością tego pisarza, żaden się nie zadumał i nie zwrócił powszechnej uwagi na następujące fakty:

1) że nawet na 50-cioletnią literacką czynność napisał za wiele i wynikało

to nie tylko z twórczości jego umysłu, ale z umiejętnego kierowania swoją pracą i rozkładu pracy.

2) Olbrzymia i wszechstronna jego erudycja nie jest wynikiem przygotowań

czych studiów młodości, bo na to nie miał nawet czasu, rozpoczynając zawód

literacki w 18-ym roku życia, ale — później-
szych, podjętych wśród pracy już

rozpoczętej albo mającej się rozpocząć i natychmiast użytkowanej.

3) Fantazja Kraszewskiego nosi całkiem odrębne jakieś cechy, rzec by można wyłącznie literackie i służąc mu na tej drodze aż po dzień dzisiejszy nigdy nie miała wpływu na jego życie i czyny. W biografii jego nie ma najmniejszego śladu uniesień, albo wybryków, którym ulegają powszechnie ludzie młodzi, a szczególnie artyści i literaci. Rzekłbyś, iż nigdy nie przestał być wcieloną rozumą i żadnego nie dawał przystępu namiętnościom oddawszy się całkowicie na posługi sztukom i literaturze.

Żadnych miłostek, jedna tylko miłość do żony, żadnych uniesień politycznych, nic co by go choćby na dzień jeden w ciągu lat 50-ciu mogło wybić z koleji życiowej, oderwać od pióra. Zawsze z jednaką rozumą umiał kierować łodzią swego życia, nawet wśród burz i wichrów oględnie sterując i nie dając się unieść falom.

Tak np. w zatargach swoich z Jaroszem B e j ł a i jego kliką skończył wracając do szpalt Tygodnika Petersburskiego, w zatargach z obywatelstwem wołyńskim w kwestii włościańskiej i z Kaczkowskim dla świętej zgody modyfikował trochę swoje zdania. W kwestii nawet żydowskiej bardzo był oględnym. Rzekłbyś istny człowiek stanu, nie publicysta. W krajowych też sprawach umiał się rządzić rozumą”.³

Po tej małej dygresji powracamy do tematu. W czasie pobytu na Wołyniu wypadło Kraszewskiemu wyjechać parę razy do kąpiel morskich w Odessie. Zdawało by się, że kuracja — to nie czas i miejsce dla studiów regionalnych. A jednak zaznajamia się z wieloma ludźmi, w tej liczbie z uczonymi rosyjskimi, rysuje, maluje, robi notaty i poszukiwania historyczne, zagląda do kronik i akt dawnych, i oto owocem podróży, przedsięwziętej w celu zdrowotnym, staje się trzypięciotomowe interesujące dzieło Wspomnienia Odes-

sy, Jedyssaku i Budżaku, (wydanie Glüksberga, Wilno 1844), które do dziś dnia nie straciło swej wartości tak ogólnej, jak i lokalnej.

Towarzystwo Historii i Starożytności w Odessie obrało Kraszewskiego swym honorowym członkiem. Uczniowie Liceum Ry-szeliewskiego urządzili na cześć jego pochod z pochodniami, a członkowie kolonii polskiej ofiarowali mu piękny portret pędzla malarza Chojnackiego.

Długo przechowywano o nim pamięć; jeszcze w r. 1886, jak pamiętam, pewna willa na Chadżybejowskim Limanie nosiła nazwę willi Kraszewskiego (później własność pp. Szarpio), a podczas jubileuszu znowu polska kolonia w Odessie wystąpiła z adresem i prezentem.

W roku 1911 bawiąc chwilowo w Petersburgu i zbierając materiały do wydanego przeze mnie Rocznika Kresowego, w którym zamieściłem wiadomość o koloniach polskich w 30 miastach, otrzymałem od p. Władysława Żukowskiego w darze wiązanek listów J. I. Kraszewskiego, pisanych do znanego wówczas literata Apollona Skalkowskiego, któremu niegdyś Adam Mickiewicz poświęcił znany wiersz.

Listy te, złożone przeze mnie do archiwum Muzeum Starożytności w Odessie, spotkały się z miłym przyjęciem ówczesnego zarządu, na czele którego stał Ukrainiec profesor Popruzenko. Wygłosił on wtedy specjalny odczyt o Kraszewskim i jego stosunku do Odessy, a nawet były czynione starania zakupienia od rodziny teki z notatkami i rysunkami Kraszewskiego dotyczącymi Odessy, która to teka obecnie stała się własnością Biblioteki Narodowej w Warszawie.⁴

Podaję niżej kilka ciekawych fragmentów ze wspomnianych listów Kraszewskiego, które wiele rzucają światła na postać pisarza z czasów odeskich. Podobnie jak garść suchego kwiecia polnego przynoszą one ze sobą jakby powiew owej minionej dawno epoki. Spoza wierszy zwykłej korespondencji przegląda sympatyczne oblicze nestora naszych pisarzy.

Oto np. kartka pisana naprędce jeszcze podczas pobytu w Odessie; zaznajamia ona nas z trybem życia codziennego Kraszewskiego.

„Wczorajszy cały dzień — nie wiem jak i czemu — nie widzieliśmy się. Czuję się w obowiązku na to poskarżyć, bo mi to bardzo przykro było, a razem na moją ekskuzę muszę zdać Ci sprawę z dnia wczorajszego. Rano jeździliśmy do Renaud i kąpaliśmy się na Lanzeronie.⁵ Potem wizyty etct... Wieczorem byłem u Murzakiewicza, który był u mnie i oznajmił, o której godzinie siedzi w domu, pokazywał mi swoje zbiory i monety Towarzystwa. Potem jeszcze byłem w teatrze. Dziś jeszcze nie wiem, co robić będę, ale chcę jechać kąpać się do Lanzeronu, bo choć o kamienie nogi się kaleczą, ale daleko ładniej tam i milej, niż w tych prozaicznych łaźniach w porcie. Bądź łaskaw, pozwól mi jeszcze na chwilę podróże Reuilly, gdzie są winietki wyobrażające Tatarów.

Votre de voue J. I. K.

12 Aout 1843.

List następny wprowadza nas w tok pracy Kraszewskiego nad książką o Odessie.

„Redakcja Athenaeum — Gródek pod Łuckiem.
12 X 1843 r.

List twój o niezasłużonym ze wszech miar obraniu mnie na Członka Waszego dostojnego Towarzystwa Starożytności wczoraj dopiero (11-go) otrzymałem i śpieszę ci zań równie jak za wiadomość o Bałcie⁶ i obiecane inne na później — podziękować najserdeczniej. Możesz wierzyć, że serdecznie za wszystkie dowody Twojej przyjaźni umiem być wdzięczny i z całej duszy i serca. Zmiłuj się, chciej mi donieść z łaski swojej, do kogo odebrawszy dyplom mam pisać z podziękowaniem, (bo po rusku zapewne, a ja Rusin nie tęgi) — i jakie są w tym razie ceremonie zwykłe?

Moją historię Wilna i pieniądze, które się opłaca zwykle, odeślę natychmiast, jak tylko będę w domu, bo teraz u ciotki Urbanowskiej w Horodcu, skąd i ten list piszę, jesteśmy. Ciotka dowiedziawszy się, że piszę, łączy swoje ukłony dla obojga was i pp. Siezieniewskich.

Za powrotem do domu, który w parę tygodni, może trochę później nastąpi — nadeślę dalszy ciąg Athenaeum i inne książki dla ciebie. Teraz właśnie będę redagował noty moje o Odessie i ciągle robię wypisy z polskich ksiąg, w których dość wiele znajduje się opisów. Między innymi jest wzmianka pod rokiem 1443 (jeśli się nie mylę), że Jazłowieccy trzymali ten step, gdzie dziś Odessa i był ich własnością. Mieli sprawę z koroną o przysypiska nad morzem, gdzie zabraniali stawiać straży i domów, jako na swoim gruncie. Było to za Władysława Warneńczyka. W instrukcji danej posłom do rozgraniczenia Polski i Litwy z Turcją i za Zygmunta I (między tym a Solimanem) widać, że step między Dnieprem a Dniestrem był własnością Polski, że Oczaków stał na gruncie polskim. Zdaje się, że wszyscy pisarze polscy mylili się grubo, nazywając któryś Liman między Dniestrem a Bohem (niewiadomo który) Jeziorem Owidowym. Widać, nawet nie Dniestrowy Liman, ale jakiś inny — podobno nawet w bliskości Odessy⁷ lub w miejscu gdzie ona dzisiaj. Często wspominają Owidowe Jezioro i zdaje się, że pewnie Istrissa Liman tak przezwali. Píše nawet Sarbiewski, że Witold zdobywszy tam step, znalazł nad jeziorem Owidowym mur stary, który wchodził w morze, a był stawiany na ołów i tam wjechał w morze na półmili, zajmując Euxyn w swoje władanie. Że Owidiusz znał Dniestr, to się pokazuje z tego, że go wspomina w swych pieśniach.

Tatarzy koczujący w stepie między Bohem, a Dniestrem opłacali od paszy i koczowania dań Zygmuntowi I, co i pokazuje się w Instrukcji wyżej wspomianej i z Chalendylasa, który wspomina jeszcze za Kazimierza Jagiellończyka, że ci Tatarzy służą królowi polskiemu.

O tym wszystkim obszerniej i porządniej napiszę we wspomnieniach swoich, nad którymi pracuję teraz. Przyjmij wyrazy szacunku, przyjaźni szczerzej

i życzenia na Nowy Rok dla całej rodziny i ww. Siezieniewskich od dobrego przyjaciela — J. I. Kraszewskiego.

Za pozwoleniem twoim liścik do Jacob i znowu łączę i przepraszam za to. Książek od W. Kołyszkowej dotąd nie odebrałem, ale zapewne wkrótce — odeszłą, czego bardzo pragnę, bo mi twojej Historii⁸ bardzo a bardzo potrzeba. Widziałem się z panem Sokołowskim, mówił mi, że zebrał pieniądze na egzemplarz historii Odessy i te ci wkrótce odesłać ma⁹.

List ostatni, podany niżej, ma dla nas znaczenie szczególniejsze, gdyż wskazuje, że już przed 90 laty myślał nasz pisarz o potrzebie zwiększenia aktywności naszej opinii społecznej tu na kresach.

Świadczy również jak Litwa, Wołyń, Odessa i Warszawa są blisko związane niemi pracy kulturalnej.

„...W tych dniach wysyłam wam, to jest tobie szanowny Apollonie i Jacobowi, winne ode mnie numera Athenaeum przez mojego szwagra Stachowskiego i ego, który jedzie do Odessy. Wspomnienia Odessy pošlę zaraz pocztą, bo mnie dotąd księgarz zwodzi z egzemplarzami. Dla Towarzystwa niedawno posłałem list jeden turecki, ciekawy — na ręce Murzakiewicza. Mam do ciebie prośbę, Szanowny Apollonie. Jeden z naszych literatów wileńskich, którego osobiście nie znam, tylko z korespondencji, prosi mnie o wstawienie się do ciebie, a Ty masz za nim wstawić się do księcia Wołkońskiego. On chce wydawać w Odessie gazetę literacką polską pod tytułem Odesa. Podał o to prośbę do Xięcia prosząc o przedstawienie łaskawe. Celem jego jest z literaturą rosyjską nas obeznac, na zywą się ten literat Adam Honory Kirkor. Wkrótce będzie on sam w Odessie, a tymczasem przeze mnie uprasza ciebie, abyś za nim powiedział słowo księciu Wołkońskiemu i pomógł mu. Ja w pełnej ufności, że to uczynisz chętnie, udaję się i proszę także. Jeżeli możesz co uczynić, uczyni proszę, bo taka gazeta bardzo by nam była użyteczna, wiedzilibyśmy, co się dzieje wszędzie na wschodzie i w literaturze rosyjskiej, o której niedokładne dochodzą nas wiadomości z Jutrzenki Dąbrowskiego w Warszawie wychodzącej. Nie mam czasu pisać dłużej, wybac mi i chciej wierzyć szczerzej mojej zawsze przyjaźni

J. I. Kraszewski

Gródek, dnia 9 czerwca 1845 r. Żonie moje uszanowanie. Powiadom, czy odebrałeś kajet przez pułkownika Potockiego pisany?”

Tak więc zajrząwszy do Odessy celem kuracji i kąpieli morskich Kraszewski wydał o tym mieście całą monografię, trzytomowe dzieło. Odtąd długo jeszcze opiekuje się Odessą i zabiega o założenie w niej polskiej gazety. Jaka była dalsza ewolucja tego projektu, nie wiem! Być może, kto inny dorzuci do tego naszego przyczynku wiadomości bardziej szczegółowe.

Natomiast dopiero w 61 lat po tym liście ukazała się w Odessie gazeta polska, a mianowicie w dniu 20 maja 1906 r. niżej podpisany wydał numer pierwszy Życia Polskiego, a jakby tknięty serdeczną życzliwością

cią nadesłał zaraz artykuł sędziwy Teodor Tomasz Jeż i Marian D u b i e c k i... Przy pierwszym podmuchu wolności zakwitło tu życie polskie, rodacy założyli tu Dom Polski i wybudowali gmach własny, powstały dwa gimnazja polskie im. Tadeusza Kościuszki i imienia Aleksandra Jabłonowskiego, który zmarł w Odessie, bawiąc na kąpielach w „klosterku” w zakładzie leczniczym Felicjana Jachimowicza. Niebawem spotkał się tu jak za czasów Kazimierza Jagiellończyka Wschód z Zachodem, gdyż podczas wojny światowej torpedowce tureckie zawinęły do portu odeskiego i bombardowały Odessę, a zielona chorągiew Proroka powiewała na małej szalupie, która skutkiem awarii przybiła do brzegu. Olbrzymie krążowniki Mirabeau i Jean Barte stały długo za redą, nad Odessą powiewał sztandar Francji, w którego cieniu formowały się zwycięskie zastępy Żelaznej Dywizji generała Żeligowskiego. Dnia pewnego przybyło z Równego (!) zakurzone i zabłocone auto, a w nim wysłannik Dyrektoriatu Ukraińskiego — celem pertraktacji z polskim konsulem. Niestety, konsul był na odjeździe, bo Odessa została ewakuowana!

Wysłannik ukraiński opóźnił się ze swymi propozycjami.

Krążyły nad Odessą polskie samoloty pod dowództwem szefa oddziału lotniczego Rajskiego, z Odessy do Gdańska wypłynął komandor Ś w i r s k i, aby objąć komendę nad formującą się flo-tyłą polską; tu przedtem jeszcze poznał i pokochał morze Mariusz Zaruski!

Już nie jedna, ale dwie i trzy gazety polskie wychodziły w Odessie, liczba uczniów szkół polskich wynosi parę tysięcy, w posiadaniu Małachowskich jest kilka tysięcy hektarów wy-

brzeża Morza Czarnego. Przeszło sto kamienic należy do Polaków, urządził się tu polską wystawę starożytności, osobny oddział pod dowództwem gen. Rybińskiego udaje się celem niesienia pomocy — na odsiecz Lwowu! A gdy Francja wycofała swe sztandary, a Odessę zajęli bolszewicy, połała się rzęsiście krew polska! Przeszło 30 Polaków i Polek zostało rozstrzelanych, zginęło wielu od nędzy i głodu. Wywieziono 46 zakładników, kilkuset uwięziono w lochach Czerezwyczejki... Ale mimo wszystko siew my-

śli polskiej nie zaginie! I kiedyś znowu być może tam powstanie i zbudzi się ruch regionalny, a wtedy ludzie przypomną z wdzięcznością życzliwą pracę i inicjatywę Józefa Ignacego Kraszewskiego, pioniera tego ruchu w Polsce, na Litwie, na Wołyniu, na Podlasiu, za granicą i nad Czarnym Morzem — w Odessie!

1. Godny jest podkreślenia fakt, że skoro tylko zajął Kraszewski te stanowiska, to zaraz m. in. zarządził wypisanie do Klubu Szlacheckiego pism i gazet za 380 rubli.

2. Podróżnikiem tym był Antoni Mioduszewski, a działo się to w maju 1859 r. Szczegóły patrz Wacława Lasockiego Wspomnienia z mojego życia. t. I. str. 298 i nast.

3. Z papierów po Antonim Mioduszewskim.

4. Warto zaznaczyć, że gmach odeskiego Muzeum wybudowany w stylu doryckim przez polskiego architekta Gąsiorowskiego, jest nadzwyczaj wygodnym i wspaniałym budynkiem. Mieszczą się tam w widnych dużych salach piękne zbiory wykopalisk greckich i rzymskich, urny, płaskorzeźby, posąжки Tanagry, a w piwnicy imponujący zbiór kamiennych posągów, jak się zdaje pochodzenia scytyjskiego. Kiedy się tam wchodzi, odnosi się wrażenie, że to odbywa się jakieś zgromadzenie cyklopów, gdyż pośrodku stoi posąg wysokości jakie 10 metrów. Jest tam dość obfita biblioteka i pracownia, tak że rękopisy Kraszewskiego ułożone zostały w dobrym miejscu i jak się zdaje nie uległy zniszczeniu w czasie rewolucji bolszewickiej.

5. Przepiękny brzeg morski należący wówczas do hr. Grocholskiego.

6. Bałta leży o 150 wiorst od Odessy. Była tu granica Polski i Turcji. Kościuszko kwaterując w Niemirowie dojeżdżał czasem do — Bałty. Któż nie zna obrazu Brandta Jarmark w Bałcie?

7. Na mapie topograficznej na wschód od Odessy oznaczone są nad morzem „Bugowy chutor”. Jest tam tzw. Chołodnaja Bałka i mały liman. Dr Baliński, który niedawno był prezydentem Równego, miał tam swoją posiadłość, a p. Bironowa nad morzem założyła kolonię zwaną Bolczynem, dokąd przybywali pp. Skupiewscy z Rumunii i wiele inteligencji z Warszawy. Ciekawe byłoby bliższe szczegóły o tej kolonii od dra Balińskiego.

8. Mowa zapewne o Historii Zaporozża Skalkowskiego.

Wiktor HAHN

WOŁYŃ W «LATARNI CZARNOKSIĘSKIEJ» JÓZEFA IGNACEGO KRASZEWSKIEGO*

WSTĘP

Kraszewski nie urodził się wprawdzie na Wołyniu, osiadłszy jednak w tej dzielnicy Polski w r. 1886 i spędziwszy w niej ćwierć wieku (1836 — 1860) żył tak ściśle ze stosunkami wołyńskimi, z nowym otoczeniem, że działalnością swoją społeczną i literacką w owych latach rozwiniętą wysunął się na pierwszy plan wśród współczesnego mu obywatelstwa wołyńskiego.

Niestrudzoną pracą, troską o dobro publiczne, usiłowaniem, aby i ze swej strony przyczynić się do podniesienia tak bardzo obniżonego poziomu Wołynia, zapisał się na trwałe w jego historii.

Obdarzony niezwykłym darem obserwacji bacznie przygląda się Kraszewski nowym stosunkom, wśród których się znalazł. Spostrzeżenia poczynione wykorzystał wnet w dwóch bardzo poważnych i sumiennych pracach.

I tak już w r. 1840 ogłasza *Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy* (Wilno, 2 tomy), z szeregiem obrazów, poświęconych Wołyniowi. (Por. w tomie I rozdziały: *Kawał drogi przez Polesie na Wołyń*, *Na Wołyń*; w tomie II: *Łuck, jego historia*, *Wołyń, Młynów, Dubno, Ostróg*).¹

W dwa lata później wydaje *Obrazy z życia i podróży* (Wilno, 2 tomy), w których znajdują się m. i. szkice: 1) *Domy i ludzie* (tom I, str. 153 — 170) i 2) *Dubno w czasie Kontraktów* (tom I, str. 193 — 219), przedstawiające mnóstwo świetnie zaobserwowanych rysów.

Obie te prace były jakby prolegomenami do *Latarni czarnoksięskiej*, jak to poniżej wykażę, zwłaszcza druga zaważyła niemało na poszczególnych jej ustępach.

Powstała *Latarnia czarnoksięska* wśród bardzo ciężkich przeżyć moralnych Kraszewskiego. Trudne warunki egzystencji, śmierć ukochanego wuja Antoniego Urbanowskiego nie sprzyjały na pozór twórczości literackiej, w niej jednak znalazł ukojenie, jak sam pisze do Konstantego Tadeusza Podwysockiego:

„Wśród tej burzy, zatrudnień, kłopotów, — cała pociecha książka i pióro, gwałtowne oderwanie się pracą od świata. Co innemu byłoby niepodobnym może, dla mnie stanowi jakiś rodzaj upojenia, — jest to mój trunek, którym się na frasunek upajam. Uwierzyć lub nie, ale cztery tomy powieści w tych gorączkowych chwilach napisałem, — tytuł: *Latarnia czarnoksięska*. Są to obrazy naszych czasów. Znać w sposobie pisania moje położenie, bo to wszystko rzu-

cane na papier szybko i bez wykończenia — czuję, czuję, że lepiej wykończywszy, rzecz by zyskała, ale nie potrafię”.²

Zebrawszy olbrzymi wprost materiał, przystąpił do pracy nad *Latarnią czarnoksięską* w r. 1842; powieść była gotowa już w lipcu 1842, na razie jednak nie wysyłał jej do druku, uskuteczniając poprawki, które jeszcze zajmowały go we wrześniu tegoż roku. Pierwotnie miał zamiar oddać *Latarnię czarnoksięską* do druku znanemu księgarzowi wileńskiemu Adamowi Zawadzkiemu, z powodu jednak nieporozumień odstąpił od tego zamiaru, tak że powieść wyszła nakładem S. Orgelbranda w Warszawie³; najpierw ukazał się oddział I, złożony z 4 tomów, w r. 1843, następnie oddział II, obejmujący również 4 tomy, w r. 1844. Tym samym jest to najobszerniejsza powieść Kraszewskiego; drugiej powieści o takiej objętości nie stworzył.

W poniżej pomieszczonych uwagach zajmę się niemal wyłącznie pierwszą serią *Latarni czarnoksięskiej*, gdyż ona w całości jest poświęcona przedstawieniu stosunków wołyńskich; ubocznie tylko uwzględnię serię drugą, — zawierającą nieznaczną tylko ilość ustępów, związanych z Wołyniem, interesującą jednak ze względu na dalsze losy głównych bohaterów powieści.

Celem konfrontacji sądów Kraszewskiego o Wołyniu porównałem *Latarnię czarnoksięską* z całym szeregiem prac o Wołyniu już to współczesnych powstaniu *Latarni czarnoksięskiej*, już to później powstałych, w żadnej jednak z owych prac nie zostały uwzględnione stosunki wołyńskie około 1842 r. w tak pełnej mierze, jak to uczynił Kraszewski w *Latarni czarnoksięskiej*.

I.

KRAJOBRAZ WOŁYNIA W LATARNI CZARNOKSIĘSKIEJ

Wołyń maluje Kraszewski barwnymi rysami:

„Nasz wesoły i urodzajny Wołyń (pisze II, 52) ubrany w zielone gaje i złoczone łąny, przecięty rzekami i strumieniami niebieskimi, wygrzewa się spokojny na słońcu, nie kłopotąc o swoje jutro, wycinając zielone gaje, rozsypując złote ziarno swych łąnów i dając zarastać rzekom swoim i stawom”.

Tę ziemię wołyńską tak piękną, żyzną, z gajami brzoźowymi, dębowymi, rosnącymi na zielonych wzgórzach, stawami i i*zekami, dolinami, rozdołami, jarami z zachwytem prawdziwym maiuje Natalia w rozmowie ze Stasiem (III, 98).

Raz po raz znajdujemy w *Latarni czarnoksięskiej* wzmianki o ważniejszych miastach wołyńskich, przy czym jednak autor nie bawi się w szczególności ich opisy, jako znanych dobrze czytelnikom. Najpełniej rysuje się Dubno, przy czym Kraszewski większą uwagę zwraca na życie mieszkańców, aniżeli na sam opis miasta (II, 34, III, rozdziały 1—4, IV, 18). Ponadto wspomina o Korcu (III, 74), Ostrogu (II, 37, III, 74, IV, 7), Zasławiu (oddział II, tom I, 19, 35), Żytomierzu (I, 67, 73, III, 65, 74, 75, IV, 5, 7, 101). Nieco dokładniej zajmuje się opisami miast

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. — Łuck, 1939. — 59-98 str.

wołyńskich jak Hrehorowa (II, 66, 74, 76, 87, oddział II, I, 75), Hrehorowic (II, 78, 79), nadto wsi hrabiego Edwarda (I, 28 n.), marszałka Słomińskiego (I, 54 nn.), sędziego (I, 94), pułkownikowej Gorkowskiej (II, 43).⁴ Wszystkie te opisy dają czytelnikowi możliwość wyrobienia sobie sądu o charakterze wsi wołyńskiej, o gospodarstwach magnackich, szlacheckich, chłopskich. Stosunkowo mało ich w powieści, w której autor główną uwagę zwrócił na sprawy społeczne.

II.

CEL NAPISANIA POWIEŚCI. WOŁYŃ NA POCZĄTKU PIĄTEGO DZIESIĄTKA W. XIX.

Według zeznania samego Kraszewskiego Latarnia czarnoksiężska miała być wiernym obrazem Wołynia około r. 1842. Jako cel przyświecało powieściopisarzowi wierne odwzorowanie wybitniejszych typów, stosunków miejscowych, życia i prądów bieżących, przy czym jednak nie schodził nigdy do fotografii z żywych wzorów i unikał osobistości. Na ten szczególnie zwraca uwagę nie tylko we wstępie dodanym do wydania lwowskiego z r. 1872 (I, 5n), ale i w samej powieści, zaznaczając, że pisze ją z prawdziwego życia (II, 111). I do Latarni czarnoksiężskiej dadzą się zastosować słowa powieściopisarki, wypowiedziane w innym związku:

„Nie portretując nigdy, powieściopisarz musiał jednak częstokroć czerpać rysy z żywych wzorów, wpośród których przez lata się obracał na prowincji i w mieście. Nikt tu nie wskaże osobistości, choć nieraz chciano je odszukiwać, każdy sobie jednak przypomni podobnych ludzi, pojęcia i tryb powszedniego życia”. (Resztki życia. Lwów, 1875, I, 5).

Stosownie do zapowiedzi miał Kraszewski zamiar przedstawić w powieści swej, jak w latarni czarnoksiężskiej, wszystkiego po trochu: i szlachtę i panów, i świeckich i duchownych, i literatów i gospodarzy, i prawników i lekarzy. (I, 11). Ale nie we wszystkim dotrzymał obietnicy, duchownym bowiem poświęca bardzo mało uwagi, a zupełnie nie wspomina o nauczycielach, mieszczanach, rzemieślnikach, kupcach.⁵ Wprowadza natomiast plenipotentów, ekonomów, postaci służących, chłopów i żydów, o czym nie wspominał w przytoczonych powyżej słowach. O tym całym szeregu postaci można bez przesady powiedzieć, że odtwarzają przeważną część ówczesnego społeczeństwa wołyńskiego; jakby w barwnym jakim kalejdoskopie, jakby w prawdziwej latarni czarnoksiężskiej, by użyć jeszcze raz tego tak trafnego określenia zastosowanego przez samego autora, przesuwają się przed oczyma czytelnika korowód postaci ciekawych niezmiernie, z niezwykłym darem spostrzegawczym skreślonych. I jeszcze jedno: do całego szeregu osób dołączając krótką ich historię, włącza powieściopisarz do Latarni czarnoksiężskiej kilkanaście epizodów, z których niejedną rozprowadzony mógłby wypełnić treść dłuższego opowiadania, a nawet powieści. Wystawiając w Latarni

czarnoksiężskiej wady, śmieszności, obyczajowe, słabości społeczeństwa wołyńskiego sobie współczesnego (IV, 119), miał na myśli jego poprawę: „gdyby jeden tylko człowiek przejrzeć się chciał w obrazie jakim, uczuł swoje wady i pożałował się z nich poprawić, dla mnie byłoby dosyć...; dla mnie by to było najwyższym szczęściem” (IV, 120). Dla należytego zrozumienia ponurych stron społeczeństwa wołyńskiego, roztoczonych w Latarni czarnoksiężskiej, należy uwzględnić, że znajdujemy się w powieści u początku piątego dziesiątka XIX w., kilka lat za ledwie po nieszczęśliwym upadku powstania listopadowego. Znane są powszechnie skutki, jakimi ta tak przełomowa chwila zaznaczyła się w społeczeństwie polskim, wywołując w pewnych jego warstwach nie tylko przygnębienie, lecz także tak charakterystyczną apatię, zobojętnienie dla wzniosłych ideałów, ogólnych celów. Tak surowe represje rządów zaborczych, przede wszystkim rządu rosyjskiego, dokonały swego, stąd też nieraz zaobserwować możemy w pierwszych latach popowstaniowych brak jakichkolwiek wytycznych w życiu społecznym, a co z tego wynikało, zupełną beztroskę, myśl tylko o tym, by jakoś przepędzić ten ciężki okres niedoli. Szła z tym w parze chęć użycia życia, rzucano się „W wir zabawy, jakby dla ogłuszenia siebie. Trudno zdać sobie sprawę z psychiki ówczesnego społeczeństwa; że jednak tak było, o tym świadczą w odniesieniu do kwestii nas obchodzącej, tj. do Wołynia, zapiski w pamiętnikach, uwzględniających owe czasy.

Słusznie np. podnosi Józef Dunin Karwicki, że w przedstawieniu życia i obyczajów na Wołyniu w latach 1840, trudno „tworzyć apologię owych czasów, chwalić wszystko bezwzględnie i kadzić często poprzednikom naszym na-tej arenie życia obywatelskiego, którą oni tak miłą i przyjemną dla siebie, nie pomnąc o przyszłości, urządzali, a która dla nas dziś wydaje się tak ciężką i niemiłą”.⁶

Karwicki, kreśląc stan obyczajów na Wołyniu między r. 1831 a 1847, opisuje, jak w owych czasach społeczeństwo polskie było rozbawione:

„Huczne, po kilka tygodni trwające kontrakty i karnawały dubieńskie... skupiały kwiat towarzystwa”. „To ciągle lekkie i zalotne życie, poświęcone tylko zabawom... nadało całemu wiejskiemu obywatelstwu owej epoki jakiś dziwny, odrębny, zupełnie rozbawiony charakter, tak jakby zabawy pod wszelkimi formami i postaciami były jedynym celem życia dla mężczyzn i kobiet. Wczytując się we wspomnienia przeszłości, a szczególnie sięgnąwszy myślą w owe lata pierwszej połowy tego wieku, rzeczywiście, że należy sobie zadać pytanie, kiedy ci ludzie zajmowali się swymi przyrodzonymi obowiązkami, bo literalnie nigdy czasu nie mieli, spiesząc się nieustannie z jednej zabawy na drugą. Dlatego też i obowiązki te bardzo i bardzo szwankowały”.

W dalszym ciągu maluje opłakane skutki owych cały rok niemal trwających zabaw, tj. życie nad stan, zaniedbywanie gospodarstw, zaciąganie długów, kra-

dzieże plenipotentów, ruinę majątkową (I. 1. II, 15 nn). Także Antoni Andrzejowski (De-ti u k) kreśli podobny stan Wołynia: „Potrzeba tu powiedzieć i z pokorą wyznać, że Litwini o wiele nas mieszkańców w południowej części kraju wykształceniem smaku i obyczajów, podniesieniem się w naukach wyprzedzili”.⁷

III.

ARYSTOKRACJA — SZLACHTA — MŁODZIEŻ — BAŁAGULI — DOROBKEWICZE

W powieści po raz pierwszy dotknął Kraszewski w Latarni czarnoksiężskiej stanowiska arystokracji w społeczeństwie. Na podstawie obserwacji licznych przedstawicieli wielkich panów wołyńskich takie wypowiedział o nich przekonanie:

„Arystokracja każdego kraju, gdy przestanie brać udział w rządzie, gdy ją okoliczności odsądzą od dawnych prerogatyw i przywilejów, powinna wybrać sobie cel jakiś, starać się działalność swoją zwrócić w inną stronę, inaczej nigdy jej nawet nie pojmą, egzystencja jej zostanie niczym nie usprawiedliwiona, co więcej, arystokracja taka nie wyżyje długo. Jakiś czas cherłać będzie tylko życiem nabranym z dawnego, resztką sił, przyzbieranych w czasach czynności, ruchu, działalności swojej; potem obumierać zacznie, poniży się, zbeszcześci, straci szacunek publiczny i egzystencję nawet. Nie mówimy tu o wszystkich w szczególności panach, gdyż wielu a wielu obrali cel swojemu życiu, wzięli się do przemysłu, gospodarstwa, handlu, literatury (!)..., większość jednak gorszącym sposobem próżnuje i bawi się tylko, wyobrażając sobie, że życia celem najwyższym będzie miać, jeść, pić i spać...

Tego jednak, aby się nazwać człowiekiem, za mało”. (III. 9).

Przed wszystkim zarzuca wielkim panom „złe pojęcie życia i jego celów, zupełne nie zastanawianie się nad sobą, uganianie się za zabawą, przyjemnościami, obojętność na dobro publiczne, na użyteczność życia, przy tylu środkach użyteczności, jakie w rękę mają” (III, 8).

Uprzymiwniwszy sobie te wszystkie grzechy i wady magnatów wołyńskich, nie może powstrzymać się od słów pełnych oburzenia:

„Juściż przeto nie na to was Bóg panami stworzył, abyście tylko lepiej od nas jedli, pili, dłużej spali, piękniej się ubierali, więcej i piękniejsze mieli kochanki; powinniście sami dla siebie pomyśleć, jakby się społeczności stać użytecznymi, jakby nie marnować życia. Naówczas przebaczone by wam wiele, może wszystko nawet, darowano by wiele złego”. (III, 8).

Zarzuca też arystokracji naśladowanie panów cudzoziemskich: „cała arystokracja wołyńska jest pożyczana i tłumaczona z francuskiego”. Zarówno w rzeczach ważnych jako też drobnych naśladować arystokrację wołyńscy zagraniczni panowie, małpując ich nawet w kroju liberii, listowym papierze, sposobie zaczesywania włosów, maniach spekulatorskich (I, 94 n).⁸

Takie same spostrzeżenia notuje Wiktoria Je-

zierska w swym niezmiernie ciekawym dzienniku, przedstawiającym stosunki wołyńskie: „Tu wielcy panowie nudzą się w swych pałacach i wzdychają tylko za Paryżem, Rzymem, Neapolem... Jakże można być szczęśliwym, kiedy myśl i serce błąka się daleko”.⁹

Wincenty Poi w *Pieśni o ziemi naszej* (Poznań 1843) maluje także w bardzo czarnych kolorach panów wołyńskich, podkreślając zwłaszcza nieludzkie ich postępowanie z chłopami, niezmierną pychę, kosmopolityzm:

Nie po cnocie, lecz po złocie
Poznasz, że to wnuk hetmański,
Albo tylko po klejnocie,
Co ozdabia dworzec pański.
Już z przeszłości ani cienia,
Ni zwyczaju, ani zbroi!
Państwo tam za wszystko stoi,
Nic polskiego — krom imienia...

A w innym miejscu pisze, że na Wołyniu

Kiedy pan — to urodzony
Pewno z księcia, albo z króla!
W domu jego dwomo, szumno,
A tak straszna jego wola,
Że nieposłuch — chłopu trumną!

Przybysza możny pan bada dumnym okiem,

Sam zamorską mową gada,
A z błazeńska dwór ubrany.
Na to tylko w dom cię prosi,
By cię dunią upokorzył,
Bo łaskawie ledwo znosi,
Że i ciebie Pan Bóg stworzył.

Owe ogólne uwagi o magnatach popiera Kraszewski kilku znakomicie naszkicowanymi figurami. Wśród tej galerii ujemnych, prawdziwie zwyrodniałych typów, na pierwszy plan wysuwa się hrabia św. państwa rzymskiego, Edward, który nie, dbając o majątek, lekkomyślnością i próżniactwem doprowadził go do ruiny. Człowiek bez wszelkich zasad moralnych nie uważa za swój obowiązek oddawać szlachcie, która mu zaufała, wypożyczonych pieniędzy, ani nawet procentów spłacać w oznaczonych terminach, posługując się niecznymi wybiegami. Nic go to nie obchodzi, że inni popadają przez niego wskutek tego w przykrą sytuację finansową. Kiedy mu grozi katastrofa, chce się ocalić prostym oszukiwaniem z krzywdą wierzycieli, co więcej nawet pragnie żonę wciągnąć do swego planu, a od kochanka żony pożyczyć pieniędzy (I, 31 nn i w dalszych tomach, *passim*).¹⁰

Zwyrodniałym magnatem jest też hrabia św. państwa rzymskiego, młody Alfred, o średnim bardzo wykształceniu, pod względem umysłowym nie wiele wart. Szydząc jednak ze wszystkiego i ze wszystkich, z najbliższej rodziny, przyjaciół, kochanek, uzyskał wśród wyższych sfer towarzyskich pewną popularność; z obawy przed jego szyderstwem wszędzie go przyjmują, z drugiej strony jednak nienawidzą. Choć jest w bardzo opłakanych stosunkach finansowych, żyje jakby był nie wiedzieć jak bogatym, brnąc coraz bardziej w długi, o których wyrównaniu zu-

pełnie nie myśli. Takie zupełne zero pod względem moralnym i umysłowym ma jednak powodzenie niebywałe u kobiet; ofiarą jego staje się Julia, która przejrawszy jego wartość gardzi nim, z czego on sobie nic nie robi, zaginając parol na pułkownikową Gorkowską, z którą ostatecznie się żeni, nie z miłości naturalnie, tylko dla pieniędzy (I, 32 nn i w dalszych tomach, *passim*). Oto znowu książę zupełnie zrujnowany, jeżdżący od pałacu do pałacu szukając jakiej posażnej panny, której majątek ma mu pomóc do dalszego życia bez troski, wszędzie jednak dostający harbuza, nawet przez dorobkiewiczów traktowany z lekceważeniem, jako „książę myśliwy” (I, rozdział 6).

Uosobieniem dumy i próżności jest znowu książę N;.....; dla dumy poświęcił wszystko, zrujnował się według słów Kraszewskiego dla pozyskania sobie osób, posiadających wpływy. Dla tej dumy ożenił się z kobietą, wielkiego imienia dziedziczką, mającą przewagę nad nim (I, 119).

Nieco korzystniej w porównaniu z powyższymi panami przedstawia się stary książę Platon, ongiś paż króla Stanisława Poniatowskiego, stąd zwany szambelanem, mający w sobie coś dworskiego i rycerskiego, wobec kobiet przesadnie grzeczny, stary motyl Stanisławowski, ciekawy jako zabytek starożytności, ale i on nie przedstawiał większej wartości moralnej (I, 84 nn).¹¹

Jak zgubne skutki pociąga za sobą bezmyślne życie magnackie, o tym świadczy historia dwóch synów hrabiowskich, Zygmunta i Jana, dziś już nie hrabiów. Zupełnie zaniedbani przez ojca, który z powodu nieustannych procesów nie miał czasu nimi zajmować się, pozostawszy po jego śmierci bez fundusów pieniężnych, nie wiedzieli, co mają z sobą począć. W towarzystwie panów czuli się nieswojo, nie mogąc skłonić się do ich wymagań, upodobań, obyczajów, czując się wśród nich śmiesznymi. Stąd przeszli na stronę szlachty, żyli z nią, przyjeżdżając serdecznie przez nich. Ale pod względem moralnym i umysłowym nie przedstawiali także żadnej wartości (I, 103 nn).

Do wołyńskich typów zdaje się też należeć pan marszałek Sulmirzycki, stryj Augusta, tak jednak skąpy, tak chciwy na pieniądze, że odmawia sobie niemal wszystkiego, aby tylko jak największy zebrać majątek. Przepyszne w swoim rodzaju są poszczególne sceny, w których Sulmirzycki przed Augustem i Stasiem usprawiedliwia się ze swego skąpstwa (Oddział II, tom I, rozdział 3, „Skąpiec”).

Ale wśród tych ujemnych typów-magnatów wyróżnia się pastelowymi barwami nakreślany wizerunek starego księcia i jego czcigodnej żony, jakże szlachećnych, dobrych, dla sprawy ojczyzny pełnych poświęceń i ofiar, w całym swym życiu służących wzorem innym. Prawdziwa wzniosłość, dostojność bije od ich postaci, tak że trudno oderwać się od tych kilku kart, poświęconych przez powieściopisarza staroświeckiemu pańskiemu domowi¹² (IV, rozdział I).

Szczegóły historyczne, jakie podał Kraszewski

przy opisie owego pańskiego domu, nie dadzą się odnieść w zupełności do żadnego z rodów magnackich, żyjących wówczas na Wołyniu. Przypuszczając wobec tego należy, że w przedstawieniu swym dał autor syntezę kilku rodzin magnackich, znanych mu z osobistych stosunków.¹³ Pewne więc rysy dadzą odnieść się do książąt Lubo-mirskich w Dubnie,¹⁴ książąt Sanguszków w Sławucie, może też do rodziny Potockich, osiadłych w Szepetówce, Antoninach i Peczarze, a może jeszcze idoks. Jabłonowskiej w Krzewinie.

Tak samo i położenie domu określa Kraszewski niedokładnie, ma on znajdować się za Ostrogiem, kiedy zboczy się z drogi (IV, 7).

Z tych wzmianek trudno jednak wywnioskować, o której miejscowości myślał rzeczywiście.

Nieco podobny typ „prawdziwego wielkiego pana” skreślił Józef Dunin Karwicki (Ze starego autoramentu. Typy i obrazki wołyńskie. Warszawa 1898.1, 77 — 99 w szkicu: Prawdziwy wielki pan) ludzkiego, dobrego, prawdziwego opiekuna biednych, kochanego przez lud i służbę za jego dobroć: „wszyscy oficjaliści i podwładni służyli mu wiernie i za niego wprost gotowi byli dać się porąbać”. J. Karwicki podobnie jak Kraszewski nie podaje nazwiska owego magnata.

Podobnie też wspomina Karwicki o kilku wielkich paniach, znanych z cnót obywatelskich i domowych (tamże, 1900, II, 27 nn). Od jednej z nich „bił blask i majestat rodu, niezaprzeczanej cnoty, połączonej z wielkim rozumem, i głębokiej pobożności, opartej na silnej i niezachwianej wierze” (II, 30. W szkicu: Wielka pani polska, str. 6 — 31).

Dodatnim typem jest też pan August, wuj Stasia, głównego bohatera Latarni czarnoksiężskiej, najlepszego tonu i najlepszego towarzystwa, według słów powieściopisarza prawego serca, wykształconego umysłu (I, 13). W jednym ustępie powieści zwierza się August przed swym siostrzeńcem, że i on próbował życia, które mu się jednak nie udało (II, 119j). Tej tajemnicy jednak nie wyjaśnia autor, poprzestając tylko na zaznaczeniu, że August, wyrzekłszy się rozkoszy miłości i przyjaźni, prawdziwe zadowolenie znajdował w rozrywkach umysłowych. Okrzyczano go samolubem, w istocie jednak nie był nim, wspierał bowiem z wielką gotowością biednych, pomagał nieszczęśliwym (I, 14). W Latarni czarnoksiężskiej występuje w roli rezonera; on to wypowiada przeważnie w imieniu autora szereg uwag o ówczesnym społeczeństwie, o jego wadach, błędach, przywarach. W czynnej roli jednak nie występuje. (Por. jeszcze Oddział II, tom I, str. 7).

Wynikiem wzajemnego ustosunkowania się magnatów i szlachty jest obopólna nienawiść. Szlachta widząc, jak magnaci odgradzają się od niej nieprzebytym murem chińskim, jak ją wszędzie wyszydza i wyśmiewają, nienawidzą jej i gardzą, nią, oddziela się od nich.

Szlachta również nie przedstawia się korzystnie w Latarni czarnoksiężskiej. I ona bez zrozumienia należytego, leżących na niej obowiązków społecznych,

pędzi w przeważnej części życie bezcelowe, m ało zajmując się gospodarstwem, spędzając natomiast czas na pustych zabawach. Wobec arystokracji zajmuje stanowisko wrogie, nieprzejednane, za to, że nią poniewierają panowie i że śmieją się z niej. Dziwne jednak, że szlachta mimo ciągłego wygadywania na panów usiłuje ich naśladować, stara się zrównać z nimi pod względem ułożenia towarzyskiego, wystawnego życia (I, 95 n, II, 9).

Takie same zapatrywanie o szlachcie wołyńskiej wypowiada Wiktoria Jezierska: „Wysoka szlachta oddzieliła się lodowatym murem od szlachty pomniejszej, która nie próbuje nawet doń się zbliżyć” (I, 1. 51).

Szlachtę wołyńską gubi próżniactwo i brak oświaty, ma ona jednak serce dobre. Gdyby który z tak znienawidzonych przez nią panów wyciągnął do niej rękę, poprosił o pomoc, zażądał posług, nikt by nie odmówił im ratunku (I, 113).

Spomiędzy przykładów przytacza Kraszewski sędziego, który w swej nienawiści do panów przypisuje im wszystko złe i wszystkie nieszczęścia krajowe, przez co zyskał sobie olbrzymią popularność wśród szlachty. Poza tym jednak był to człowiek sumienny, prawy, uczciwy, oszczędny, gospodarczy, dobry mąż, śmieszny jednak w pewnych swych poczynaniach, poglądach (I, 96 nn).

Sędzic Pękalski powodowany osobistą zemstą za to, że nie mógł ożenić się z hrabianką W..., z polecznika panów — stał się wrogiem ich, uważając ich za osobistych swych nieprzyjaciół. Nie pilnując gospodarstwa, gonił już ostatkami, ale na to nie zważał, prowadząc bez przerwy walkę zażartą przeciwko panom (I, 106 nn).

Najzjadlejszym znów demagogiem w Latarni czarnoksiężskiej jest pan Antoni, bez imienia, bez majątku; nienawidzący panów z zazdrości i gniewu na nich, kierował wszystkimi krokami nieprzyjacielskimi szlachty przeciw panom. Pod względem etycznym stał o całe niebo niżej od sędziego, a wiedząc o tym, czernił panów, aby się sam mniej czarnym wydawał (I, 101 nn).

Korzystnie natomiast przedstawia się pan Trzeciński, znany z dobroci serca, prawego charakteru, wylania się dla wszystkich; załatwiający interesa innych, nie miał dla siebie samego czasu, stąd chodził posesjami, na których nie szczęściło mu się zupełnie (I, 104 nn).

Typem bardzo ciekawym jest prezes, syn zagonowego szlachcica, który dzięki usilnej pracy, uczciwości, wybił się na pierwsze miejsce wśród ówczesnego społeczeństwa wołyńskiego. Nawet tak uszczypliwa hrabina Julia uznaje jego wielką popularność u obywateli: „imię jego znajome daleko, głośnym się stał i potrzebnym wszędzie u nas” (I, 121 nn).

Bardzo charakterystyczny jest też opis majątku rozbiorowego, „gdzie sąsiad potraça sąsiada, gdzie ogród graniczy z ogrodem, dom z domem, dziedziniec z dziedzińcem”, co wszystko wywoływa ustawiczne kłótnie, spory-między kolokatorami. Oto przed małym dworkiem dwie jejmoście w perkalowych szlaf-

rokach kłócą się o jakieś głupstwo; przed karczmą znów dwaj ekonomowie o mało za łby się nie biorą o jakąś zbiegłą dziewczynę z jednej części do drugiej. Do tych kolokatorów należy też wspomniany powyżej pan Antoni, który współzycie z sąsiadami maluje jako nieustanny bój i wojnę. Od wczesnego ranka do późnej nocy ciągle awantury, kłótnie, bitki. I to ma być życie! (IV, 2, 34 nn. „Majątek rozbiorowy”).

Nie ulega prawie wątpliwości, że pod wpływem szkiców powyższych Kraszewskiego zrodził się pomysł Kolokacji Józefa Ko-rzenio wskiego. Siostrzeniec Augusta Staś, ma być reprezentantem ówczesnej młodzieży. Wychowany za granicą, sam oświadcza, że po kilkuletnim wychowaniu czuje się w kraju jak obcy i do niczego niezdolny. Istotnie też w powieści przedstawia się Staś jako człowiek zupełnie pozbawiony woli, nie wiedzący sam, czego chce. Do tego nie rozumiał świętości obowiązków, panowania ich nad życiem całym. Słusznie też o nim mówi August, że napadła go choroba wieku, spleen, przesyt, nuda niewyleczona. I ten typ nie był wyjątkiem w owych czasach, jak o tym świadczyć może powieść Ewy Felińskiej, osnuta na stosunkach wołyńskich pt. Pan Deputat (Wilno 1852, 2 tomy). Bohater powieści Albin Zaklika przypomina swoim brakiem woli Stasia. Obaj stają się wskutek tego przyczyną własnej niedoli, jak też nieszczęść tych istot, które pokochawszy ich złączyły z nimi swój los.

Jako wielki brak powieści należy podnieść, że poza postacią Stasia, innych młodych ludzi w działaniu Kraszewski nie przedstawił.¹⁵ Musimy poprzestać na ogólnikowej charakterystyce, podanej w tomie I: „Młodzież (wołyńska) w połowie zestarzała niedopieczoną nauką, którą połknawszy wygląda jakby z przeproszeniem emetyku wzięła, w połowie oszalona, skozaczona, jakby nic nie było na świecie piękniejszego nad zupełne wyłamanie się od wszelkich prawideł zdrowego rozsądku” (str. 19).

Jako o zanikającym typie hulaszkiej młodzieży wspomina też Kraszewski o osławionych bałagulach, poświęcając im w Latarni czarnoksiężskiej dłuższą wzmiankę. Ze słusznym oburzeniem piętnuje ich tak szkodliwe w ówczesnym położeniu maniery i obyczaje: „Była to po prostu swawolna, rozpasana, młodzieńcza, szalona, ochrzczone imieniem stowarzyszenia, swawola, wyrodzona z próżniactwa, braku zasad i dobrego wychowania”. W chwili Latarni czarnoksiężskiej bałagulizm według Kraszewskiego stracił już siłę i upadł (III, 116 nn).¹⁶

Osobną klasę stanowią panowie dorobkiewiczze — oto pan marszałek Słomiński, ongiś plenipotent, potem kolejno posesor, urzędnik sądu powiatowego. Doszedłszy do majątku kupił za bezcen zadłużony majątek i tak stał się panem. Nie mając żadnego wykształcenia, popełnia raz po raz fałszywe kroki, ośmieszając się w ten sposób, przy czym w parweniuszowski sposób chwali się swym majątkiem, urządzeniem dworu; bez należytego wykształcenia w przechwałkach swych dopuszcza się ośmieszających go

w wysokim stopniu pomyłek. (I, rozdział V, „O panu marszałku”). I ta postać złożona z kilku zaobserwowanych osobników. Współcześnie, jak sam Kraszewski wspomina, dopatrywano się pierwowzoru w kilku znanych wówczas marszałkach (I, 5).

Jako drugi przykład dorobkiewicza podaje Kraszewski plenipotentą, który w ten sposób prowadził interesu swego klienta, że go wyzuł z majątku. Teraz to już słuszny obywatel i coraz szanowniejszym będzie, bo daje wyborne obiady i leje gościom szampana (III, 120).

IV.

PRAWNICY. LEKARZE. KSIĘŻA. OFICJALIŚCI. SŁUŻBA

Spomiędzy innych grup społeczeństwa wołyńskiego przedstawia Kraszewski dwa doskonałe typy prawników podczas spotkania ich u p. Augusta. Jeden z nich, Regent, prawie osiemdziesięcioletni, mimo to pełen werwy i życia, uchodził za najznakomitszego prawnika w całej okolicy. Bałwochwalca formalności w prowadzeniu procesów, wyzyskiwał wszelkie nieformalności w postępowaniu prawnym, bijąc tym przeciwników, prawdziwy postrach dla stron (II, 18—26).

Przeciwieństwem jego jest adwokat Choroszkiewicz; stojąc niżej pod względem znajomości prawa od Regenta, górował nad nim w „wyrobkach”, to jest w stosunkach z ludźmi, których opłaciwszy otrzymywał ich głosy w danej sprawie sądowej (II, 27—29). Obaj prawnicy, to jakby żywcem schwytane typy, obaj to zapowiedź tylu licznych znakomych figur prawników, przedstawionych później przez Kraszewskiego.

Wyraziście odmalowane są dalej sylwetki kilku lekarzy, jako to: doktora Schwernotha, niegdyś cyrulika, który niepojętym dla nikogo sposobem uchodził za doktora medycyny chirurgii; jako główny środek leczenia zastosowywał puszczenie krwi, zresztą pacjentów zjednywał sobie tym, że zastosowywał się do ich woli, stosując taki środek kuracji, jakiego sobie życzyli (IV, 26 nn). Drugi znów Mullendorf, prawdziwy szarlatan, zapisywał recepty co najmniej z 50 medykamentów (IV, 57). Doktor Brzozowski, zwolennik kuracji wodnej, każdą chorobę leczył tylko wodą: „zimną wodę pić, w zimnej wodzie się kąpać, zimną wodą się okładać, lodem ocierać, żyć w zimnej wodzie” (IV, 97 n). Home-opata Nejmanowski radził znowu na wszystko swoje pigułki homeopatyczne, których całą apteczkę nosił zawsze w kieszeni.

„Moja medycyna najlepsza — utrzymywał — nie wykuruję, to nie zabiję przynajmniej. Z dwójga jedno — albo nie ma skutku, albo zupełny skutek, a złego skutku być nie może” (IV, 58). Francuz Seillier był zwolennikiem magnetycznej kuracji (IV, 58). Młody medyk z wileńskiego uniwersytetu Brodnicki radził na chorej hrabinie Julii zrobić próbę nowej metody (IV, 59).

Wspaniałe jest konsylium owych lekarzy: nagadali się na nim dużo, najwięcej o rzeczach obojętnych, jedni o tabace Albance, drudzy o polityce, trzeci o magnetyzmie, czwarty o homeopatii; w końcu przy-

stali wszyscy z pewnymi zastrzeżeniami na sposób pojęcia choroby Julii i kuracji przepisanej przez doktora Wyrwicza (IV, 59).

Ów doktor Wyrwicz przynosił prawdziwą chlubę swemu zawodowi. Wielkiej nauki, był rozważnym, zawsze poważnie badającym chorego, starającym się rozpoznać jak najdokładniej chorobę; był to lekarz o wielkiej praktyce i dłuższym doświadczeniu (IV, 55 nn).¹⁷

O duchownych natomiast nic prawie nie słyszymy. Zaledwie drobną wzmiankę poświęcił Kraszewski przy opisie imienin hr. Edwarda księdzu dziekanowi, który urodzeniem i wychowaniem zbliżał się do towarzystwa wielkopańskiego (I, 115); jako epizod wprowadził też postać księdza spowiednika, wezwanego do konającej hrabiny Julii (IV, 108, 110). Dokładniej przedstawia historię kwe-starza Serafina, bernardyna, pochodzącego z województwa płockiego, z Wołyniem związanego tylko tym, że należy do konwentu zasławskiego. O samym jednak trybie życia klasztornego nic się nie dowiadujemy. Brat Serafin, doznawszy rozmaitych przygód w swym burzliwym życiu, wstąpiwszy do zakonu, wdział nowego ducha i jakby narodził się na nowo, uważając, że życie powinno być rozmyślanie o przyszłym i wiecznym i jakby wstępem do niego (Oddział II, tom I, rozdział 2: Kwestarz str. 18—43).

Znalazło się też miejsce w Latarni czarnoksiężskiej i dla niesumiennego plenipotenty Żyłkiewicza, który przez całe lata okradał i oszukiwał hrabiego Edwarda; w końcu jednak przekonany o swych oszustwach ponosi zasłużoną karę za swe nieczne postępowanie (III, r. 3 i 4).¹⁸

Prawdziwymi pijawkami wówczas byli inni plenipotenci, załatwiający w stolicy interesa obywatelom mieszkającym na prowincji w najrozmaitszych sprawach, wykorzystując w niegodziwy sposób zaufanie, jakim ich obdarzano, po największej bowiem części interesów nie doprowadzali do końca, naciągawszy naiwnych jak się tylko da, przepuszczając pieniądze im powierzone na karty, hulanki, wystawne życie (III, 119 n).

Do ujemnych postaci oficjalistów należą też rzadca, ekonom, występujący w Historii Sawki (II, rozdział 4 i 5).

O służbie stosunkowo drobne tylko mamy wzmianki, czy ta gdy wspomina Kraszewski o znacznej liczbie lokajów w pałacu Edwarda, przy czym słyszymy także o marszałku dworu, bez którego nawet najmniej liczny dwór na Wołyniu nie może się obejść (I, 29, 115), czy gdy mówi o Kozaku i kamerdynerze i służących w zielonej liberii pana marszałka Słomińskiego (I, 57, 67).

Wyróżnia się wśród nich piękna sylwetka starego kamerdynera we wspomnianym powyżej starym dworze pańskim.

„Był to sługa z tych dawnych sług, co przywiązaniem swym wrastali do rodziny, co niańczyli wszystkie dzieci, wyprawiali w świat wszystkich paniczów,

opłakiwali śmierć każdą i na wszystko mówili: Nasze... Nasza pani, nasze dzieci, nasz pałac, nasze pieniądze... Należało to wszystko do ich serca. Posiadała nut głowa na usługach księstwa, zgarbiły się plecy, ale nie chciał łaskawego chleba[^] bo przywykł pracować, krzątać się i ruszać i nie mógłby znieść odpoczynku, „który dla czynnych ludzi jest nieznośną pracą” (IV, 8 n.).

Oto w książęcym domu stary rządca w starej kaptocie z kasztanowatym wąsem, a siwym włosom, modlący się na łacińskiej, książce, to postać nie naszego już wieku, jakby z obrazu zdjęta... A obok niego „matrona w wielkim białym kornecie... to szczątek także dawniejszego świata, co go już nikt nie wskrzesi, świata, co tak nas nie pojmuje, jak my go pojąć nie możemy” (IV, 11).

Kreśląc owe najrozmaitsze figury, najrozmaitsze sceny, pochwycą Kraszewski zamierające już typy społeczeństwa polskiego. Dom pana sędziego, w którym zbierają się sąsiedzi na myśliwskie polowanie, to dom stary... szlachecki, jakich już dzisiaj na

Wołyniu bardzo mało (I, 94). A i sam sędzia jest szlachcicem starego kroju mimo swoich wad i śmieszności kochany powszechnie (I, 98). Jako przeciwieństwo maluje powieściopisarz staroświecki, prawdziwie pański dom, książęcy, niedostępny nowemu zepsuciu, z czcigodnymi postaciami pary książęcej, prawdziwie świetlanej w całym swym życiu. Takim niknącym typem jest wspomniany stary kamerdyner, tylko szkicowo nakreślony, tak jednak wyraziście, że pozostanie w pamięci czytelnika, jako wierny im w każdej doli i niedoli, złączony z nimi sercem (IV, 9). Ostatnie typy maluje Kraszewski z pewną dozą rzewnego smutku, zamyślenia o czasach dawnych, jakże odmiennych od przedstawionej przez niego rzeczywistości.

V.

KOBIETY — TYPY UJEMNE — TYPY DODATNIE

Kraszewski już w *Obrazach z życia i podróży* poświęca szereg uwag zepsuciu moralnemu kobiet z wyższych sfer towarzyskich, nie szczędząc bardzo nawet drastycznych przykładów takich pań, które chyba tylko stanowiskiem różniły się od kobiet publicznych—Z pewnego rodzaju subtelnym szyderstwem nazywa typ rozpustnej, rozwiązłej kobiety panią Lais (II, 154 nn.). Tego szkaradnego wrzodu nie byłby się podjął, gdyby nie tak często na oczy się nawijał. „W przeciągu lat nie wielu widzieliśmy przykłady kilku z najlepszego towarzystwa kobiet, które zniecierpliwione nieobecnością mężów pocieszały się ludźmi najlichszej kondycji. Niektóre nawet podały rękę pokojowcom, kozakom, pisarzom pocztowym lub swoim plenipotentom”.

Inne znów bez względu na opinię mają kochanków obok mężów, „bezwstydnice”. I tu wyrывa się z ust autora apostrofa bolesna :

„O prababki nasze, święte polskie niewiasty, coście tak często umierały, dochowując wiary mężom zmarłym nawet, wy, których oddech nawet potwarzy

skazić nie śmiał, spójrzcie na wnuczki wasze! Co za odmiana! Poznajecież w nich krew swoją? Dawniej religia broniła od zepsucia, broniła wzgarda, jaką towarzystwo całe rzucało na zepsute kobiety. Dziś w sercach nie ma wiary, a towarzystwo tak mile przyjmuje do swego grona Fryny jak najuczciwsze niewiasty”.¹⁹

Taką panią Lais jest Julia; córka zubożałych, pięknego imienia ludzi; wydana za mąż za hrabiego św. p. rzymskiego Edwarda, wnet przekonała się o moralnej jego nicości, o zupełnym braku uczuć, zasad, etyki. Nie mając oparcia religijnego, nie potrafiła znieść z poddaniem się swych cierpień, stąd też wnet poszukała zapomnienia w miłości występnej. Ale pierwszy jej kochanek był zręcznym oszustem, stąd zawiedziona szukała nowych wrażeń; każdy nowy wybraniec w inny sposób ją zawodził (I, 47 nn).

W chwili rozpoczęcia powieści Julia jest kochanką bezmyślnej lalki salonowej, hrabiego Alfreda. I głośno o tym wszędzie; fama stugębna mówi o jej licznych kochankach, tylko zarożumiały mąż niczego się nie domyśla. Sama Julia nie żałuje swego postępowania, tylko doznanych zawodów. Pod koniec życia poznaje młodego Stasia i jego pokochuje pierwszą prawdziwą a zarazem ostatnią miłością. Przejścia duchowe w tej ostatniej fazie życia godzą czytelnika częściowo z piękną grzesznicą. Pięknie podkreśla Kraszewski, jak pod wpływem ostatniej tej miłości odzyskiwała uczucie osobistej godności (II, 49, 104 nn, IV, 18 nn).

Może nieco lepsza jest od Julii pułkownikowa Gorkowska, rozwódka, mająca też kilku kochanków, wychodzi ostatecznie za wspomnianego powyżej Alfreda (IV, 48 n).

Podobnie o pani S., pani P., opowiadają gorszącą kronikę (III, 41). Stąd też Staś wypowiada o kobietach wołyńskich sąd ujemny:

„Kobiety tak religijne na pozór, tak zepsute na wewnątrz, eo dziś mdleją po mężach, rozstając się z nimi na miesiąc, a jutro... zakochane, zapominają o obowiązach, o wstydzie” (I, 19).

Ów upadek moralności wśród ówczesnych kobiet wołyńskich potwierdzają także współcześni. I tak Ewa Felińska maluje zarówno w swych powieściach, jak i pamiętnikach, uwzględniających Wołyn wielki upadek moralności wśród kobiet; podobnież Wirginia Jezierska roztraca w swych wspomnieniach wprost zastraszający zanik uczucia wstydu wśród pań wołyńskich. Píše ona swe notatki w latach 1841 nn, a więc w tych, w których powstawała Latarnia czarnoksięska. Pełno w niej wzmianek o rozwodach, zrywaniu małżeństw (str. 22, 29), „lekkomyślnych i prawdziwy wstyd przynoszących miłostkach (jedna z pań, wdowa po dwóch mężach, wychodzi po raz trzeci za lokaja, str. 37; p. Złotnicka utrzymuje romans z furmanem Moskałem, str. 44; księżna *** z domu Dulaska otwarcie i publicznie utrzymuje stosunki z lokajami, str. 48; pani Ponińska daje się uwieść ojczymowi, str. 48; metresa W. ks,

Konstantego bez wszystkiego wychodzi za mąż, str. 63; panienkę piętnastoletnią uwodzi Gracjan Lenkiewicz, starając się o jej rękę dla swego syna, str. 76 n; Włodzimierzowa Potocka wychodzi za kamerdynera, który jest wobec niej brutalny, str. 91 n). Wobec tych tak skandalicznych wydarzeń z życia wielkich rodzin wołyńskich szczegóły podane przez Kraszewskiego o niemoralności kobiet wydają się prawie że blade.

Wspomniany poprzednio Karwicki zaznacza także, że w latach stanowiących tło Latarni czarnoksiężskiej obyczaje kobiet były bardzo lekkie, moralność ich nieraz wiele pozostawiała do życzenia, co się tłumaczy owym nieustannym wirem i szaleństwem zabaw światowych i, co za tym idzie, ciągłym zetknięciem się dwóch płci, żyjących obok siebie bez żadnego poważniejszego zajęcia i myślących jedynie tylko o płochej zabawie (jw. Seria II. Warszawa 1900, str. 23).

Obok typów ujemnych kobiet wprowadza Kraszewski także kilka postaci dodatnich, zachowując w ten sposób pewnego rodzaju równowagę. Do tej drugiej kategorii kobiet należy Prezesowa, przedstawiona jako wzorowa gospodyni domu, gościnna, prowadząca dom otwarty, słynąca na całą okolicę jako świątynia muz i literatury, przybytek nauk i sztuk. Wykształcona, czytana, uchodziła za uczoną kobietę, przez ogół okrzyczana jednak za nudną (IV, 71 nn).

Przedwstępny studyjny wizerunek Pani Prezesowej był szkic pani-literatki, przedstawionej przez Kraszewskiego w tomie II *Obrazów z życia i podróży* (str. 147 — 151).

O wiele wyżej stoi od niej czcigodna księżna, matrona pełna cnót, dotknięta ciężkimi ciosy, straciła bowiem wszystkie dzieci, zniosła jednak rozpacz swą i ból po chrześcijańsku, ofiarowawszy tę stratę najboleśniej w życiu Bogu (IV, 10 nn).²⁰

Najpiękniejszą jednak postacią niewieścią w Latarni czarnoksiężskiej jest Natalia, krewna Prezesowej* osierocona we wczesnym dzieciństwie, wychowana w domu Prezesowej, skreślona przez powieściopisarza z niezwykłym wprost ciepłem, głębokim przejęciem i zrozumieniem jej idealnej duszy. Wyegzaltowana zdawała się nie żyć życiem ziemskim, zanadto zapatrzona w niebo. Jej urokowi, przymiotom serca i duszy nie mógł się oprzeć Staś, a i ona z naiwnością prawdziwie dziecięcą, widząc jak bardzo różni się od otaczającej ją młodzieży, wyciągała ręce spragnione wielkiej, prawdziwej, jedynej w życiu jej miłości. Dawna jednak miłość Stanisława do Julii, jej śmierć staje na przeszkodzie do połączenia się obojga węzłem małżeńskim. Natalia wychodzi potem za mąż za Adolfa, syna Prezesowej, nie czuje się jednak szczęśliwa. Szuka zapomnienia w twórczości literackiej, pisząc poezję, dramaty, powieści (III, 90 nn., IV, 95 nn. Por. nadto w oddziale II ustępy, poświęcone Natalii).

Na skreślenie postaci Natalii mogły złożyć się dwa czynniki: z jednej strony posłużyła Kraszewskiemu do jej przedstawienia Natalia Dzierzbicka, wychowanka księżny Doroty Lubomirskiej, żony księcia

Józefa. W takim razie i Prezesowa byłaby odbiciem księżny Doroty, o której współcześni wspominają z wielkimi pochwałami. Niestety jednak, mimo usilnych starań, nie udało mi się odszukać dokładniejszych szczegółów o Natalii Dzierzbickiej. Wspomina o niej Wiktoria Jezierska (jw. str. 79, 82).²¹

Z drugiej strony w kreśleniu miłości Natalii i Stasia jest widoczny refleks z życia samego powieściopisarza. Kiedy Kraszewski bawił w Horodcu u pp. Urbanowskich, jako gość ich, zajął się wychowanką ich, biedną panienką, bardzo ładną, wykształconą, która wszystko im zawdzięczała. Ona jednak wiedząc, że Kraszewski wywarł wielkie wrażenie na siostrzenicy jej dobrodzieja, Zofii Woroniczównie, opanowała swe uczucie, przyjmując zabiegi Kraszewskiego z wielką rezerwą, tak że do wyznania miłości z jego strony nie doszło. Ale wrażenie tej miłości głębokiej odbiło się w kilku powieściach, między innymi w Latarni czarnoksiężskiej, Świat i poeta (w postaci pierwszej żony poety, Marii).²²

Kilka innych postaci kobiecych, jak marszałkowej Słomińskiej, zahukanej przez męża, zupełnie do jego trybu życia przystosowanej (I, 61 nn), przesadzonej szlachcianki — hrabiny (I, 120), sędziny, zapatrzonej ślepo w męża (II, 98 nn), szlachcianki Sulmirzyckiej, zaślepionej w kochanka (II, 87), poza tym naszkicowane tylko z lekka hrabianka Róża (I, 45) i marszałkówna Adelajda (I, 64) nie wzbudzają większego zainteresowania.

W krótkim epizodzie mamy jeszcze opowiedziane dzieje nieszczęśliwej siostry Augusta, a matki Stasia, niepomiarowanej, namiętnej Anieli, o duszy czystej aż do heroizmu, która rodziła poświęcenia nieustanne. W miłości nie zaznała szczęścia, nie bez własnej winy (I, 16, 17, 18, 20, oddział II, tom I, str. 11 — 14).²³

VI.

ŻYCIE UMYSŁOWE

Nie zaniedbał też Kraszewski podać kilku rysów życia umysłowego ówczesnego społeczeństwa. Panowie są to ludzie na ogół o pewnym wyższym wykształceniu umysłowym, nieraz jednostronnym. Znajomość literatury francuskiej wysuwa się na pierwszy plan. Pułkownikowa Gorkowska czyta najnowsze, najognistsze romanse francuskie, ubóstwiając powieści George Sand: całe noce trawi na czytaniu Souliego i Dumasa: przeczytawszy jaką nowość śpieszy zaznajomić z nią znajomych (II, 7 n.). Czyta także bardzo dużo Prezesowa, ale bez wyboru i najlepsze i najgorsze rzeczy, dziś Pigaulta i Kocka, jutro Michele'ta i Thierry, to znowu, Balzaca, Dumasa, a potem Zaleskiego, Grabowskiego. Ostatecznie w braku świeżych książek, czytała *Biographie Universelle* (IV, 72). Prezesowa urządziła w domu swoim wieczory literackie, które jednak nie przypadły do smaku okolicznej szlachty, nudzącej się na nich (IV, 71 nn).²⁴

Spomiędzy literatów wybija się na pierwszy plan w Latarni czarnoksiężskiej niejaki pan Żarnowski, uczeń liceum krzemienieckiego, rokujący początko-

wo wielkie nadzieje jako poeta, potem jednak wzdęty zawczasu dumą, napuszony pochwałami nieśmiertelnego Czackiego, zarzadzał i zmarniał (IV, 73). Z niezwykłą plastyką odmalował Kraszewski sylwetkę domorosłego wierszoklety, zarozumiałego na swą rzekomą wielkość, bolejącego nad tym, że nie poznało się na jego wielkości. Postać odmalowana z taką prawdą, takim mnóstwem drobnych szczegółów, że niezawodnie skreślona z rzeczywistości. Takim pierwowzorem mógł być znany w owych czasach na Wołyniu Płazowski, o którym jako domorosłym pocie, śmiesznym i ośmieszonym, podał bardzo ciekawą wiadomość Franciszek Kowalski w swoich wspomnieniach. Płazowskiemu, zapatrzonemu na wzory klasyczne, wyśmiewającemu nowe utwory romantyczne, wydaje się, że tworzy dobre wierszyki do rozmaitych swych urojonych kochanek, w istocie są to rzeczy pozbawione wszelkiej wartości.²⁵

Panna Olbrzyska w niebieskich okularach, czułego usposobienia, tłumaczyła bez przerwy Byrona, Moora, Schillera. Eksnauzyciel prywatny pan Rauch uważał literaturę za zabawkę, oddawał się specjalnie badaniom historycznym i filozoficznym. Ulubionym jego konikiem były wyprawy krzyżowe, pisał bowiem coś o nich, tak zaś był przejęty tym tematem, że przy każdej sposobności rozmawiał o nich (IV, 77).

Zresztą we wszystkich salonach pańskich znajdują się książki, ryciny, czasopisma, obrazy (I, 12, 30, 57, II, 44, IV, 72).

Obok literackich szczegółów zawiera Latarnia czarnoksięska także wzmianki o muzyce, którą przeważnie zajmują się kobiety. W pałacu państwa marszałkówny Słomińskich znajduje się w salonie fortepian mahoniowy sprowadzony z Krzemieńca (I, 57); grywa na nim panna marszałkówna dwie uwerturny, pięć walców i kilka mazurków (I, 59). Zegar z muzyką wygrywał przy gościach Straussa i dwie kawatyny Donizettiego (I, 57). Pułkownikowa ma piano Erarda i Streichera; to ostatnie wypożycza Stasiowi na cały czas pobytu jego u wuja Augusta (II, 47). O znajomości muzyki najnowszej świadczyć może ten szczegół, że nawet tak ujemnie skreślony hrabia Alfred nuci arię ze znanej opery Belliniego: Norma, powstałej w r. 1832 (I, 34).

Natomiast szlachtę znamionuje zupełny niemal brak oświaty O, 113).

VII.

ŻYCIE SPOŁECZNE. WYBORY. ŻYCIE TOWARZYSKIE. KONTRAKTY. JARMARKI. POLOWANIA. PRZYJĘCIA TOWARZYSKIE.

Kraszewski przedstawia przeważną część osób występujących w Latarni czarnoksięskiej nie tylko w zaciszu domowym, lecz także wprowadza je w licznych scenach zbiorowych, zgromadzając je już to na wsi, już to w mieście, w kontakcie razem ze sobą. Należą tu wybory, kontrakty, jarmarki, polowania, przyjęcia, — to jest ta sfera życia społecznego i towarzyskiego, które odsłaniają nam istotę społeczeństwa ówczesnego.

Nie sposób tu wyczerpująco przedstawić odnośne sceny, wypadałoby chyba podać dłuższe ich streszczenie, ograniczam się tylko do uwydatnienia najważniejszych momentów.

W anormalnych stosunkach, w jakich znalazło się społeczeństwo polskie po stracie niepodległości, nieliczne tylko pozostały resztki dawnego życia publicznego. Do takich szczątków należały wybory, którym też słusznie Kraszewski poświęca uwagę (IV, 78 nn). Według niego były wówczas wybory obywatelskie

„jednym z najsilniej zajmujących wydarzeń; mówią o nich kilka miesiącami wprzód, zajmują się domysłami, kto wybranym zostanie, nieprzyjaźni starają się przeszkodzić wyborowi tych, do których mają urazę, zbierają partie przeciwnie, jeżdżą, hałasują, mówią i krzają się”.

Jako dalszą ujemną cechę sposobu odbywania wyborów podkreśla Kraszewski zupełną niemal obojętność na interes powszechny :

„U nas na nieszczęście wyobrażenie o obowiązkach obywatelskich, publicznych człowieka jest w piekłaeh. Nie ma uczucia poświęcenia dla dobra ogółu, każdy woli odrobinę swojej spokojności nad pokój i pomyślność powszechną. Nikt nie poświęci mienia, czasu swojego, trochę pracy, aby nimi kupić dla braci spokojność, nikt nie dba o wdzięczność publiczną” (IV, 79).

Obojętność swoją starają się upozorować tym, że wobec ogólnego położenia nie zdołają nic zrobić, nic odmienić na lepsze. Wobec tego nie dziw, że z wyborów wychodzą po największej części ludzie nie stosowni i zupełnie nieodpowiedni czy to jako marszałkowie, czy to jako sędziowie itp.; kilka takich jaskrawych przykładów, wziętych z rzeczywistości przytacza Kraszewski.

Jak przy innych okazjach, tak i przy wyborach rozmaite podejrzane figury umieją wykorzystać liczne zjazdy wyborców, by upiec przy tym swą pieczeń. Do takich charakterystycznych postaci na wyborach należą osobnicy, zbierający zawsze składki, których wszyscy boją się jak ognia, dalej żebracy polityczni, ptacy niebiescy, żyjący z naciągania drugich, utracjusze, najwięcej jednak robią hałasu i wrzawy podczas wyborów tak zwani wyborowicze, których akcję w czasie wyborów maluje Kraszewski wprost znakomicie (IV, 89 nn)²⁶.

Podczas wyborów zjazd jest olbrzymi; smutne jednak przy tym, że zjeżdżający się sprawą wyborów bardzo mało się interesują; wszyscy prawie myślą tylko o przyjemnym spędzeniu czasu na przyjęciach, o kartach, jedzeniu. Stąd też podczas samego aktu wyborów wyborcy zajęci są czym innym, a nie tym, kogo wybrać. Nie dziw tedy, że rezultaty wyborów są zupełnie przypadkowe.

Do klasycznych wprost opisów w Latarni czarnoksięskiej należy przedstawienie kontraktów dubieńskich (III, 1: Kontrakta dubieńskie, 2: Jeszcze kontrakt). Kraszewski był kilka razy na kontraktach dubieńskich (po raz pierwszy w r. 1842),²⁷ a spostrze-

żenia z nich wykorzystał już w r. 1842 w *Obrazach z życia i podróży* (tom I, 195 — 219 w artykule: *Dubno w czasie kontraktów*).

Opis pomieszczony w *Obrazach* jest w porównaniu z opisem kontraktów w *Latarni czarnoksiężskiej* tylko migawkowym zdjęciem, nierozprowadzonym szczegółowo, tym samym nie dającym pełnego obrazu kontraktów. Zaznaczyć też wypada, że podane szczegóły w *Obrazach* znacznie pogłębił Kraszewski, o czym już mogą świadczyć ramy opisu, obejmujące 43 stron (względnie 73) w porównaniu z 25 stronami w *Obrazach*.

Autor maluje kilka typowych postaci kontraktowych, jako to tzw. kontraktowego szlachcica, półzrzuwanego pana, totumfackiego, następnie graczy kontraktowych: gracza najniższego stopnia, gracza ekswojskowego, gracza namiętnego, gracza młodzieniaszka, graczy panów, uwzględniając jaszkrawo ich znamienne cechy.²⁸ Specjalną uwagę poświęca nadto koniarzom, dzierżawcom. W tym barwnym korowodzie jako dalsi aktorzy kontraktów występują panowie i szlachta, w nich także główne osoby *Latarni czarnoksiężskiej*. Według Kraszewskiego są kontrakty dubieńskie w życiu Wołynia najurozyczyszą w całym roku chwilą. Jakby szał jakiś ogarnia wszystkich, aby na krócej lub dłużej wybrać się do Dubna, mniej dla interesów, jak dla zabawy i gry w karty.

Przypatrując się zgubnym następstwom gry w karty, zaznacza Kraszewski, jak ta nieszczęsna namiętność pożera tyle drogiego czasu, tyle sił i pieniędzy. Nie ma jednak nadziei, by słowa jego odniosły jaki skutek:

„dopóki kwiat naszego towarzystwa prowadzić będzie życie bez celu, bez pojęcia dobra powszechnego, bez obowiązków żadnych, życie zabawek i rozrywek, życie dziecięce, dopóty gra, jako najżywsza, najsilniej zajmująca zabawa, a do tego wszystkim dostępna, królować będzie w salonach” (III, 27).²⁹

Mniej uwagi poświęca Kraszewski jarmarkom, nie mającym tego znaczenia, co kontrakty. I na jarmark jednak każdy niemal szlachcic jedzie, czy ma interes, czy go nie ma. Ale nawet wyjeżdżając dla interesu nieraz zapomina o nim szlachcic, przepędzając cały czas na grze w sztosy i dopiero po wyjeździe z miasteczka przypomina sobie, że miał jakiś interes do załatwienia.

Jarmarki są głównym polem bitwy, zwycięstwa i sławy dla żydów, którzy wszystkim na nich handlują (III, 13).³⁰

Dużą rolę w życiu zbiorowym odgrywają też polowania. Na arystokratycznych łowach wypija bracia myśliwska nie wiedzieć wiele szampana, bawi się wybornie, nic jednak ze zwierząt nie zabija. Na przekór panom sędzia urządza polowanie szlacheckie z tym zamiarem, aby nabić mnóstwo zwierzyny. Istotnie też po odpowiednich przygotowaniach, upewnieniu się o zwierzynie w lesie, rezultat „biednego polowania szlacheckiego” jest pomyślny. Stąd ogólna radość my-

śliwych, wyładowująca się w wykpiwaniu panów; na wspaniałym przyjęciu, urządzonym po polowaniu, gospodarz stara się spoić wszystkich i zatrzymać jak najdłużej (I, 94 nn. *Polowanie szlacheckie*).

Nie brak też w *Latarni czarnoksiężskiej* opisów zabaw, przyjęć towarzyskich. Oto na imieniny hrabiego Edwarda zjeżdża się tłum gości z całego sąsiedztwa, „lepsze towarzystwo okolicy”. I tu znowu maluje autor kilka doskonale podpatrzonych typów śmietanki towarzyskiej, przy czym charakteryzuje je z niemałą dozą uszczypliwości hrabina Julia. Skład całego zebrania pod każdym względem harmonijny; wszyscy ułożeniem, stosownym strojem, ruchami, sposobem wyrażania się jakby zgrane koło tworzyli. Od ogółu gości odbijały nieco tylko nieliczne postaci, jak starościny, z staroświecką strojną, z staroświecką gadającą, po staroświecku zmanierowanej, siedzącej z osobna na kanapie, — pana starosty, w polskim stroju, z podgoloną czupryną, także odosobnionego w tłumie, nadto dalekiego krewnego hrabiny, człowieka z innego świata, ubranego we frak granatowy starym krojem, pomiatanego przez wszystkich (I, 115 n).

Po wspaniałej kolacji wszyscy niemal mężczyźni zasiadają do kart, nad czym ubolewa hrabina Julia, słusznie zaznaczając, że ta gorączka karciana jest prawdziwą bolączką społeczeństwa (II, 9). Panie, rzucone na łup starym szambelanom i starym kawalerom, nudzą się; z nudów oglądają dobrze im znane albumy, ryciny i żurnale, lub też plotkują, obmawiając znane im osoby po raz nie wiedzieć już który. Plotka jest głównym zajęciem towarzystwa. (Por. I, 37 n, 118 nn, II, 6 nn, III, 41 nn).

W przeciwstawieniu do przyjęcia wielkopańskiego przedstawia Kraszewski zebranie szlacheckie, pełne swobody po polowaniu w domu Sędziego, na którym też plotka panuje wszechwładnie (I, 108 nn).

Dopełniają obrazu opisy śniadania u p. marszałka Słomińskiego (I, 74), przyjęcia u p. Pułkownikowej (III, 58 n), obiadu skromnego u zacnej pary książęcej (IV, 17), obiadu u p. Antoniego, który pragnie gościom zaimponować, że potrafi ich przyjąć (IV, 44 n), w końcu wieczery u skąpca, p. marszałka Sulmirzyckiego, urządzonej przez przybywających gości, w której z radością bierze udział gospodarz (oddział II, tom I, str. 57 nn).

Podczas kontraktów dubieńskich odbywa się w sali ratuszowej wieczór tańczący za płatnymi biletami, na który zjeżdżają się z lepszego towarzystwa wszystkie panie; natomiast wielkich panów było mało, gdyż woleli grać w karty. Stąd można było złożyć tylko dwa czy trzy arystokratyczne kontredanse, gdyż wielkie panie nie chciały tańczyć ze szlachciankami (III, 41).

VIII.

CHŁOPI

Dotknął też Kraszewski w *Latarni czarnoksiężskiej* tak ważnej wówczas u nas sprawy włościańskiej w *Historii Sawki*, drugiego opowiadania z życia włościan w jego twórczości. Jak w pierwszej jego powieści ludowej *Ulanie* (1842), tak i w *Historii Sawki* głównymi

motywami są krzywda chłopów, wyrządzona mu przez syna rządcy, rozpustnika, uwodziciela ukochanej żony, i zemsta za krzywdę.

Całość rozprawiona na tle straszliwej nędzy chłopskiej, poniewierania godności ludzkiej w chłopach. I tu wyrwywają się Kraszewskiemu słowa, pełne współczucia dla niedoli chłopskiej:

„Na Wołyniu, to życie, ale nie chłopowi... na Wołyniu... pędzą na pańszczyznę od niedzieli do niedzieli, najmują parobków na flisy, sadzą dziewczęta w sukiennicze ciemne i smrodliwe, wydzierają ostatki za daniny i czynsze, a w dodatku powiadają chłopom jak na szyderstwo, że się dobrze mają i mieć [powinni]” (II, 52).

Ci, którzy nie starają się ulżyć doli chłopskiej, są winni wobec Boga i ludzi.

„Za zbrodnie wielu poddanych karać by panów potrzeba i Bóg sprawiedliwy wymierzy każdemu według zasług jego”... (II, 94).

Najsmutniejsze przy tym wszystkim, że tych krzywd o których mówi Kraszewski, dopuszczają się Polacy — na chłopach ruskich, wykopując w ten sposób straszliwy rozdział obu narodowości. Dla takiego skrzywdzonego, sponiewieranego w najświętszych uczuciach ludzkich, Polak to „psia wiara, Lach bez sumienia...” (II, 65).

W pełnych oburzenia słowach piętnuje Kraszewski demoralizowanie włościanek:

„Któż nie ma prawa zaczepić chłopki, zelżyć słowy, uściskiem, wejrzeniem, śmiechem? Kto nie ma prawa odepchnąć męża, ile razy staje na zawadzie miłostkom? Kto nie ma prawa sponiewierać małżonka w oczach żony, żonę w oczach męża? Każdy swobodniejszy od nich, każdy się biednej kobiecie wyższym czymś nad jej współtowarzysza wydaje; a za krok na drodze występku wszakże płacą względami, ulgą w pracy, pieniędzmi; wszakże jest zachętą do występku pobbłazanie dla niego a razy, a prześladowanie, a przemoc nawet dla odpornej. Biednej kobiecie trudno być nawet cnotliwą: Nie śmiecie się z zepsucia w niższych klasach, wy je sami robicie, rzucając ziarno, z którego wyrasta; wy je sami podsycacie” (II, 95).³¹

Nie potrzeba dłuższych wywodów, aby udowodnić, że przedmiotowe przedstawienie upośledzenia chłopów przez Kraszewskiego odpowiada w zupełności rzeczywistości. Dotknął w ten sposób tego straszliwego wrzodu w stosunkach społecznych polskich, a śmiałość, z jaką to uczynił, bezwzględna otwartość, tak ujmujące współczucie dla nieszczęśliwych, przynoszą mu prawdziwy zaszczyt. Poznawszy dzieje chłopów, dla których Polska według znanego powiedzenia była piekłem,³² przestrzega przed następstwami, jakie krzywdy chłopskie mogą wywołać w przyszłości, jakby przeczuwając straszliwą rzeź 1846 r., abstynencję chłopów w 1863 r. i tyle innych złowrogich skutków tak zgubnego odnoszenia się panów i szlachty do chłopów.³³

IX. ŻYDZI

O Żydach znajdujemy szereg wzmianek, skreślonych zupełnie bezstronnie. Zaznacza przede wszystkim Kraszewski zadziwiającą siłę tego plemienia, które niezłamane upokorzeniami i uciskami, wyszło zwycięsko ze wszystkich prób wiekowych niedoli (III, 13). Wady Żydów przypisuje ich położeniu, odepchnięciu, ale nawet w tych wadach podkreśla jeszcze siłę Żydów, ich wytrwałość (III, 13).

Ciekawe jest spostrzeżenie Kraszewskiego, że każde miasto u nas czynią polskim Żydzi. „Jak już zabraknie Żydów, wjeżdżamy w kraj obcy zupełnie... i czujemy nawykli do ich przytomności, do ich posługi, jakby nam czegoś nie stawało” (III, 75).

Wśród Żydów rozróżnia rozmaite rodzaje, kreśląc znów szkicowo kilka typów: Żyda z kramikiem na plecach, faktora, kupca hurtownego, uczonego rabinisty, Żyda morejny (III, 12 n).³⁴

W drugim oddziale Latarni czarnoksiężskiej przedstawia Kraszewski historię Żyda Herszka, pochodzącego z tej samej wioski, z której pochodził i Sawka (II, rozdział 4, str. 66—105), Żyda wołyńskiego. Historia obrotowego Herszka, będącego raz pod wozem, raz na wozie, próbującego rozmaitych sposobów wzbogacenia się, kończącego wreszcie na przemyślnictwie, oparta na opowiadaniu jego samego, obfitująca w szereg ciekawych szczegółów, odmalowanych z wielkim darem obserwacji, to jedna z ciekawych kart w Latarni czarnoksiężskiej, mogąca również służyć jako dokument do poznania sposobów handlu żydowskiego. O ile sam Herszko brudnymi swymi interesami nie budzi sympatii u czytelnika, o tyle żona jego, przejściami miłosnymi, wiernym przywiązaniem do po-

ZAKOŃCZENIE

Oto najważniejsze rysy, wydobyte z Latarni czarnoksiężskiej, odnoszące się do stosunków wołyńskich. Z poprzednich moich uwag wynika, że stosownie do podtytułu powieści skreślił w niej Kraszewski obrazy owych czasów, dając w ten sposób zarys obyczajowości współczesnej na Wołyniu, zarys przetwarzający się w pewnych częściach w pełne, w całym tego słowa znaczeniu epiczne zobrazowanie Wołynia.

I później jeszcze nieraz Wołyń obrał Kraszewski za tło swych utworów powieściowych, żeby tu wspomnieć o Ostapie Bondar-czuku (1847), Ładowej pieczarze (1852), Złotym jabłku (1853), Interesach familijnych (1853), Dwóch światach (1856), Jeimole (1857), Starych dziejach (1859), Historii kołka w płocie (1860), Resztkach życia (1860), Emisariuszu (1869), Kryminalnej sprawie (1872). W żadnej jednak z wymienionych powieści nie dał tak pełnego obrazu Wołynia, jak w swej pierwszej powieści wołyńskiej, Latarni czarnoksiężskiej.

Zarówno tą powieścią, jako też niektórymi innymi utworami, m. i. głośnymi Wieczorami wołyńskimi (1859), wywołał wielką niechęć ku sobie obywateli wołyńskich, która wybuchła w r. 1859 w tzw. zatargu wołyńskim. Ale z biegiem czasu nastąpiło uspokoi-

jenie : wśród społeczeństwa wołyńskiego rozumiano i oceniono jego czyste intencje, jego usilne starania nad podniesieniem poziomu moralnego obywatelstwa wołyńskiego. Sam Kraszewski w r. 1872 podkreśla z wielkim naciskiem, jak w okresie kilkudziesięciu lat dokonał się na Wołyniu wielki przewrót. Tego przewrotu był Kraszewski nie minima pars. Wdzięczne mu też za to pozostało obywatelstwo wołyńskie, dając wyraz temu w pamiętnych uroczystościach jubileuszowych w r. 1879. We wręczonym mu wówczas adresie zbiorowym obywatelstwa łuckiego zaznaczono, że trzy lat dziesiątki z żywota prawdy i pracy Bóg dał mu żyć z nimi i między nimi. W wierszu zaś dołączonym do adresu Karol Podezaski podniósł, że Kraszewski uczył

co wielkie i święte,
Co chwałą ojców i cnotą ich było,
Kochać gorąco — wierzyć całą siłą,
Że nie umiera to, co w niebo wzięte.³⁶

1 Drugie wydanie *Wspomnień* wyszło w r. 1860 z rysunkami samego Kraszewskiego, nie objęło jednak całości.

2. List z r. 1843 bez daty, napisany między drugą połową sierpnia a listopadem, przytoczony w *Księżce jubileuszowej* dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880, str. LXII.

3. Szczegóły podane w tekście oparte są na Materiałach do dziejów literatury i oświaty na Litwie i Rusi z Archiwum Drukarni i Księgarni Józefa Zawadzkiego w Wilnie z lat 1805 — 1865. Zebrał Tadeusz Turkowski. Wilno. Tom III (1936). O Latarni czarnoksiężskiej, str. 67, 71 — 78, 82 — 84, 86.

Drugie wydanie *Latarni czarnoksiężskiej* wyszło w zbiorze powieści Kraszewskiego, Lwów 1872 i 1873, tomy 16 — 19 i 32 — 35. Cytuję według wydania lwowskiego, przy czym przy oddziale I liczba rzymska oznacza tom, arabska stronę ; przy cytatach z oddziału II zaznaczam także oddział. Na język czeski przełożył L. c. Józef S k r a b e k : Kouzeldna Switilna. *Obrazy nasich casu*. Praga 1854.

4. Wspomniana w L. c. (oddział II, I, 77) wieś Wielichów leży w powiecie łuckim, na pograniczu powiatu frówieńskiego (*Słownik geograficzny*, XIII, 318).

Wioska Mazów (IV, 77, 114, 118) nie istnieje na Wołyniu. Są tylko dwa fol. . warki tego nazwiska: jeden na obszarze dworskim Łahodowa, drugi na obszarze dworskim Słowity, oba w powiecie przemysłańskim. Są nadto błota teźże nazwy również w powiecie przemysłańskim. (*Słownik geograficzny* VI, 188, por. nadto tamże V, 76).

5. Sam na to jeszcze zwraca uwagę w Epilogu oddziału pierwszego. „Powieść moja nie rości sobie prawa do nazwiska kompletnego obrazu; sądzona jako obraz zupełny naszego towarzystwa, okazała się nieskończoną; sami to wiemy najpierwsi, niektóre charaktery zaledwie w niej nakreślone, inne całkiem nie tknięte. Są stany, których życia, obyczajów, śmieszności nie okazaliśmy wcale; jest to tylko zarys i myśl obrazu, któremu wiele, a wiele brakuje”. (IV, 121. Por. z tymi słowami jeszcze epilog, oddziału drugiego IV, 123 n).

Spomiędzy osób należących do stanu nauczycielskiego mamy tylko drobne wzmianki o dwóch guwernantkach Angielkach, miss Fanny i miss Jenny (I, 45, 59),, jako też o nauczycielu domowym, szukającym na próżno miejsca (III, 121) i o eks-nauczycielu prywatnym, p. Rauchu (IV, 77).

6. Ze starego autoramentu. Typy i obrazy wołyńskie. Seria II. Warszawa

1900, str. 24.

7. *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu*. Wilno 1861. W wydaniu wileńskim z r. 1914, tom I, str. 197.

8. Zapatrywania Kraszewskiego na arystokrację polską, zawarte w utworach jego z lat 1842—1886, przedstawiłem we wstępie do wydania powieści *Morituri*. Kraków 1925, str. CXXXVII — CLXX. (Biblioteka Narodowa — Seria I, nr 86).

9. Z życia dworów i zamków na Kresach 1828—1844. Z autografu francuskiego przetłumaczył i wydał dr Leon Białkowski. Poznań 1924, str. 55.

10. W *Obrazach z życia i podróży* (Wilno 1842) mamy przedstawione sylwetki „panów”, jako to — pana spekulatora, pana z wielkim imieniem a małym majątkiem do podtrzymania jego blasku, pana bez majątku, pana literata i uczonego, pana protektora, pana popularnego. W porównaniu z *Obrazami* przedstawienie panów w *Latarni czarnoksiężskiej* jest pełniejsze, zarówno wskutek pogłębienia ogólnych uwag, jako też wskutek podania plastyczniejszych sylwetek. (Por.. *Obrazy*, tom II, 111 — 209 : Charaktery. *Wspomnienia ludzi*. I Panowie, II Chory na pana, III Dorobkowicze).

Do ustępu o charakterach dodał Kraszewski dwa własnoręczne rysunki,, bardzo charakterystyczne ; jeden z nich przedstawia chorego na pana (po str. 182),, drugi dorobkowicza (po str. 194).

11. Dwóch szambelanów Stanisławowskich, Kaletana Wierzchowskiego i Serafina Płotniczeiego, odznaczających się galanterią i dowcipem, poznał Kraszewski, przebywając w Horodcu. *Księga jubileuszowa* jw. str. XXIX.

12. Już w *Obrazach z życia i podróży* (II, 173 —179) skreślił Kraszewski dwie idealne postaci księcia i jego żony, a z rysów tam podanych niejeden przeszedł do L. c. Pewne szczegóły życia domowego na dworze książęcym przejął Kraszewski ze zwyczajów w Horodcu, gdzie np. codziennie rano w nabożeństwie porannym obydwój Urbanowscy z niezwykłą bogobojnością brali udział. Por, ten szczegół w L. c. IV, 9 nn.

13. W przypuszczeniu powyższym utwierdza mnie także p. Konstancja z Łozińskich Staniszevska, wnuczka wielkiego powieściopisarza. Za pomoc udzieloną mi przy pisaniu mej rozprawy składam i na tym miejscu podziękowa nie zarówno p. Staniszevskiej, jako też p. Antoninie Kraszevskiej, bratanicy autora *Starej baśni*.

14. Podczas pierwszego pobytu w Dubnie w r. 1842 poznał Kraszewski księcia Józefa Lubomirskiego i syna jego Marcelego. Ks. Józef Lubomirski zaprosił Kraszewskiego na obiady i wieczory do swego pałacu, w którym codzien nie zgromadzała się elita ówczesnego towarzystwa wołyńskiego, książęta, hrabiowie. W liście do matki wspomina o po-

znaniu książąt Sanguszków, księżnej Jabłonowskiej, księcia Marcellego Lubomirskiego. Te znajomości posłużyły Kraszewskiemu do skreślenia licznych postaci magnatów wołyńskich w powieściach. Słusznie jednak przy tym zaznacza Adam Pług, że stosunki ówczesne Kraszewskiego ze światem arystokratycznym nie zamknęły mu oczu na ich wady i zdrożności i nigdy nie zamknęły mu ust, choćby chodziło o wypowiedzenie najostrzejszych słów prawdy. Księga jubileuszowa jw. str. XXXVII” p.

15. O hrabiczach Zygmuncie i Janie wspomina tylko epizodyrnie (por. wyżej str. 71).

16. O bałagulah, jako plamie Wołynia, opowiada Karwicki I. I. I, 225-249, nadto w książce: *Z moich wspomnień*. Warszawa 1903, str. 70. Wprowadza ich w komedii *Kontrakty* Józef Drzewiecki (Wilno 1842). Wspomina też o nich E. Iwanowski (Heleniusz): *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przeniesione*. Kraków 1901. II, 165 nn. Henryk Stecki: *Wspomnienia mojej młodości*. Lwów 1895; str. 106 n.

17. Pewnego rodzaju uzupełnieniem szczegółów, podanych o lekarzach przez Kraszewskiego jest obrazek Karwickiego: *Lekarz nadworny* jw. II, 93-110.

18. Ujemne typy rządców i oficjalistów na Wołyniu przedstawia Karwicki I. I. I, 59 n. Por. tamże uwagi o dawnych oficjalistach, ekonomach, pełnomocnikach (I, 199 nn.).

19. L. c. I. I, 160 n.

20. Pod niejednym względem przypomina księżna Elżbietę z Kraszewskich Urbanowską w Horodcu, żonę wuja Kraszewskiego; łączyła ona w sobie bogo-bojność, świętobliwość, wielkie wykształcenie; była najjaśniejszą gwiazdą Horodea. Księga jubileuszowa, jw. str. XXIX.

21. W przypuszczaniu moim utwierdza mnie wspomniana powyżej p. Staniszevska.

22. Szczegóły powyższe, oparte na opowiadaniu p. Łusakowskiej, nauczycielki dzieci Kraszewskiego, zawdzięczani uprzejmości p. Konstancji Staniszevskiej. Wspomniana wychowanka niebawem umarła. P. Chmielowski: *J. I. Kraszewski*. Kraków 1888, 145 utrzymuje również, że postać Natalii została uchwycona z życia.

23. Nie mamy jeszcze pracy o kobietach w powieściach Kraszewskiego. Artykuł Jana Zacharjasiewicza: *Kobiety Kraszewskiego* (Kłosa 1879, II, 213 n, 236, 250, 268 n.) nie wyczerpuje zupełnie przedmiotu; autor, poruszając się w sferze komunałów i ogólników, niczego właściwie nie powiedział. Kwestię tę należałoby dokładnie opracować ze względu na niezliczoną ilość kobiecych postaci, rzeczywistych i zmyślonych, przedstawionych nieraz z wielkim artyzmem przez Kraszewskiego.

24. Pułkownikowa, wspominając o powieści pt. *Matylda*, ma na myśli niezawodnie znaną ongiś powieść p. Mar. Józefiny Risleau Collin (1773, + 1807), pt. *Mathilde ou Mémoires tirés de l'Histoire des Croisades* (1805, w 6 tomach), *Z opowiadania wynika, jakoby to była nowość; ze względu na r. 1842, w którym, akcja L. c. rozgrywa się, byłaby to znacznie spóźniona nowość*. Dalszy ciąg *Matyldy* napisał Luze de Yernes: *Mathilde au Mont Carmel* (1821, 2 tomy).

25. *Wspomnienia*. Pamiętnik Franciszka Kowalskie-

go. Kijów 1859, t. II, str. 80—88 i 148—150. Eustachy Iwanowski (Heleniusz) wspomina o dwóch prowincjonalnych współczesnych mu wołyńskich poetach, których poezje nie sięgały dalej jak jednej prowincji, tj. o Jakubie Ciechońskim i Szymonie Konopackim (ur. 1790, f. 1884), znanym autorze *Pamiętników*. Ale o nich w L. c. nie może być mowy. Por. *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przeniesione*. Wydanie drugie, poprawione i powiększone. Kraków 1901. I, 302.

26. O wyborach wołyńskich w Żytomierzu podaje kilka drobnych szczegółów Szymon Konopacki: *Pamiętniki*. Warszawa 1899, I, 105 i Eustachy Iwanowski: *Listki wichrem do Krakowa z Ukrainy przyniesione*. Kraków 1901, I, 316 nn.

27. Nabył wówczas od Podhorodeńskich wieś Gródek, położoną niedaleko Łucka. Por. Księga jubileuszowa jw. (str. XXXVI).

28. O graczach por. Karwicki I. I. II, 29 n.

29. Z pamiętnikarzy wołyńskich wspominają pokrótce o kontraktach dubieńskich Antoni Andrzejowski: *Ramoty starego Detiuka o Wołyniu* (Wilno 1921. Tom I, str. 69), Józef Dunin Karwicki: *Opowiadania historyczne*. Lwów 1898, str. 101, 103, 105, 106, *Z moich wspomnień*. Wstęp. Warszawa 1903, str. 79, n (jest to drugie wydanie *Wspomnień Wołyniaka*. Lwów 1897). Wirginia Jezierska: *Z życia dworów i zamków na Kresach 1828—1844*. Poznań 1924, str. 33 n, 51. Henryk Stecki. *Wspomnienia mojej młodości*. Lwów 1895, str. 71 n, żaden jednak z wymienionych autorów nie podał tak wyczerpującego i tak artystycznego obrazu kontraktów dubieńskich, jak to uczynił Kraszewski. Obok kontraktów kijowskich i dubieńskich znane były jeszcze w dawniejszych czasach kontrakty warszawskie, wileńskie, lwowskie, mińskie. Jedynie o kontraktach kijowskich ogłosił rozprawę Henryk Ułaszyn: *Kontrakty kijowskie*. Szkic historyczno-obyczajowy. 1798-1898. Petersburg 1900. Przypominam, że na tle kontraktów kijowskich osnuł Karol Drzewiecki komedię pt. *Kontrakty* (Wilno 1842), Aleksander Groza poświęcił kontraktom kijowskim pamiętnik z r. 1851 pt. *Mozaika kontraktowa* (Wilno 1857). Opisy kontraktów kijowskich podali w powieściach J. I. Kraszewski (*Latarnia czarnoksiężska*. Oddział I, tom III, 73 nn) i Józef Korzeniowski (Emeryt. Wilno 1851), w ostatnich zaś czasach Adam hr. Rzewuski w opowiadaniu: *Jego żarłoczna mość — burak...* (Szkice ukraińsko-kontraktowe). Kijów 1912. Akcja tego opowiadania rozgrywa się po r. 1875 częściowo w Kijowie podczas kontraktów. W czasie kontraktów dubieńskich rozgrywa się początek akcji we wspomnianych *Kontraktach Drzewieckiego*. Kraszewski, przedstawiając w L. c. kontrakty dubieńskie i kijowskie, wspomina ubocznie jeszcze o kontraktach lwowskich (IV, 17) i wileńskich (III, 81). W związku z kontraktami dubieńskimi wymieniam niezmiernie rzadką ulotkę satyryczną pt. *Kontrakty dubieńskie i lwowskie*, z końca XVIII lub początku XIX w., znajdującą się w zbiorze architekta Leopolda Reissa we Lwowie. Przedrukował tę ulotkę Józef Naeht (*Godzina u miłośnika Lwowa*. Nasza opinia. Lwów 1935, nr 60 (187), str. 8). O kontraktach lwowskich: dawniejszych por. Wąsowicz Michał: *Kontrak-*

ty lwowskie w latach 1676—1686. W dodatku: Siegel Stanisław Kontrakty lwowskie w latach 1717 — 1724. (Badania z dziejów społecznych i gospodarczych pod redakcją prof. Fr. Bujaka nr 19). Lwów 1935. 8. IX, 204 i 72.

30. O jarmarkach polskich pomieścił Kraszewski już przed tym szeregiem ciekawych spostrzeżeń we Wspomnieniach Wołynia, Polesia i Litwy (w tomie I, ustęp pt.: Jarmark w Janowcu).

31. O Historii Sawki por. m. i. uwagi Kazimierza Kraszewskiego: Powieść ludowa (J. I. Kraszewskiego) w Książce jubileuszowej, jw., str. 127, 129, 131 ; Piotra Chmielowskiego: J. I. Kraszewski. Kraków 1888, str. 155 nn. Gabriela Dubiela: Ludowe powieści Kraszewskiego. Tarnów 1913, str. 15 n. Kurta Lücka: Der Bauer im polnischen Roman des 19 Jahrhunderts. Deutsche wissenschaftliche Zeitschrift für Polen. Posen 1925 (O Historii Sawki, str. 78 n). Charakterystykę powieści ludowych Kraszewskiego podałem we wstępie do wydania jego Budnika (Biblioteka Narodowa, Seria I, nr 55. Kraków 1923, str. 3—16).

32. Kot Stanisław: Polska rajem dla Żydów, piekłem dla chłopów, niebem dla szlachty. W wydawnictwie: Kultura i nauka. Praca zbiorowa. Kraków 1937, str. 257—282.

33. O ucisku chłopskim w latach 1830 nn. podaje cie-

kawe szczegóły Opis życia, wieśniaka polskiego, skreślony w końcu 1837 r. lub na początku 1838 r. przez chłopą Kazimierza Deczyńskiego, wydany w Warszawie 1907 r. przez Marcelego Handelsmanna. Opis ten posłużył Leonowi Kruczkowskiemu do skreślenia znanej powieści: Kordian i cham. Warszawa 1932.

34. O typach wołyńskich żydów mówi w podobny sposób jak Kraszewski, także Kar wiek i, jw. II, 199 — 216 (Arendarz), 217—239 (Miszurowski).

kochanego całym sercem szlachcica Jana Chwałczewskiego, dla niego zmieniająca wiarę, by móc z nim połączyć się węzłem małżeńskim, (pierwszy razwątek taki w naszej powieści przedstawiony) zyskuje szczere współczucie. Żałować wypada, że Kraszewski, tak dobrze znający żydów, nie poświęcił im w Latami czarnoksiężskiej więcej uwagi, dotykając ich sposobu życia poza historią Herszka tylko w sposób sprawozdawczy. Opowiadanie jego o Herszku stało się prototypem dla podobnych krótkich opowiadań lub nowel z życia żydów, poprzez Orzeszkową, Junoszę aż do Niny Krakowskiej (1935).³⁵

35. Ci, których znałam. (Szkice z życia żydowskiego w Rosji carskiej i rewolucyjnej). Warszawa 1935.

36. Księga pamiątkowa jubileuszu J. I. Kraszewskiego 1879 roku. Kraków 1881, str. 178, 180 n.

Stefan NOSEK

J. I. KRASZEWSKI JAKO ARCHEOLOG*

W olbrzymim dorobku piśmienniczym J. I. Kraszewskiego zajmuje archeologia¹ może niewielkie ilościowo w porównaniu z innymi, ale niepoślednie jakościowo miejsce. Dość powiedzieć, że dał Kraszewski tej nauce pierwszą w Polsce syntezę, co zważywszy, że nauka ta w tym czasie stała dopiero u początków i nie miała jeszcze wypracowanych własnych metod badawczych, było zadaniem nie-lada. Trudności zwiększała szczupła ilość badań terenowych oraz niewielka liczba opisów, rozproszona przy tym po najrozmaitszych publikacjach i czasopismach.

Kraszewski z właściwą sobie systematycznością i sumiennością zebrał wszystkie te rozproszone wiadomości, przy czym uwzględnił nie tylko literaturę, dotyczącą ziem polskich, ale także sąsiednich krajów słowiańskich, Czech i Rosji, a dla porównania sięgnął obficie do literatury archeologicznej obcych, niesłowiańskich krajów i pokusił się o zobrazowanie całości dotychczasowego dorobku badań nad pradziejami Słowiańszczyzny.

Książka, w której Kraszewski dał pierwszą syntezę pradziejów Słowiańszczyzny, to *Sztuka u Słowian* szczególnie w Polsce i Litwie przedchrześcijańskiej.² Pierwsze dziewięć rozdziałów tej książki ukazało się już w r. 1858 w Tece Wileńskiej, wydawanej i redagowanej przez wybitnego archeologa, działającego naprzód na Litwie a potem w Krakowie, Adama Honorego Kirkora.³ Pełne wydanie, również nakładem i drukiem A. H. Kirkora wydane, ukazało się dwa lata później w Wilnie.

Zanim jednakże przystąpimy do krótkiego omówienia *Sztuki u Słowian*, trzeba naprzód choć w kilku słowach zdać sprawę z tła, na jakim wyrosła ta książka.

W pierwszej połowie XIX-go stulecia budzą się w całej Europie coraz większe zainteresowania przeszłością. Ruch naukowy na polu tej nowotworzącej się nauki szczególnie silnie zaznacza się w Polsce. Znekany niewolą i klęskami naród zwraca się ku przeszłości/aby w niej znaleźć otuchę i siłę do nowego życia, do, zmartwychwstania. Pięknymi słowy wyraził to Józef Łepkowski; ówczesny profesor archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego, w zakończeniu recenzji *Sztuki u Słowian*, zwracając się do tych, co prac nad badaniem zabytków przeszłości ocenić nie umieją, za czczą uważając je igraszkę:

„Badacze tacy jak Kraszewski i tylu innych to nie grabarze, ani też owi, co po umarłym inwentarz spisują. Oni przetrząsają groby, aby życia odszukać isierki, oni szukają czarodziejskiego paproci kielicha, śledzą za żywą wodą, o której ludowe prawią

nam powiastki, a jasne sobótki na ojczystych zapalają niwach. To ważna dla dni przyszłych praca, bo jakże w teraźniejszości ożyć nie mamy, gdy nam sił starczy na wzbudzenie najodleglejszej zamarłej przeszłości, aby z grobu nawet jej życie następcom przekazać”.⁴

Szereg wielkich historyków naszych jak Lelewel, Maciejowski i wielu innych poświęca swe studia przede wszystkim pierwotnym dziejom Słowian, usiłując rozjaśnić mroki przeszłości, prostując zwłaszcza tendencyjne nieścisłości nauki niemieckiej, która bez najmniejszych skrupułów, bez wystarczających rzeczowych podstaw, wszystko usiłowała przypisać „genialnym” Germanom, którzy wszędzie byli, pod każdym kryli się imieniem.

Ponieważ jednak skąpe źródła historyczne, dotyczące pierwotnych dziejów Słowiańszczyzny, nie zawsze mogły dostatecznie wszystko wyjaśnić, trzeba więc było szukać nowych źródeł. Stąd to bierze początek zwrot ku poszukiwaniom i badaniom zabytków archeologicznych, tych źródeł, które przechowywała nam ziemia. Z roku na rok mnożą się opisy nowych znalezisk, coraz to nowe podejmuje się poszukiwania.

Kraszewski, zawsze żywo interesujący się historią, sztuką i archeologią, pilnie śledził i zbierał wszelkie materiały, dotyczące starożytności słowiańskich, co też pozwoliło mu na stworzenie na ich podstawie pierwszej próby syntezy. *Sztuka u Słowian*, dzieło, które Kraszewski traktował jako część pierwszą, wstępną, pracy na wielką zakrojonej skalę o sztukach i starożytnościach w Polsce i Litwie od czasów przedhistorycznych aż do współczesnych, daje nam obraz kultury materialnej i duchowej Słowian i Litwinów na podstawie zabytków archeologicznych, najstarszych zapisów kronikarskich i współczesnych materiałów etnograficznych.

Pierwszy wstępny rozdział zatytułowany *Sztuka* i drugi *Dzieła sztuki*, poświęcone są ogólnym rozważaniom na temat sztuki i jej wytworów. Rozdział trzeci zawiera krótki przegląd wiadomości historycznych o Słowianach i ludach, które przez ziemie słowiańskie przechodziły. W kilku następnych rozdziałach (IV-XI) daje Kraszewski zarys chronologiczny rozwoju czasów przedhistorycznych na ziemiach słowiańskich.

Nie sposób tu się wdawać w zbyt szczegółowy rozbiór tego zarysu, gdyż jest on przy obecnym stanie nauki oczywiście najzupełniej przestarzały. Zawiera jednakże szereg słusznych i wnikliwych uwag, które zasługują na przypomnienie.

Podkreślić przede wszystkim należy, że przy podziale czasów przedhistorycznych przyjmuje Kraszewski system trzech epok, wprowadzony do nauki przez Thomsena dwadzieścia lat przed ukazaniem się książki Kraszewskiego, a wtedy jeszcze przez wielu i to wybitnych badaczy zwalczany, choć dziś jest jedną z podstawowych tez prehistorii. Omawiając epokę kamienną zwraca słuszną uwagę, że zasadniczą cechą grobów epoki kamiennej jest pochówek szkieletowy⁵ i szkielet ułożony jest najczęściej w pozycji skurczo-

* Księga ku czci Józefa Ignacego Kraszewskiego pod redakcją Ignacego Kraszewskiego. - Łuck, 1939.- 395-406 str.

nej a obok niego znajdują się kamienne i krzemienne narzędzia i ceramika. Omawiając dalej narzędzia kamienne polemizuje z Tyszkiewiczem, który wysunął przypuszczenie, że wszystkie narzędzia kamienne były wykonywane przy pomocy narzędzi metalowych i że miały one tylko obrzędowe i religijne znaczenie, gdyż inaczej niemożliwym byłoby tak doskonale niekiedy ich obrobienie. Kraszewski odrzuca to przypuszczenie stanowczo, twierdząc, że ilość tudzież różnorodność tych narzędzi świadczy dobitnie o ich materialnym użytku⁶ gdyby zaś znany był już metal, niepotrzebnym byłoby tak mozolne wykonywanie kamiennych narzędzi.⁷

Koniec epoki kamiennej na ziemiach słowiańskich określa Kraszewski na 700 lat przed n. Chr., a pojawienie się brązu uważa za niemalże współczesne z pojawieniem się żelaza. Trudno jednakże winić Kraszewskiego za tak grube błędy w chronologii czasów przed-historycznych. Wszakże chronologia młodszej epoki kamiennej i epoki brązu dla Europy północnej i środkowej została dopiero znacznie później ustalona, po długich i żmudnych studiach, przez Oskara Monteliusa, a pewnym wahaniom ulega do dziś (ostatnia chronologia Ibergą).

Jeśli jednak weźmiemy pod uwagę, że Kraszewski przyjmuje pojawienie się brązu w Polsce prawie równocześnie z żelazem, a więc początek epoki żelaznej wypadłby na czas około 700 przed n. Chr., to dziwnym trafem pozostaje w zgodzie z najnowszą chronologią epoki żelaznej, ustaloną ostatnio przez Abergą. Słuszną też jest jego uwaga, że w epoce brązu pojawia się ciałopalenie, natomiast w późniejszych okresach epoki żelaznej pojawiają się znowu obok grobów ciałopalnych także i groby szkieletowe.

Rozdział 12 poświęcony jest omówieniu śladów grodzisk na ziemiach słowiańskich. Grodziska dzieli Kraszewski na dwa rodzaje: hor ody szcza i grodziska lub zamczyska. Pierwsze zalicza do najstarszych, czysto słowiańskich usypów ziemnych.

„Są to najpospoliciej niewielkich rozmiarów, w prostokąt, w kwadrat, krąg, elipsę lub nieregularną figurę usypane wały, w pośrodku przestrzeń równą i płaską zamykające. Położone bywają zwykle u zbiegu wód, na błotach, w lasach, w dolinach, wśród nieprzystępnych trzęsawisk”.⁸

Zagadkowym jest dla Kraszewskiego ich przeznaczenie, przypuszcza jednak, że były one najprawdopodobniej miejscem obrony i schronienia w czasie napadów, a zarazem posadą świątyń, placami ofiarnymi.

Od horodyszcz należy odróżnić zdaniem Kraszewskiego znacznie późniejsze, a często bardzo do nich podobne grodziska lub zamczyska, które datuje na czas od VI-XII w. po n. Chr. Podczas gdy hor ody szcza mają charakter nie tylko obronny ale i sakralny, to zamczyska wyłącznie obronne. Horodyszczka budowane były na ogół na płaszczynach, w dolinach, w błotach. Zamczyska zaś na wzgórzach i wyniosłościach. Poza tym wały zamczysk, „nakreślone

są regularniej, wynioslejsze, liniami idą prostszymi, przestrzeń objęta nimi jest większa; w pośrodku bywają ślady studni, a niekiedy gruzów i budowli drewnianych. Położenie ich lepiej obrane, panuje okolice; nie kryją się w lasach, ale same zdają się występować do boju, skrzydły swymi osłaniając kraj przyległy — najpowszechniej wznoszą się u zbiegu dwóch rzek, w widłach ich itp. Rozmiary i kształty wałów nie są jednostajne, przybierając formy zależne od postaci gór, na których się rozlegają i płaszczyny wierzchniej, której rozmiar o wielkości ich stanowi.”⁹

W następnych pięciu rozdziałach (od XIII-XVII) zajmuje się Kraszewski budownictwem, które dzieli na następujące rodzaje: 1) Pieczary, 2) ołtarze i kamienie ofiarne, 3) świątynie, kontyny i bugaje, 4) zamki, 5) chaty i dwory. Do budownictwa zaliczył też i groby, które omawiał przedtem w ustępach, poświęconych zarysowi czasów przedhistorycznych na ziemiach słowiańskich.

Pieczary uważa Kraszewski za najstarsze pomniki budownictwa. Naprzód były to schroniska naturalne, stworzone przez przyrodę, a później człowiek przerabiał je częściowo i przystosowywał do swoich celów albo nawet drążył je w ziemi umyślnie. W dalszej części tego rozdziału podaje cały szereg sławniejszych jaskiń, cytując w końcu dla przykładu opis jaskini w Straczu.

Rozdział o ołtarzach i kamieniach ofiarnych oparty jest prawie wyłącznie na domysłach zaczerpniętych z literatury. Na literaturze również oparty jest następny obszerny ustęp o świątyniach słowiańskich. Zestawia w nim Kraszewski skrupulatnie w tłumaczeniu wszelkie wiadomości o świątyniach słowiańskich, jakie pozostawili nam czy to kronikarze arabscy, podróżujący po ziemiach Słowian czy to kronikarze niemieccy jak Thietmar, Adam Bremeński, Sax o-G ramatikus i inni.

Ostatni wreszcie rozdział, dotyczący budownictwa nosi tytuł: Zamczyska dwory i chaty. Z zamczyskami przedhistorycznymi i z czasów wczesnohistorycznych rozprawia się Kraszewski krótko, wyrażając przypuszczenie, że obok drewnianych rychło zapewne pojawiły się i murowane lub wznoszone z głazów.¹⁰ Za podstawę do rekonstrukcji przedhistorycznego budownictwa słowiańskiego uważa Kraszewski dzisiejsze budownictwo ludowe.

„Ze wszystkich pomników budownictwa, najmniej zmienionym od czasów niepamiętnych, najstarszym jest, nie dwór, który się co chwila, naśladując pałace, przekształcał, ale chata, dziś może dopiero poczynająca nowej nabierać fizjonomii. Przypatrzmy się chacie włościanina, abyśmy przez nią zajrzeli w mglistą przeszłość czasów, których ona sięga”.¹¹

W dalszym ciągu tego ustępu omawia Kraszewski budownictwo ludowe w różnych okolicach Polski i Rusi. Podkreślić tu należy z uznaniem tak silne zwrócenie przez Kraszewskiego uwagi na rolę etnografii w rozwiązywaniu zagadnień przedhistorycznych, tym

bardziej, że do niedawna jeszcze rola etnografii często była zapoznavaną przez prehistoryków.

Dwa następne rozdziały z kolei poświęcone są ceramice przedhistorycznej. W pierwszym pt.: Necro-ceramika zestawia na podstawie obfitej literatury cały szereg znalezisk grobowych z obszaru Słowiańszczyzny, w drugim zaś pt.: Rzut oka na ceramikę przeprowadza podział i typologię ceramiki, omawia dalej rodzaje ornamentyki, materiał, sposób wykonania i wreszcie w zakończeniu zwraca znowu uwagę, że powinno się przy studiowaniu ceramiki przedhistorycznej zwrócić baczną uwagę na wyroby współczesnych garncarzy ludowych i technikę ich pracy, gdyż w ten sposób niejednego by się nauczyć można, niejedną wątpliwą kwestię wyjaśnić.

O ile dotychczas omawiane rozdziały Sztuki u Słowian zawierają niejednokrotnie wiele ciekawych myśli, które do dziś zachowały swą wartość, to dalsze (Rzeźba, Zabytki rzeźby, Runy, Pismo u Słowian i ludów sąsiednich, Prilwitzkie wykopalisko, Bóstwa litewskie, Medaliony) poświęcone mitologii Słowian i Litwinów, wyobrażeniom bóstw itp. są najzupełniej przestarzałe, a przy tym ujęte bardzo chaotycznie. Przypomnieć tu tylko należy, że Kraszewski, po dokładnej analizie tak bardzo osławionego znaleziska prilwitzkiego rzekomych wyobrażeń bóstw słowiańskich, odrzuca jego autentyczność, chociaż w tym czasie zdania co do ich autentyczności jeszcze były podzielone.

Zastanawiając się nad obcymi wpływami na sztukę i kulturę Słowian wskazuje ich Kraszewski kilka. A więc naprzód fenickie, potem greckie i rzymskie, które jednak nieco przecenia, wreszcie skandynawskie i wschodnie (wschodniego np. pochodzenia miały być wedle Kraszewskiego wszystkie nasze mity i legendy o smokach i potworach).

W zakończeniu swej pracy daje Kraszewski ogólną charakterystykę kultury Słowian. Wedle niego kultura materialna Słowian ciągu pradziejów stała na wysokim poziomie, dorównując w zupełności kulturom sąsiednim, a cechami charakteru i duszy przewyższał nawet Słowian sąsiadów. Zdaniem Kraszewskiego przewyższał on ich o tyle, o ile przywiązanie do gniazda rodzinnego, umiłowanie iekna, miłość gorąca do rodzinnej ziemi, w której obronie zawsze mężnie stawał, piękniejsze są od pragnienia krwi i łupu, która cechowała zwłaszcza plemiona germańskie.

Sztuka u Słowian, choć, jak to już wspomniano, ze stanowiska dzisiejszego stanu nauki jest najzupełniej przestarzała, stanowi jednak olbrzymi krok naprzód i ważną pozycję w historii polskiej archeologii. Po raz pierwszy zostały w niej zebrane i usystematyzowane dotychczasowe jej zdobycze. Zestawił Kraszewski prawie wyczerpująco literaturę przedmiotu i wszystkie dotychczasowe znaleziska. Książka jego stała się przez to ważnym punktem wyjścia dla następców¹² i to jest wielka i trwała zasługa Kraszewskiego jako archeologa. Za wiele błędów książki z dzisiejszego punktu widzenia trudno winić Kraszewskiego, gdyż

ówczesna ogólnoeuropejska archeologia wcale na wyższym nie stała poziomie.

W kilka lat po wydaniu Sztuki u Słowian opracował Kraszewski z inicjatywy prof. Józefa Łepkowski, na wniosek Komisji Archeologicznej Akademii Umiejętności w Krakowie obszerny Projekt Encyklopedii Starożytności Polskich.¹³ Miała to być encyklopedia starożytności w najszerszym tego słowa znaczeniu, obejmująca wszelkie dziedziny życia jak sztuki plastyczne, etnografię, prehistorię, historię kultury materialnej, duchowej itd., a chronologicznie sięgająca od czasów przedhistorycznych aż po wiek XVIII włącznie.

Na wstępie zastanawia się autor przede wszystkim nad pytaniem, co należy rozumieć pod pojęciem starożytności. Ścisłe sprecyzowanie odpowiedzi uważa Kraszewski za bardzo trudne. Wedle jego zdania

„starożytności głównie obejmować powinny to, co się zowie historią kultury narodu, więc jego życie powszednie i publiczne, obyczaj religijny i świecki, wszystko, co właściwość narodową stanowi, poczynając od jądła i stroju, aż do uroczystości i obrzędów nacechowanych odrębnie; następnie, jeśli się tak wyrazić godzi, plastyczną stronę życia, świadectwo, jakie praca ludzka daje o przeszłości. Dosyć jest skorupki rozbitego garnka, by stopień cywilizacji na rodu ocenić”.¹⁴

Następnie podkreśla Kraszewski konieczność rozpoczęcia encyklopedii od czasów przedhistorycznych, bo starożytności tych czasów łączą się ściśle ze starożytnościami „epoki chrześcijańskiej”. W odniesieniu do czasów przedhistorycznych zajmuje Kraszewski bardzo trzeźwe stanowisko. Zda je sobie dokładnie sprawę z tego, że obecnie nie można jeszcze nic pewnego powiedzieć o tych czasach, ani o zabytkach, że archeologia jest dopiero w okresie zbierania materiału i że ograniczyć się trzeba na razie tylko do podania tego co dotychczas znaleziono.

W dalszym ciągu zajmuje się kwestią, jakich obszarów starożytności ma dać encyklopedia. Oprócz obszaru rdzennie polskiego włącza Kraszewski wszelkie ziemie, które kiedykolwiek w skład Rzeczypospolitej wchodziły i uważa, że starożytności i tych ziem jak Prusy, Litwa, Łotwa, Estonia i Ruś powinny być uwzględnione w encyklopedii nie tylko z tych czasów, w których wchodziły one w skład Rzeczypospolitej, ale tak samo jak i dla ziem polskich. Specjalnie podkreśla, że w encyklopedii nie powinien być pominięty Śląsk, bo „czy godzi się wyłączyć i wyrzec się go dla nauki dlatego, że się go wcześniej wyrzeczono politycznie”.¹⁵

Po tym wstępie podaje Kraszewski zarys działów, jakie zawierać ma encyklopedia. Pozwolę tu sobie podać krótkie tytuły tych poszczególnych działów, gdyż one najlepiej zobrazują nam, jak wielkie i doniosłe byłoby to dzieło i na jak olbrzymią zakrojone skalę:

- 1) Kraj, jego natura, położenie, klimat, płody itd.
- 2) Człowiek, wspomnienie plemion, które zamiesz-

kiwały kraje Rzeczypospolitej.

3) Pożywienie, używane u nas od czasów najdawniejszych, tak roślinne jak zwierzęce, pierwotny materiał jego, sposób przyrządzania i przyprawy.

4) Odzież, ubiór i wszystko co doń należy.

5) Mieszkanie, poczynając od śladów pierwszych schronień w pieczarach, zamki, pałace, dwory, budownictwo ludowe itd.

6) Sprzęty domowe (tu włącza, Kraszewski i ceramikę).

7) Zagroda domowa, sad, ogród, drzewa, kwiaty, warzywa, owoce, rośliny.

8) Zwierzęta domowe, pierwotne gospodarstwo leśne, barcie i pszczoły.

9) Wóz, uprząż itd.

10) Myślistwo i rybołówstwo.

11) Rolnictwo.

12) Wiadomości o rzemiosłach w Polsce.

13) Życie domowe, zaludnienie podzielone na stany, osadnicy, mieszczenie i miasta, szlachta, możni, duchowieństwo, królowie i księża, rodzina, święta i zabawy, choroba i leki, śmierć.

14) Życie publiczne, wiece, sądy, sejmy, forma rządu, urzędnicy, dwór, prawo, handel, stosunki z sąsiadami.

15) Wojna, rycerstwo polskie, oręż i uzbrojenie, twierdze i zamki.

16) Życie duchowe, religia, oświata, nauka, pisma, piśmiennictwo, sztuki plastyczne, muzyka.

Na samym końcu wreszcie swej pracy podaje Kraszewski spis najważniejszych haseł encyklopedii, zastrzegając się oczywiście, że jest to tylko drobna część tego, co powinno się znaleźć w encyklopedii, choć spis ten liczy około 2000 wyrazów.

Znakomity projekt encyklopedii starożytności polskich, przyjęty i zatwierdzony przez Komisję Archeologiczną Akademii Umiejętności niestety z wielką naprawdę szkodą dla nauki polskiej, nie został wówczas zrealizowany. Widocznie członkowie Komisji nie czuli się na siłach podjąć tak wielkiego zamierzenia. Obowiązkiem nauki polskiej jest teraz w wolnej już Polsce, wykonać pracę, której projekt dał J. I. Kraszewski, przynajmniej w jej części archeologicznej.

Oprócz tych dwóch wielkich prac pozostawił jeszcze Kraszewski z zakresu archeologii szereg artykułów, zamieszczanych zwłaszcza w warszawskich Kłosach jak np. Rugia, Archeologia i życie, Wykopaliska i nauka czytania i inne. I to należy podnieść jako zasługę Kraszewskiego, gdyż przez zamieszczanie w czasopismach artykułów, ujętych w tonie popularno-naukowym, uświadamiał szerokie rzesze publiczności o wartości zabytków i potrzebie ich ochrony.

Wreszcie, aby już wyczerpać dorobek Kraszewskiego jako archeologa, wymienić tu trzeba jego „reportaż” z Międzynarodowego Kongresu Arche-

ologicznego w Sztokholmie w r. 1874. „Reportaż” pisany w języku francuskim ukazał się w Paryżu w 1874 r. pt.: *Congres international d'Antropologie et d'Archeologie prehistoriques. Session de 1874 a Stockholm. Notes de voyage par...* Na karcie tytułowej umieścił Kraszewski tak charakterystyczne dla niego motto *Nulla dies sine linea*. W pracy tej podaje wyczerpujące sprawozdanie z prac kongresu, problemów jakie w poszczególnych komisjach były poruszane, wyniki jakie osiągnięto.

Studia przedhistoryczne wykorzystał Kraszewski w swej najpiękniejszej powieści, w *Starej baśni*. Nie będę się tu wdawał w szersze omówienie, jak przedstawia się prehistoria w *Starej baśni*, gdyż jest to przedmiotem osobnego studium śp. prof. J. Żurowskiego,¹⁶ które ukaże się nakładem Ossolineum.

Uczone dzieła Kraszewskiego postarzały się, pokrył je pył bibliotek i dziś chyba tylko ręka ciekawego badacza sięgnie po nie na półkę. Ale to gorące umiłowanie przeszłości, jakie zakładał Kraszewski w czarowne słowa *Starej baśni*, żyć będzie przez pokolenia, zawsze świeże, dające siłę, moc i otuchę na przyszłość. Największa to bodaj zasługa Kraszewskiego.

1. Krótką charakterystykę Kraszewskiego jako archeologa dałem w miesięczniku *Z Otchłani Wieków*, r. XI, 1936, zesz. 5 — 7, str. 69 i nr. *Pionierzy archeologii polskiej*.

4. J. I. Kraszewski.

2. Wspomina o tej książce Wojciech Gerson w artykule *Sztuki piękne w dziełach J. I. Kraszewskiego*. Książka jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J. I. Kraszewskiego. Warszawa 1880, str. 430 i nn.

3. Tekę Wileńską wydawał Kirkor pod pseudonimem Jana ze Śliwina.

4. Biblioteka Warszawska. 1862, t. III, str. 147.

5. *Sztuka u Słowian*, str. 22 i 24.

6. o. c. str. 39.

7. o. c. str. 40.

8. o. c. str. 91.

9. o. c. str. 93.

10. o. c. str. 131.

11. o. e. str. 132.

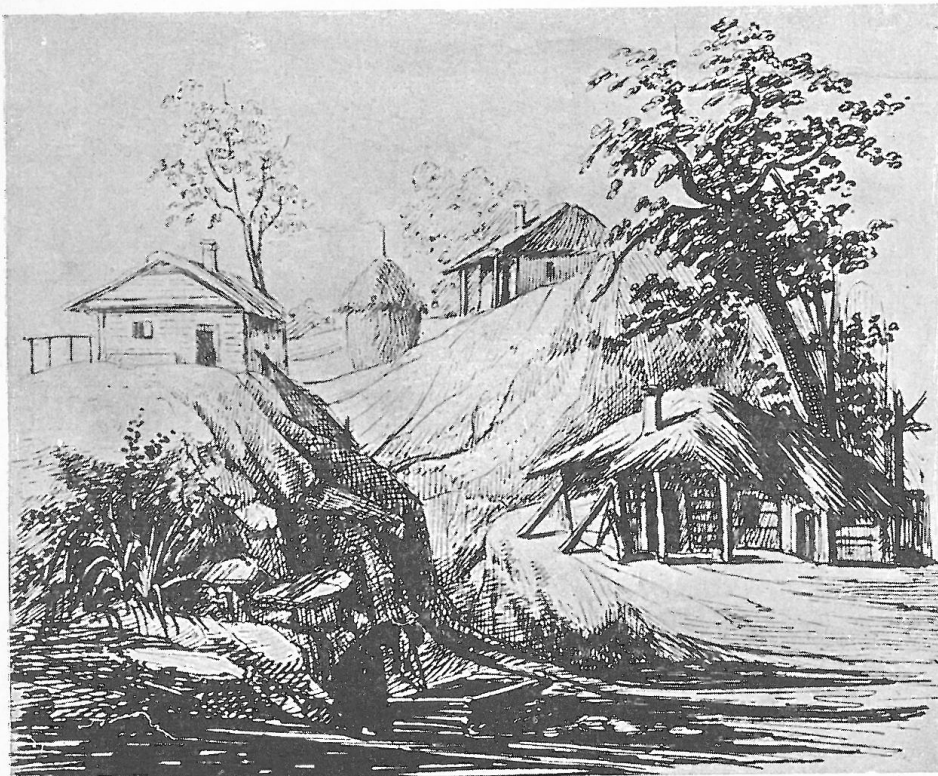
12. Podkreślił to już J. Łepkowski w recenzji *Sztuki u Słowian* zamieszczonej w *Bibliotece Warszawskiej*, r. 1862, t. 3, str. 131—147.

13. Projekt ten ukazał się w *Rozprawach i sprawozdaniach z pos. Wydz. hist.-filozof. Ak. Urn.* t. III, 1875, str. XLVI—LXXXIV, oraz w osobnej odtbitce.—Projekt omówił K. Wł. Wójcicki w artykule pt.: *Projekt encyklopedii Starożytności Polskich J. I. Kraszewskiego*, który ukazał się w wydawnictwie *Książka jubileuszowa...* str. 440 i nn.

14. Projekt, str. 4.

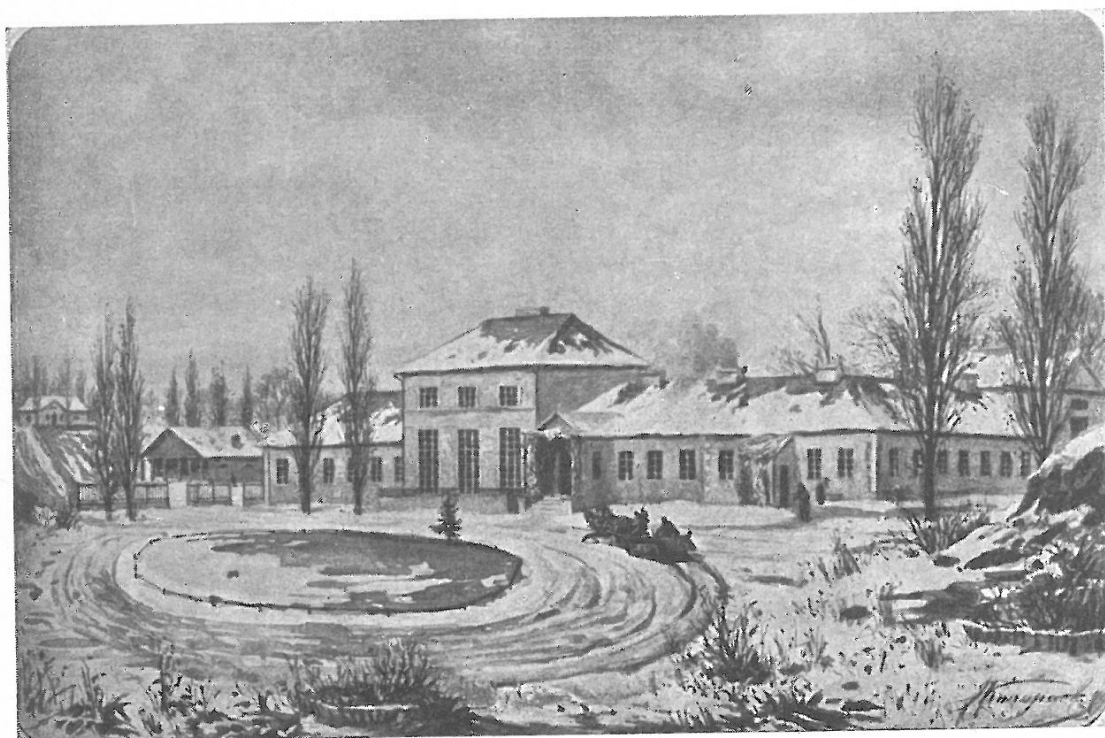
15. Projekt, str. 6.

16. „*Stara baśń*” w świetle współczesnych badań wczesnohistorycznych.

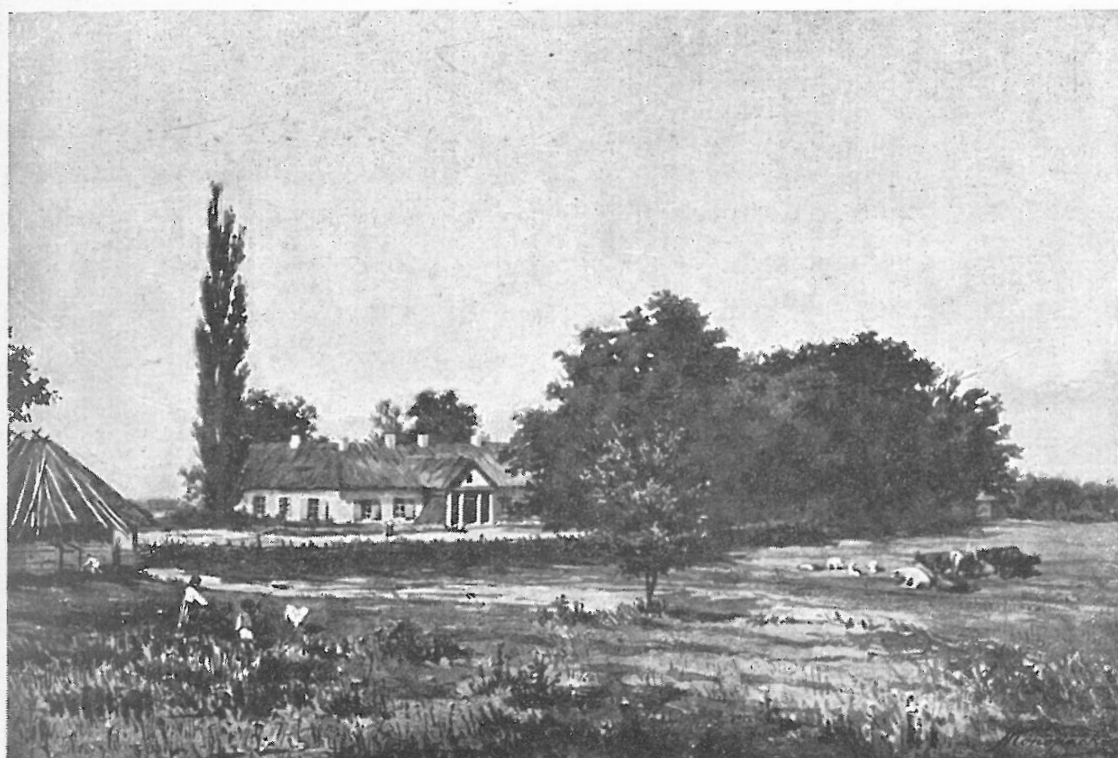
Rys. J. I. Kraszewski

GRÓDEK (?)

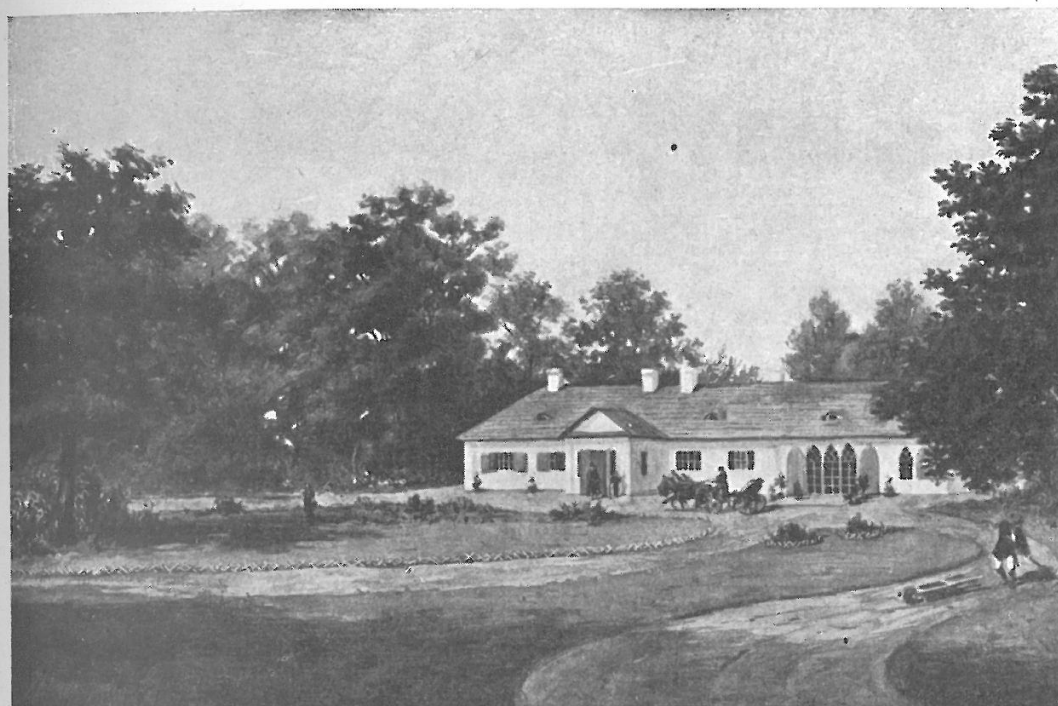
Jan Konopacki mal.

DWÓR W HORODŹCU

Jan Konopacki mal.

DWOREK W OMELNIE

Jan Konopacki mal.

DWOREK W GRÓDKU

Вітольд БОБРИК
(Сєдльце, Польща)

«ЯКЩО Є НА СВІТІ ТИХИЙ КРАЙ, КРАЙ ЛАГІДНИЙ, ТО ЦЕ НАШЕ ПОЛІССЯ»*

Цими словами розпочинається «Уляна», повість Юзефа Ігнатія Крашевського (1812-1887), яка оперта на любовній історії, почутій «глухою ніччю під час нічлігу серед польських лісів» [4, с. 13]. Дія повісті, перше видання якої побачило світ у 1843 р., відбувається на Волинському Поліссі. Письменник вперше увів у польську літературу справжній образ сільського життя [2, с. 4]. Героями його народних повістей були мешканці білоруських та українських сіл. Автор добре пізнав життя українського села під час понад двадцятилітнього перебування на Волині [1]. У 1837 р. Ю. І. Крашевський осів у Луцькому повіті. Спочатку він був державцем Омельна. У 1840 р. придбав Городок, який по восьми роках продав і придбав сусідній Губин. У 1853 р. полишив сільське життя і замешкав у Житомирі [8, с. 120-126].

Озеро з «Уляни» символізує польське село, подібно як Сопліцово у Міцкевича – шляхетський двір, а Добжин – село дрібної шляхти [6]. Життя в селі концентрувалося навколо двору, церкви та корчми. Двір символізував для селянина владу, церква – надію вічного життя, а корчма – місце щоденної потіхи. Селянин мусив в своєму житті відпрацювати і відплатити: «за опіку – панові, за уповання – священику, за потіху – орендареві» [4, с. 18]. «Корчма – це серце села, так само як церква є його головою, а двір – шлунком» [4, с. 19]. Село без корчми не могло обійтися, оскільки вона була «місцем зустрічей, ради та забав» [4, с. 18]. Саме тут селяни топили у горілці свої турботи, яких їм, зрештою, не бракувало: «А потім вже підхмелені старші почали довго виводити свою нужду і клопоти – аж послули на столі» [4, с. 51]. «Нічого немає найбільш бридкішого як польська корчма, нічого так подібного до чистилища як нічліг у ній» – так розповідав про одну зі своїх подорожей Ю. І. Крашевський [5, с. 129]. Опис корчми в «Уляні», хоча й скромніший, однак подібний до того, який поміщено у виданих трьома роками раніше «Спогадах з Волині, Полісся і Литви» [5, с. 128-129].

Стара, чорна, мала церква стояла на високому березі озера [4, с. 17]. «Від неділі до неділі мовчаз-

на», дивилася на село «як старушка на дітей, що бавляться в піску». Вона оживала, коли наповнювалася людьми, розносилася співом і звуком дзвонів [4, с. 18]. Біля церкви стояли хрест та дзвіниця [4, с. 17]. Трохи далі, серед селянських городів був цвинтар. На ньому стояли хрести – подвійні і потрійні, прості і помальовані, з розп'яттям і без нього [4, с. 18]. Під час своїх подорожей Поліссям Ю. І. Крашевський записав переказ про те, що в певній місцевості церква у Страсний Тиждень «ввечері рушила з фундаменту, зійшла з гори, переплила став і пішла далі, щоби стати там, де нині стоїть». Про це мала свідчити балка, яка плавала ставом, котру церква спеціально залишила [5, с. 150-151].

Польське село найчастіше тягнулося вздовж однієї болотистої вулиці [3, с. 70; 4, с. 16]. «Розповідають, що дві дороги є в житті: одна гладка і весела – до пекла, друга важка і тісна – до неба. Якщо це так, то польські дороги мусять провадити просто до небесного царства» – таку увагу залишив на сторінках своїх «Спогадів» Ю. І. Крашевський [5, с. 127]. Польські дороги були круті, вузькі і в'язкі, вистелені гіллям, щоби колеса не вгрузали у болоті [5, с. 127]. До Озера дорога йшла похило понад озером, аж до корчми, звідки починалося село. На певній відстані навколо був сосновий ліс, який «відгороджував кожний краєвид на Поліссі» [4, с. 16].

Селянські хати були нужденні, низькі, повні диму, який залишав слід на стінах і обличчях людей [3, с. 68-69; 4, с. 16-17]. Поліщук зазвичай жив в «атмосфері смолистого, густого диму соснових дров, пари і чаду» [4, с. 17]. До хати провадили низькі вхідні двері, обмежені ще й високим порогом, який оберігав дім від води з близьких калюж. В малих вікнах були вставлені зелені шибки, які були подібні до дна пляшок. Рідко коли можна було зустріти «шибки біліші з тонкого звичайного скла, куплені з готовим вікном на ярмарку» [4, с. 16]. Надвисоким дахом піднімався дерев'яний димар. Хата складалася з сіней і однієї кімнати з пічкою – «темної, малої, задимленої, без підлоги» [4, с. 17]. В кімнаті стояв стіл, під стінами – лави, і оті на лаві під святими образами стояла діжка. Оскар Кольберг подає, що в польській кімнаті діжка завжди стояла в освяченому куті [3, с. 69].

В «Уляні» Ю. І. Крашевський подає прислів'я «Коли риба ловиться, жито не родиться». Низькі ґрунти легко заливалися. Легка ловля була при високому рівні води, а це означало неврожай [4, с. 18]. Певний прибуток приносили, натомість, розміщені по лісах борті. На цвинтарі в Озері найдостойнішим був хрест Семена Бортника, який залишив синові у спадок сто бортей [4, с. 18]. На Волинському Поліссі загальноприйнятим був звичай, що господарі складалися з бортей на потреби церкви. Вони переробляли мед на питний, який продавали в празник, а прибуток з цього йшов до

* Передрук статті із зб.: Минуле і сучасне Волині та Полісся. Любомль в історії України та Волині Луцький район: історія, сучасність, перспективи. Матеріали ХХV обласної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 16-й річниці Незалежності України, 720-й першій писемній згадці міста Любомля і 800-й річниці першої писемної згадки про Угровськ, 25 жовтня 2007 р. – Луцьк, 2007. – С. 65 - 66.

церковної скарбоні (це називалося каноном). Натомість віск призначали на свічки [5, с. 80].

Зі сферою вірувань місцевої людності пов'язується в «Уляні» оповідання про розташовану в лісі могилу, в якій були поховані два брати. Згідно переказу вони загинули, коли рубали сосну. Це місце вважали «страшним і заклятим». Згідно загального звичаю на такі могили кидали галузки. На цій їх, однак, майже не було, бо навіть лісники оминали здалеку це місце [4, с. 42].

Цінність повісті, якої змістом є роман дідича із молодією селянкою Уляною, полягає не лише у представленні суспільних відносин, але також у художньому описі життя поліського села. Вміння спостерігати надає творчості Ю. І. Крашевського пізнавальні переваги [7; 9]. Повість «Уляна» містить великий заряд симпатії автора до людей, які живуть на болотах і змагаються з різними мінливостями долі. З подібною симпатією автор ставиться і до цієї землі: «Якщо є на світі тихий

край, край лагідний, то це наше Полісся» [4, с. 15].

1. Bar A. J. I. Kraszewski na Wołyniu. - Równo, 1935.
2. Hahn W. Wstęp // J. I. Kraszewski. Budnik. - Kraków, 1923.
3. Kolberg O. Dzieła wszystkie. T. 52 : Białoruś – Polesie. - Wrocław-Poznań, 1968.
4. Kraszewski J. I. Ułana. Powieść poleska. - Warszawa, 1951.
5. Kraszewski J. I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. - Warszawa, 1985.
6. Mickiewicz A. Pan Tadeusz. - Warszawa, 1995.
7. Noworolska B. Krajobraz polski w powieściach współczesnych Józefa Ignacego Kraszewskiego // Kraszewski – pisarz współczesny // E. Ihnatowicz. - Warszawa, 1996.
8. Trepiński A. Józef Ignacy Kraszewski. - Warszawa, 1986.
9. Woźniakiewicz-Dziadosz M. Kraszewskiego wizje przeszłości i przyszłości. - Lublin, 1997.

Алла ДМИТРЕНКО
(Луцьк),
Тетяна НАТАЛЬЧУК
(Світязь)

ЮЗЕФ КРАШЕВСЬКИЙ І СЕЛО ГОРОДОК ЛУЦЬКОГО РАЙОНУ (ЗА «ЛИСТАМИ ДО РОДИНИ»)*

Життєва доля багатьох відомих особистостей тісно переплелася з Волинським краєм, що знайшло відображення у їх біографіях та творчому спадку. Серед них особливе місце посідає Юзеф Ігнаци Крашевський. Важливу роль в життєвій долі письменника відіграло село Городок Луцького району, де він проживав з родиною з 1840 до початку 1849 року. Перший лист з Городка був написаний Ю. Крашевським 17 квітня 1840 року і адресувався бабуні Анні Мальській та прабабуні Констанції Новомейській. Загалом «Листи до родини» дають змогу простежити окремі моменти набуття маєтку і проживання в ньому.

Проживаючи в Омельному, Ю. Крашевський намагався придбати собі новий маєток. Спочатку це був фільварок під назвою «Корч», що входив до «ключа клеванського», який продавав князь Костянтин Чорторийський. У листі до «бабуні» (квітень 1839 року) Крашевський зазначав, що той «маєток загалом не є ласим ні для кого. Має найгіршу землю, має проблему меж, однак ліс дуже гарний та товарний, густо заселений, а до того ж, розміщений над сплавною річкою Горинь. Сумніваюся аби контрагенти на нього знайшлися, однак вважаю його для себе досить придатним. Не хочу, щоб хтось інший його придбав» [1, 90]. Крашевський уже отримав від уповноваженого князя пана Гоголевського слово, що буде мати першість при купівлі цього фільварку. Однак перешкодою для цього була зависока ціна, призначена Гоголевським. У зв'язку з цим Крашевський звертався до «бабуні» Анни Мальської з проханням про допомогу. «Оскільки Бабуня Добродійка є так ласкава, завжди нашими справами цікавиться, на цей раз не тільки про них повідомляю в загальному, але ще просити хочу про одну ласку... Пан Гоголевський дуже благородна і мила людина, живе зазвичай в Межирічах [містечко в повіті Радзін на Підляшші – W.D.]. Якби Бабуня Добродійка знайшла через кого до нього потрапити і якимсь чином його на мій бік повернути.

* Передрук статті із зб.: *Минуле і сучасне Волині та Полісся: Луцький район: історія, сучасність, перспективи*. Матеріали ХХІІ обласної науково-практичної історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 15-річчю Незалежності України, 40-річчю Луцького району та 50-річчю Торчинського народного історичного музею Луцьк-Торчин, 9-10 грудня 2006 р. – Луцьк, 2007. – С. 119 - 124.

Я не бажаю, щоб він продавав собі на шкоду, але тільки прошу про те, чи не міг би він зменшити ціну настільки, щоб вона була прийнятною в цьому краї і на випадок продажу пам'ятати про те, що обіцяв мені першість. Нарешті був би Бабуні Добродійці дуже вдячний, якби я дізнався (бо його там на Підляшші краще знають), чи пан Гоголевський прийме завдаток і чи можна з ним про це говорити» [1, 90].

Через кілька місяців Ю. Крашевський вже вважався стосовно нового маєтку, зазначаючи нате, що і земля там погана, і межі з Радзивілами не визначені. За умови вирішення останніх, він планував заплатити за фільварок 60 тисяч злотих [2, 93].

Однак Юзеф Ігнаци так і не придбав новий маєток. Питання залишалося відкритим до початку 1840 року, коли на контрактах у м. Дубно у другій половині січня він придбав село Городок. У листі від 22 січня до мами Софії Крашевської він повідомив, що має, нарешті, «куток». Разом з паном Антонієм [напевне Антоном Вороничем – братом дружини Крашевського – W.D.] купили ми тут... село, розташоване біля Луцька, налічує 130 душ, з доброю землею, з різними вигодами за 130 тисяч злотих. Називається те село Городок. Куплене від Підгороденських... Надіємося спокійно там наші літа прожити, хоч і далеко від Литви. Всі схвалюють наше придбання... Таке тоді було моє призначення, аби тут осів в чужім краю, який мене до себе прийняв, і Литвин тепер на Волиняка перетворився» [3, 94].

З Дубна Крашевський збирався їхати одразу до Луцька і Городка. Однак офіційне оформлення нового маєтку затягувалося, так як потрібно було ще рік чекати, поки скінчиться контракт орендаря. Однак Крашевський мав надію на те, що він прийме від нього відступного. «Вже з обох сторін підписані попередні умови, а до 1 березня укладеться угода і значна частина грошей сплатиться, решта буде в наступних контрактах. А боргу залишиться небагато...» [3, 94].

Потрібно було вирішити справи ще й з власниками Омельного Красіцькими, які Крашевський надіявся закінчити швидко, так як подав претензії на декілька десятків тисяч срібних рублів, з яких мав надію витребувати від Красіцьких хоч частину і завершити справу компромісом [3, 94].

Повідомляючи про свої справи батькові у листі від 1 березня 1840 року, Юзеф Ігнаци писав, що «справи свої владнав, формальний вступ у права володіння маєтком відбувся, розрахувався, чим мав, не затягуючи боргу, з Божою допомогою» [5, 99].

Остаточне оформлення прав на Городок відбулося у квітні 1840 року. У листі до бабуні Анни Мальської і прабабуні Констанції Новомейської Ю. Крашевський констатував, що «...в тих днях, купівлею маєтку під Луцьком у Волинській гу-

бернії, під назвою Городок, усталилось місце нашого перебування і наша майбутня доля. З великими труднощами пройшла та купівля, яка тягнулася від січня до 6 квітня, і нарешті закінчилась. Маєток той коштує нам з видатками 140 тисяч злотих» [4, 96]. Як ми бачимо, спочатку Ю. Крашевський повідомляв, що маєток вартує 130 тисяч злотих, тепер же подає суму у 140 тисяч. На думку упорядника, мова йде про кошти, витрачені при оформленні маєтку [4, 97]. Однак Крашевські на той час не мали такої суми, тому змушені були взяти кредит в банку під проценти, а решту суми додала «нам зі своєї ласки безмежної наша ангельська тітка Урбановська» [4, 96]. З пізніших листів довідуємося, що основу коштів для придбання Городка склали гроші, отримані дружиною Софією як посаг [25, 155].

Ю. Крашевський був дуже задоволений з купівлі Городка, хоча й розумів, що для налагодження господарства потрібно буде докласти чимало зусиль. «На початку нам буде важко, – писав він, – бо і селяни зубожіли, і господарство підупало. Але сам маєток дуже добрий і має умови для розвитку. Знаходиться в один день дороги від славного Бугу. Родить відбірна пшениця. Має досить пасовищ і дуже великий простір чорного лісу, дуже добре доглянутого. Є 130 душ і 30 хат. Має річку, будівлі деякі добрі, будиночок малий, але зручний. В дуже гарному місці. Сад дуже різноманітний, бо навіть прекрасний англійський парк, закладений серед горбів і ярів, з дуже прекрасними видами. Словом, колись це буде, як дасть Бог дасть дочекатись, незмірно зручний і навіть прибутковий шматочок. Сьогодні, навіть при не особливому господарюванні, приносив прибуток 8500 злотих» [4, 96]. Це всі перші враження Крашевського про Городок, викладені ним у листах. Ще відзначав, що йому перейшло понад 70 корців посіяної озимини, вода, сіно для овець і т.п. [3, 94].

Як бачимо з цитованих листів, Ю. Крашевський був надзвичайно радий своєму надбанню. Городок йому сподобався і він з нетерпінням чекав того часу, коли вони вже постійно оселяться тут. Хоча, зважаючи на деяку необлаштованість маєтку (з будівель родина отримала лише житловий будинок.), тут же зауважував: «...мусимо якось перебути, поки не влаштуємося остаточно, що однак, може тривати ще довго» [4, 96]. Всі зусилля в цей період письменник спрямовував на облаштування нового маєтку, відклавши навіть літературні проекти. «...З усіх сил мушу братись до господарства і зараз же закладати гуральню (до якої маю вже готову мідь і начиння), а ще важче мені буде овець діставати, бо їх тут можна тримати і мушу тримати біля тисячі, а до того ледве мав четверту частину цієї кількості. Не знаю ще, як я дам собі раду, бо дуже захопився цією купівлею, а на Бога надіюсь, що нас не залишить і вівці

якось будуть» [4, 96].

В наступні роки справи трохи налагодились, але господарство продовжувало забирати багато часу і сил письменника, що бачимо з листів, написаних до бабуні Анни Мальської. У квітні 1841 року зазначає: «...господарюємо, як можемо, в Городку і не можемо не сказати, аби нам зовсім зле йшло» [6, 100]. В кінці літа, коли дуже багато справ по господарству, настрої Ю. Крашевського змінюється і він скаржиться, що «мені мої різноманітні домашні справи надокучили...» [7, 101]. Однак далі в листі, знову повертаючись до буденних справ, говорить про свої досягнення в господарстві, про спорудження ряду необхідних будівель, відзначаючи, що коли б не все це, то матеріально родина могла б жити краще: «Господарство, дякуючи Богу, непогано йде. Якби не те, що дуже багато коштують нам нові, але необхідні забудови, які з поспіхом робити мусимо, бо нічого тут нема, крім житлового будинку. Були б ми в цілому багатші, не дуже потребуємо для себе» [7, 101]. Але тут же зауважує, що життєві труднощі потрібно сприймати з гідністю: «Одним словом, мусимо тільки дякувати тільки Богу, а годину дрібних неприємностей і клопотів класти в рахунок того, що завжди і кожний потроху діставати мусить» [7, 101]. В кінці грудня 1841 року Ю. Крашевський підбиває деякі підсумки свого господарювання: «Господарюємо поволі, в дуже гарному Городку і запроваджуємо порядки і будівлі, яких бракує. Цього року змурував вівчарню, закупив овець, яких вже маю 600 штук. В майбутньому може знову вдасться чимось поліпшити стан маєтку» [8, 102].

Однак кожний наступний рік показував, що надії на високі прибутки, які мав Крашевський підчас купівлі Городка, не справджувались. У 1842 році шкоди маєтку завдала стихія: «Велика буря з градом і смерчами, яка пройшла значною частиною нашої Волині, дуже багато сіл, полів, містечок, навіть знищила. Та буря за тиждень по затемненню сонця настала і у нас [мається на увазі Городок – А.Д.] була, але не така сильна. У ряді місць будинки перевернуті, села понищені» [10, 107].

Кожний наступний рік приносив Крашевському нові господарські клопоти. Восени 1843 року, по приїзді з Одеси, він жалівся батькові на проблеми, з якими тут стикається: «...не знаю, як собі дам раду, бо не знаю способу як дістати гроші, а коли в Одесі платиться пшениця, то у нас вона взагалі не питається. За мою власну працю невеликі скарби беру! Словом – важко... Праця постійно тяжка, не раз клопотів багато, потреба постійно думати, що буде, як собі дати раду?» [14, 115]. Ю. Крашевський так і не зміг вигідно продати збіжжя, зібране 1843 року. Вже навесні він писав батькові, що має 300 корців жита, за яке давали по 2 злотих 20 грошів. Таку ж ціну про-

понували і за сорок корців гороху. Тому вирішив не продавати: «нехай ще лежить і чекає» [15, 119].

Невдало розпочався і 1844 рік. Ю. Крашевський повідомляє батькові, що озимина перезимувала дуже погано: «В мене чорна земля, яка називається пшеницею, боронували зараз і вже нічого не видно. Бог знає, що з того буде». Однак відзначає, що непогано покотилося вівці, проте кілька десятків вже загинуло, тож залишилося лише 230 ягнят [15, 119]. В листах, написаних в липні-серпні 1844 року, Крашевський стверджує, що стає щораз важче. Врожаї дуже мізерні. Де збіжжя було краще, там град вибив. Двісті женців, які жали жито впродовж двох днів, зібрали тільки 47 кіп. «Вже гірше бути не могло, – стверджує він. – Хай то буде Богу на хвалу, але не знаю, як то з моїх справ вийду. Бо і пшениці не більше сподіваюсь. А тим часом труднощі такі ж, як завжди. Великі клопоти. Жахливий рік». В результаті низьких врожаїв ціни на зернові дуже зросли. Вже на початку серпня жито коштувало майже 6 злотих. «Одні клопоти і біди, треба їх зносити терпляче, і приймати як плату за гріхи» [16, 121; 17, 122].

Восени 1845 року ціни на зернові були ще вищими: жито по 16 злотих, пшениця по 20, овес по 10. Однак врожаї були настільки мізерними, що «я того року, – писав Ю. Крашевський, – ніби навмисне, навіть не маю, що продати, а овес сам змушений буду купувати» [19, 130; 20, 136]. Не краще справи йшли і в наступному році. Високі ціни на збіжжя тримались: за пшеницю платили по 22-23 злотих, а за жито – 15-16. На кінець зими ціна трохи спала. У лютому 1847 року Юзеф Ігнаци повідомляв батька, що він «свої запасики продав, що було, аж до остатку, досить добра ціна». І турбувався про те, «як до наступного [урожаю – А.Д.] протриматися з тим, що залишилося» [21, 138]. Становище Крашевських в Городку не покращилось і після нового врожаю. У жовтні він знову пише, ціни на збіжжя високі, але нема що продати, так як військові склади здійснюють строгий примусовий закуп. Крім того, господарство ускладнював новий податок, який зріс до 2 злотих 15 грошів з душі, незавершені від Нового року інвентарі селян тощо. «Не знаю з чого почати, – констатує Ю. Крашевський, – але певний, що стає тяжко, а коли немає прибутку іншого [мається на увазі прибуток від літературної праці – А.Д.], як раніше бувало, щоразу то важче відчуваю» [22, 144-145].

Все це спричинилося до того, що Ю. Крашевський задумав змінити своє життя. На початку лютого 1848 року він писав батькові, що має на меті поїхати на місяць або два шукати собі місця. За умови його отримання, Городок планував залишити комусь в управління, а сам збирався переїхати до міста. Одна з причин, що змушувала Юзефа Ігнаци шукати собі нове місце – «пев-

на потреба думати про дітей». Діти підростали і потрібно було думати про їх навчання. Наймати вчителів, які б жили в домі в Городку, було дорого. Вчителям в місті, які приходять тільки на уроки, а не живуть в домі, платити треба значно менше. Тому й прагнув Крашевський переїхати до міста. Однак ті плани залишилися нереалізованими [24, 153-154].

В липні того ж року Крашевський повідомив матері про продаж Городка. З листа довідуємося, що в червні, коли мама гостювала в Городку, про це й мови не було, а 25 липня писав, що справа з продажем вже завершена і навіть угода підписана. Письменник ще раз підтверджує своє прекрасне ставлення до Городка, який він дуже любив: «Городок дуже гарний». Одна з причин, що змусила прийняти таке рішення, – це горбиста місцевість довкола села і мала кількість орної землі, в результаті чого ніколи не було великого прибутку, на який він так надіявся, купуючи маєток. Саме цю причину, як основну, він називає в листах до матері, батька і брата Луціана. «Городок продав найбільше з того приводу, що мала кількість фунтів ніколи великого проценту дати не могла, а хотів збільшити поля... То був привід», – пише Крашевський матері [25, 154; 26, 156]. В листі до батька знову наголошує на тому, що «Городок має дуже мало орної землі і надто горбистий, аби міг стати добрим з точки зору господарювання» [28, 158]. Повідомляючи про такий швидкий продаж Городка братові Луціанові, Крашевський говорить, що це мусить здатися дивним, але насправді нічого дивного тут немає, «бо Городок занадто мало має орної землі, аби міг робити процент...», а високі гори важкі для покращення. Краще було одразу шукати чогось кращого» [27, 158].

Поштовхом до такого швидкого продажу Городка, напевне, стала й загальна ситуація, що склалася влітку 1848 року. Холера дійшла вже до Волині й Поділля і супроводжувалась великою смертністю. Вона вже лютувала в Луцьку, але по селах, як писав Крашевський, зустрічалась рідко. Не було її і в Городку. Урожай знову мізерний, яровини майже не було зовсім. Вовна також лежала непродана. У зв'язку з епідемією спостерігалась певна стагнація в торгівлі, «купця і живого духу не видно». Грошових надходжень не було зовсім. Однак Крашевський все ж надіявся на покращення ситуації: «надіюсь, що це по закінченню холери зміниться» [26, 156; 27, 158].

З листів довідуємося, що Ю. Крашевський, довго мав на думці його [Городок – А.Д.] продати. Але хотів продати його добре і зараз мені трапився покупець, молодий пан Модзелевський, який домовився зі мною за 162 тисячі. Виплата до 20 січня [1849 року – А.Д.]. І я в той же час маю уступити йому [маєток – А.Д.] [25, 154]. Отже, в липні 1848 року Ю. Крашевський продав Городок за 162 тисячі злотих, в той час як купуючи його, разом

з усіма витратами, пов'язаними з оформленням, він заплатив 140 тисяч злотих.

Безперечно, рішення про продаж Городка, без забезпечення собі іншої власності, було ризиковим і навіть легковажним. Тому воно викликало різке незадоволення батька, про що пише сам Юзеф Ігнаці: «тато з відкритим незадоволенням пише до мене про продаж Городка». І тут же обґрунтовує батькові правильність такого рішення: «згідно думки багатьох, продаж той, хоч і з реманентом, є ще дуже добрий... Молодий і багатий чоловік, що його купує, платить за розташування і сад, а не за те, що йому приносити буде, а я мушу оглядатися на мій прибуток, бо що день, більші видатки і більші обов'язки» [28, 158]. Через декілька днів Крашевський повідомляє батькові про те, що «з приводу різноманітних обставин не завершив торгу. Здавалося навіть, що мій покупець хоче зректися задатку, який дав і в Городку мене залишити. Але поміркувавши, що 2000 рублів не ходять пішки, залишається і дотримується умови, а я також» [29, 160-161].

Після продажу Городка, який, згідно угоди, Крашевські мали залишити 20 січня 1849 року, постало завдання пошуку нового місця проживання. В листі до матері Юзеф Ігнаці пише: «До яких пір, то тільки Богу відомо, але я мушу постаратися кутка, ні на що не дивлячись, тільки на єдине – на користь, бо виховання наших трьох [дітей – А. Д.] вимагає того, а в Городку при скромних доходах було б дуже тяжко... Стараюся собі купити щось інше, бо в мене останніх чистих грошей біта 19 тисяч рублів, більш-менш. А може пан Бог поблагословить, може що менш гарного, але корисного. Зрештою, то все в руках Божих» [25, 154]. Отже, Крашевський тепер прагнув купити щось менш гарне, а натомість більш практичне, що приносило б більше вигоди. Але час повільно спливав, а нічого знайти не вдавалось, хоч зусилля для того робилися «На всі боки пишу, довідуюсь, чи хто не продає чого» [26, 156].

З листів довідуємося і про інші сторони життя Ю. Крашевського в Городку. Ми вже зазначали, що найбільше його турбували господарські справи, на які він витрачав надто багато часу. Тому у 1845 році він вирішив знайти собі нового управителя. В листі до батька, написаному восени, він зокрема зазначав: «Господарство ... мене гризе і мучить, бо сам йому ради дати не можу, а старий мій флегматичний дуже...». «Старим» письменник називає свого управителя Розбицького, який став надто повільним і не справлявся з господарством. Нового управителя Чеховського, якого знайшов батько, він просив приїхати в березні або в червні [19, 131].

Віддаючи багато сил господарству Ю. Крашевський не полишав і літературні справи, хоча на початку проживання в Городку він писав менше, про що довідуємося з листа, написаного у квіт-

ні 1840 року: «Зараз всі мої літературні проекти відійшли у бік. А з усіх сил мушу братись до господарства» [4, 97]. Однак 1840 року вийшли два томи «Спогадів Полісся, Волині і Литви» і почав видання «Athenaeum» [7, 101]. Прибутки від літературної праці були значною підмогою в господарстві. У 1941 році Ю. Крашевський писав: «Доходи мої літературні в минулому році і цьому загалом значні послужили мені для становлення в Городку» [8, 102-103]. В іншому листі, написаному 1841 року письменник зазначав «Мої... інтереси літературні зараз на кращому рівні ніж коли-небудь знаходяться, не знаю тільки як на довго» [6, 100] «Мені мої літературні прибутки далеко раз більше значать, ніж коли. І люди кажуть, що якби я дуже старався, то вони б давали ще більше користі» [7, 101]. В цей час Ю. Крашевський починає активно співпрацювати з варшавською «Газетою годинною», львівським «Щоденником мод парижських», познанським «Тижневиком літературним». У 1841 році були опубліковані чотири його повісті, два томи «Вільна». В друку був збірник статей «Студії літературні» і два томи нарисів «Картини з життя і подорожей», які вийшли наступного 1842 року [7, 101].

В листах, написаних 1843 року, Ю. Крашевський пише, що з літературного життя жодних новин не має. Скаржиться, що мало отримує за літературну працю. І книговидавці, і громадськість зовсім не цікавляться польськими книжками, вони падають в ціні: «у нас знову якесь одерев'яніння напало». А тим часом працювати треба, а праця та тільки що трохи слави додає, яка ані гріє, ані годує. Але що зробиш» [12, 112; 14, 115]. Того ж року Крашевський послав до друку другу частину «Latami», драму «Teczynscy», писав «Wspomnienia Odessy», закінчив третю поему «Witold» [14, 116]. Навесні 1844 року повідомляв, що «відправив до Вільна перший том «Wspomnienia Odessy», з якого вчора оплатив березневий внесок податку, а за кілька днів «Witolda»...» [15, 119]. Вважаючи, що літературна праця «може є однією з найбільш невідгідних», Ю. Крашевський в той же час зазначав: «Завжди пишу, друкую... Я не нарікаю на це, що брав собі таку діяльність. Зараз тим більше не можу заперечити хоч відносної користі покликання літератора у нас» [16, 121].

Проживаючи в Городку, Ю. Крашевський чимало сил віддавав й іншому своєму покликанню – малюванню, про що також довідуємося з листів до родини. Він неодноразово просив у батька надіслати фарби та полотно, або дякував за них: «Стократно дякую татові за фарби, яких ще не маю, але вислані і скоро мають бути. Про полотно, якщо можливо, дуже прошу...» [23, 149]. Очевидно, батько звертався до сина з проханням, щоб той надіслав йому свої малюнки. Тому в листі від 16 листопада 1843 року письменник пише: «З малюнків дам, що тільки можу дати, то пришлю.

Я їх не шкодую». Однак, як бачимо з подальшого змісту листа, Крашевський не дуже добре оцінював свої роботи, зазначаючи, що «то не дуже варте, ніколи добре не закінчене, дає тільки фальшиве уявлення про мене» [14, 116]. У грудні 1844 року повідомляв батькові: «З цією поштою посилаю татові Городок [очевидно рисунок, або акварель Грудка – W.D.], бо тільки на один зібрався, але зроблю і другий, і третій, аби тільки полотно і час» [18, 123]. З малюнків бачимо, що він малював свій маєток одразу ж як купив його, а також після добудови. Однак Ю. Крашевський малював не тільки краєвиди села, але не полишав цієї справи і під час подорожей, здійснених в городоцький період. Так під час поїздки до Одеси з тіткою Урбановською з лікувальною метою (22 червня – 11 вересня 1843 року) письменник привіз не тільки щоденник подорожі, але й етюдник з малюнками краєвидів, «типів людських» і пам'яток архітектури [13, 114].

Дослідницька праця Ю. Крашевського не залишилася без уваги. 1844 року його було прийнято в члени Товариства Старожитностей північних, про що він отримав диплом, підписаний «Фредеріком, наступником трону Дузьського. Однак ця новина не порадувала письменника, так як за диплом, надісланий поштою, необхідно було заплатити, а з грошима на той час було скрутно. Тому в листі до батька скаржиться: «За ту несподівану увагу мушу заплатити біля 12 рублів. Тяжко відмовити. Хто мене там зарекомендував, того не розумію взагалі» [17, 122].

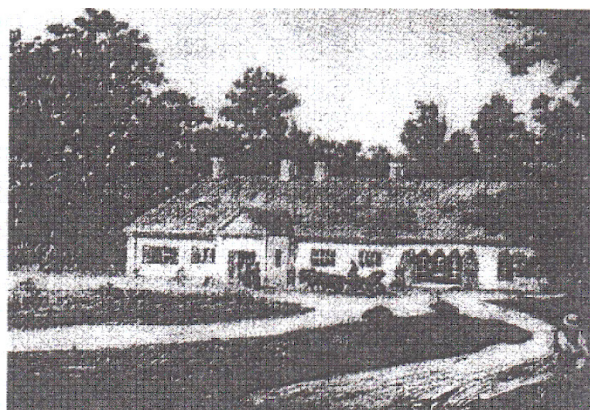
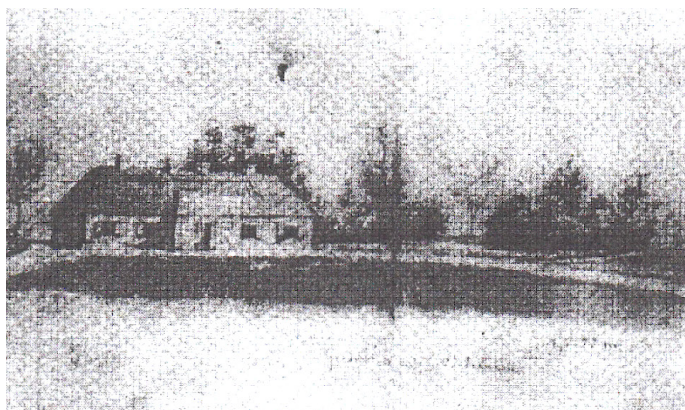
Майже 9 років прожили Крашевські в Городку. Сюди часто приїжджали гості – письменники, літератори та ін. З листах Юзеф Ігнаці не часто писав про своїх іменитих гостей. Лише в листопаді 1843 року він повідомляв батькові, що «мав... візит князя Єремія Вороницького з Польщі. Милый, гречний чоловік, великий аматор малювання і мистецтва, був у мене два дні і радий йому був сердечно... Потім з України був у мене ран Кароль Древецький, автор комедії «Контакти». Обіцяє взимку до Городка ксьондз Янковський [Псевдонім Йохан оф Дикалр – ксьондз уніатський, потім перейшов у православ'я, автор багатьох повістей і драм, перебував в інтенсивній переписці з Крашевським – W.D.] ... запрошую його дуже» [14, 116].

Однак найбажанішими гостями були члени родини. Ю. Крашевський постійно запрошував приїхати до Городка батьків і бабуню, спілкування з якими дуже не вистачало: «Взагалі нам би тут добре було, якби ми були не так далеко від тих, кого прагнемо бачити частіше» [7, 101]. У квітні 1841 року в листі до бабуні Крашевський писав: «Здається, що миліше було б в Городку, якби наш куток бабуня поблагословила. До цього часу ніхто з моїх у нас не був. Маємо обіцянку бабуні приїхати до нас у травні і з нетерпінням

очікуємо здійснення цього. Зося тільки постійно про те говорить і цього місяця виглядаємо з нетерпінням. Я повторюю прохання, аби та ласка не закінчилася лише обіцянкою. До цього часу ніхто з моїх не був у нас» [6, 100]. Своє прохання повторює у серпні: «Найбільша для нас ласка є обіцянка бабуні добродійки приїхати в травні; вже один травень пройшов, хай хоч наступний буде щасливіший. Впадемо до ніг її, щоб за те її подякувати... В Городку бабуня дорога знайде, можливо не багато доброго, цікавого, гарного, але сердечного якнайбільше, бо її приймати будемо як найпершого, найбажанішого гостя в нашому будинку» [7, 101], у грудні: «Ми так розраховуємо на те, що нам бабуня Городок поблагословить» [8, 102] і у квітні вже наступного, 1842 року: «Маю надію незабаром побачити Бабуню в Городку» [51, 106]. Нарешті, влітку того ж року бабуні Анна Мальська відвідала родину внука в Городку, про що дізнаємося з його листа від 23 липня, в якому він дякує за відвідини і турбується, що не має після виїзду з Городка від бабуні жодних відомостей [10, 107]. Менше, ніж через рік у листі знову надібуємо прохання до бабуні відвідати Городок: «Хай та кохана Бабуня подумає і поміркує, чи не могла б вона колись знову приїхати до Городка, який мило згадує її коротенькі відвідини» [12, 112]. Восени 1843 року Городок відвідали батьки письменника. Однак відвідини припали на час його перебування в Одесі, тому бачився з ними недовго (Крашевським повернувся з Одеси 15 вересня, а батьки поїхали 1 жовтня). В листі до бабуні у зв'язку з цим писав: «Мушу похвалитися, що мама була в Городку з татом, але з більшої частини їх перебування тут не скористався, тому що повернувся з Одеси кількома днями перед їх від'їздом» [13, 113]. 1845 року в Городку побували мама і бабуня. Про свої враження від відвідин Крашевський писав батькові: «Не можу висловитися, яким для мене щастям були відвідини бабуні і мами. Є то золота хвилька, яку довго згадувати в Городку будемо» [20, 135].

Варто відзначити, що в городоцький період в родині Крашевських народилося двоє синів: 1 березня 1841 року Ян, названий так в честь дідуся (батька Крашевського) і 11 квітня (за новим стилем – 20 квітня) 1843 року Франциск, ім'я якому, як пише Ю. Крашевський, дали «з волі батька». Варто зауважити, що всіх дітей Софія Крашевська народжувала у маєтку тітки Урбановської в Городці (село в Сарненському повіті) [5, 99; 11, 111; 12, 112].

Як бачимо з проаналізованих листів до членів родини (прабабуні, бабуні, батька, матері, братів Луціана і Калетана), Ю. Крашевський дуже любив Городок, він захоплювався його краєвидами, однак мала кількість землі, прибутки з якої не давали змоги забезпечити родину, змусили письменника продати улюблений маєток.

Маєток Ю. Крашевського в Городку. Малюнки Ю. Крашевського // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – II. 16-17.

1. Do babki Anny Malskiej. Horodziec, 30.IV.1839 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. 1820-1863. – Część 1: W kraju / Opracował: Wincenty Danek. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – C. 90-92.
2. Do babki Anny Malskiej. Omelno, 26. VII. 1839 // Kraszewski J. I. Listy do rodziny. – C. 92-93.
3. Do matki Zofii Kraszewskiej. Z kontraktów w Dubnie, 22.I.1840 // Kraszewski J.I Listy do rodziny. 1820-1863. – C. 93-95.
4. Do babki Anny Malskiej i prababki Konstancji Nowomiejskiej. Grodek, 17.IV. 1840 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 96-97.
5. Do rodziców Jana Kraszewskiego i Zofii Kraszewskiej. Horodziec, 1.II.1841 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 99.
6. Do babki Anny Malskiej, Dolne, 2.IV. 1841 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 100-101.
7. Do babki Anny Malskiej, Grodek, 8. VIII.1841 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 100-101.
8. Do babki Anny Malskiej, Horodziec, 26.XII.1841 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 102-103.
9. Do babki Anny Malskiej, Dolne, 28.IV.1842 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 106-107.
10. Do babki Anny Malskiej, Horodziec, 23.VII.1842 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 107-108.
11. Do ojca Jana Kraszewskiego, Horodziec, 1.IV.1843 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 111.
12. Do babki Anny Malskiej, Dolne, 11.V.1843 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 111-112.
13. Do babki Anny Malskiej, Grodek, 17.X.1843 // Kraszewski J.I Listy do rodziny. – C. 113-115.
14. Do ojca Jana Kraszewskiego, Grodek, 16.XI.1843 // Kraszewski J.I Listy do rodziny. – C. 115-117.
15. Do ojca Jana Kraszewskiego, Grodek, wiosna 1844 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 118-120.
16. Do babki Anny Malskiej, Dolne, 4. VII. 1844 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 120-121.
17. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 4. VIII. 1844 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 121-122.
18. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 15-16.XII. 1844 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 123-124.
19. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, jesień, 1845 // Kraszewski J.I Listy do rodziny. – C. 130-131.
20. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 21.IX.1845 // Kraszewski J.I Listy do rodziny. – C. 135-136.
21. Do ojca Jana Kraszewskiego. Horodziec, 26.II.1847 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 137-138.
22. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 23.X.1847 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 144-145.
23. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 27.XI.1847 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 147-149.
24. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 3.II.1848 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 153-154.
25. Do matki Zofii Kraszewskiej. Grodek, 25.VII.1848 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 154-155.
26. Do matki Zofii Kraszewskiej. Grodek, 15.VIII.1848 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 156-157.
27. Do brata Luciana Kraszewskiego. Grodek, 18.VIII.1848 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 157-158.
28. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, 6. IX. 1848 // Kraszewski J. I. Listy do rodziny. – C. 158-160.
29. Do ojca Jana Kraszewskiego. Grodek, między 6.IX-10.IX.1848 // Kraszewski J.I. Listy do rodziny. – C. 160-162.

Алла ДМИТРЕНКО
(Луцьк),
Тетяна НАТАЛЬЧУК
(Світязь)

СІМЕЙНИЙ ПОБУТ НАСЕЛЕННЯ ВОЛИНИ В СЕРЕДИНІ ХІХ ст. (ЗА ПОВІСТЯМИ Ю. КРАШЕВСЬКОГО)*

Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується зростанням інтересу до сім'ї як складової людського суспільства. Сім'я – найдавніша форма організованого людського і соціального життя, яка й на сьогодні залишається одним з основних інститутів, оскільки нагальні і складні проблеми суспільства у сфері трудових ресурсів, відродження економіки і духовності українських міст і сіл, передачі етнокультурного і соціального досвіду, історичних надбань і традицій виховання молодого покоління значною мірою залежать від стану і перспектив розвитку сім'ї. Тому дослідження сімейних відносин не втрачає своєї актуальності.

Сімейний побут населення Волині середини ХІХ ст. знайшов висвітлення в повістях відомого польського письменника Ю. Крашевського, який понад 20 років (з 1836 по 1859) прожив у нашому краю. Спочатку – в Омельному (Макаревичі Ківерцівського району), потім в Городку (Луцький район), в Губині (Локачинський район), Житомирі і Киселях (Старокостянтинівський район). В цей час Ю. Крашевський написав чимало творів, в яких відобразив різні сторони життя населення краю. Ми розглянемо сімейний побут населення Волині на основі повістей «Уляна» [1, 5-85], «Історія Савки» [1, 87-125], «Остап Бондарчук» [1, 127-224], «Ярина» [1, 225-330], «Історія кілка в плоті» [1, 331-424], «Хата за селом» [3].

Сім'я – це об'єднання людей, що ґрунтується на шлюбі або кровній спорідненості, пов'язаних спільністю побуту та взаємною відповідальністю [Поном, 147]. Сім'я має чітку структуру, певні взаємопов'язані підрозділи та компоненти. Всі вони постійно змінюються, віддзеркалюючи соціально-економічні умови і розвиток суспільства в цілому.

В етнографії існує поділ сім'ї на два типи: малу (просту, нуклеарну, індивідуальну), яка складається з однієї шлюбної пари (або одного з батьків) з неодруженими дітьми або без них, і велику (складена, нерозділена, сім'я розширеного типу),

яка має дві або й більше простих сімей [Поном, 148]. Для ХІХ ст. характерний процес автономізації – відокремлення подружніх пар в окремі сім'ї.

Розглянемо, які сім'ї були характерні для тогочасної Волині. У сім'ї Уляни, крім подружньої пари (Уляни та її чоловіка) з дітьми були ще й неодружені брат та сестра (напевне чоловікові): «Нас кілька чоловік у хаті, – ... парубок, дівчина, діти» [1, 24]. Подібний склад був і в сім'ї Савки в час його народження: чоловік, дружина, брат, сестра і діти [1, 89]. Родина Остапа Бондарчука, батьки якого померли «від гарячки», мала інший склад: двоє дорослих братів, двадцятирічна сестра Зоя, жінка старшого брата, мала дитина і стара баба. Всі вони жили в одній невеличкій кімнаті: «Спали на печі, на припічку, на сирій долівці, на єдиному ліжку і в комірчині; влітку – на сіннику і в stodолі. У так званій світлиці жили люди, а в маленьких сінях тримали трохи домашньої птиці, порося і різний мотлох» [1, 177, 178, 179].

Сімейство Пакулів з «Історії кілка в плоті» складалося з восьми осіб. Найстаршим був дід Семен Пакула, «прозваний на селі Перебендею – з тієї причини, що дуже любив потеревенити й пожартувати, а за кращих своїх років взагалі мав веселу натуру і не в міру довгий язик». Він був «схожий на сухий грибок, згорблений, зморшкуватий, маленький, до того ж трохи здитинілий і підсліпуватий». Син Семена Перебенді Харитон «був ще в розквіті сил, але здавався значно старішим від своїх літ; і хоч ще не відпустив бороду, як батько, але глибокі зморшки на чолі й обличчі вже замінили свіжий рум'янець молодості, а плечі передчасно згорбилися під тягарем життя». Крім того, в родині Пакулів була дружина Харитона Васирина, син Захар і доньки Соня з чоловіком та двома дітьми. Молодша донька Марія на той час вже теж була заміжною і «жила через пліт від батьків»: «У старшої вже було двоє малих діток, які бавилися за ворітьми з хлопчиками Марії» [1, 348-352].

Родину Уляни, Остапа Бондарчука і Пакулів можемо віднести до розширених сімей, що являють собою перехідний тип між простою і складною сім'єю і включають подружню пару з дітьми і окремих родичів – хтось із батьків чоловіка або жінки, їхні неодружені брати чи сестри. Сім'я Пакулів, крім подружньої пари з дітьми, мала у своєму складі батька чоловіка, родина Уляни – неодружених брата і сестру (очевидно чоловікових), а от у складі сім'ї Бондарчуків була баба глави сім'ї і його неодружені брат та сестра.

Інший склад мала родина Лепюків із «Хати за селом». До смерті батька її можна назвати розширеною (нероздільною) сім'єю, так як крім самого Летока – глави сім'ї вона об'єднувала родини двох одружених братів з дітьми і незаміжною доньку [2, 210].

Після смерті батька велика сім'я розпадалася

* Передрук статті із зб.: Минуле і сучасне Волині й Полісся: роде наш красний. Випуск 24. Матеріали Третьої Волинської обласної науково-етнографічної конференції, 14-15 травня 2007 р., м. Луцьк. — Луцьк, 2007. — С. 28-33.

на малі, або продовжувала існувати як братська (одружені брати з родинами, а то й їхні неодружені брати і сестри жили разом). Як бачимо з повістей Ю. Крашевського, бідні сім'ї здебільшого залишалися братськими, так, після смерті глави, сім'я Лепюка стала сім'єю братського типу, тому що її основу складали родини одружених братів: «Вони й досі ще були не розділені» [2, 210]. Очевидно, такі сім'ї не були рідкістю в той час, так як родина Янка з того ж твору також складалася з одружених братів із сім'ями, неодруженого Янка і сестер [2, 172]. В повісті ми знаходимо і причину існування значної кількості нерозділених сімей – відсутність землі для зведення будинку: «... і хоч сім'я зростала, хоч їм тісно було, не могли випросити собі пружечок поля, бо в пана не було пустирів, а виділити з лану було тяжко» [2, 210].

У творах Ю. Крашевського зустрічаємося з різними видами простої сім'ї. У Мотрі із «Хати за селом», яка після смерті чоловіка жила лише з донечкою, була неповна сім'я. У Солодохи з того ж твору – подружня сім'я – чоловік і дружина. У Ярини – повна сім'я – батьки і діти.

Взаємини в сім'ї визначалися її типом. У великих нерозділених сім'ях главою був здебільшого батько, який керував усіма роботами і внутрісімейними стосунками – патріархальний тип авторитету [4, 215]. Таким главою сім'ї був названий нами Лепюк. А от в родині Пакулів, незважаючи на те, що ще живий був дід, главою був його син Харитон. Як пише Ю. Крашевський, дід Семен «тепер уже не втручався до господарства й домашніх справ» і знаходився «на утриманні своїх дітей». «Як це сталося – історія замовчує... Можливо, що сама сліпота, яка в нього розпочиналася, і дозволила йому піти на спочинок, перекинувши на сина турботи про дім і господарство» [1, 349].

Слово батька в усіх сімейних справах було вирішальним. І навіть після його смерті, згідно із нормами звичаєвого права, діти повинні були виконувати «волю батька». Так трапилось в родині Лепюків, глава сім'ї якої заборонив доньці Мотрі виходити заміж за цигана, хоч сам був із циган. Вже на смертному одрі він наказав синам не віддавати «Мотрю за цигана, хоч би як голосила й падала вам у ноги, хоч би й вмирала! Чуєте? Чуєте? Якщо впреться, то мерщій виженіть її з хати, як собаку, й нічого не давайте за нею – ні шеляга, ні куса полотна на сорочку! Така моя воля, чуєте?» Навіть якщо «двір» дозволить Мотрі виходити заміж за Тумрія, брати не повинні були погоджуватися: «Захоче йти на загибель та ні ганьбу, нехай іде, але тоді вже вона не дочка мені, а вам не сестра» [2, 51–52]. Після смерті батька сини виконали батьківську волю і незважаючи на тиск «двору», ні на які вмовляння не дозволили сестрі виходити заміж за цигана: «Та тож ми були б не від того, коли така воля панська, але є тут велика заковика... А як же бути з небіжчиком, який не

хотів того й закликав нас, аби не давали Мотрі за того пройдисвіта. Батьківське слово – то боже слово (виділення наше), синам його слухати, а не розбиратися... для нас свята воля батька (виділення наше)»; «така була батькова воля! (виділення наше)... Що ж ми можемо зробити, коли батько не хотів того!»; «А як же ж нам відмінити те, що батько постановили? Вони померли, і тепер нема їх, щоб простити тебе. То не наше, то його веління, нема на те ради! ... Виходить, що ніколи!»; «Лепюка немає твого, а тільки він міг пробачити дочці. Ані громада, ані брати не мають на те права»; «...ми тут тільки сповняємо батьківську волю» [2, 61–62, 66, 86, 139, 140]. Як бачимо, навіть після смерті батька, батьківська воля була його синам «законом».

На прикладі родини Лепюків Ю. Крашевський показує ставлення народу до батьків, які прокляли дітей, до братів, які відштовхнули від себе сестру, до сестри, яка не виконала батьківської волі. Так, причина смерті старого Лепюка в тому, що він «прокляв свою дитину», його донька Мотря померла молодою, «бо на ній було батьківське прокляття», а господарство у синів Лепюка (братів Мотрі) не ладилось із-за ставлення до сестри: «А чого ж то Господь не благословить нас? Чи то, бува, не за Мотрю, що так її відіпхнули?». Разом з тим, як бачимо з тексту, головною причиною тяжкого життя Мотрі є те, що вона вийшла заміж за цигана всупереч батьківській волі: «Нащо було супротивитися батьковій волі? Господь Бог покарав тебе, Мотре!» [2, 151, 213, 279].

У родинах, де помирає батько, главою ставав здебільшого старший із синів. У сім'ї Бондарчуків, де батьки померли від «гарячки», всі діти (одружений і неодружений) залишилися жити разом. Главою сім'ї був старший одружений брат Редько [1, 179]. В родині Янка, де було кілька одружених братів, главою, напевне, був його старший брат, бо саме він прийшов за Янком, коли той лишився допомагати Мотрі. Однак Янко не погодився повертатися додому і брати «позивали Янка у двір на суд» [2, 172]. У сім'ї Лепюків, де після смерті батька залишилося двоє одружених братів, главою був старший: «Максим... – голова в домі, він знає, що робить...» [2, 86].

Внутрісімейні взаємини в нерозділених родинах були складними, що бачимо на прикладі братської сім'ї Лепюків. Насамперед, не просто складалися стосунки між самими братами. Слово молодшого брата Пилипа не мало, напевне, ніякої сили: «Коли Максим прогнав тебе, то що ж я зроблю? Ні до чого це... Ти ж знаєш, що я сам ледве витримую з Максимом в одній хаті» [2, 85]. Не мирилися між собою і дружини Максима та Пилипа, що приводило до загального непорозуміння і зубожіння родини: їхні жінки сварилися біля печі за кожен крихт, лаялися на оборі, гризлися на подвір'ї, коли, бува, який підсвинок полізе до

чужого корита, а коли наставав час відробляти панщину, випихали одна одну, накидалися одна на одну так, що часто чоловіки, розбороняючи їх, самі починали лаятися. Один оглядався на другого, ніхто нічого не робив, і Мотрині брати убожили, проклинаючи свою долю» [2,210]. Непростими були стосунки ніж чоловіками і їх дружинами. Навіть Максим, який був старшим в родині, вирішивши дати сестрі трохи збіжжя, зауважував: «Пилипе... дай їй мірку жита, тільки щоб жінка не бачила...» [2,151].

Ю. Крашевський звертає увагу і на взаємини чоловіків та жінок. Зокрема, торкаючись проблеми любові в сімейних стосунках, він наголошує, що селяни ставлять знак рівності між поняттями «любов» і «ревність», «любов» і побиття. На запитання Тадеуша, чи любить її чоловік, Уляна відповіла: «Мусив би любити..., бо дуже ревнивий». І продовжила: «Уже не раз бив за те, що хто-небудь із двірні зі мною пожартує». На здивування Тадеуша: «Як це? Бив?... Він посмів тебе ударити?», Уляна сказала: «Що ж за дивина? Хіба я йому не жінка?» [1, 19]. Отже, якщо чоловік реагує на те, що хтось залицяється до його дружини та ще й б'є її за це, значить любить. Однак, після розмови з Тадеушем Уляна вирішила, що «буде від нього боронитися [від чоловіка – А. Д.], он і Марія свого б'є» [1, 50]. Ю. Крашевський наголошує на тому, що жінки розрізняють два «види» кохання – «селянське» і «панське»: «як була у дворі, не раз чула, як говорили, та й бачила, як пани кохають. Не так, як двораки і ми! Те, панське, кохання дуже якесь гарне, трохи сумне, але хоч і сумне, зате любе» [1, 19]. Але як би не склалися стосунки між подружжям, народна мораль завжди засуджувала жінку, яка зрадила чоловіка: «Ці люди дивилися на неї, як на пропащу; у неї не було з ними нічого спільного, при зустрічі вони кидали на неї на смішувати або похмурі погляди, ніхто з нею словом не обмовився, не подавав руки» [1,79].

Однією з важливих функцій сім'ї є функція природного відтворення, в результаті чого не тільки підтримувалась біологічна неперервність роду (суспільства), але й задовольнялися емоційні потреби подружжя у батьківстві та материнстві [5, 223]. Материнство – найвище покликання жінки. Мотря із «Хати за селом», народивши доньку, «плачучи, тулила її до себе, забувши про свої страждання, уся вже – тільки мати»; «Була тепер уже тільки матір'ю і жила лише для тієї дівчинки...» [2,127,149]. «Для її убогого життя досить було материнства, в ньому була втіха, надія і мета прийдешнього... Дивилася в колиску, сиділа біля неї, спала над нею, не відходячи від неї й на хвилину» [2,174].

Аналізуючи склад родин, показаних у повістях Ю. Крашевського, бачимо, що вони мали в основному трое і більше дітей. Так, у Мотрі із «Хати за селом» і у Савки було по двоє старших братів.

У Харитона Пакули із «Історії кілка в плоті» – дві доньки і син. Остап Бондарчук мав двох братів і сестру. А от Ярина була одиначкою у своїй родині.

Зважаючи на велику кількість обов'язків, які лежали на плечах матері, вона, здебільшого, доглядала дитину до того часу поки її потрібно було годувати. Потім обов'язки по догляду за дітьми переходили на їхніх старших братів і сестер. Тому діти рано ставали самостійними, вчилися відстоювати себе, боротися за виживання: «Ледве дитя залишить висохлі груди матері і почне повзати, як його вже віддають на руки трохи старшій сестрі або братові. І ось воно грається на сонечку в піску біля хати або длубається на смітнику разом з курми і старою льохою, хазяйкою подвір'я... Частенько криком і сльозами добуває воно шматок хліба і холодну картоплину, бо материна рука не поспішає нагодувати дитину. Частенько доводиться йому за плісняву шкуринку боротися з голодним псом або котом; так воно вчиться викликати співчуття і не поступатися своїм... У матері випрошує сльозами, а в напасників-звірят віднімає силою». Під сонцем і дощем росте хлопчик на теплій землі, всупереч нестаткам, злидням, голодові, тягнеться вгору, як рослина, в зерні якої так багато живлющої сили, що їй нічого не треба від землі, і вона добре росте навіть на безплідному піску. [1,93].

Якщо дитина народжувалася в період важливих сільськогосподарських робіт, то через якийсь час її вже брали на поле, особливо коли в родині не було старших дітей, чи старих діда й баби: «Влітку, коли дівчинка піросла і мати могла брати її з собою в поле, несучи туди й колиску, вона наймалася жати» [2, 175].

Дітей в українських родин виховували власним прикладом. З раннього віку вони бачили, як працюють батьки старші брати й сестри і самі, піростаючи, втягувались у господарство. Це прекрасно підмітив Ю. Крашевський: «Хіба наші селяни одержують яке-небудь виховання або хоч подобу його?.. Все, що вони вміють робити, – все це приходить до них саме по собі, невідомо як, без зусиль і допомоги тих, хто їх оточує. Світ постає перед ними у всій своїй наготі; не словесні повчання, а сама реальність виховує в них потребу в праці і свідомість того, що життя – це страждання» [1, 93]

В селянській родині дбали не тільки про виховання дитини добрим господарем чи господинею, розумної і фізично здорової, але й про її морально-етичні засади [5, 221]. Ю. Крашевський показує, що знав малий Савка у віці, в якому «панських дітей» ще «водять няньки на пасках»: «Подивіться-но, як багато всього вміє робити Савка, хоч він ще зовсім малий хлопчик... У церкві він хреститься й низькі поклони б'є; коли везуть покійника з паланицею на білій труні, він знає, що треба кинути жменю землі під колеса; коли проїжджає пан,

він йому вклониться до землі, аж чуприною пил підмете; він знає, де можна пасти, а де шкода; він знає всі хати в селі; знає й міри; семеро своїх овечок відрізнить від сусідських, хоч і вони всі однакові – чорні й кудлаті; він розкаже вам дорогу до сусідніх сіл, до лісу, до корчми на роздоріжжі, куди частенько заглядає його батько... У хлопцевій голові вже склалися уявлення про життя і свої обов'язки; вони засіли там міцно, назавжди. Він дозрів уже, хоч сам – на вершок під землі; він усе знає, і до всього цікавий... А коли почав ходити, він уже дещо міркував, і перше, що засіло в його малій голові, це те, що хліб треба заробляти працею» [1, 93-94].

Акцентуючи увагу на численні обов'язки дітей, Ю. Крашевський лише фрагментарно показує їх розваги: «діти бігали по хаті» [1, 43]; «діти стрибали на вулиці» [1, 62]; «маленькі дівчатка в одних сорочках співали і пританцьовували в калюжі і перед хатами» [1, 18]; Савка «будував млинки на струмках» [1, 95]. Місцем, де могли побавитися хлопчики-пастушки, було пасовище. Вони «розпалювали багаття.., пекли картоплю й пустували, поглядаючи на худобу та вівці, що розбрелися по пасовиську» [2, 180]. В «Історії Савки» письменник констатує: «Так минали його щасливі дитячі літа... бідні на радощі і щедрі на тяжку працю» [1, 95].

Батьки любили своїх дітей, але, як наголошує Ю. Крашевський, «любили по-своєму, не попанському. Батьківська любов виявлялася тільки в більшому окрайцеві хліба, в повнішій мисці, в зайвій картоплині. Інакше вони не вміли її виявляти. Лише зрідка випадав йому [Савці – А.Д.] материн поцілунок, і вже зовсім рідко – знижка на його малі роки, коли йшлося про роботу. Зате, коли він лягав спати, мати прикривала його своєю свиткою, а батько за останні гроші справив йому чоботи, пошив білу свитку з каптуром, розшиту шнурком» [1,95].

Смерть дитини завжди сприймалася з одного боку як велике горе, а з іншого як закономірність, визначену Богом «Киньте нарікати... Бог дав, бог і взяв... Вам ще двоє залишилось, не кожен і стільки має... Не опускайте руки, витріть сльози, та й до роботи» [1, 96]. Тому, коли помер старший брат Савки, «заридала мати, зажурився батько. Поголосили вони, проводжаючи сина на кладовище, а, поховавши, випили по чарці, позіхали, поставили йому хрест у головах, поклали камінь у ногах, біля могили посадили берізку, та й забули про Пархома» [1,96].

У народі суворо засуджували втрату честі та цнотливості. Це також не проминуло повз увагу Ю. Крашевського. «Навіть простий мужик не візьме тебе, бо і йому хочеться червоного пояса, зав'язаної червоною стрічкою пляшки на весіллі» [2,261].

Для української родини характерна пошана до

батьків, діда і баби. Наприклад, до старого Семена Пакули «син, невістка, внуки і правнуки ставилися... лагідно, але так, ніби до дитини, за якою треба наглядати» [1,349]. А вітаючись із старшими людьми, цілували їх в руку [2,227].

У традиційній українській родині існував раз і назавжди встановлений розподіл робіт на чоловічі, жіночі, спільні, дитячі тощо. Це прекрасно підмітив Ю. Крашевський, який на прикладі окремих героїв показав, хто яку роботу виконував, «бо в селян ніхто даром хліба не їсть». Тому «від роботи ніхто не звільняється до самої смерті» [1, 349, 350]. В напружену пору жнив і сінокошу обов'язки в родині розподілилися так: «чоловік пішов з косою, брат із серпом, сестра – в'язати снопи, дітей забрали пасти худобу, працювати в панському саду і ще бог знає куди. Залишився біля неї [вагітної жінки – А. Д.] найменшенький» [1, 89].

Отже, кожен мав свої обов'язки, опис яких почнемо з найстарших членів родини. Зважаючи на прекрасний опис того, як жив і що робив старий Семен Пакула, дозволимо собі подати його докладно. Ю. Крашевський пише, що «притулком для Семена зимою й літом був запічок, а все його багатство складалося з двох старих сіряків та кількох сорочок. Інколи приберігав він у вузлику на сорочці якийсь там стертий мідяк... але це траплялося рідко... йому наказували що-небудь робити, а Перебендя, добре знаючи, що від роботи ніхто не звільняється до самої смерті, працював, скільки ставало сили, хоч і кречав часом. Колишня дотепність і гострий розум покинули старого Пакулу разом з владою над домашніми; тепер він говорив мало, більше кивав головою і посміхався; проте в свята, випивши чарку, він жвавішав, до нього поверталися колишні балакучість і сміливість, які на другий день знов зникали. Проспавшись і опам'ятавшись, він знову замовкав і слухняно робив те, що йому наказували інші». Передавши господарство в управління синові, він «не сидів на печі склавши руки, тільки з батька перетворився на дитину. Хоч робив те, що під силу підліткові, але працювати мусив увесь час, бо в селян ніхто даром хліба не їсть. У добру погоду, якщо дозволяло здоров'я, дід ходив по воду, коли, траплялось, занедужає і почне кашляти, відлежувався на печі; в гарячу пору жнив разом з іншими йшов із серпом на поле і свої десять снопів нажинав, хоч і боліло йому в попереку; тай у хаті й біля хати немало допомагав, тупцюючись потихеньку, тільки що не був уже старшим – тут його заміняв Харитон». «Він носив траву для худоби, рубав січку коровам, заганяв овець до хліва, нарешті – носив робітникам у поле горщики з обідом – все це входило до його повсякденних обов'язків». «Очі вже не дозволяли йому працювати за верстатом; там його замінили син, невістка і молодь; старий тільки готував шліх-

ту (борошняний розчин, яким змазували нитки основи – А.Д.), часом прях нитки на мішковину. Чудно було дивитися на цього згорбленого діда, коли він, зігнувшись за піччю, вечорами крутив веретено і снував довгу нитку. Отже, і тепер він не їв хліба даром, працюючи в рідного сина. Дівчата [внуки – А.Д.] раз у раз зверталися до нього, коли треба було принести води, вигнати худобу, віднести обід у поле, а старий мовчки слухався їх, як колись вони його. Часом йому випадало бавити якогось із онуків або правнуків, колихати його і співати, – і це було, здається, його найулюбленіше заняття, адже й сам він здитинився і з малими умів поводитись, як жінка. Цей безплатний і слухняний робітник був дуже потрібний у хаті; він ніколи не нарікав, не жалівся, нічого не просив, їв тільки те, що залишалося в горщиках, і завжди сидів за піччю, щоб не заважати іншим» [1, 349-350]. Як бачимо, старий Пакула мав свої обов'язки по дому і, крім того, допомагав кожному членові сім'ї у його справах.

Такого докладного опису чоловічих і жіночих робіт у повістях Ю. Крашевського ми не знаходимо. Він називає лише окремі їх заняття. Один із основних чоловічих обов'язків – обробіток землі. Письменник зазначає, що бувало, й у сімдесят років ще за плугом ходили [1, 183, 250; 3, 12, 352]. Влітку чоловіки косили сіно і приймали участь у збиранні зернових, до того ж одні з них косили, а інші жали збіжжя. Навіть хворий Янко «часом накошував по дві копи озимини» за день [1, 89; 3, 175]. Чимало часу і сили чоловіки витрачали на обмолочування зернових [1, 124; 3, 84]. Відвезти зерно до млина теж було їхнім обов'язком [2, 98, 238, 293]. З інших робіт згадується заготівля дров [1, 124], плетіння постолів [1, 45], теслярство [1, 52], сукання мотузок [2, 173]. Крім того, чоловіки виконували ряд громадських повинностей: «І тобі, і всім, хто має коней, ...треба солдат везти, це не панська справа, а казенна, царська» [1, 52]. Кожен мав свої обов'язки. Навіть каліка Янко не просиджував дні даремно. Він в усьому допомагав членам своєї родини. Гонив на пашу волів, носив збіжжя до млина («Янко йшов, тягнучи на плечах мішок з млина, бо на такий час і на болото жалко було волів, і брати послали його, щоб не занепасти худоби»), збирав хмиз [2, 98, 151, 166], а коли Мотря народила дитину і він прийшов їй допомагати, то не було роботи, якої б він не міг робити. Тому, коли він кілька днів не повертався додому, «то всім його якось почало бракувати. Брати побачили, що нікому їх замінити, сестрам не було кого посилати, підганяти та лаяти, а братовим ні з кого було безкарно глузувати. Хоч і дорікали йому, що дарма хліб їв, проте, коли його не стало, почали скаржитись, що їм не обійтися без нього... переконалися, що їм без нього, як без помела, без якого сміття не заметиш» [2, 173-174]. Отже, життя кожного селянина, минало в щоденній

праці. Тільки зрідка траплялися веселіші дні», – констатує Ю. Крашевський. Разом з тим, письменник згадує й чоловіків, які не дуже дбали про господарство: «чоловіка мала недолугого, такого, що нічого в хаті не бачив, крім миски на столі» [1, 44].

Якщо чоловік більшість робіт виконував поза хатою, то жінка навпаки – в хаті, у дворі, на городі біля хати. Традиційно жінка садила, доглядала і обробляла город, збирала і переробляла з нього урожай, готувала їжу, обробляла льон і коноплі, пряха, ткала, шила, доглядала за птицею, коровою, свинями, піклувалася про дітей і чоловіка, прала одяг, прибирала житло, працювала в полі під час жнив тощо. Ю. Крашевський зауважує: «Сільські жінки так рідко мають вільну хвилину, так багато часу забирає в них робота, стільки клопотів по господарству на них лежить, стільки фізичної праці, що їм не залишається часу, щоб подумати про себе... Людина мусить мати трохи вільного часу, щоб жити духовним життям; – тяжка праця поступово вбиває в ній душу... Уляна всього лиш дружина Гончара і зобов'язана працювати, як робоча худоба... крутилася по господарству, як щоденно» [1, 32, 52]. Серед жіночих робіт письменник називає обробку льону і конопель, прядіння і ткання [2, 87, 184, 205, 208], прання [2, 231], доїння худоби [1, 246], збирання грибів [1, 15, 38] і хмизу [2, 33]. Здебільшого жінки носили воду з криниці [1, 62] та ін. Незважаючи на повсякчасну зайнятість, вони не розлучалися з пісню: «кілька жінок пряхи і співали» [1, 43].

Письменник зауважує, що «одні жінки знаходились у постійних клопотах, а інші після весілля довго не могли знайти себе у домашньому господарстві» [2, 350]. Так, Василина – дружина Харитона і невістка старого Семена Пакули була вродливою й веселою, бідною дівчиною, яка служила у фільварку. Вийшовши заміж, ніяк не могла звикнути до домашньої роботи і «вже через тиждень після весілля у хаті стало сумно. Раз у раз приходили непрошені гості...; молодиця готова була наряджатись навіть у поле; в неділю вона сумувала за танцями й музиками, а вдома робота в неї не ладилась, доводилось її виручати і іншим, бо в неї ручки боліли. Жінка вона була непогана, і ніхто не міг про неї щось сказати, хоч, як відомо, з панського двору по-різному виходять, але їй уже передалася любов до неробства...; вона не здатна була до праці, хіба що, як набридне відпочинок» [2, 350, 352].

Крім суто чоловічих і жіночих обов'язків були й спільні роботи, наприклад, збирання врожаю на полі – чоловік (дорослий брат) косив, а жінка (доросла сестра) в'язала снопи: «брат із серпом, сестра – в'язати снопи» [1, 89].

Активними помічниками дорослих були діти, яких до праці привчали з раннього віку. Ю. Крашевський докладно описує дитячий побут і їхні

обов'язки, відзначаючи, що вони зростають разом із дитиною: «Селянин росте приблизно так, як отой дубок на галявині, горнеться до грудей матері, як паросток до старого пня, ледве почавши повзати – уже відганяє курей з грядок і воєю з індиками, ледве зіп'явшись на ноги, вже пасе гусей і доглядає менших дітей; пізніше йому довіряють худобу, рогату й безрогу; потім він іде погоничем до плуга, а як тільки мине вісімнадцять років, його вже з руками й ногами запрягають у роботу: і на жнива, й на панщину, й на толоку. У нас паничів цього віку ще водить гувернер за ручку, пояснюючи, що пес може вкусити, а корова наколотися рогами, що птахи літають на крилах, а ногами ходять – словом, виховання й навчання тільки розпочинаються» [2, 345].

В основі виховання дітей лежала праця. Їх намагались навчити всім видам робіт, пов'язаних з домашнім господарством, вирощуванням хліба, обробкою волокна тощо. Тому з раннього віку на них лежали певні обов'язки: «дівчина мусила працювати ледве з тієї хвилини, як мати спустила її з колін, відірвавши від грудей; ще повзаючи по землі, вона вже вчилася прислужувати [2, 234]; «Ледве зіпнеться на ноги, як уже мусить допомагати в хаті; тепер йому дають більший шматок хліба, повнішу миску страви, зате вимагають роботи» [1, 93].

Трошки підрісши, часто ще навіть не навчившись добре ходити, діти стерегли «пшеницю, гречку, просо, що сохли на сонці, відганяючи від них надокучливих курчат та індичат. І хоч у нього [Савки – А.Д.] не вистачало сили навіть нате, щоб прогнати настирливого горобця, він кричав, поки з хати не виходив хтось сильніший» [1, 94]. Так поступово визначались обов'язки дитини у кожному віці.

Коли дитина починала ходити, ставала «справжнім помічником батькові й матері» [1, 94]. Приблизно з 5-6 років хлопці вже пасли гусей на сільському вигоні, стерегли телят, носили батькові у поле їжу і глечики з водою, позичали у сусідів вогню в горщику. «Хоч він і малий, а вже без нього не обійтись у господарстві – з роками міцніє він і розумом, і силою» [1, 93].

Поступово від гусей хлопці переходили «до телят, овежат» [1, 95]. Зазвичай у 8-9 років вони вже самостійно пасли худобу на сільському вигоні: «кілька сільських хлопчиків пасли невелику черідку, сидячи біля розведеного вогнища» [1, 140]. Коли хлопцеві виповнювалось «років дванадцять, без нього вже не могли обійтись в господарстві» [1, 95]. А коли починав допомагати батькові орати і волочити, то, як пише Ю. Крашевський, його визнавали дорослим: «поставили погоничем; ляскаючи батоном, він ішов за волами, які тягли плуг або борони» [1, 95]. А «як тільки мине вісімнадцять років, його вже з руками й ногами запрягають у роботу: і на жни-

ва, й на панщину, й на толоку» [2, 345]. У родині Савки, після смерті старшого брата, «якого щодня били в дворі», восени до двору взяли середнього. І «хоч батько тричі просив із сльозами економа, щоб хлопця залишили на господарстві, а мати разів десять ходила до економової, повідносивши їй усе до останньої курки, до останньої десятки... льону. Економова... приймала подарунки, обіцяла вступитися, а проте хлопця таки забрали» [1, 97]. Приходила черга й молодшого брата – Савки іти на панщину. В результаті «непосильної праці» він, ще будучи молодим хлопцем, навіть не одруженим, «втратив свою веселу вдачу, але не жалівся батькам, бо знав, що вони нічим йому не допоможуть. Працював на рівні з іншими, ділячи з ними і лихо, й добро. Виріс він уже на дорослого хлопця, сам ходив за плугом, сам їздив до лісу, часто виручаючи старого батька» [1, 98].

Однак і в селянських сім'ях траплялися винятки. Захар із «Історії кілка в плоті» зовсім не мав охоти до господарства, «але все одно він мусив чим-небудь займатись і шукав для себе таку роботу, яка б хоч залишала час для думок, дозволяла втекти від людей;... гнав худобу на пасовище або коней на нічліг, і там, лежачи на межі, стругав сопілки з бузини, вирізував мережива на палицях і слухав пісні лісу... Він унікав роботи, зате любив думати, розгадувати загадки, яких так багато на світі божому, що й життя не вистачить, щоб їх усі розгадати... Вдома з нього не було толку, тому довелося Соню видати заміж і взяти приймака» [2, 353, 355].

Свої, традиційно визначені обов'язки в родині, мали в родині й дівчата, однак вони не знайшли достатнього висвітлення у творах Ю. Крашевського. Лише на прикладі Марисі із «Хати за селом» письменник показує, що однією з основних робіт дівчаток було прядіння волокна. Коли померла мама, і Марися залилася сама, вона вміла прядсти не тільки «десятку, а дванадцятку, тринадцятку» [2, 184]. За прядіння вона отримувала на селі і продукти харчування (хліб, засмажку), і вбрання («часом і шмату якусь можна дістати»): «Я... так пряду, що рідко хто зрівняється зі мною. Як грубше, то й цілий починок за тиждень на пряду. Мати самі вчили мене, а в селі ж їх мали за найпершу пряху» [2, 208].

Отже, на основі повістей Ю. Крашевського ми можемо зробити висновок, що для Волині в середині XIX ст. були характерні різні види простих і складних сімей. На той час (середині XIX ст.) на Волині, швидше всього, переважала ще складна сім'я. На межі XIX-XX ст. основним типом сім'ї в Україні була вже проста. Перехід до простих сімей, напевне, відбувся в другій половині XIX ст., коли селяни отримали у власність землю і могли відокремлюватись і заводити своє господарство. Тому що однією з причин збереження простих

сімей у середині XIX ст. Ю. Крашевський називає відсутність землі. Складна сім'я побутувала у двох формах: батьківська – одружені сини і доньки живуть разом з батьком (сім'я Лепюків до смерті батька) і братська – після смерті батька одружені і неодружені брати й сестри продовжують жити під одним дахом (сім'я Лепюків після смерті батька, сім'я Янка). Перехідним типом між простою і складною є розширена сім'я, яка складається з однієї подружньої пари з дітьми і окремих родичів – хтось із батьків чоловіка чи жінки, їх неодружені брати і сестри (сім'я Савки в період його народження, сім'я Уляни). Проста повна сім'я – шлюбна пара і неодружені діти – була у Мотрі до смерті Тумрія, у Ярини. Неповна сім'я – один з батьків і діти – у Мотрі після смерті Тумрія. Подружня пара – сім'я Солодухи. Виходячи з того, що у сім'ях було переважно троє і більше

дітей, середня чисельність простої сім'ї на Волині в середині XIX ст. напевне була приблизно такою ж, як за переписом 1897 р. – 5,7 осіб [4,214], а от зважаючи на наявність значної кількості складних сімей, ця цифра може бути значно вищою. Взаємини в сім'ї, розподіл робіт між її членами, виховання дітей ґрунтувалися на традиціях, характерних і для інших регіонів України.

-
1. Крашевський Ю. І. Повісті / Пер. з польської В П. Іванисенка – К.: Дніпро, 1979.
 2. Крашевський Ю.І. Хата за селом: Повість / Пер. з польської П. Погребної. – К.: Дніпро, 1967.
 3. Пономарьов А.П. Сім'я і родинна обрядовість // Культура і побут населення України. – К: Либідь, 1991. - С. 141-162.
 4. Чмелик Р.П. Сім'я і сімейний побут // Українське народознавство. – Львів: Фенікс, 1994. – С. 203-240.

Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ,
Павло РУДЕЦЬКИЙ
(Луцьк)

ВОЛИНСЬКЕ ПОЛІССЯ У ТВОРЧІЙ СПАДЩИНІ Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО*

28 липня цього року виповнилося 190 років від дня народження видатного польського письменника, вченого, мислителя, художника Юзефа Ігнація Крашевського. Багато років свого життя він провів на Волині, побував і на Поліссі – мандруючи, відвідуючи друзів, знайомих.

Безпосередньо мандрівкам присвячена його праця «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» (1840), що породила низку інших описів подорожей у польській літературі. Ще за життя Крашевського дослідники його творчості визнали його першість в «артистичному зображенні образів краю»¹. Враження від мандрівок вніс письменник і в свої літературні твори: у романах «Будник», «У бабуні» події розгортаються на Поліссі, про яке Крашевський пише як про край, який «перебуває у своєму передпотопному стані», волинські ліси за його описом «починаються за Ківерцями, тягнуться безперервно аж до Пінська»².

Один з перших населених пунктів на Поліссі, де зупинявся Ю.І.Крашевський – с. Осове (нині у Рівненській області), що належало раніше іншому видатному польському письменнику Алоїзію Фелінському. Шлях до Осова був, як згадує письменник, «дуже нудним»: навколо ліси, болота, під ногами пісок без жодної рослини, присипаний лише зверху жовтими голками і шишками сосен³.

Далі шлях Крашевського проліг на Степань, Сарни і Чарторийськ. В розділі про останній у своїх «Спогадах про Волинь...» подає він історичні відомості, опис замку, «від якого тепер залишилися лише голі мури з орлами на щитах, вал високий і глибокі яри...», кляштор і костел домініканців⁴.

Зупинявся Крашевський і у Колках, власності князів Радзивіллів, згадував про давній тут ярмарок на день Святого Петра, який «за добрих часів тривав аж до двох тижнів», на нього з'їжджалися купці з Литви і навіть з Бердичева⁵.

* Передрук статті із зб.: Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності країни і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. Ч. 2. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 89 - 90.

У «Спогадах про Волинь» згадує Крашевський також Оконськ, «славний своїм джерелом». «Недалеко від поштового шляху, – пише письменник, – знаходиться тут неглибоке окно, з якого вода виходить ... літом холодна, зимою тепла»⁶. Місцеві люди повідали також Крашевському, що у раніші часи таких джерел було два.

Окремі розділи «Спогадів про Волинь» присвячує Юзеф Ігнаці поліським лісам, господарству поліщуків, полюванню. Письменник знайомить читача з особливостями мисливства на Волині у першій половині XIX століття, відмічаючи полювання з загонщиками, облавою, взимку на сарн – на санках, з силками і яструбами на птахів тощо. Перелічує звірів місцевих лісів того часу – лосів, ведмедів, вовків, бобрів, рисей, сарн тощо. Вводить у розповідь Крашевський також низку мисливських анекдотів⁷.

Про господарство поліщуків письменник зазначає, що воно цілком залежить від лісу: вирубки і торгівлі деревиною, виробництва поташу, добування смоли, кори тощо⁸.

До паризького видання своїх «Спогадів про Волинь...» (1860) додав Крашевський також низку ілюстрацій, серед них заслуговують на увагу малюнки автора з місцевості у Осовій, Чарторийську, Колках, поліських лісів, малюнок «Перед полюванням». Заслуговує також на увагу листування Крашевського тих часів. Варто зазначити, що більшість його листів з Полісся адресувалося через приятеля у м. Дубровиці (нині у Рівненській області), лікаря В. Цвікліча⁹.

Отже, багатогранна і значна спадщина видатного польського письменника Ю.І. Крашевського містить низку інформацій про Волинське Полісся. Вона варта для подальшого опрацювання, перекладу, публікації.

1. Badzkiewicz A. Podróżopisarstwo bajowe // Książka Jubileuszowa dla uczczenia pięćdziesięcioletniej działalności literackiej J.I. Kraszewskiego. – Warszawa, 1879. – S. 415.

2. Kraszewski J.I. U babuni. Powieść. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1976. – S. 48 - 49.

3. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. – S. 41.

4. Ibid. - S. 69.

5. Ibid. - S. 71.

6. Ibid. - S. 72.

7. Ibid. - S. 75 - 81.

8. Ibid. - S. 85.

9. Kraszewski J.I. Listy do rodziny 1820-1863. – Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1982. – S. 52.

Валентина КОВАЛЬОВА,
Олексій ЗЛАТОГОРСЬКИЙ
(Луцьк)

ЛУЦЬКИЙ ЗАМОК ОЧИМА Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО*

Визначний польський письменник Юзеф Ігнаці Крашевський (1812-1887), як відомо, більше двадцяти років прожив на Волині. Його переїзду на Волинь сприяла і подорож, здійснена ним у середині 1830-х років шляхами нашого краю, що лягла в основу відомого твору «Спогади про Волинь, Полісся і Литву» і стала стежкою до здобуття ще молодим письменником слави цікавого розповідача. Один із розділів «Спогадів...» присвячений Луцьку, зокрема і давній фортеці.

Луцький замок або замок Любарта – визначна пам'ятка історії та культури України. Це була основна ланка системи міських укріплень, куди входили Нижній замок (частково зберігся) та міські мури. Оточений водами річок Малий Глушець та Стир, а з іншого боку – глибоким ровом, укріплений з півдня та заходу Окольным замком, на протязі декількох сторіч був неприступною твердинею. Замок, спочатку дерев'яний, засновано на місці колишнього давньоруського XI-XIII ст. Наприкінці XIII – на початку XIV ст. дерев'яні споруди поступово замінюються кам'яними. Описи 1545 р. м. Луцька вказують, що у Верхньому замку В'їзна, Стирова та Владича башти кам'яні (муровані).¹

Зацікавившись давньою резиденцією Вітовта, поїхав я до Луцька, оглянути його старий замок і подумати про того багатиря... – пише Ю.І. Крашевський. – Місто лежало долині над лугами Стиру, і гора, на якій було ще замчище. Здалеку предстала перед нами чудова кафедра і вежі декількох інших костелів та церков, але очі мої з не наситною цікавістю були обернені на мури полусферичного замку з вежами, які темніли здалеку на горі замку Вітовта!²

Крашевський описує і старий історичний Луцьк, зазначаючи упадок міста: Дерев'яні мізерні будинки, закіптявілі єврейські корчми, похилі хатки... вулиця, замість бруківки, дир'явим помостом вимощена.³

«Спогади...» Крашевського фіксують і Луцький замок вже у часи його занепаду. Твір письменника цікавий як екскурсами до історичного минулого міста та його твердині, так і особистими його враженнями.

Був він [замок – Авт.] колись міцним і витримав не одну важку облогу, – пише Крашевський. Навколо нього – води Стиру і Глушця, стоїть на

високій горі, яку одмиває вода, а на весні, розливаючись, оточує його широкими розливами, роблячи недоступним.⁴

Крашевський згадує і добре збережений Окольний мур, замкові вежі, в'їзну вежу, все ще не поджену зубом часу. Фіксує споглядач, що стрільниці, зубці на вежах ще цілі. Все це, за його мистецьким сприйняттям, «просило олівця», створенню малюнків, але так було холодно, що артистичний запал на цей раз мусив тваринному відчуттю холоду уступити.⁵

Крашевський помилково датує будівлі замку XVI століттям, опираючись на бачену ним цеглу того часу, хоча і зазначає, що у ті часи, мусив лише із старих мурів бути переробленим, поправленим.⁶

За даними письменника, одна із веж замку служила в останні часи судовим приміщенням, а посередині мурів у його час розміщувалися у нових будівлях деякі юрисдикції.

Багато бачив замків, – зізнається автор «Спогадів...» – але жоден з них не показався мені таким поважним, таким гарним, так багато промовляючим, як цей, можливо, це ім'я Вітовта чарівності йому додає... Всі знані мені руїни литовський замків... ледве зберегли залишки мурів, малі сліди давньої своєї постаті... Луцький і Олицький [замки – Авт.] до сьогодні найкраще можуть дати уяву про давній оборонний замок.⁷

Цікаво, що Крашевський, як митець, відмітив, що найкраще споглядати на Луцьку фортецю зі сторони базиліанського мосту через Малий Глушець. На жаль, на сьогоднішній день, для нас лучан та гостей міста, така можливість втрачена завдяки недоречності зведення тут сучасної приватної будівлі. Ніби до них (та й до нас!) звертається письменник ще 150 років тому, застерігаючи від волі людини-руйнівника.

З цієї сторони від моста малював Луцький замок попередник Крашевського, польський мандрівник, автор «Подорожі до Туреччини» Едвард Ранчинський. Щоправда, Юзеф Ігнаці критичні: поставився до його відомостей, перевіrivши згадки Ранчинського про відбитки на замкових мурах доісторичних тварин: Дарма шукав на мурах тих іхтіолітів із відбитками рибок і водних хробачків... – пише Крашевський.⁸

Оглянув письменник і давній архів, складений у замку. Має він бути дуже цікавим і сягати далеких часів, але досі ніхто ще нічого з нього не добув.⁹ Лише через десятиліття при сприянні Київської археографічної комісії архів, куди входили луцькі гродські та земські книги, був перевезений до Києва, завдяки чому і на сьогоднішній день є найбільш збережений серед подібних архівних зборів в Україні.

Згадує Крашевський і луцьких католицьких єпископів, подаючи коротеньку їх біографію. Серед них – Георгія Фальчевського, який у 1539 р.

* Передрук статті із зб. : Замосцько-Волинські музейні зошити. Т. II. – Замосць : Музей Замойських у Замосці, 2004. – С. 183 – 188.

змурував із обтесаного каменя костел Св. Трійці закладений на замку. До наших днів він не зберігся, згорів спочатку 14 червня 1724 року, а після цієї пожежі Стефан Рупневський, біскуп, двічі сто тисяч виложив на нову будівлю, яку коштовною бляхою покрив.¹⁰ Проте, після другої пожежі у 1781 р. костел закрили. У часи відвідин Луцька Крашевським на місці цієї давньої кафедри стояла повітова школа.

Що стосується історичного минулого нашого міста, то, як пише письменник, першооснову міста, швидше місця, поселення, відносить дехто задалеко, аж у 698 р., коли орда ятвягів і деревлян на чолі з Дулебом чи Луком тут осіла.¹¹ Ятвяги ж, як відомо, племена, споріднені з литовцями, і згадуються у набагато пізніші часи.

У 986 р. лучани разом з дреговичами і кривичами служили Ігорю Святославовичу, – констатує Крашевський далі. У 1004 р. Болеслав, ідучи на Русь, зустрічається біля Луцька над Стирем з князем Ярославом і його військом, складеним з печенігів і варягів.¹² Такі помилкові констатації характерні для часу Крашевського, і беруть вони свій початок ще від середньовічних авторів хронік – Длугоша, Кромера, Стрийковського.

Щоправда, згадує письменник серед подій і достовірну дату – першу літописну згадку про Луцьк – 1085 рік, коли до міста із сім'єю прибув Ярополк.

Новий мурований замок, на горі і в долині, де нині кляштор бригіток, як справедливо зазначає Крашевський, закладає князь Любарт.

Але найбільше місця у своїй історичній оповіді відводить Крашевський постаті Вітовта і, зокрема, Луцькому з'їзду європейських монархів 1429 року.

Слід також згадати, що історичні відомості про Луцьк і опис замку, використовує Ю.І. Крашевський і художніх творах, зокрема у «Нотатках Адама Поляновського, дворянина короля Яна III».¹³

Історичні пам'ятки для Крашевського – це не лише привід для створення романтичних образів чи історичних, художніх творів. Відомо, що проживаючи вже на Волині, він викупив за власні кошти монастир бенедиктинців, намагаючись зберегти його від руйнування. Опис Луцького замку Юзефом Ігнацієм Крашевським органічно вписується у творчу спадщину визначного письменни-

ка, як науковий, художній, мистецький і громадський почин.

У 1930-х роках практично із поверненням волинської громадськості до спадщини Крашевського у Луцькому замку були проведені часткові ремонтно-консерваційні роботи. Але лише у 1970-1977 рр. проведено значні реставраційні роботи. Було відтворено первісні зубці головного фасаду В'їзної вежі, відновлено відсутні фрагменти білокам'яних обрамлень вікон, зроблено нові перекриття, поновлено гвинтові сходи. На основі залишків конструктивних елементів стін їх надбудовано, влаштовано дерев'яні криті галереї.¹⁴

26 березня 1985 року урядовою постановою на території міста створено історико-культурний заповідник державного значення, призначення якого – зберегти і відновити свідків минулого Луцька, якими милувався у сій час і Юзеф Ігнаці Крашевський.

1. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К., 1985. – Т. 2.

2. Kraszewski J.I. Wspomnienia Wołynia, Polesia i Litwy. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1985. – s. 177.

3. Ibid. – S. 177

4. Ibid. – S. 178

5. Ibid. – S. 178

6. Ibid. – S. 178.

7. Ibid. – S. 178.

8. Ibid. – S.179.

9. Ibid. – S.180.

10. Ibid. – S.184.

11. Ibid. – S. 185.

12. Ibid.

13. Kraszewski J. I. Adama Polanowskiego dworzanina króla JMCI Jana III notatki. – Warszawa, 1954. Про те, що із творчістю Крашевського український читач на сьогоднішній день і досі недостатньо поінформований та й про письменницьку майстерність Крашевського свідчить цікавий факт – сприйняття автора статті про намети В.Назара художнього твору польського письменника за перевидання достовірних історичних нотаток: Адам Поляновський, очевидець згаданих подій, в своєму щоденнику писав... Див. : Назар В.В. Східні намети та наметництво на західноукраїнських землях у XVI-XVIII ст. // Східний світ. Київ. – 2000. – №2.

14. Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. – К. 1985. – Т. 2.

Олександра ШАЛАГІНОВА
(Київ)

«СПОГАДИ ПРО ВОЛИНЬ, ПОЛІССЯ І ЛИТВУ» Ю. І. КРАШЕВСЬКОГО ЯК ЦІННЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА КУЛЬТУРИ ВОЛИНИ *

Серед призабутої спадщини наших видатних попередників, які внесли свого часу великий вклад у розвиток культури, треба відмітити книгу видатного польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського, що має красномовну назву «Спогади про Волинь, Полісся та Литву». Вона зберегла до цього часу цінну інформацію про улюблені місця Лесі Українки, про природу, історію та звичаї місцевого населення. Книга була написана письменником (нар. у 1812 р.) у 1837 році, коли йому було 25 років, а побачила світ у 1840 р. у Вільно. Незважаючи на молоді літа письменника, (згодом маститого автора 29 романів та повістей у 78 томах, присвячених історії Польщі), а може й навпаки, завдяки його молодому розуму, допитливості, спостережливості, постав цей чудовий пам'ятник української культури.

Книга написана в душі романтичних «мандрівок», прийнятих у 18 ст., з традиційною канвою сюжету та моралізаторськими відступами про занепад добрих старих звичаїв і падіння моралі, зокрема хлібосольства, яким колись так уславились наші предки, рефлексіями на тему минулого і прийдешнього.

Жанр «мандрівок» це либонь найперший жанр світової літератури. Мандрують Гільгамеш в шумерській поемі, Одисей в «Одіссеї» Гомера, Еней в «Енеїді» Вергілія, Робінзон Крузо Даніеля Дефо та Гуллівер Джонатана Свіфта. Мандрував лорд Байрон і його герой Чайльд Гарольд, Гете, Пушкін, Міцкевич, Гоголь, який назвав, зокрема, Італію «батьківщиною свого духу». Мандрівки становили невід'ємну складову життя всього дворянства (шляхетства) і в часи романтизму цей жанр пережив свій бурхливий розквіт.

У 1805 р. побачила світ книга Станіслава Стасича «Щоденник подорожі в роки 1790-1791» і його дослідження Про землеробство Карпат» (1805). На початку XIX ст. Александр Сапега у 1811 році видає свої «Подорожі по слов'янських країнах, відбуті у 1802-1803 рр.». Це була маніфес-

* Передрук статті із зб. : Минуле і сучасне Волині та Полісся: Ковель і ковельчани в історії України та Волині. Матеріали XII наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції, присвяченої 12-й річниці Незалежності країни і 485-й річниці надання Ковелю Магдебурзького права. Збірник наукових праць. Ч. 1. – Луцьк: Надстир'я, 2003. – С. 37

тація нових зацікавлень слов'янською культурою, проте тут вчений (хімік, мінералог, натураліст, економіст), бере гору над художником. Значне місце займає опис спуску до копальні «меркурія» і взяття проб ртуті. Мандрівник збирає цікаві мінерали, насіння невідомих йому рослин і дерев. Все це вкладається у наукову мету подорожі. Сам Сапега так виклав свою мету: «Від вас, вчені земляки, (...) залежить відродження. Несіть світло до краю, роблячи з нас більш освічених, достойно вам, щоб ви нас зробили кращими.»

Перед Крашевським було надруковано «Подорож Контрима, урядника банку польського, відбута у 1829 році по Поліссі», Казимира Контрима. Він переслідував суто економічну мету, що й відбилась в його книзі. Автор описує місцеве господарство, стан доріг Полісся, торгівлі, вигляд і стан міст і т.і. Романтичне змалювання побаченого починається вже з 1830 року. Це значно розширює мету мандрівки. Важливою віхою було знайомство з книгою Стерна «Сентиментальна подорож», яка урівняла в правах суто практичний, економічний та науковий бік пізнання з переліком духовних перипетій мандрівника. Така подорож наближається вже до белетристики, залишаючись, проте, десь на пограниччі.

Під час своїх мандрівок, а їх було кілька за 4-5 років, Крашевський пильно придивлявся до свого рідного краю, користувався путівниками своїх попередників, сидів в бібліотеках князів та магнатів, вивчав стародавні акти, робив виписки з гербівника та хронік, невтомно копіював архівні документи. Через війни та пожежі за 200 років багато документів зникло, тому його книга залишається цінним джерелом з історії та культури Волині і Полісся, тим більше, закритого після Чорнобиля. Варто додати, що продовженням її стали «Образки з життя та подорожі», а також «Спогади про Одесу, Єдиссан і Буджак», куди автор їздив, щоб краще собі уявити життя і побут татар і ті шляхи, якими вони гнали в полон українських і польських невільників. Все це втілилось пізніше в його історичних романах.

Крашевський писав: «Що ж то за вищість людини над оточуючими її звірами – вона має минуле! Якби тільки це одно мав чоловік, уже було б за що дякувати Творцеві, а проте як же мало це цінується!»

Етнографія, фольклор, історія вабили письменника. Зацікавлення історією, вело за собою вивчення народної культури, встановлення ретроспективи пам'яті. Невипадково і своїй книзі автор відмічає, що побут в цих краях дуже сталий, консервативний, отже побачене можна живцем спроектувати у XVII ст. і ще далі, аж у язичницькі часи. Олена Пчілка бачила в поліській хаті світець, що наче виринув з глибин часу. Крашевський був не самотній у своєму замилюванні

старовиною. До цього фона належали також Владислав Вуйцицький, знаменитий Зоріан Доленга Ходаківський (Адам Чарноцький), який за визнанням сучасників, «перший відкрив незнані доти вартості рідної культури», Жегота Павло, Оскар Колберг, Юліан Бартошевич і багато інших.

Жегота Павло у своїх «Старожитностях галиційських» писав: «Старожитності, як перша половина історії кожного народу незаперечно належить до найцікавіших і найважливіших наукових предметів. Вони (...) дають чи то письменнику, чи то митцю, вірне уявлення про приватне і громадське життя предків. Відсутність подібної історії у нас, в той час, коли інші народи з великою старанністю опублікували всі свої пам'ятки старовини, спонукала мене до видання «Старожитностей галиційських», роботи, що у вірних рисунках і при докладній описі покаже усі пам'ятки, що знаходяться в різних куточках нашого краю, тобто пам'ятки малярства, різьбярства, портрети славетних людей, рисунки надгробків, уборів, зброї, начиння і тому подібних цікавих речей».

Це було продовження тенденції, започаткованої Ізабеллою Чарторійською, яка заснувала у 1800 році в Пулавах музей народних пам'яток, Павла Воронича та інших. У Львові відкривається Заклад Народовий ім. Оссолінських, музейне зібрання народного начиння, з'являється також багато приватних колекціонерів.

Юзеф Ігнацій Крашевський подорожував не тільки з пером у руці, але й з блокнотом художника. Його книга була дбайливо прикрашена рисунками автора і художніми заголовними літерами. Ці рисунки читачі побачили не в першому виданні книги, а тільки у другому, паризькому, 1860 року. Молодий письменник їхав кіньми, поштовим возом і плів човном по водах Полісся. За 4-5 років він перемеряв величезні території в різних напрямках, від батьківського села Довге в пружанському повіті, аж під Житомир. Зтрадицією, започаткованою Доленгою Ходаківським, Крашевський бажав зафіксувати стародавні народні звичаї, місцеві легенди та перекази, він описує народний одяг волинян і поліщуків, хатне начиння і знаряддя праці, внутрішнє убранство хат і довкілля.

Найважливіше в усіх описах, це те, що Крашевський описує сучасну йому реальність. Тому його книга згодом використовувалась багатьма наступниками. Так, наприклад, «Словник географічний Королівства Польського та інших слов'янських країн» цитує «Спогади» Крашевського, часом як єдине джерело.

Письменник згодом присвятив багато сил, часу і власних грошей для охорони та збереження пам'яток старовини. Так, він навіть викупив у приватну власність готичний костюл у Луцьку з єдиною метою – не допустити його знищення, та, на жаль, марно. Знаменні його слова до читачів:

«На жаль, ми завжди шукаємо образів десь далеко за собою, перед собою і – ніколи коло себе. Є якийсь чар в чужій стороні, а своє таке вже переслухане, побачене, просте, що зрештою ми втрачаємо для нього те почуття подиву, захоплення, яке ми йому винні, і навіть познайомитись з ним ближче лінуємось тільки тому, що машинально і матеріально знаємо його аж до нудьги. Тому-то новоприбулий чужоземець побачить в нас більше і краще опише. Цю буденну шкаралупу оточуючих нас речей може легко розбити лише маленьке зусилля до спостереження. Нам треба тільки захотіти звернути увагу на свій рідний край і ми знайдемо в ньому тисячі принад, тисячі пам'ятників, тисячі гідних подиву речей!» Чудові слова, глибоко актуальні і зараз.

Перед мандрівкою Крашевський прочитав путівник Едварда Ранчинського, який побував на Волині, їдучи до Туреччини. У своєму «Щоденнику подорожі до Турції, відбутій в році 1814» той відмітив сумний стан волинських містечок, де він побачив тільки нужденні мазанки, заселені євреями. Далася взнаки відрубності мови та культури великополянина. Ранчинський пише: «Важко полякові зрозуміти мову руську, якою народ розмовляє в цім краї. Безперечно наші предки допустили велику політичну помилку, коли не старалися скасувати цієї мови, так сильно подібної до російської».

Крашевський побував пізніше в тих же місцях і описав їх зовсім інакше, як людина «східних кресів», толерантна до чужої мови, звичаїв, культури. Адже там, на польським пограниччі віками виробилась своя коєгзистенція, культура співіснування різних народів. З глибокою пошаною митець ставився до українського народу (руси-нів), він глибоко розуміє причини і наслідки глибоких потрясінь, які переживала Волинь у XVI і XVII ст., коли соціальні або релігійні конфлікти перетворювались на криваву різню (свіжий приклад якої це волинська трагедія часів II світової війни). Крашевський вважав, що тільки взаємоповага, толерантність, повага до чужих переконань, мови та культури — це єдина можливість жити на цих теренах.

Улюбленим героєм Крашевського був великий князь литовський Вітовт. Його образ непохитного, а часом підступного, всезнаючого володаря він вивів у своєму романі «Мати королів». Дійсно Вітовт, син Кейстута, був знаменитим лицарем свого часу, що бився, не шкодуючи сили з татарами і тевтонцями. Він був одночасно і розумним, проникливим політиком, що бажав добра своїй Литві. (Велике князівство Литовське охоплювало значно більшу територію, ніж сучасна Литва) «Чоловік, що силою своєї волі утримувався на хисткому і з усіх сторін підкопуваному троні, який кілька десятків літ не дав себе зломити ні випадкам, ні людям, ні зраді, ні розпачу, (...) який зумів

прославити своє ім'я і серед римських цезарів, і в татарських ордах; чия держава у найбурхливіші часи простягалась від Білого (Балтики) до Чорного моря – такий чоловік не міг бути звичайною людиною».

«Битва Вітольда з Тімур-Кутлуком над Ворсколю» це одна з найпоетичніших картин його життя; читаючи літописців здається, що вони скоріше вигадують, а не описують. Коли Вітольд став над Ворсколю і уздрів стан Тімур-Кутлука, Тімур відправив посла до нього, який запитав: «Княже, чому хочеш війни? Хіба ми пустошили коли-небудь твої краї?»

Гордою була відповідь литвина. «Бог настановив мене на владу народів! Будь моїм сином і данником, або будеш бранцем!»

У розділі «Луцьк. Історія цього міста» письменник описує Вітольдове гніздо, його замок, добре збережений мур і кілька башт. Він пише: «Я бачив багато руїн замків, але жоден з них не здався мені таким величним, таким гарним, таким красномовним, як цей — а може то ім'я Вітольда додає йому чару?» І далі: «Волинські замки збереглися найкраще, бо вони найдовше були потрібні. Острозький, Дубненський, Чарторийський, Луцький, Олицький, замок в Конюхах, і т.і. і своєю кількістю і збереженням свідчать про те, як довго цей край опирався нападам і які перетерпів довгі війни. Луцький і Олицький (замки) можуть дати найкраще уявлення, що таке давній оборонний замок.» Письменник тужить за славетним минулим: «Сьогоднішній Луцьк, це заледве рештка і пам'ятка давнини – життя його покинуло. Стільки було воєн, облог, нападів; стільки славетних людей жило тоді, а крім замку про це вже ніщо не говорить. Його мешканці живуть як ті греки, що

на руїнах храмів побудували собі халупи та курені, нічого не знаючи про попелисько, де вони оселилися. Тільки байка про славний з'їзд 1429 року ще бринить в устах народу. Стверджують також, що колись територія Луцька була дуже велика і захоплювала сучасні далекі села, такі як Княгинине, (...) Жидичин, Дворець, Ківирці, Заборол та ін. На полях і досі селянин виорює рештки мурів і сіє на них; він не розуміє мови теї цегли, що одживається до нього голосом століть!»

Крашевський пише, що в Луцьку мешкали християни, іудеї та караїми, згадує про корисні копалини біля міста. Він подає дуже докладну інформацію про Луцький (волинський) єпископат, заснований у 1364 р. за Казимира Великого, разом зі списком єпископів, наводить тексти надгробків у костьолах латиною та їх переклад. «Величезна дієцезія обіймала колись п'ять воєводств: волинське, підляське, брацлавське, у Литві – брестське і велику частину Русі. До неї входило дванадцять князівств або графств: острозьке, заславське, збаразьке, вишневецьке, дубровицьке, корецьке, клеванське, любартівське, олицьке, порицьке, коширське, коденське — в цілому край охоплював вісімдесят польських миль.»

Докладно знайомить читача Крашевський з усією довгою історією Луцька від часу його заснування у 698 році, коли плем'я ятвягів і древлян під проводом Дулеба чи Лука осіло тут на острові між двома річками.

Але найзнаменнішою, на його думку, подією був знаменитий Луцький з'їзд монархів у січні 1429 року, про який Крашевський пише дуже докладно. Можна судити про значення Луцька в ті часи, якщо руський літописець називає його «Луцьк великий на Стирі».

Управління культури і туризму Волинської облдержадміністрації
Генеральне Консульство Республіка Польща в Луцьку
Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки
Відділення Інституту Дослідів Волині у Вінніпезі при СНУ
Волинський краєзнавчий музей
Державний архів Волинської області
Волинська обласна організація Національної спілки краєзнавців України
ДП «Волинські старожитності» ДП «НДЦ» «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології
НАН України
Волинська обласна редакційна колегія тому «Звід пам'яток історії та культури Волинської області»

Наукове видання

МИНУЛЕ І СУЧАСНЕ ВОЛИНІ ТА ПОЛІССЯ. ЮЗЕФ ІГНАЦІЙ КРАШЕВСЬКИЙ І ВОЛИНЬ

Науковий збірник

Випуск 43

*Матеріали XLIII Волинської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції,
присвяченої 200-річчю від дня народження, 125-річчю переїзду на Волинь та 125-річчю від дня смерті
відомого польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського, 22 листопада 2012 р., м. Луцьк*

Друкується в авторській редакції.

*Відповідальність за достовірність фактів, цитат, власних імен,
географічних назв та інших відомостей несуть автори публікацій.*

Виготовлення оригінал-макету – Вікторія Сікачова.

*Здано на виробництво 12.11.2012 р. Підписано до друку 19.11.2012 р.
Формат 60х68 1/8. Гарнітура Minion Pro. Папір офсетний. Офсетний друк.
Ум. друк. арк. 20,92. Обл.-вид. арк. 18,75. Накладом 300 прим.
Ціна вільна. Замовне.*

*Віддруковано в ДП «Волинські старожитності».
43010, м. Луцьк, вул. Коперніка 36а.
тел.: (0332) 286281*

*Свідоцтво державного комітету телебачення
і радіомовлення України ДК № 3864 від 19.08.2010 р.*

В 62 Минуле і сучасне Волині та Полісся : Науковий збірник : Випуск 43 : Юзеф Ігнацій Крашевський і Волинь. Матеріали XLIII наукової історико-краєзнавчої конференції, м. Луцьк. / упоряд. А. Силюк. – Луцьк, 2012. – 180 с., іл.

У науковому збірнику вміщено статті та повідомлення учасників XLIII наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 200-річчю від дня народження, 125-річчю переїзду на Волинь та 125-річчю від дня смерті відомого польського письменника Юзефа Ігнація Крашевського, яка відбулася 22 листопада 2012 р. в м. Луцьку. Окремий розділ присвячено найцікавішим публікаціям про миття із минулих років.

Розраховане на науковців, краєзнавців, освітніх працівників та широке коло шанувальників минушини.

УДК [93 + 02] (477.82) 08
ББК 63.3 (4 УКР – 4 ВОЛ) я 43+78.33